

**Jezik, književnost i industrija – Language,
Literature, and Industry**

*Jedanaesta međunarodna naučna konferencija: Jezik,
književnost i industrija, 22. i 23. septembar 2022, Alfa BK
Univerzitet, Beograd*

*Eleventh International Conference: Language, Literature, and
Industry, 22-23 September 2022, Alfa BK University, Belgrade*

Beograd, 2023. | Belgrade, 2023

JEZIK, KNJIŽEVNOST I INDUSTRIJA: Zbornik radova sa Jedanaeste međunarodne konferencije Fakulteta za strane jezike, održane 22. i 23. septembra 2022. godine

LANGUAGE, LITERATURE, AND INDUSTRY: Proceedings of the Eleventh International Conference at the Faculty of Foreign Languages, 22-23 September 2022

Urednice | Editors

prof. dr Valentina Budinčić (Alfa BK Univerzitet) | Valentina Budinčić, Assoc. Prof. (Alfa BK University)

prof. dr Tijana Parezanović (Alfa BK Univerzitet) | Tijana Parezanović, Assoc. Prof. (Alfa BK University)

msr Božana Solujić (Alfa BK Univerzitet) | Božana Solujić, MA (Alfa BK University)

Izdavač | Publisher

Alfa BK Univerzitet | Alfa BK University

Za izdavača | For the Publisher

prof. dr Jovan Veselinović, rektor Alfa BK Univerziteta | Prof. Jovan Veselinović, Rector of Alfa BK University

Mesto i godina | Place and year

Beograd, 2023. | Belgrade, 2023

Prelom | Typesetting Vladimir Šašo

Štampa | Print 3D+, Beograd

Tiraž | Print run 80

ISBN 978-86-6461-061-2

Međunarodni uređivački odbor | International Editorial Board

prof. dr Danijel Dežika (Politehnički univerzitet u Temišvaru, Rumunija) | Prof. Daniel Dejica (Polytechnic University of Timisoara, Romania)

prof. dr Natija Kvačakidže (Državni univerzitet Akaki Cereteli, Gruzija) Natia Kvachakidze, Assoc. Prof. (Akaki Tsereteli State University, Georgia)

prof. dr Marko Lukić (Sveučilište u Zadru, Hrvatska) | Marko Lukić, Assoc. Prof. (University of Zadar, Croatia)

prof. dr Elena Maljuga (Ruski univerzitet prijateljstva naroda, Rusija) | Prof. Elena Malyuga (Peoples' Friendship University of Russia, Russia)

doc. dr Artea Panajotović (Alfa BK Univerzitet, Srbija) | Artea Panajotović, Assist. Prof. (Alfa BK University, Serbia)

prof. dr Aleksandar Prnjat (Alfa BK Univerzitet, Srbija) | Prof. Aleksandar Prnjat (Alfa BK University, Serbia)

Recenzenti radova | Article Reviewers

doc. dr Il Akad (Univerzitet u Beogradu) | Il Akad, Assist. Prof. (University of Belgrade)

doc. dr Zlatko Bukač (Sveučilište u Zadru) | Zlatko Bukač, Assist. Prof. (University of Zadar)

doc. dr Barnali Četija (Univerzitet Džavaharlal Nehru) | Barnali Chetia, Assist. Prof. (Jawaharlal Nehru University)

dr Andrijana Đordan | Andrijana Đordan, PhD

dr Bojana Gledić (Univerzitet u Beogradu) | Bojana Gledić, PhD (University of Belgrade)

prof. dr Tamara Jevrić (Univerzitet u Prištini sa sedištem u Kosovskoj Mitrovici) | Tamara Jevrić, Assoc. Prof. (University of Priština in Kosovska Mitrovica)

prof. dr Boško Knežić (Sveučilište u Zadru) | Boško Knežić, Assoc. Prof. (University of Zadar)

prof. dr Darko Kovačević (Univerzitet u Istočnom Sarajevu) | Darko Kovačević, Assoc. Prof. (University of East Sarajevo)

doc. dr Anica Krsmanović (Univerzitet u Kragujevcu) | Anica Krsmanović, Assist. Prof. (University of Kragujevac)

doc. dr Tin Lemac (Sveučilište u Zadru) | Tin Lemac, Assist. Prof. (University of Zadar)

dr Milan Marković | Milan Marković, PhD

doc. dr Marija Mijušković (Univerzitet Crne Gore) | Marija Mijušković, Assist. Prof. (University of Montenegro)

prof. dr Melina Nikolić (Alfa BK Univerzitet) | Melina Nikolić, Assoc. Prof. (Alfa BK University)

prof. dr Časlav Nikolić (Univerzitet u Kragujevcu) | Časlav Nikolić, Prof. (University of Kragujevac)

prof. dr Eliso Pantskhava (Državni Univerzitet Akaki Cereteli) | Eliso Pantskhava, Assoc. Prof. (Akaki Tsereteli State University)

doc. dr Jelena Pršić (Alfa BK Univerzitet) | Jelena Pršić, Assist. Prof. (Alfa BK University)

dr Nataša Spasić (Univerzitet u Kragujevcu) | Nataša Spasić, PhD (University of Kragujevac)

doc. dr Milena Škobo (Univerzitet Sinergija) | Milena Škobo, Assist. Prof. (Sinergija University)

prof. dr Svetlana Tomić (Alfa BK Univerzitet) | Svetlana Tomić, Assoc. Prof. (Alfa BK University)

doc. dr Tiana Tošić Lojanica (Univerzitet u Kragujevcu) | Tiana Tošić Lojanica, Assist. Prof. (University of Kragujevac)

doc. dr Adrijana Vidić (Sveučilište u Zadru) | Adrijana Vidić, Assist. Prof. (University of Zadar)

dr Gabrijela Vidić (Sveučilište u Zadru) | Gabrijela Vidić, PhD (University of Zadar)

dr Milica Vitaz (Univerzitet u Beogradu) | Milica Vitaz, PhD (University of Belgrade)

prof. dr Bojana Vujin (Univerzitet u Novom Sadu) | Bojana Vujin, Assoc. Prof. (University of Novi Sad)

doc. dr Aleksandra Vukotić (Univerzitet u Beogradu) | Aleksandra Vukotić, Assist. Prof. (University of Belgrade)

prof. dr Milan Živković (Univerzitet Union) | Milan Živković, Prof. (Union University)

Contents | Sadržaj

UVODNA REČ	7
FOREWORD	9
Anđelka Gemović: REFLECTIONS OF POST-TRUTH SOCIETY THROUGH DISCWORLD'S NEWSPAPER INDUSTRY	11
Miloš D. Đurić: GANDHI, NEHRU AND INDUSTRIALISATION DISCOURSE: TOWARDS A UNITARY ACCOUNT	26
Kornelija Kuvač-Levačić: EMOCIJSKI KONSTRUKTI U PERSPEKTIVIZACIJI BUDUĆNOSTI U HRVATSKOJ ZNANSTVENOJ FANTASTICI 2000-IH	52
Natia Kvachakidze: DEALING WITH THE CHALLENGES OF TRANSLATING ERNEST HEMINGWAY'S PROSE: ON THE MATERIAL OF VARIOUS GEORGIAN AND SERBIAN TRANSLATIONS OF HEMINGWAY'S SHORT STORIES	73
Anica Glođović: SOME ISSUES ON TRANSLATING FIELD-SPECIFIC TERMS IN LITERARY DISCOURSE	87
Zorica Jelić: THE PROBLEMS OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION IN FLOW MY TEARS, THE POLICEMAN SAID	102
Jelena Alfirević Franić: TIJELO, IDENTITET I EMOCIJE POSTMODERNISTIČKE MAJKE-REVOLUCIJE – MEDEJE	114
Aleksandra A. Đorđević: UTICAJ INDUSTRIJSKOG BUMA U POSLERATNOJ ITALIJI NA EMANCIPACIJU ŽENA KROZ PRIZMU NAPULJSKE TETRALOGIJE ELENE FERANTE	133
David Grčki: FICTIONAL CHARACTERS AND AESTHETIC VALUE	146
Márta Törteli Telek, Zoltán Szűts: STRATEGIJE ČITANJA DIGITALNIH TEKSTOVA I MOGUĆNOSTI NJIHOVOG RAZVIJANJA	158
Vesna Milenković: DOMINACIJA MEDIJSKE INDUSTRIJE U GLOBALNOM DRUŠTVU – PERSPEKTIVE MEDIJSKE PISMENOSTI	174
Zorica Đurić: ULOGA POSLOVNE KOMUNIKACIJE U PRUŽANJU KVALITETNIH USLUGA U TURIZMU	190
Lidija Beko, Dragoslava Mićović: TROSTRANE FLEŠ KARTICE: NASTAVA VOKABULARA ZA GEOLOGE	203
Milica Popović: MUDL PLATFORMA U NASTAVI ŠPANSKOG KAO IZBORNOG JEZIKA PRE PANDEMIJE NA FILOLOŠKOM FAKULTETU U BEOGRADU	215
Branislava Maksimović: NEKOLIKO NAPOMENA O ZNAČENJU REČI <i>INDUSTRIA</i> U KNJIŽEVNO-TEORIJSKIM DELIMA ITALIJANSKOG HUMANIZMA I BAROKA	239

Ana Živković: FAKTOR INDUSTRIJE ŠTAMPE U PROCESU STANDARDIZACIJE JEZIKA: KOMPARATIVNI PRIMER ITALIJANSKOG I SRPSKOG JEZIKA	254
Ивана Јовановић: О ЈЕЗИЧКОЈ СТРУКТУРИ КАО СРЕДСТВУ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈЕ СВЕТА И ЗНАЊА	267
Вера Ђеврић Нишић: О ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ГЛАГОЛСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ	284
Petra Žanko, Josip Miletić: STRUKTURNA I SEMANTIČKA ANALIZA FRAZEMA NOVINARSKO-PUBLICISTIČKOGA STILA	300
Irine Demetradze: METAPHORS IN THE TERMS OF CONSTRUCTION INDUSTRY	323
Ivana Ž. Petković: JEZIK ŽELEZNICE U EGZOTIČNOM KONTEKSTU	335
Ana Mandić Ivković, Dragica Mirković, Kristina Dragović: KNJIŽEVNOST I ULOGA ADAPTACIJE U SVETU FILMSKE INDUSTRIJE	357
Milena P. Vladić Jovanov: INDUSTRIJA MILORADA PAVIĆA	373

UVODNA REČ

Zadovoljstvo nam je da predstavimo zbornik sa Jedanaeste međunarodne naučne konferencije Fakulteta za strane jezike Alfa BK Univerziteta održane 22. i 23. septembra 2022. godine. Tema konferencije, *Jezik, književnost i industrija*, pokazala se kao aktuelna i podsticajna za brojne istraživače iz Srbije, kao i koleginice i kolege iz drugih zemalja poput Hrvatske, Gruzije, Rusije, Turske, Mađarske, Sjedinjenih Američkih Država i Španije, koji su učestvovali i uživo i onlajn. Ovaj zbornik predstavlja proizvod zanimljivih izlaganja i plodnih diskusija na konferenciji, i u njega smo uvrstile dvadeset tri rada koji iz različitih uglova prilaze temi industrije.

S obzirom na širinu i obuhvatnost teme, cilj nam je bio da pružimo svojevrsan presek pravaca kojima se danas kreće naučno promišljanje prožimanja i presecanja filologije i industrije. Stoga su u zborniku zastupljeni radovi o jeziku, književnosti i metodici nastave jezika u kojima autori ispituju dodirne tačke industrije i jezičke industrije poput prevođenja, ali i sagledavaju uticaj industrije štampe, industrijskih revolucija i medijske industrije iz filološke, filozofske, sociološke i psihološke perspektive, kao i iz aspekta drugih humanističkih i društvenih nauka i umetnosti.

Autori koji su za temu uzeli odnos industrije i književnosti bave se pitanjem industrijskih revolucija, sa posebnim osvrtom na četvrtu industrijsku revoluciju i izazove modernog doba poput postistine. U radovima iz oblasti lingvistike, autori se bave pojavama u medijskom i političkom diskursu, kao i pojmovnom metaforom. Članci koji se tiču metodike nastave prikazuju pojedinosti nastave jezika koje su svojstvene specifičnim granama u okviru industrije.

Pored naučnih sekcija, tema industrije nam je omogućila i širok dijapazon tema o upotrebi jezika u svakodnevnom životu u okviru posebnog programa na konferenciji. Tako su učesnici imali priliku da prisustvuju okruglom stolu o romanu i istoimenom filmu *Leto kada sam naučila da letim*, na kom su učestvovala autorka romana Jasminka Petrović zajedno sa prevoditeljkom Sanjom Rojić. Slušaoci su imali priliku da čuju iz prve ruke o prevodilačkim izazovima, kao i o prenosu romana u medij filma. Izdvojili bismo takođe i posebno predavanje Olafa Šapera, sveštenika iz Dizeldorfa, koji je kao deo tima „Vatrogasci za duše“ predstavio način na koji pružaju pomoć žrtvama nasilja i nesreća. U svom video uključenju, Olaf Šaper je dočarao moć usmene reči u teškim situacijama.

Posebno nas raduje što su u zborniku zastupljeni radovi kako iskusnijih kolega i koleginica, tako i mlađih istraživača i doktoranada. S velikim zadovoljstvom primećujemo da iz godine u godinu broj učesnika na našoj konferenciji raste dok se istovremeno naše koleginice i kolege sa prethodnih naučnih skupova ponovo vraćaju, tako da je svako naredno izdanje naše konferencije brojnije i bogatije aktuelnim temama.

Urednice

FOREWORD

The Eleventh International Conference on Language and Literature Studies took place on 22-23 September 2022 at the Faculty of Foreign Languages, Alfa BK University in Belgrade. The theme of the conference, *Language, Literature, and Industry*, proved to be current and stimulating for numerous researchers from Serbia, as well as colleagues from other countries such as Croatia, Georgia, Russia, Turkey, Hungary, the US and Spain, who took part in the conference both online and onsite. This book of proceedings is the product of interesting presentations and fruitful discussions at the conference. We have included twenty-three papers that approach the topic of industry from different perspectives.

Considering the breadth and comprehensiveness of the topic, our goal was to provide a cross-section of the directions in which the scientific reflection of the interweaving and intersection of philology and industry moves today. Therefore, the proceedings contain articles on language, literature and language teaching methodology in which the authors examine the points of contact between the industry and the language industry, such as translation, but also consider the impact of the printing industry, industrial revolutions and the media industry from a philological, philosophical, sociological, and psychological perspective, as well as from the aspect of other humanities and social sciences and arts.

Authors who have chosen the relationship between industry and literature as their topic deal with the issue of industrial revolutions, with special reference to the fourth industrial revolution and the challenges of the modern age such as post-truth. In the field of linguistics, authors deal with phenomena in media and political discourse, as well as conceptual metaphor. Teaching methodology papers outline the specifics of language teaching that are intrinsic to specific branches within the industry.

In addition to the scientific sections, the topic of industry provided us with a wide range of topics on the use of language in everyday life as part of a special program at the conference. For instance, the participants had the opportunity to attend a round-table discussion about the novel and the film *The Summer I Learnt to Fly*. The author of the novel, Jasminka Petrović, took part in the discussion together with the translator Sanja Rojić. The audience had the opportunity to hear firsthand about the challenges of translation, as well as the transfer of a novel to the medium of film. We would also like to highlight a

special lecture by Olaf Schaper, a priest from Dusseldorf, who, as a part of the *Firefighters for the Soul* team, presented the way in which they provide assistance to victims of violence and accidents. In his video presentation, Olaf Schaper talked about the power of the spoken word in difficult situations.

We are especially pleased that our proceedings include the papers of experienced colleagues as well as of younger researchers and doctoral students. It is with great pleasure that we note that the number of participants at our conference increases year by year, while at the same time our colleagues from previous scientific gatherings return again, making our encounters more numerous and productive.

Editors

Andelka Gemović: REFLECTIONS OF POST-TRUTH SOCIETY THROUGH DISCWORLD'S NEWSPAPER INDUSTRY

Abstract: The present paper studies the representation of journalism as a new industry on Discworld, and its consequential worth in Terry Pratchett's novel *The Truth*. More specifically, the paper focuses on the instances of the Post-Truth era in the novel and the parallels between contemporary and Discworld society, which underpin and frequently ridicule the impactful and often ruinous outcome of the uncurbed and haphazard propaganda that dominates and determines each individual. A relevant research body concerning the notion of Post-Truth, including bias, public indifference, the emergence of fake news, and its grave individual and global repercussions, is applied in the analysis alongside actual contemporary affairs that appeared as if mirrored on Discworld in a back-in-time fashion. The research method involves exhaustive reading with the aim of discovering, highlighting, and meticulously analyzing corresponding instances of Post-Truth in reality and on Discworld. The paper intends to reveal the Earth's reflections of Post-Truth on Pratchett's fictional universe towards portraying the author's witty yet altruistic satire of human gullibility, proneness to triviality, neglect of crucial matters, and global systematic and, above all, ill-natured propaganda.

Keywords: The Truth, Terry Pratchett, Post Truth, propaganda, fake news

Introduction

Pratchett molds Discworld as an independent magical world but also “a mirror of worlds” (Pratchett, 1999: 7), often opting for an Earthly feature such as rock music, cinema, or banking and applying it to the landscape of his fictional world in order to disclose the hypocrisy and fragility of contemporary society. *The Truth* is Discworld's 25th novel, published at the dawn of the 21st century, and it elaborates on pressing¹ issues of journalism, as well as the social, cultural, and economic forces that determine the apparently free will of ordinary people. Namely, it reveals what happens when the first printing press, followed by the

¹ Pun intended

emergence of the first free newspaper, Ankh-Morpork Times, begins blatantly narrating the corrupt capital city's actual occurrences. Its chief editor, William de Worde, is the prodigal son of an influential Ankh-Morpork family, who adheres to modesty in an attempt to evade his father's cruel, domineering, and essentially racist shadow. Coerced into the newspaper industry by Ankh-Morpork's despotic yet benevolent leader, Lord Vetinari, the young man finds himself scrimmaging against the maelstrom of fake news, intriguing yet misleading articles, and sensational headlines. Nevertheless, William answers only to truth, and he stops at nothing to inform the (exceptionally indifferent) citizens of the vicious agenda crafted by the most potent overlords who strive to rule from the shadows to overthrow the current Patrician, Lord Vetinari, and install their puppet in order to make Ankh-Morpork great again. On his quest to uncover the truth, he is aided by dwarf Goodmountain², the printing press inventor, his crew of hardworking dwarfs³, a respectable young lady Sacharissa employed as a headline editor, as well as a troll named Rocky, serving as a body-guard, and lastly, a vampire named Otto, who is suicidally interested in photography⁴ and is a proud member of the League of Temperance and thus sworn off blood.

Balancing between genres, from fantasy to steampunk, detective novel, and satire, *The Truth*, as it is often true for the majority of works in Pratchett's canon, uncloaks a philosophical perspective, this time on the concept of truth, and forebodingly tackles an issue whose relevance became apparent almost two decades later— the emergence of Post-Truth. Almost prophetically, Pratchett scrutinizes topics such as senseless social trends, human gullibility in the face of technological temptations, and the power of propaganda conducted by the powerful few, fusing them into compelling satire that highlights the faultiness of the contemporary era that academics refer to as the era of Post- Truth. The paper consults reflections on the notion by Steve Tesić (1992), Ralph Keyes (2004), Lee McIntyre (2017), Matthew D' Ancona (2017), Cailin O'Connor and James Owen Weatherall (2018), as well as relevant newspaper articles suitable for an accurate representation of Post-Truth. The year 2016 was, according to

² The name Goodmountain is an obvious reference to Johan Gutenberg, as the literal translation of the surname from German is "good mountain"

³ Terry Pratchett's preferable plural form of the word *dwarf*

⁴ As flashes of bright light incinerate and turn him to dust

the Oxford Dictionary (n.d.), stamped by the notion of Post-Truth, which is defined as “circumstances in which objective facts are less influential in shaping public opinion than appeals to emotion and personal belief.” The term was first used in 1992 by the Serbian-American playwright Steve Tesić, who pioneeringly described this human condition as “rapidly becoming prototypes of a people totalitarian monsters could only drool about in their dreams” (Tesić, 1992: 13). Post-Truth discloses its shifty face every time humanity remains apathetic towards politicians’ and media’s blatant lies, as, for instance, in the situation when the US Counselor to the President, Kellyanne Conway used a phrase “alternative facts” (Bradner, 2017) to refer to misinformation that her cabinet had released concerning Donald Trump’s inauguration speech. McIntyre (2018: 23) states that the current condition resembles the dystopian novel *1984* by George Orwell, as “truth is the first casualty in the establishment of the authoritarian state.” This truth-challenging era relies on political spins, fake news, falsehood, and, most significantly, public response to the above-mentioned, which can range from fervent approval to indifference. Regardless of the means employed, truth is withdrawing from the scene as we no longer expect to be served any and are utterly unburdened by this cognizance. In other words, the public does not anticipate encountering truth in the media and remains nonchalant about the fact.

Moreover, scientific facts become irrelevant or regarded as unfounded, whereas something the audience *feels* or *prefers* takes their place. Abi Rabin Havt (2016: 5) defines this deception as a “part of a coordinated, strategic assault designed to hide the truth, confuse the public, and create controversy where none previously existed. Matthew d’Ancona (2017: 2) approaches the topic by stating that it is not time for hysteria but adds that society cannot allow itself to be “loftily confident that what we call Post-Truth is merely the latest fashion on the intellectual catwalk and one that will fade into insignificance.” Post-Truth is here to stay unless humanity shields itself with logic and facts. Although truth-seeking is not the general public’s matter of interest, O’Connor and Weatherall (2018:23) deem it “central to everyday politics, business, and even life and death,” which is something that rulers have always recognized, “from Pilate to Trump.”

With Post-Truth in focus, the paper aims to disclose Pratchett’s augural perspective on the potency of the media, the responsibility of a journalist, and the passive yet influential role of the audience in a treacherously fluctuating paradigm of truth. In addition, the paper is to track, analyze and comment on

the instances of Post-Truth in *The Truth*, with particular attention to Discworld's reflections of Earthly issues in terms of the media industry.

The Truth Shall Make You ~~Free~~ Fret

Even though in *The Truth* Pratchett did not tackle the technological marvels society primarily employs today, such as the Internet and social media, he did recognize the emerging shadow of Post-Truth as early as the year 2000. The paper argues that the dawn of Discworld's newspaper industry serves as an illustrious, comical, yet profoundly accurate omen to the events occurring two decades later on Earth. The very first sentence of *The Truth* – “The rumour spread through the city like wildfire” – foreshadows the novel's intention to satirize and critique news receivers' gullibility (Pratchett, 2001: 9). As the plot uncovers a few pages later, both the citizens of Ankh-Morpork and the readership realize that dwarfs cannot indeed turn “lead into gold” (ibid), but they can do something as valuable and significantly more powerful. Namely, as mentioned in the introduction, dwarfs brought the first printing press to the city – a milestone that certain *concerned* citizens dread. While the Guild of Engravers predicts a decrease in income, the Unseen University fears that words and the information they carry can usurp the natural system of the Disk, while religious leaders insist on a printing ban as “words that can be taken apart and used to make other words” are “downright dangerous” (Pratchett. 2011: 44). However, Lord Vetinari, Ankh-Morpork's Patrician, does not yield under their pressure. He explains his advocacy of “movable type nonsense” (ibid) as follows:

A civilization runs on words...Civilization is words. The world turns and we must spin with it. Once upon a time, nations fought like great grunting beasts in a swamp. Ankh-Morpork ruled a large part of that swamp because it had the best claws. But today gold has taken the place of steel and, my goodness, the Ankh-Morpork dollar seems to be the currency of choice. Tomorrow...perhaps the weaponry will be just words. The most words, the quickest words, the last words.

In other words, the Patrician recognizes the potential that the convertibility of words carries. Aware of the might the spreading of information conveys, as well as its global relevance, he is determined to maintain his city's glorious reputation and thus underpins the cause. Pratchett further emphasizes the

forceful impact a felicitous phrase can have on social perception as the Patrician continues:

*A thousand years ago, we thought the world was a bowl.
Five hundred years ago, we knew it was a globe. Today we
know it is flat and round and carried through space on the
back of a turtle. Don't you wonder what shape it will turn
out to be tomorrow? (Pratchett, 2001: 49)*

Undoubtedly, Pratchett subverts the widely known historical conundrum of Earth's shape and mirrors it to Discworld to mock conspiracy theorists willing to buy into any intriguing absurdity, regardless of what the actual facts point to. Moreover, he stresses the power of carefully-threaded language that can convince the audience to reckon that what feels right must be true. Though presented comically in the novel, the consequences of the Post-Truth era, in which the public believes their feelings while neglecting facts, supported in their wrongly-designed attitudes by the all-mighty social media algorithm that feeds their interests and conspiratorial imagination, are grave and sometimes irreparable. For instance, the automated Facebook news feed abundant with fake news, as well as the Pizzagate conspiracy sub on Reddit drove Edgar Maddison Welch to self-investigate "the ludicrous claims" by "firing shots from an assault rifle" since he was convinced that a pizza parlor was a center of paedophilic activities (D'Ancona, 2017: 42; O'Connor and Weatherall 2018: 46; McIntyre, 2017: 89). Comparable to the crash of a currency or a stock, the value of truth is declining, and this global trend leads to a system in which "honesty and accuracy are no longer assigned the highest priority in political exchange" (D'Ancona, 2017: 5).

As mentioned in the introduction, William de Worde is made the chief editor of Ankh Morpork's first newspaper, Ankh-Morpork Times, despite his reluctance. With a distinct judgment of truth and out of "cosmic self-defense," he regards "telling stories" and "making things up" as worse than lying, for they involve "making lies interesting" (Pratchett, 2001: 65). To put it in another way, William despises bullshit, defined by Harry Frankfurt (1986: 8) as unconnected to a concern for truth or "indifference to how things really are," thus becoming a greater threat to the truth than lies. Although William's cause is a noble one, he soon realizes that truth-telling is not as easy as it seems, simply because whatever "was in type" with "all the letters so neat and regular" instantly "looked more real" (Pratchett, 2001: 65-66). As the Patrician explains – "it must

be true, it's in the paper," thus emphasizing the necessity for skepticism in the face of media. (Pratchett, 2001: 90). Similarly to the unquestioned authority of Discworld's all-knowing newspapers, the problem with the Internet is "that everything written on it is true" and "there is no real way of discerning truth from lies" since it is a "repository of facts, statistics, data: unless anything is palpably wrong, we tend to give all facts on our computer screens equal weight" (Diamond in Ball, 2018: 15). In other words, humans are prone to believe something merely because it appears in the news, regardless of the (ir)rationality of its argumentation or absurdity of the data. Such tendency found its portrayal in *The Truth* as well. William's housemates at Lodging House for Respectable Working Men, unaware of his engagement with the Ankh-Morpork Times, feel comfortable participating in the mediocre newspaper discussion over breakfast, often presenting prejudiced, partisan, racist, and largely unfounded worldviews. Moreover, the breakfast newspaper reading satirizes Earth's citizen's blind belief in everything printed in newspapers or posted online, as depicted in the excerpt.

"I think it must have been five or six," said William.

"Says fifty-six here," said Mr. Mackleduff sternly. "In black and white."

"It must be right," said Mrs. Arcanum, to general agreement, "otherwise they wouldn't let them put it in."

"I wonder who's doing it?" said Mr. Prone, who traveled in wholesale boots and shoes.

"Oh, they'd be special people for doing this," said Mr. Mackleduff. (Pratchett, 2001: 98)

The tendency of a Post-Truth human to trust any source online or in the newspaper was also highlighted by Barack Obama (2017) in his farewell address: "We become so secure in our bubbles that we start accepting only information, whether it's true or not, that fits our opinions, instead of basing our opinions on the evidence that is out there." Similarly, Pratchett implies that humanity no longer questions the authority of the written word but rather accepts the narrative that leaves the impression of accuracy. Distressed by the fear that there will not be enough news in Ankh-Morpork to fill the pages of his daily broadsheet, William realizes the same concept – "if it was news, it went in the

paper, and if it was in the paper, it *was* news. And it was the truth” (Pratchett, 2001: 133). The media exploit the financial opportunity as there is no repercussion to reporting untruth. As Ralph Keyes (2004: 117) explains, many “have adopted a therapeutic posture in which no one is held accountable for dishonesty or much of anything.” Pratchett (2001:182) himself comments on the accountability of media – “If you tell lies, does the Truth come and smack you in the face? *You* are answerable to the Truth. Amazing. What’s its address? Does it read the paper?”

As soon as the Guild of Engravers grasps the money potential in the new industry, they make a pact with maleficent rulers from shadows and cut off Ankh-Morpork Times’ paper supply. In addition, they transform into the Guild of Engravers and *Printers* and establish their own newspaper called the *Inquirer*⁵, whose headlines look admittedly “more interesting” simply because they “don’t actually have to have any facts” (Pratchett, 2001: 199-200). Unlike William’s truth-seeking newspapers, the rival across the street is a tabloid filled with popular yet fabricated stories such as “Woman Gives Birth to Cobra,” “Man Abducted by Demons,” and “Rain of Soup in Genua.” The stories were written by a street rat-sausage merchant named Cut-Me-Own-Throat Dibbler, who is convinced that “people won’t notice the difference [between facts and gibberish] anyway” and that they “should be allowed to choose” what is true, as well as that journalists need to be imaginative instead of objective (Pratchett, 2001: 324-325). Pratchett, who worked in the journalism industry for about a decade, deliberately opts for CMOT Dibbler to be the designer of these fabrications as the character has been a notorious swindler with bizarre business ideas such as selling pies with personality or simply things that do not belong to him in order to make a profit. That is to say, CMOT Dibbler is a ridiculously unethical person dreaming of becoming wealthy by putting in the least possible amount of effort. Therefore, through this character’s portrayal, Pratchett wittingly condemns unprofessional journalists or amateurs who write sham articles for purely financial reasons, oblivious to and unburdened by the potential consequences of misinformation spreading. The imaginary narrative about the shady individual writing nonsensical sensational articles as a source of income does sound diverting within the boundaries of Discworld. Nevertheless, sixteen years later, it also accurately resonates with reality since it was precisely

⁵ This is probably a reference to American tabloid *National Enquirer*, well-known for its featuring sensational headlines and entertaining gossips

this kind of business that enabled, or at least facilitated, Trump's presidential victory in 2016. Namely, a group of teenagers in Macedonia, utterly disinterested in the US elections or politics in general for that matter, recognized the potential of fake news and took advantage of it, launching about 140 different websites with fake news content, which was afterward excessively shared and frequently perceived as nothing but accurate, with only one goal in mind – to cash in on the audience's thirst for sensation (Oxenham: n.d; Ball, 2018: 97). In addition, the more sinister examples of the abovementioned include Team Jorge, a group of Israeli contractors who employed hacking, sabotage and disinformation to influence the outcome of 33 elections (Revealed: the hacking and disinformation team meddling in elections, 2023) as well as Russian propaganda group called The Internet Research Agency which "is accused of using social media accounts impersonating US users to polarize the US electorate and influence the attitudes and voting behavior of ordinary Americans during the 2016 US election campaign" (Eady, G., Paskhalis, T., Zilinsky, J. *et al.* 1: 2023).

However, it must be noted that the emergence of fake news is not a recent phenomenon. As has been extensively notable throughout history, the ruling classes employed propaganda to shape the public's mindset. In addition, Pratchett's description of Discworld newspapers can be understood as a reference to the yellow journalism of the late 19th century, which "was widely understood to describe salacious, over-the-top, scandal-driven journalism that had more interest in attracting readers than in telling the truth" (Woolf, 2016). Still, digital press sources brought yellow journalism back in the form of clickbait with attractive headlines that ultimately grew to become a mighty political weapon, aided by algorithms that "largely determine what we believe, know and think" (Wijnberg, 2020).

Still, Pratchett mocks both sides of the coin, for he does not put the blame exclusively on the propaganda designers. Instead, he points the limelight to the indifferent public, charging them with deliberate foolishness and an unreasonable tendency to prefer fake intrigue over relevant public affairs. Comparably, Bufacchi (2020: 11) recognizes "our own responsibility regarding the proliferation of Post-Truth," claiming that it is not only the media's culpability and that information consumers must bear "moral responsibility." Harari (2018) explains that homo sapiens have always favored power to truth, making deliberate efforts to rule the world instead of comprehending it. Technology simply facilitates each individual to tailor propaganda according to

one's liking, matching misinformation to a person's opinions. To satirize social interest in mindless media consumption, triviality, gullibility when facing deception, and redundancy of sensational headlines, Pratchett conflicts the idea of human interest with the notion of public interest in the following excerpt.

"So...we have what the people are interested in, and human interest stories, which is what humans are interested in, and the public interest, which no one is interested in."

"Except the public, sir," said William, trying to keep up.

"Which isn't the same as people and humans?"

"I think it's more complicated than that, sir."

"Obviously. Do you mean that the public is a different thing from the people you just see walking about the place? The public thinks big, sensible measured thoughts while people run around doing silly things?"

"I think so. I may have to work on that idea too, I admit."

"Hmm. Interesting. I have certainly noticed that groups of clever and intelligent people are capable of really stupid ideas." (Pratchett, 2001: 429).

More specifically, Pratchett aims to highlight that while humanity obsesses itself with fabricated folly, the significant matters of public interest, such as political and environmental issues, are tackled covertly by the influential few. Being preoccupied with trivialities or holding extremely biased yet unverified opinions leaves severe marks on the prevailing social circumstances. While the eyes of the world are mesmerized by the Kardashians and the sex of their unborn babies, essential topics such as gun regulations, tax rates, free-trade agreements, and medical care are left to be dealt with by a chosen group of not-so-benevolent politicians. For comparison purposes, a 2011 media research proved that certain media outlets do exactly the opposite of informing, as in the example of Fox News, whose "viewers were less well informed than those who did not watch any news" (McIntyre, 2017: 78).

Moreover, on his truth-seeking quest, William notices specific behavioral patterns, including people being astonishingly willing to answer journalists' questions and delighted "to see their names in the paper" (Pratchett, 2001: 64,

103). More importantly and quite discouragingly, he discerns his audience's utter disinterest in discovering new things or adopting fresh perspectives.

"Be careful. People like to be told what they already know. Remember that. They get uncomfortable when you tell them new things. New things...well, new things aren't what they expect. They like to know that, say, a dog will bite a man. That is what dogs do. They don't want to know that a man bites a dog, because the world is not supposed to happen like that. In short, what people think they want is news, but what they really crave is olds" (Pratchett, 2001: 107).

The quote above refers to a well-known journalistic aphorism "if a dog bites a man, it is not news, but if a man bites a dog, it is" (O'Connor and Weatherall, 2018: 150). Nevertheless, as much as the public rejoices in scandalous novelty, it does not appreciate their attitudes stirred. In other words, though uneventful news is neither highly rated nor profitable, certain novelties, such as scientific, religious, economic, or political, are equally and wholeheartedly dismissed, both on Discworld and Earth. McIntyre (2017: 27) explains that the public "demonstrates a careless indifference toward what is true" as well as that Post-Truth refers to "self-deception and delusion" of an individual believing a truth "that virtually all credible sources would dispute." Namely, in the era of Post-Truth, the aptness of one's attitudes is not measured by ethics or facts but rather by the crowd's reaction, bearing enough authority itself to change the facts about a lie. Prime examples of this phenomenon are the Brexit campaign, Trump's allegations that climate change is a hoax plotted by the Chinese, and Thabo Mbeki's claims that AIDS can be cured with garlic, resulting in 300000 deaths.⁶ Discworld's version of powerful mass self-deception is best illustrated through the racist attitudes of *concerned* citizens who remain disinterested in a vicious Watergate-like plot by a powerful (and equally racist) few to charge Lord Vetinari of embezzlement and attempted murder. As Ankh-Morpork is a cosmopolitan urban city with myriad job opportunities, it naturally attracts different creatures, including dwarfs, trolls, vampires, and zombies, looking for a fresh start. Regardless of their diligence, skills, and overall beneficial impact on the city's prosperity, they are considered inferior and thus vulnerable to

⁶ For further information refer to Lee McIntyre's *Post-Truth*, Matthew D'Ancona's *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*, and Harry Frankfurt's *On Bullshit*.

prejudice. Bothered by Vetinari's welcoming and unconcerned attitude towards newcomer's origin or species, a group of wealthy purists and aristocrats who appreciate the "values and traditions that made the city great" form a secret Committee to Unelect the Patrician⁷ (Pratchett, 2001: 333). The head of the anonymous committee is no other than William's father, Lord de Worde, an authoritarian and potent figure who utters "phrases like the *views of ordinary people*, innocent and worthy in themselves, and being used to mean that someone should be whipped" (Pratchett, 2001:259). Still, as mentioned above, it is not just the rich and mighty who hold fallacious and harmful attitudes. Kindled by the common "everyone knows," "the end justifies the means," and "I've got nothing against, but..." narratives about the urgent necessity for a ruler "prepared to be a little more firm" with outsiders, the ordinary citizens, portrayed through the character of Mr. Windling, adopt the erroneous propagated perspectives (Pratchett, 2001: 260, 404). Unified in their cause to unelect Lord Vetinari for the crimes he most certainly did not commit, the masses thrive on the prospect of new conservative leadership and traditional values revival. Once again, the novel's satirical depiction resonates disturbingly with Brexit's anti-Muslim campaigners, who tended to find blame in immigrants for all their misfortunes (D'Ancona, 2017: 20). Arendt (1967) explains that opinion is the greatest enemy of factual truth, as we can defend it by simply stating that everyone has a democratic right to express an opinion.

Once William realizes it was his father framing the Patrician, he recognizes the truth's menacing and deceitful nature. Namely, he comprehends the profound meaning of a phrase that initially occurred as a printer's error – "the truth shall make you fret."⁸ Still, he is determined to reveal the truth since it is a journalist's cosmic responsibility to be objective and deliver facts. As McIntyre (2017:28) concludes on Post-Truth, "sometimes things are true no matter how we feel." It is when William faces his father and threatens to report his misdeeds to the public that another recurring phrase, frequently uttered by Lord de Worde – "a lie will go round the world before the truth can get its boots on" – reaches its optimistic closure with William adding that now – "the truth has got its boots on, it's going to start kicking" (Pratchett, 2001: 406). Notably,

⁷ This is a plan reference to Watergate and Committee to Re-elect the President, as well as the affairs that took place at the time.

⁸ This is a blunt reference to a statement originating from John 8:32 in which Jesus addressed Jewish believers.

he never reveals the secret Committee members' names to the general public or the Watch⁹. Though it might appear as an act of dishonesty, William understands the wrecking consequence such a reveal might have on the families of wrongdoers. Thus he merely opts to prevent the Patrician's unelection and to courageously fight future media deception "like some loose...loose siege weapon" (Pratchett, 2001: 177). The instance can be related to a dubious and sensitive question about Netflix's true crime documentaries or sensationalism of political scandals – whether journalist integrity requires a full report even though it would unleash harm, pain, and misery on the victims and innocent people involved. Quite hopefully, Pratchett builds his characters to remind the readership that not all values are annihilated – goodness, decency, morality, and "big truth" shall prevail alongside the gossip, scandal, intrigue, and "stories about talking dogs¹⁰" (Pratchett, 2001: 299). Comprehending the potential of words to shape mindsets and deprive society of little virtue it has left, Pratchett urges to honorably "pull a pen" on lies (Pratchett, 2001: 150).

Conclusion

Evidently, Pratchett's *The Truth*, written at the dawn of the 21st century, accurately predicted the current era enslaved by the fact-whipping Post-Truth. The comparative analysis of the work in question and contemporary academic sources on Post-Truth yielded a new perspective on the novel, particularly regarding the plot's ominous realization. Pratchett's satirical, witty and comical piece aged depressingly, considering that the majority of ridiculed and exaggerated excerpts came true less than two decades later. In addition, the novel discusses public passivity and indifference of individuals to the notion of public good as opposed to the fascination with unverified intrigue, conspiracy, and triviality. The dishonorable newspaper industry's consequences are equally devastating on Discworld and Earth, with the truth unceasingly maimed by its heir, Post-Truth. Pratchett's portrayal of the drowning journalism in the sea of Post-Truth sensationalism catches the very essence of the issue, while Discworld, the Earth's caricature and reflection, seems closer to reality than contemporary media outlets. It features despicable propaganda, mindless data consumerism, the immorality of politicians, the potency of subliminal messages, reporters

⁹ Discworld's police

¹⁰ Which, quite humorously, turned out to be true on Discworld

pressured by the necessity to tell something, and misinformed yet opinionated and, let's not forget, particularly concerned citizens. Nevertheless, Sir Terry Pratchett ends the novel on an optimistic note, conveying that ultimately the truth will put its boots on, as long as humanity safeguards its morals, decency, and, basically...humanity.

References

Arendt, H. (1967). Truth and Politics. *The New Yorker*. Retrieved from <https://archives.newyorker.com/newyorker/1967-02-25/flipbook/048>

Ball, J. (2018). *Post-Truth: How Bullshit Conquered the World*. Biteback Publishing, London.

Bradner, E. (2017). Conway: Trump White House offered 'alternative facts' on crowd size. *CNN*. Retrieved from <https://edition.cnn.com/2017/01/22/politics/kellyanne-conway-alternative-facts/index.html>

Bufacchi, V. (2020). Truth, lies and tweets: A Consensus Theory of Post-Truth. *Philosophy & Social Criticism*. <https://doi.org/10.1177/0191453719896382>

D' Ancona, M. (2017). *Post-Truth: The New War on Truth and How to Fight Back*. Ebury Press, London.

Eady, G., Paskhalis, T., Zilinsky, J. *et al.* (2023). Exposure to the Russian Internet Research Agency foreign influence campaign on Twitter in the 2016 US election and its relationship to attitudes and voting behavior. *Nat Commun* **14**, 62. <https://doi.org/10.1038/s41467-022-35576-9>

Frankfurt, G.H. (1986). *On Bullshit*. Princeton University Press, Princeton.

Harari, Y.N. (2018). Humans are a Post-Truth Species. *The Observer*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/culture/2018/aug/05/yuval-noah-harari-extract-fake-news-sapiens-homo-deus>

O' Connor, C. & Weatherall, J.O. (2018). *The Misinformation Age: How False Beliefs Spread*. Yale University Press, London.

Oxenham, S. (n.d.). 'I was a Macedonian fake news writer.' *BBC Future*. Retrieved from <https://www.bbc.com/future/article/20190528-i-was-a-macedonian-fake-news-writer>

Keyes, R. (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. St. Martin's Press, New York.

McIntyre, Lee. (2018). *Post Truth*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.

Pratchett, T. (1999). *The Last Continent*. Corgi Books, London.

Pratchett, T. (2001). *The Truth*. Corgi Books, London.

President Obama's Farewell Address. (n.d.). The White House. Retrieved from <https://obamawhitehouse.archives.gov/farewell>

post-truth adjective - *OxfordLearnersDictionaries.com*. (n.d.). <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth>

Revealed: the hacking and disinformation team meddling in elections. (2023, February 15). *Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com/world/2023/feb/15/revealed-disinformation-team-jorge-claim-meddling-elections-tal-hanan>

Tesich, S. (1992). A Government of Lies. *The Nation*. Retrieved from <https://drive.google.com/file/d/0BynDrdYrCLNtdmt0SFZFeGMtZUFsT1NmTGVTQmc1dEpmUC1z/view>

Woolf, C. (2016). Back in the 1890s, Fake News Helped Start a War. *Public Radio International*. Retrieved from <https://www.pri.org/stories/2016-12-08/long-and-tawdryhistory-yellow-journalism-america>.

Wijnberg, R. (2020). *How the truth became whatever makes you click*. The Correspondent. <https://thecorrespondent.com/410/how-the-truth-became-whatever-makes-you-click>

Sažetak: ODRAZI DRUŠTVA POSTISTINE KROZ NOVINSKU INDUSTRIJU DISKSVETA

Rad se bavi prikazima postistine u romanu Terija Pračeta pod nazivom *Istina*. Naime, Pračetrov opus romana o Disksvetu je gotovo neizostavno posvećen subverzijama različitim savremenih pojava te ovaj fiktivni svet ima ulogu ogledala koje nedvosmisleno upućuje na nemoralne, varljive i poremećene društvene fenomene. Postistina se smatra etički neprihvatljivom, ali u praksi široko rasprostranjenom pojavom i kao takva ima značajnu ulogu u formiranju individualnih stavova, a samim tim i političkog i socijalnog okruženja. Kao što je detaljno opisano u relevantnoj literaturi, medijski spinovi, lažne vesti, klikbejtovi i postmoderne perspektive u vezi sa pojmom istine neretko doprinose širenju

diskriminativne propagande, koja može imati višestruko negativne, dugoročne i u ekstremnim okolnostima, nepopravljive globalne posledice. Upravo su ove teme zastupljene u Pračetrovom romanu *Istina*. Naime, građani Ank Morporka se susreću sa pojavom prve štamparske mašine a nedugo zatim osnivaju se i prve novine, sa Vilijamom na čelu, koji smatra da postoji samo jedna nesalomiva, neprilagodljiva i nepodmitljiva istina. Rad istražuje pojam postistine u savremenoj literaturi, prikazujući aktuelne svetske događaje poput pobede Donalda Trampa na predsedničkim izborima 2016. godine ili Bregzita, poredeći ih sa sličnim, gotovo proročkim elementima radnje ovog Pračetrovog romana koji je nastao na samom početku 21. veka. Simultanim prikazom teorijske literature, aktuelnih svetskih događaja koji su posledica zloupotrebe postistine i primera iz samog romana, rad proučava piščevu nameru da ukaže na zastrašujuć uticaj ovog malicioznog fenomena na savremeno društvo.

Ključne reči: Istina, Teri Pračet, postistina, propaganda, lažne vesti

Anđelka Gemović (andjelkagemovic.ag@gmail.com) is a PhD candidate at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

Following double-blind peer review process and author's revision based on reviewer's suggestion, this text was categorised as original scientific article.

Miloš D. Đurić: GANDHI, NEHRU AND INDUSTRIALISATION DISCOURSE: TOWARDS A UNITARY ACCOUNT

Abstract: The paper opens with the introduction which sets the scene. We sketch out the world of Industrialisation Discourse (ID) in Gandhian and Nehruvian contexts. Then, we introduce certain questions relevant for investigating ID by means of Computational Text Analysis (CTA), and briefly state our objectives and the applied CTA methodology. The rest of the paper is organised in six parts. The second part defines the research perspective, the research intention and then describes and explains some key terms pertinent to the analysis. Our initial assumption was that the choice of lexical items and their combinations in Nehru's and Gandhi's discourse reflect their attitude towards industrialisation. Our research intention was based on the assumption that the highly frequent content words in our corpus may represent ideas constitutive to Gandhi's and Nehru's industrialisation ideology. The third part briefly outlines the theoretical underpinnings, while the corpus, software tools and applied methods are described in the fourth part. The fifth part describes certain aspects of the quantitative corpus-based analysis of ID. The sixth part of the paper provides a linguistic description reflected in the vocabulary and grammar employed in the corpus, followed by the pertinent analysis and discussion of our findings. Finally, the seventh part provides our concluding remarks, arguing for an interdisciplinary approach to a theory of ID.

Keywords: Gandhi, Nehru, industrialisation discourse (ID), Computational Text Analysis (CTA), KH Coder, content words, conceptual language material, discourse analysis, relevance theory

Introductory remarks

Taking as a starting point that “the contrast between Nehru and Gandhi, these two giants of India's nationalist movement, could not have been greater” (Ali, 1985: 41), the aim of this paper is to explore Nehru's and Gandhi's discourse practices primarily in the domain of industrialisation and industrialisation ideology. Our investigation is part of a wider interdisciplinary field of discourse studies, more specifically, industrialisation discourse (ID), which explores various

aspects of linguistic expressions manifested in Gandhi's and Nehru's discourse on industrialisation, or more precisely ID.

We set out to examine the role of industrialisation in Gandhi's and Nehru's discourses by looking at the various discourse angles painted by Nehru's and Gandhi's own words. Simply put, the initial assumption of our study was that the choice of words and their combinations, which Gandhi and Nehru use, are often as important as their meanings. More specifically, the words which were analysed were highly frequent content words, since our assumption is that content words describe and contribute to discourse practice by the given discourse community. To this purpose, we identified, classified and interpreted the most frequent vocabulary items and dominant grammatical features in order to examine how Gandhi and Nehru build up the image they want to invoke in the recipients of their discourse, particularly in the domain of ideology, industrialisation ideology and ID. Furthermore, our aim is to give renewed impetus and fresh momentum to Gandhi's and Nehru's discourses from an industrialisation perspective. Pointing out some general features in the discourses of Nehru and Gandhi and aiming at providing the role of industrialisation in the discourse about them, we set about exploring the discourse practices of Nehru and Gandhi from an interdisciplinary perspective, which is currently popular in scientific circles.¹

Pointing out "[...] long-term story of Indian industrialisation, the Nehruvian era [...]" (Mazumdar, 2009: 340), "[...] Gandhi's criticism of industrialisation [...]" from an environmentalist perspective" (Kolge & Sreekumar, 2011: 58), and aiming at providing some momentum to ID, we set about exploring the relationship between Gandhi's'/Nehru's ID and ID about Gandhi and Nehru from a Computational Text Analysis (CTA) perspective.

Defining the research perspective, the research intention and some key terms

The aim of our research is to explore the discourse practice of Jawaharlal Nehru and Mahatma Gandhi in terms of general discourse features of ID, and the features related to industrialisation and ideology. The initial assumption of our study was that the choice of lexical items and their combinations in Nehru's and

¹ For multidisciplinary, interdisciplinary and transdisciplinary perspectives see, for example: Andrisano et al. (2018) and Bibri (2019), among other studies.

Gandhi's discourse reflect their attitude towards industrialisation. More precisely, our investigation includes at least two basic questions delimiting our research perspective: 1. How do Gandhi and Nehru portray industrialisation and ideology verbally?; 2. What is the image Gandhi and Nehru want to send to the world in terms of industrialisation and industrialisation ideology?.

Drawing extensively on linguistic theories and applying CTA to our corpus, we try to shed light on ID in order to answer the pertinent question of how Gandhi, Nehru, and the authors portraying their attitudes towards industrialisation strategically utilise discourse to practice the industrialisation ideologies.

As to research intention, the following may be said. Since we took as a starting point the choice of words (i.e., lexical items), our research intention was based on the assumption that the highly frequent content words in our corpus may represent ideas constitutive to Gandhi's and Nehru's ideology and their attitude towards industrialisation and industrialisation ideology. To this purpose, CTA is applied to Gandhi's and Nehru's speeches, two scientific papers dealing with Gandhi's and Nehru's attitude towards industrialisation (Kolge and Sreekumar, 2011; Mazumdar, 2009) and one comprehensive study on the Nehrus and the Gandhis (Ali, 1985). More specifically, in our rather small-scale research, we examined the corpus-based data focusing on the highly frequent content words (lexical items containing units 'industry', 'industrialisation' and 'ideology', respectively). Broadly speaking, our research intention was to identify, classify and interpret the most frequent vocabulary items and dominant grammatical features in order to examine how Gandhi and Nehru build up the image of ideology, industry and industrialisation, and certain images they want to invoke in the recipients of their spoken discourse, and ultimately in the international community in general. In the part that follows we provide a concise description of the theoretical framework as well as the key terms pertaining to this investigation.

The basic notion of ID is elaborated through the key concepts. Therefore, we focused on the following terms: 'industrialism', 'industrial revolution', 'ideology', 'value', 'social meaning', and 'lexical item'. Additionally, we provide a brief outline of the terms 'discourse', 'text' and 'the language of public speaking' and we shall see how *content* and *function words* are treated in the literature on the subject. Let us see how these items are treated in the pertinent literature.

According to *The Penguin English Dictionary* (1985: 426), the term 'industrialism' is defined as "social organisation in which industries, especially large-scale

industries, are dominant.” The same source defines ‘industrial revolution’ as “a rapid major development of an economy [...] marked by the general introduction of mechanised techniques and large-scale production.”

The term ‘ideology’ is defined as “the social relations of signification (knowledge and consciousness) in class societies” (O’Sullivan et. al., 1983: 107). According to *The Penguin English Dictionary* (1985: 412), the semantic unit ‘ideology’ has three meanings: “1. A systematic body of concepts; 2. A manner of thinking characteristic of an individual, group, or culture; 3. The ideas behind a social, political, or cultural programme.”

The term ‘value’ is defined as “the judgement of perceived attributes, and of paths to goals, normally associated with an attitude” (O’Sullivan et. al., 1983: 247). Since we are interested in various types of semantic overlapping and nuances and co-occurrence, it is then hardly surprising that we also rely on the salient parameters of ‘value’ which may include “[...] goodness, honesty, toughness and other such dimensions and will vary in intensity according to the value judgement” (O’Sullivan et al., 1983: 247). *The Penguin English Dictionary* (1985: 919) proposes a whole lot of shades of meaning for the semantic unit ‘value’, however, we are interested solely in the semantic meaning which sees ‘value’ as “[...] something (e.g., a principle or quality) intrinsically valuable or desirable.”

When we look at the item ‘social meaning’, we see that social meaning has to do with the use of language to establish and maintain social roles and social relations (Lyons, 1981: 143). In addition to ‘social meaning’, an important concept is ‘value’ in this discourse type, more specifically, values described in the literature as “the judgement of perceived attributes, and of paths to goals normally associated with an attitude. Such evaluations may include *goodness*, *honesty*, *toughness* and other such dimensions and will vary in intensity according to the value judgement.” (O’Sullivan, 1983: 247) We took into consideration ‘repetition’ in discourse and ‘co-occurrence’. The first concept is treated in the following manner in the available literature on the subject: “By relations of *co-occurrence* one means that words of different sets of classes may permit, or require, the occurrence of a word of another set or class to form a sentence or a particular part of a sentence” (Robins, 1985: 170). Since “[...] things are frequently said several times over, sometimes in slightly varying words” (Abercrombie, 1966: 8), we also paid attention to the relevance of repetition of certain lexical items.

Another important notion is the term 'lexical item'. More specifically, according to the literature, "two useful ways to define 'lexical item' are: (1) a bundle of lexical entries sharing the same morphological specification p_1 ; (2) a bundle of lexical entries sharing the same morphological specification p_1 and the same syntactic specification q_1 " (Leech, 1977: 229). Furthermore, the term 'lexical item' is described in connection with 'lexical unit' and with such features "[...] involving units belonging to the lexicon [...]" (Matthews, 2005: 204). In addition to this, the term 'lexical item' is proposed as "an alternative term for lexeme" (Aitchison, 2001: 163), and a similar view is expressed in Trask, according to which, "lexical item" is viewed as "a word considered an item of vocabulary, apart from any variation in form it may exhibit for grammatical purposes [...]" (Trask, 2000: 77) and also "a unit of vocabulary is generally referred to as a *lexical item*, or *lexeme* [...]" (Crystal, 1983: 209). However, we feel that the term 'lexical item' is a convenient cover term.

Since the corpus includes both oral and written media (i.e., Gandhi's and Nehru's speeches, theoretical papers on their role in industrialisation, and one theoretical study), it seems to us appropriate to say a word or two about approaches to discourse (since ours is such a heterogeneous discourse type). Namely, the terms 'discourse' and 'text' are differently delimited, and sometimes even equated. According to the literature (e.g., Brown and Yule, 1984), the term 'discourse' is usually used as a general term for all sorts of verbal communication, while the term 'text' is connected with the registered part of discourse (hopefully in the written form). In our investigation and corpus-based analysis, we use the terms 'discourse' and 'text' without discrimination and in the general sense assigned to them in the pertinent literature. We also operate with one rather general label, namely, the label "language of public speaking." According to the literature, "the language of public speaking" is "[...] a very broad label, which covers a variety of types, distinguishable partly on the basis of the occupation of the language-user, partly on the purpose of the language" (Crystal and Davy, 1973: 226).

Additionally, the analysis concentrated on the meanings of words in the sense of dictionary meaning and bearing in mind that the word is considered to be one of the paramount constituents of semantics, as pointed out by certain authors, who put forward that "dictionaries appear to be concerned with stating the meanings of words and it is, therefore, reasonable to assume that the word is one of the basic units of semantics" (Palmer, 1991: 32). Even though it is mentioned in the literature that "the distinction between *content words*

and *function words*, traditionally known as *major* and *minor parts of speech*, is not absolute” (Aitchison, 2001: 64), the majority of authors agree with this distinction between ‘content words’ and ‘function words’ (see: Aitchison, 2001: 64; Aronoff and Fudeman, 2005: 40; Crystal, 1983: 68; Crystal, 1989: 417; Matthews, 2005: 72; Pinker, 1995: 475).

Some authors equate ‘open’ and ‘closed’ classes of words with ‘content’ and ‘function’ words (Fromkin and Rodman, 1983: 111). Nevertheless, other authors express concerns about this equating whilst asserting that the difference between open and closed classes “[...] should not be confused with the preceding [distinction between lexical words, i.e., full words and grammatical words, i.e., empty words]” (Trask, 1999: 282). Other authors mention ‘full’ words and ‘empty’ words equating them with ‘lexical’ and ‘grammatical’ words (Palmer, 1986: 60; Wallwork, 1970: 68). Certain authors use somewhat different terminology when they establish a distinction between ‘full forms’ and ‘empty forms’ (Lyons, 2002: 65) or alternatively between ‘lexical/full words’, “[...] which have clear semantic content [...]” (Trask, 1999: 282), and ‘grammatical/empty words’, “[...] which have mainly grammatical functions [...]” (Trask, 1999: 282; Trask, 2000: 62). However, authors are pretty cautious when discussing these overlapping instances and point out that “[...] there is no very precise line of division between them [full = lexical words and empty = grammatical words]” (Palmer, 1986: 60). Cattell re-introduces Fries’s structural grammar and elaborates on ‘function words’ solely (Cattell, 1978: 151). In addition to this author, there are authors who also focus solely on ‘function words’ (see, for example, Napoli, 1996). The part that follows provides a theoretical background for the study of ID.

Theoretical framework

The general theoretical and analytical framework for this study is the one provided by Discourse Analysis (Brown and Yule, 1984; Coulthard, 1977; Coulthard, Montgomery and Brazil, 1981: 1-50), Text Linguistics (Beaugrande and Dressler, 1983) and Computational Text Analysis (Welbers, Van Atteveldt, and Benoit, 2017; Higuchi, 2016; Higuchi, 2017). Since we also saw the possibility of relating particular forms of discourse (e.g. public speeches) to wider social structures, relations and processes, we also relied on certain studies dealing with abundant variations across spoken and written discourse

(Biber, 1995) and diverse aspects of structural and cultural analysis (Polanyi, 1989).

Since our focus was on the highly frequent content words, consequently, we took into account conceptual language material. This is the reason why we used the theoretical framework provided by Relevance Theory (Sperber and Wilson, 1987; Sperber and Wilson 1995; Wilson, 1999; Wilson and Sperber, 1994; Wilson and Sperber, 2002a; Wilson and Sperber, 2002b). Relevance can be summed up in the following manner: “An utterance is relevant if it has contextual effects in some context. Other things being equal, the greater the contextual effects and the smaller the processing effort involved the greater the relevance.” (Smith, 1989: 246). According to the pertinent literature, Relevance Theory may be seen as “[...] an approach to communication and utterance understanding based on a general view of cognition” (Blakemore, 2022: 1147). More specifically, a cognitive-inferential account of human communication argued for in Relevance Theory rests on a single criterion – relevance.

There are two principles in Relevance Theory: the first (i.e., cognitive) principle of relevance and the second (i.e., communicative) principle of relevance. According to the first principle of relevance, “Human cognitive processes are aimed at processing the most relevant information available in the most relevant way.” (Sperber and Wilson 1995: 260). The second principle of relevance states: “Every act of ostensive communication conveys a presumption of its own optimal relevance.” (Sperber and Wilson 1995: 260) In other words, according to the cognitive principle of relevance, the human cognitive system is geared towards the maximisation of relevance. In particular, verbal communication is governed by the communicative principle of relevance according to which every act of ostensive communication conveys a presumption of its own optimal relevance.

In a nutshell, guided by the presumption of optimal relevance (that the ostensive system is relevant enough to be worth the addressee’s attention and that it is the most relevant one according to the speaker’s abilities and preferences), interlocutors employ a specific comprehension strategy, namely, they follow a path of least effort in considering interpretive hypotheses in their order of accessibility; they stop once an interpretation which satisfies their expectations of relevance is reached (Carston, 1999; Braseth, 2010).

Our starting point is the relevance-theoretic distinction between conceptual and procedural linguistic semantics. More specifically, conceptual meaning

contributes concepts to the proposition expressed by an utterance and is subject to compositional semantic rules. In contrast, procedural meaning provides a constraint on an aspect of pragmatic inference and is therefore not susceptible to compositionality.

Corpus description, software tools and methods

The corpus includes the primary corpus and the secondary corpus. The primary corpus consists of Gandhi's speeches, Nehru's speeches and ID corpus, i.e., two theoretical scientific papers on Gandhi's and Nehru's position towards industrialisation.

Gandhi's speeches. The corpus includes eight of Gandhi's speeches in the English language: 1. "Kashmir Issue Speech," delivered on 4th January 1948; 2. "Speech at the Round Table Conference," delivered on 30th November 1931; 3. "The 'Quit India' Speeches," delivered on 8th August 1942; 4. "Speech on the Eve of the Last Fast," delivered on 12th January 1948; 5. "Reception in Madras," delivered on 21st April 1915; 6. "On the Eve of Historic Dandi March," delivered on 11th March 1930; 7. "Benaras Hindu University Speech," delivered on 4th February 1916; 8. "Speech before Inter-Asian Relations Conference," delivered on 2nd April 1947. Gandhi's speeches comprise 30 pages, 18618 words and 1233 lines.

Nehru's speeches. This corpus includes 31 pages, 18008 words, and 1527 lines.

ID corpus. ID includes two references: Kolge, N., & Sreekumar, N. (2011) and Mazumdar (2009). The former is dedicated to Gandhi and industrialisation and includes 6 pages, 2221 words and 267 lines of text, whilst the latter is focused on the Nehruvian paradigm of industrialisation and comprises 9 pages, 4926 words, and 440 lines. The total corpus includes: 76 pages, 43773 words and 3467 lines.

The primary corpus was converted into Microsoft Word 2007 document format and then, subsequently, converted into plain text format so as to be subjected to CTA.

The secondary corpus. The secondary corpus includes the reference Ali (1985) and could not undergo CTA in its own right since this corpus is in the paper form. However, some formal properties will be brought to readers' attention. More

precisely, this reference contains 301 pages consisting of three major parts: 1. Founding Father: Jawaharlal Nehru 1889-1964; 2. Mother Indira: Indira Gandhi, née Nehru 1917-84; 3. The Brothers Gandhi: Sanjay 1946-80, Rajiv 1944- (see Ali, 1985).

In this part of the paper, we present the standard tools of CTA, more precisely, KH Coder. KH Coder is a piece of free software for quantitative content analysis or text mining (Higuchi, 2016; Higuchi, 2017). KH Coder is also utilised for computational linguistics (Higuchi, 2016; Higuchi, 2017). This tool provides us with frequency and alphabetical lists, text concordances and basic numerical parameters. More precisely, it provides: word frequency lists, term frequency distribution lists, document frequency distribution lists, term frequency distribution plot, document frequency distribution plot, TD-DF plot, correspondence analysis of words, multidimensional scaling of words, co-occurrence network of words, to name just a few.

After the initial analysis obtained by means of the KH Coder tool and applying this tool to the total corpus, we obtained the following descriptive data on corpus dubbed 'Database Stats': 49059 tokens in use, 5501 types in use, 4204 sentences, and 2388 paragraphs.

An instance of Gandhi's and Nehru's discourses: The quantitative corpus-based analysis of ID

This section is both general and specific in orientation. It is empirical in nature since it is a case study. By way of illustration, this part of the paper examines the following three levels of analysis: 1. Data description, 2. Data interpretation, and 3. Data explanation, respectively.

This part introduces the dominant discourse practices of Gandhi and Nehru, as a synthesis of three key concepts (ideology, industry, industrialisation) in ID. Elaborating on diverse concepts proposed in the literature (see: Harris, 1972; O'Sullivan et al., 1983) and their notions of ideology and relating them to the various anthropological domains (e.g. India and agriculture, India and ecology, India and economy, etc.), we demonstrate how Gandhi's and Nehru's discourses and discourses about Gandhi and Nehru illustrate their attitude towards the analysed concepts.

In the part that follows, we provide certain figures generated by means of KH Coder illustrating some pertinent numerical parameters and important linguistic

indicators in our primary corpus. We apply the specific research perspective by analysing a selection of ID topics that show a diversified potential of ID if approached from relevance and computational perspectives. Furthermore, we statistically investigate the discourse of industrialisation as demonstrated in a number of IDs.

First, we see an excerpt of Word Frequency List for the primary corpus generated by KH Coder, which serves as the main source from which the most frequently employed lexical items can be set aside (Fig. 1). Another striking feature of this powerful software tool is that KH Coder makes a distinction between types and tokens which is illustrated by an excerpt from Word Frequency List with types and tokens from the primary corpus (Fig. 2).

#	Word	POS / Conj.	Frequency
1	India	ProperNoun	214
2	country	Noun	187
3	say	Verb	157
4	world	Noun	126
5	come	Verb	100
6	people	Noun	96
7	Asia	ProperNoun	95
8	make	Verb	84
9	want	Verb	83
10	today	Noun	77
11	great	Adj	73
12	policy	Noun	69
13	war	Noun	69
14	man	Noun	65
15	know	Verb	63
16	think	Verb	63
17	time	Noun	63
18	way	Noun	62
19	thing	Noun	61
20	freedom	Noun	57
21	Gandhi	ProperNoun	57
22	year	Noun	56
23	Congress	ProperNoun	55
24	life	Noun	52
25	East	ProperNoun	51
26	industrialisation	Noun	50
27	problem	Noun	49
28	let	Verb	48
29	NEHRU	ProperNoun	47
30	industrial	Adj	46
31	University	ProperNoun	46
32	sector	Noun	45
33	friend	Noun	44

Figure 1. Word frequency list for the primary corpus generated by KH Coder.

#	Word	POS / Conj.	Frequency
1	India	ProperNoun	214
2	country	Noun	187
	countries	NNS!	96
	country	NN	91
3	say	Verb	157
	say	VB	77
	said	VBD	33
	say	VBP	23
	saying	VBG	9
	said	VDN	8
	says	VBZ	7
4	world	Noun	126
	world	NN!	125
	worlds	NNS	1
5	come	Verb	100
6	people	Noun	96
	people	NNS!	93
	peoples	NNS!	3
7	Asia	ProperNoun	95

Figure 2. An excerpt from word frequency list illustrating types and tokens in the primary corpus.

TF	Frequency	Percent	Cumulative Frequency	Cumulative Percent
1	2793	56.07	2793	56.07
2	745	14.96	3538	71.03
3	381	7.65	3919	78.68
4	231	4.64	4150	83.32
5	160	3.21	4310	86.53
6	115	2.31	4425	88.84
7	90	1.81	4515	90.64
8	73	1.47	4588	92.11
9	56	1.12	4644	93.23
10	41	0.82	4685	94.06
11	35	0.70	4720	94.76
12	24	0.48	4744	95.24
13	16	0.32	4760	95.56
14	28	0.56	4788	96.13
15	21	0.42	4809	96.55
16	12	0.24	4821	96.79
17	12	0.24	4833	97.03
18	11	0.22	4844	97.25
19	9	0.18	4853	97.43
20	12	0.24	4865	97.67
21	2	0.04	4867	97.71
22	3	0.06	4870	97.77
23	16	0.32	4886	98.09
24	5	0.10	4891	98.19
25	4	0.08	4895	98.27
26	5	0.10	4900	98.37

Figure 3. A sample of term frequency distribution for the primary corpus.

DF	Frequency	Percent	Cumulative Frequency	Cumulative Percent
1	2896	58.14	2896	58.14
2	731	14.68	3627	72.82
3	359	7.21	3986	80.02
4	233	4.68	4219	84.70
5	161	3.23	4380	87.93
6	105	2.11	4485	90.04
7	85	1.71	4570	91.75
8	63	1.26	4633	93.01
9	42	0.84	4675	93.86
10	38	0.76	4713	94.62
11	27	0.54	4740	95.16
12	31	0.62	4771	95.78
13	20	0.40	4791	96.19
14	19	0.38	4810	96.57
15	16	0.32	4826	96.89
16	17	0.34	4843	97.23
17	6	0.12	4849	97.35
18	7	0.14	4856	97.49
19	9	0.18	4865	97.67
20	8	0.16	4873	97.83
21	7	0.14	4880	97.97
22	13	0.26	4893	98.23
23	8	0.16	4901	98.39
24	3	0.06	4904	98.45
25	6	0.12	4910	98.57
26	7	0.14	4917	98.72

Figure 4. A sample of document frequency distribution for the primary corpus.

Rather than performing an extensive analysis of all the frequency list items, we have focused on the most frequent vocabulary and the prevalent and dominant grammatical features in order to examine how ID builds up the image Gandhi and Nehru want to invoke in the recipients of these discourse types. This is the reason why we included term frequency distribution and then decided to analyse solely highly frequent items.

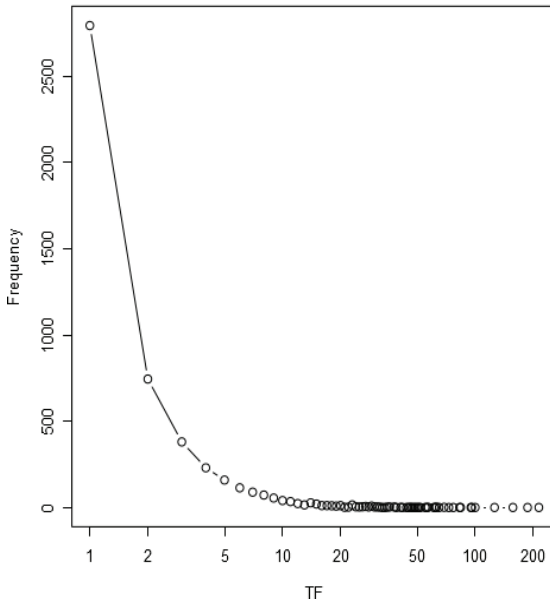

Figure 5. Term frequency distribution plot for the primary corpus.

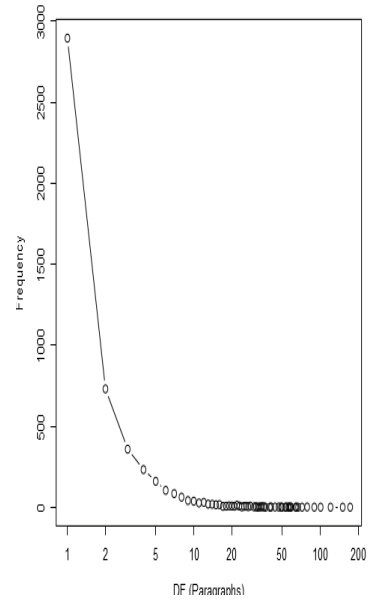

Figure 6. Document frequency distribution plot for the primary corpus.

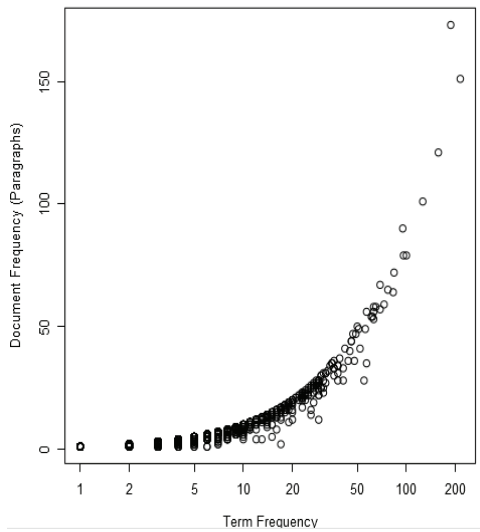

Figure 7. Term frequency – Document frequency plot for the primary corpus.

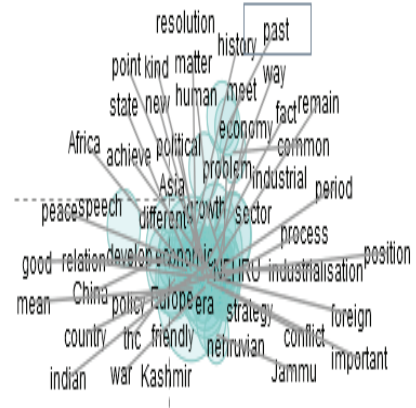

Figure 8. A segment illustrating correspondence analysis of words for the primary corpus.

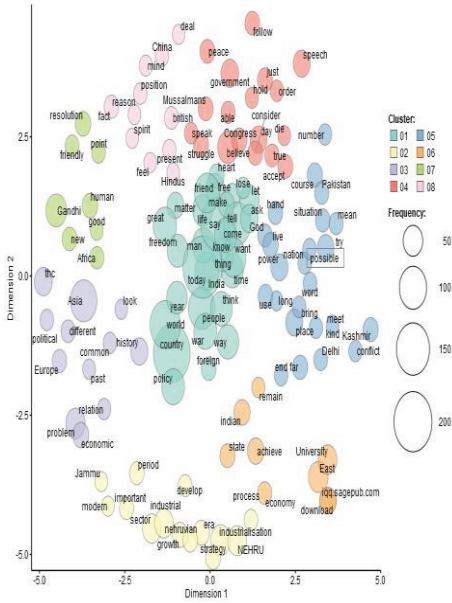

Figure 9. Multidimensional scaling of words in the primary corpus.

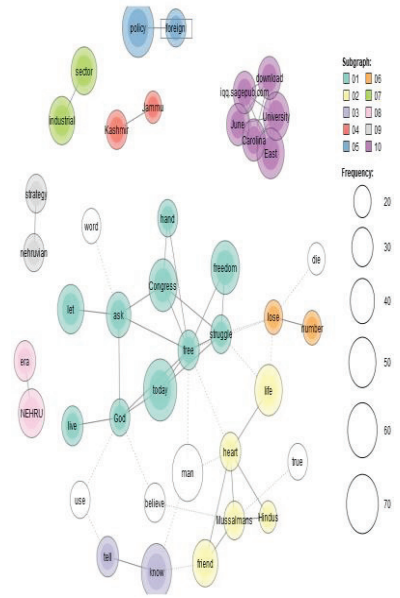

Figure 10. Co-occurrence network of words in the primary corpus.

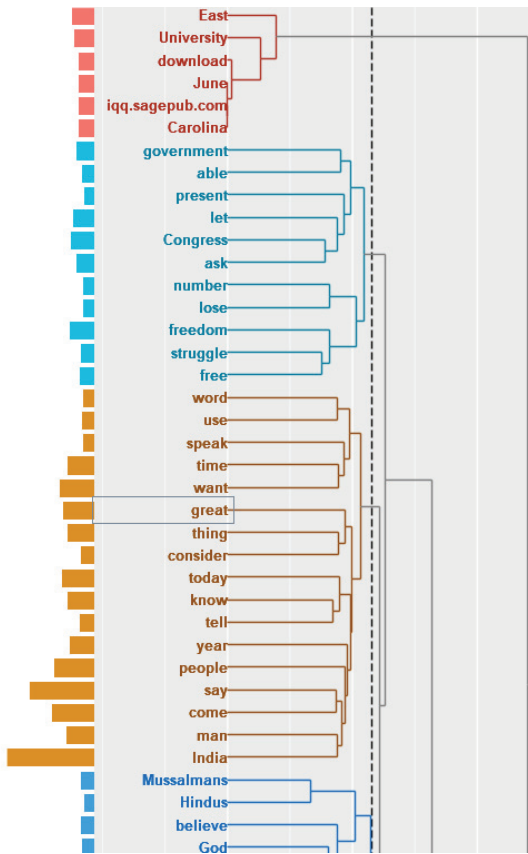

Figure 11. Hierarchical cluster analysis of words in the primary corpus.

Let us look at some excerpts from our corpus, which may illustrate an instance of Nehru’s discourse and the Nehruvian paradigm in the context of capitalist industrialisation in India:

1. *We, in the Government, have sometimes to attend to the business of two Houses and when something is before the...*
2. *...address as a mere repetition of the policies of the Government.*
3. *Every government should have an integrated outlook consistent with...*
4. *I cannot speak for those who are responsible for the government of other countries but I can certainly speak for my colleagues and for myself.*
5. *The Nehruvian paradigm refers to the strategy of industrialisation implemented during the Nehru era that roughly corresponds to the first three five year plans, though the Nehru era is sometimes extended up to 1967. The main features of the Nehruvian strategy are well known and require no great*

elaboration. This was a strategy of promoting import-substituting domestic market based industrialisation with the state playing a leading rather than merely supporting role. This role of the state required it to perform a number of functions. It had to be an investor and producer in key sectors of the economy that enabled it to occupy a 'commanding height'.

We noticed an important role played by the lexeme 'Government' (written/transcribed mostly with capital g in our corpus) in the domain of industrialisation and ID (excerpts 1-4).

Let us see some excerpts from Gandhi's discourse and the Gandhian approach to rural industrialisation:

6. Occasions like the present do not occur in everybody's and but rarely in anybody's life. I want you to know and feel that there is nothing but purest Ahimsa in all that I am saying and doing today. The draft resolution of the Working Committee is based on Ahimsa, the contemplated struggle similarly has its roots in Ahimsa. If, therefore, there is any among you who has lost faith in Ahimsa or is wearied of it, let him not vote for this resolution.

7. Gandhi viewed life as a whole. He did not divide life into different watertight compartments like political, religious, economics and so on. What he had said about politics must be largely applicable in religion, economics and many other fields of human life as well. Therefore, Gandhi has been attracting scholars from various fields and when concerns for environment acquired a kind of movement in 1960s, many scholars and activists of this field also looked at Gandhi for inspiration.

In excerpt (6), we noticed the importance of the concept of Ahimsa in Gandhi's and Gandhian discourse.

Now, let us see some concordances from the primary corpus containing the semantic unit industrialisation:

8. Nehruvian era in India's industrialisation history and the role that the Nehruvian paradigm has played in shaping the achievements and failures of Indian industrialisation

9. This was a strategy of promoting import-substituting domestic market based industrialisation with the state playing a leading rather than merely supporting role.

10. Market based industrialisation

11. *Nehru's own ideas on Indian industrialisation and its requirements reflected the specific context in which they were formed.*

12. *This paper argues that, Gandhi had a very realistic and optimistic conception of industrialisation and contrary to the common perception; he was even prepared to accept industrialisation with some reservations.*

13. *Gandhi knew that Industrialisation and modernity are going to stay. He said "No one is opposed to machinery. Or opposition is to its misuse, or its excessive use."*

In the part that follows, we provide the linguistic description comprising mainly vocabulary and grammar analysis. Nevertheless, discourse analysis was also utilised so as to reach certain conclusions on the items under consideration.

Linguistic description: Vocabulary and grammar; analysis and discussion

Our linguistic description includes the areas of vocabulary and grammar, identifying and interpreting relevant grammatical and semantic features of the corpus-based data. It was noticed in the literature that discourse structure may affect the meanings of words (Asher and Lascardies, 1996: 69). More precisely, certain authors pose the following question: "How is discourse information used to take lexical decisions, and lexical information used to take discourse decisions?" (Asher and Lascardies, 1996: 69).

Linguistic description. The question that may be posed: What kind of vocabulary is brought into play to create Gandhi's and Nehru's relationship towards industrialisation? Generally speaking, these are mostly the words belonging to a neutral to formal style, especially the international ones.

Vocabulary. Our analysis of the vocabulary focused primarily on nouns, and to a lesser extent to adjectives, since nominal words are particularly significant for revealing prevalent notions and issues. Additionally, as it has been pointed out, "nouns also have characteristic grammatical behaviors, depending on semantic category" (Pustejovsky, 1995: 16).

Nouns. Semantically, the nouns from the corpus could be grouped into several categories, which could be considered as semantic fields. The analysed nouns were tentatively broken into seven semantic fields: 1. Names of countries, regions, continents, as well as adjectives derived from them: *India, Indian, the United States of America, Asia, Asian*; 2. Nouns denoting universal human values,

which can be taken as desired goals: *peace, patience, liberalisation, freedom, productivity, goodwill, industrialisation, humanity, modernity, prosperity, progress, justice, security, strategy, resolution, sovereignty*; 3. Nouns denoting society and its parts and institutions: *institution, government, sector, office, culture, policy, economy, policy-maker*; 4. Nouns denoting relations: *self-reliance, connection, link, tie, relation, friends, partnership, network*; 5. Nouns denoting certain negative aspects of industrialisation and/or nouns with negative connotations: *offence, opponent, overdependence, resentment*; 6. Nouns denoting actions, states, attitudes: *consciousness, promotion, contribution, support, challenge, superiority, perpetuation, development, implementation, perception, independence, responsibility, commitment*; 7. Names of certain international institutions: *The United Nations*.

Not surprisingly, in the group of highly frequent content words of the noun class, the greatest incidence expectedly pertains to the proper noun *India*, which according to KH Coder occurs 214 times. As regards common nouns, the most frequently employed is the common noun *country*, which occurs 187 times. Some collocations with the item 'industrialisation' that we spotted are the following: *successful industrialisation, post-independence industrialisation, Indian Industrialisation, Capitalist Industrialisation, limited industrialisation, planned industrialisation*.

Adjectives. As for adjectives, we classified them, morphologically and semantically, into six types. The analysed adjectives were tentatively broken into six categories: 1. Adjectives derived from nouns, referring to institutions and social structures: *industrial, economic, cultural, agricultural, national, international, autonomous*; 2. Descriptive adjectives: *great, new, free, strong, amicable, clean, vital, warm, tremendous, enormous, special*; 3. Adjectives used with positive connotations and positive future orientation: *optimistic, triumphal, superior, easy-going, non-violent, ethical, honourable, peaceful*; 4. Adjectives with negative connotations: *sinister, short-sighted, tyrannical, inflexible, disastrous*; 5. Adjectives denoting political or social issues: *multilateral, global, sustainable, diplomatic*; 6. Adjectives denoting contrast: *different, diverse*.

According to KH Coder-generated analysis, in the group of highly frequent content words belonging to the group of adjectives, the greatest incidence pertains to the adjectives *great* (the incidence of which is 73 times), *industrial* (the incidence of which is 46 times) and *Indian* (the incidence of which is 34 times).

The data show that this frequency implies and creates the image of India as a strong, powerful and responsible state with strong commitment to industry and industrialisation. We have noticed that Gandhi and Nehru do not use adjectives with negative connotations in the context of industrialisation.

Grammar. Some relevant grammatical features would include syntactic structure (Chomsky, 1957; Chomsky, 1965), more precisely, the sentence form, syntactic complexity, the active/passive voice, affirmative/negative opposition, mood and modality, some of which are the parameters that are desired to be included in the analyses dedicated to variation across speech (for example, see Biber, 1995, whose parameters we employed for the purpose of applying certain segments of CTA to our corpus).

We looked at the parameter pertaining to agency with the aim of trying to analyse if the doer of an action is stated directly or made vague and obscured through the use of agentless passives, impersonal statements, nominalisations, and similar syntactic devices. Certain sentences are sometimes blurred (e.g., *Jawaharlal's childhood was secluded; This enforced solitude compelled Nehru to develop a passion for reading [...]*).

Backed by our CTA analysis, we found that the majority of sentences are active, with the explicit grammatical subject. More often than not, the agency is clear and straightforward. We identified several types of agency. The first type is a human agent referring to an individual, or a prominent person. The second type refers to a group of people, and usually plural nouns, whilst the third type refers to a collective body (*the government, the British Government, the Kashmir Government, the United States Government*).

Another CTA-analysed grammatical feature was sentence structure. On the subject of sentence structure, we noticed that the vast majority of sentences in the corpus are declarative and affirmative (e.g. *Nehru's own ideas on Indian industrialisation and its requirements reflected the specific context in which they were formed; It also briefly looks at the contemporary significance of the Nehruvian industrialisation strategy in the light of the experience of industrial development under liberalisation; This was a strategy of promoting import-substituting domestic market based industrialisation with the state playing a leading rather than merely supporting role*). However, there are instances of complex sentences involving the lexeme industrialisation (e.g. *Highlighting the background to its emergence and the constraints it faced in its operationalisation, this paper assesses the historical significance of the*

Nehruvian era in India's industrialisation history and the role that the Nehruvian paradigm has played in shaping the achievements and failures of Indian industrialisation; But the experience of industrialisation under colonial rule was also a very important factor, so much so that the increasingly assertive indigenous industrial capitalist class also came to accept that both an element of autonomy from the international economy as well as a key role of the State were necessary for achieving successful industrialisation; Notwithstanding all of these, Nehru's leading role in first the conception, then the crystallisation of the consensus and finally the operationalisation, of the post-independence industrialisation strategy are undeniable.)

There are very few questions in the corpus (*Have not the refugees learnt even from their immense suffering that they have to exercise some restraint?; Do we want to show them the spectacle of people occupying whatever they can?; Do you suppose that all these will count for nothing?*). There is a number of modalised statements (*Unfortunately, the record of Indian industrialisation after the Nehru era, the transition to liberalisation and its consequences, may all owe something to not only the successes associated with the Nehruvian strategy but also its serious failures or shortcomings.; True, I did in my heart of hearts cherish a hope that it might enable me to save the cow.; I do not embark upon it for the sake of the result it may bring. I do so because I must.*). We believe that even these modalised statements present the pieces of information in the form of conclusive facts that appear to the recipient to be genuine and true.

To conclude, the syntactic structure in our corpus creates the impression of importance, significance, seriousness, power to influence and power to command, as well as authority.

The use of certain personal deictics is illustrated in the following excerpt from the corpus: *"I shall therefore humbly say to the responsible leaders of Pakistan that though we are now two countries – which is a thing I never wanted – we should at least try to arrive at an agreement so that we could live as peaceful neighbors."* The most frequent is the use of the first person singular pronoun *I*, and the first person plural pronoun *we*, as well as their forms *me*, *us*, and the possessive adjectives *my*, *our*. The personal pronoun *I* is used non-inclusively. In other words, Gandhi and Nehru take all the responsibility contained in the propositions. On the other hand, the personal pronoun *we* is used inclusively, which is to say that Gandhi and Nehru invite the interlocutors/listeners/recipients of their discourse to take part in the actions

proposed in the utterances. At the same time, Nehru and Gandhi may be said to assume the recipients to share the expressed opinions in the utterances from the discourse.

Apart from vocabulary and grammar, we have noticed that some descriptions from the corpus are extremely detailed, which according to literature is expressed by means of the following quotation: “Here we have a flavour of Emile Zola’s *Germinal*. Contemporary India is an extremely strange and unique mixture, which includes aspects of Victorian England, Second Empire France and the USA in the 1920s.” (Ali, 1985: 221).

Winding up

We tried to provide the description of certain formal properties of the analysed text/discourse. Also, we tried to provide an adequate explanation of the relationship between interaction and social context. A partial answer to the choice of such a corpus we found in the following words: “The Nehru—Gandhi family has, by now, been thoroughly mythologised: its story has been, to borrow a term from Lévi-Strauss, ‘cooked’. And in that cooking we may discover the source of the magic.” (Rushdie, 1985: 9).

Our analysis of vocabulary and grammar showed the following results. It seems striking that in our corpus we have not noticed any ideologically-contested words. Nor have we noticed any highly frequent content words having pure ideological flavour. Rather, Gandhi and Nehru, as well as the authors writing about them seem to be pretty unbiased and objective, which is supported by diverse examples and excerpts from the corpus.

The explanation and interpretation of the corpus-based data obtained through linguistic description helped us to complete the ID portrait in the context of Gandhi and Nehru. Some striking and eye-catching features and prominent characteristics of the analysed corpus refer to the choice of relevant topics in the domain of ID (*industry, society, government, institutions*), as well as using nominal expressions, i.e., nouns and adjectives, which emphatically favour the human side of industrialisation and positive effects of political, social and cultural issues in the domain of industrialisation.

In terms of language register and general stylistics, an overall impression coming from ID is that the authors use neutral and formal style. ID is the formal register, which contains complete noun phrases and sentences. Furthermore,

when described in the industrialisation context Nehru and Gandhi tend to invoke seriousness and their utterances exhibit authority in ID.

The choice of highly frequent content words, which are commonly attributed to industrialisation, is such that the authors predominantly use nouns and adjectives with positive connotations. The picture of industrialisation in India is not beautified but rather given as unbiased and objective since Gandhi and Nehru display and exhibit objectivity in the analysed discourse. Furthermore, in the analysed ID Nehru and Gandhi seem to contribute to creating an image of India as a modern industrialised country. The picture which is created in ID is that of first and foremost friendly globalisation, humane modernisation, and kind industrialisation. Moreover, this picture contributes to the voice Gandhi and Nehru together want to spread all over the world. Based on our discourse analysis, linguistic analysis and CTA, it might be concluded that in ID, in the context of industrialisation and industrialisation ideology, India seems to be an organised, supportive, and caring country, which is exhibited by the highly frequent content words from our corpus.

It should be pointed out that Gandhi and Nehru were deeply aware of the existing challenges in the domain of industrialisation and did not turn a blind eye on these issues and challenges. On the contrary, the corpus-based examples provided evidence that they were ready to grapple with all these problems, and were determined to solve them in a positive manner. Also, the analysed discourse chunks reflect the idea and wish of Gandhi and Nehru to create the effect of India's collective spirit, rather than individualism, as explicitly verbally proclaimed in ID and by means of the highly frequent content words utilised in ID.

The discourse tone which prevails is such that one gets an impression that Gandhi and Nehru keep a desired balance, which seems to be one of the relevant features of the official voice of India in terms of industrialisation and industrialisation ideology. Moreover, the discourse tone displayed in ID is by no means arrogant or presumptuous, but rather pacified and well-intentioned. This discourse tone is achieved by avoiding the direct subjects *industrialisation*, *ideology*, and *India* in case of which the agency would be overtly expressed in the utterances. Gandhi and Nehru employ content words, which are accompanied by items such as *culture*, *ideal*, *responsibility*, *desire*, *faith* and other more commonly used items thereby softening the discourse tone.

To sum up, we have drawn our preliminary and tentative conclusions from the findings based on a piece of empirical corpus-based research. The results of our research and the study of theoretical works on the subject have provided evidence which leads to the conclusions which would attempt to complete Gandhi's and Nehru's discourse portrait of India and industrialisation. Word by word, structure by structure, investigating, and going through, lining up and sorting out the corpus-based data like fragments of a wider picture we explored the Gandhian and Nehruvian industrialisation discourse. As illustrated by corpus-based examples, India is described and presented as a caring, attentive, concerned, trustworthy, reliable and responsible factor with regard to industrialisation. The discourse of Gandhi and Nehru and about them provided a picture of India as an authoritative and proud member of the industrialisation process in general, and industrialisation ideology, in particular. We argue for an interdisciplinary approach to a theory of ID, and would like only to indicate directions for further study in ID.

References

- Abercrombie, D. (1966). *Studies in phonetics and linguistics*. Oxford University Press.
- Aitchison, J. (2001). *Cassell's dictionary of English grammar*. Cassell & Co.
- Ali, T. (1985). *The Nehrus and the Gandhis: An Indian dynasty*. Chatto & Windus — The Hogarth Press.
- Andrisano, O., et al. (2018). The need of multidisciplinary approaches and engineering tools for the development and implementation of the smart city paradigm. *Proceedings of the IEEE*, 106(4), 738-760.
- Aronoff, M., & Fudeman, K. (2005). *What is morphology?*. Blackwell Publishing.
- Asher, N., & Lascardies, A. (1996). Lexical disambiguation in a discourse context. In J. Pustejovsky & B. Boguraev (Eds.), *Lexical semantics: The problem of polysemy* (pp. 69-108). Clarendon Press.
- Beaugrande, R. de, & Dressler, W. (1983). *Introduction to text linguistics*. Longman.
- Biber, D. (1995). *Variation across speech and writing*. Cambridge University Press.

- Bibri, S. E. (2019). On the sustainability of smart and smarter cities in the era of big data: An interdisciplinary and transdisciplinary literature review. *Journal of Big Data*, 6(25), 1-64.
- Blakemore, D. (2022). Relevance Theory. In J. Verschueren & J.O. Östman (Eds.), *Handbook of pragmatics: Manual*, 2nd Edition (pp. 1147–1158). John Benjamins.
- Braseth, J. F. (2010). *Relevance Theory and the problem of content sharing*. Universitetet i Oslo, Department of Philosophy.
- Brown, G., & Yule, G. (1984). *Discourse analysis*. Cambridge University Press.
- Carston, R. (1999). The relationship between generative grammar and (Relevance-Theoretic) pragmatics. *UCL Working Papers in Linguistics*, 11, 21-40.
- Cattell, N. R. (1978). *The new English grammar: A descriptive introduction*. The MIT Press.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. Mouton.
- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press.
- Coulthard, M. (1977). *An introduction to discourse analysis*. Longman.
- Coulthard, M., Montgomery, M., & Brazil, D. (1981). Developing a description of spoken discourse. In M. Coulthard & M. Montgomery (Eds.), *Studies in discourse analysis* (pp. 1-50). Routledge & Kegan Paul.
- Crystal, D. (1983). *A first dictionary of linguistics and phonetics*. André Deutsch.
- Crystal, D. (1989). *The Cambridge encyclopedia of language*. Cambridge University Press.
- Crystal, D., & Davy, D. (1973). *Investigating English style*. Longman.
- Fromkin, V., & Rodman, R. (1983). *An introduction to language*, 3rd Edition. Holt, Rinehart and Winston.
- Harris, M. (1972). The cultural ecology of India's sacred cattle. In J. D. Jennings & E. A. Hoebel (Eds.), *Readings in anthropology*, 3rd Edition (pp. 377-384). McGraw-Hill.
- Higuchi, K. (2016). A two-step approach to quantitative content analysis: KH Coder tutorial using Anne of Green Gables – Part I. *Ritsumeikan Social Sciences Review*, 77-91. Accessed on 5 Sept. 2022 at <http://www.ritsumei.ac.jp/file.jsp?id=325881>.

Higuchi, K. 2017. A two-step approach to quantitative content analysis: KH Coder tutorial using Anne of Green Gables – Part II. *Ritsumeikan Social Sciences Review*, 137-147. Accessed on 5 Sept. 2022 at <http://www.ritsumei.ac.jp/file.jsp?id=346128>.

Kolge, N., & Sreekumar, N. (2011). Gandhi's criticism of industrialisation and modernity: An environmental perspective. In S. K. Joseph & B. Mahodaya (Eds.), *Gandhi, environment and sustainable future* (pp. 57-65). Institute of Gandhian Studies.

Leech, G. (1977). *Semantics*. Penguin.

Lyons, J. (1981). *Language and linguistics: An introduction*. Cambridge University Press.

Lyons, J. (2002). *Linguistic semantics: An introduction*. Cambridge University Press.

Matthews, P. H. (2005). *The concise Oxford dictionary of linguistics*. Oxford University Press.

Mazumdar, S. (2009). The Nehruvian paradigm and capitalist industrialisation in India: Retrospect and prospect. *Contemporary Perspectives*, 3(2), 337–350.

Napoli, J. D. (1996). *Linguistics: An introduction*. Oxford University Press.

O'Sullivan, T., Hartley, J., Saunders, D. & Fiske, J. (1983). *Key concepts in communication*. Methuen and Co. Ltd.

Palmer, F. (1986). *Grammar*, 2nd Edition. Penguin.

Palmer, F. R. (1991). *Semantics*, 2nd Edition. Cambridge University Press.

Pinker, S. (1995). *The language instinct*. Harper Perennial.

Polanyi, L. (1989). *Telling the American story: A structural and cultural analysis of conversational storytelling*. The MIT Press.

Pustejovsky, J. (1995). *The generative lexicon*. The MIT Press.

Robins, R. H. (1985). *General linguistics: An introductory survey*, 3rd Edition. Longman.

Rushdie, S. (1985). Introduction. In T. Ali, *The Nehrus and the Gandhis: An Indian dynasty* (pp. 8-12). Chatto & Windus — The Hogarth Press.

Smith, N. V. (1989). *The Twitter machine: Reflections on language*. Basil Blackwell.

Sperber, D. & Wilson, D. (1987). Précis of relevance, communication and cognition. *Behavioral and Brain Sciences*, 10(4), 697-754.

Sperber, D. & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and cognition*, 2nd Edition. Blackwell.

The Penguin English Dictionary (1st ed.). (1985). Penguin.

Trask, R. L. (1999). Parts of speech. In K. Brown and J. Miller (Eds.), *Concise encyclopedia of grammatical categories* (pp. 278-284). Elsevier.

Trask, R. L. (2000). *The Penguin dictionary of English grammar*. Penguin.

Wallwork, J. F. (1970). *Language and linguistics: An introduction to the study of language*. Heinemann.

Welbers, K., Van Atteveltd, W., & Benoit, K. (2017). Text analysis. *Communication Methods and Measures*, 11(4), 245-265.

Wilson, D. (1999). Relevance and Relevance Theory. In R. A. Wilson & F. C. Keil (Eds.), *The MIT encyclopedia of the cognitive sciences* (pp. 719-720). The MIT Press.

Wilson, D. & Sperber, D. (1994). Outline of Relevance Theory. *Links & Letters*, 1, 85-106.

Wilson, D. & Sperber, D. (2002a). Relevance Theory: A tutorial. In Y. Otsu (Ed.), *Proceedings of the Third Tokyo Conference on Psycholinguistics* (pp. 45-70). Hituzi Shobo.

Wilson, D. & Sperber, D. (2002b). Relevance Theory. *UCL working papers in linguistics*, 14, 249-287.

Sažetak: GANDI, NEHRU I DISKURS INDUSTRIJALIZACIJE

U radu se opisuje diskurs industrijalizacije (DI) u kontekstu Gandija i Nehrua. U uvodnom delu rada daju se obrisi analize. Zatim se uvode izvesna pitanja koja bi mogla biti relevantna za ispitivanje DI putem računarske analize teksta (RAT). U nastavku ukratko navodimo ciljeve rada kao i primenjenu metodologiju RAT-a. Ostatak rada organizovan je u preostalih šest delova. U drugom delu definišemo istraživačku perspektivu, istraživačku nameru. Zatim, opisujemo i objašnjavamo

neke ključne termine koji su relevantni za dalju analizu. Naša polazna pretpostavka je da visokofrekventne pune reči u našem korpusu mogu da predstavljaju ideje koje su suštinske u Gandijevoj i Nehruovoj ideologiji industrijalizacije. U trećem delu ukratko opisujemo teorijske osnove. U naredom delu opisujemo korišćen korpus, softverske alate i metode koje smo primenili u okviru analize. Peti deo našeg rada opisuje izvesne aspekte kvantitativne korpusne analize DI. U narednom, šestom delu, lingvistički opisujemo ispitivani korpus prevashodno se fokusirajući na vokabular i gramatiku koji se upotrebljavaju u korpusu. Nakon toga slede zaključne napomene i kratka diskusija u vezi sa našim nalazima. Konačno, u sedmom delu zaokružujemo analizu i dobijene rezultate, a potom navodimo zaključne napomene, zastupajući mišljenje da je nužno primeniti interdisciplinarni pristup teoriji DI.

Ključne reči: Gandhi, Nehru, diskurs industrijalizacije (DI), računarska analiza teksta (RAT), pune reči, konceptualni jezički materijal, analiza diskursa, teorija relevantnosti

Miloš D. Đurić (djuric@etf.bg.ac.rs), PhD, is an English lecturer at the Faculty of Electrical Engineering, University of Belgrade.

Following double-blind peer review process, this text was categorised as original scientific article.

Kornelija Kuvač-Levačić: EMOCIJSKI KONSTRUKTI U PERSPEKTIVIZACIJI BUDUĆNOSTI U HRVATSKOJ ZNANSTVENOJ FANTASTICI 2000-IH

*Sažetak:*¹ Na korpusu triju znanstvenofantastičnih priča, metodološkim okvirom koji nude teorije žanra (Suvin; Šakić; Clute i Nicholls), književna emociologija i kulturalno-kognitivistički pristupi emocijama (Lutz; Ekman i Cordaro; Ahmed; Damasio), analizirat će se tekstualni konstrukti emocija koje autori hrvatske književnosti 2000-ih (Darko Macan, Tatjana Jambrišak, Ed Barol i Zoran Vlahović) vezuju uz viziju budućnosti. Suvremeni konstruktivistički pristupi emocijama pokazuju da su one važan dio kognitivnih procesa i da su kulturološki uvjetovani entiteti. Radom se dokazuje da se emocijski konstrukti budućnosti mogu razmatrati unutar temeljnih žanrovskih obilježja SF-a. To znači da sudjeluju u stvaranju konceptualnog proboja paradigme naše episteme, da su dio kognitivnog očiđenja odnosno fikcionalnoga *novuma* vrednovanog spoznajnom logikom, stoga njihovo tematiziranje unutar znanstvene fantastike može doprinijeti i spoznaji mogućih učinaka kulturalne uvjetovanosti emocija u budućnosti, kao i produbljivanju znanja o žanrovskim obilježjima moderne znanstvene fantastike. Posebna će se pozornost svratiti na odnos emocije i tehnoloških zahvata s ciljem mijenjanja ljudskoga tijela, te na ulogu toga odnosa u konstruktima općih i pojedinačnih identiteta, kako ih u perspektivizaciji budućnosti predstavljaju pojedini autori. Cilj je istraživanja odgovoriti na pitanje uspostavlja li se u tekstovima odnos između određenih emocija vezanih uz tijelo, identitet i budućnost čovjeka i samih žanrovskih obilježja, odnosno determinira li žanr konstrukte emocija.

Gljučne riječi: hrvatska znanstvena fantastika, emocijski konstrukti, budućnost, kognitivno očiđenje, tehnologija, tijelo, identitet

Uvod

Znanstvena fantastika u svom najboljem izdanju prikazuje svijet promijenjene paradigme, znanstvene i kulturalne strukture u njezinoj promjeni, koje utječu na

¹ Ovaj je rad financiralo Sveučilište u Zadru institucionalnim projektom broj IP.01.2021.09.

cijeli život i ljudsku civilizaciju (Šakić, 2006: 15). Prema Suvinu, SF treba definirati kao fikcijsku pripovijest koju određuje hegemonijski književni zahvat *locusa* ili *dramatis personae* koji su radikalno ili barem znatno drugačiji od empiričkih razdoblja i mjesta i likova tzv. mimetske fikcije, ali su ipak istovremeno percipirani kao nemogući u okviru spoznajnih normi autorove epohe (Suvin, 2010: 21). Suvin SF-u pristupa kao književnosti spoznajne začudnosti² (Suvin, 2010: 36) u kojem se fikcijska pretpostavka razvija sveobuhvatnom („znanstvenom“) strogošću (Suvin, 2010: 39). Za SF su „nužni i dovoljni uvjeti prisutnost i međudjelovanje začudnosti i spoznaje“, a glavna mu je formalna tehnika „imaginativni okvir alternativan autorovoj empiričkoj okolini“ (Suvin, 2010: 41). Glavni je, dakle, formalni postupak SF-a narativni kronotop i/ili akteri različiti od autorova empirijskog svijeta (Suvin, 2009: 175).

Suočenje s Drugim i drugačijim, kao ponajbolji domet uspjele znanstvene fantastike, a što podrazumijeva osvještavanje kulturne, rodne, ideologijske, rasne i svake druge različitosti, Clute i Nicholls³ smatraju konceptualnim probom paradigme naše episteme u smislu pojma iz filozofije znanosti kao općeg okvira mišljenja i interpretiranja svijeta oko nas (i: Šakić, 2006: 15). Ta se različitost (i/ili Drugost) često očituje upravo na psihološkoj razini tvorbe aktera pa su i postupci kojima autori konstruiraju emocije njezin važan dio. Emocije,⁴ koje se već nekoliko desetljeća razmatraju ne samo kao biološki ili psihološki fenomeni, nego i kao kulturni konstrukti i sastavni dio kognitivnog procesa (npr. Lutz, 1986; Ekman & Cordaro, 2011; Ahmed, 2020), stoga su pogodan istraživački predmet u korpusu SF-a, pogotovo što nema dovoljno sustavnih radova o toj temi.

Osim što sudjeluju u karakterizaciji, emocijski konstrukti⁵ u znanstvenoj fantastici proširuju svoju ulogu i na perspektivizaciju narativnog kronotopa (u

² Sinoniman je pojam „kognitivnog očuđenja“ u tekstu se njima služimo ravnopravno (op. a.).

³ Vidi: Conceptual Breakthrough, *SFE*. Izvorno je koncept predstavljen u: Clute, J. & Nicholls, P. (1993). *The encyclopedia of science fiction*. Orbit Books, no u radu se služimo suvremenim internetskim izdanjem Enciklopedije.

⁴ Većina je znanstvenika suglasna s tvrdnjom da emocije sadrže fiziološku, motivacijsko-ponašajnu, kognitivnu i subjektivnu komponentu te da treba jasno razdvojiti emocije od svjesnih doživljaja emocija, koje nazivamo osjećajima (Tkalčić & Šimić, 2020: 11).

⁵ U radu će pojam emocijski konstrukt obuhvaćati i osjećaje, ali će se na mjestima gdje bude potrebno jasno razlikovati emocije i osjećaji prema definiciji koju predlaže A.

ovom slučaju, zamišljenog društva budućnosti), budući da su emocije kulturalno uvjetovani entiteti⁶ i njihova reprezentacija znatno ovisi o društvenima praksama i njihovim promjenama. Stoga u radu ispitujeemo emocijske konstrukte vezane uz temu i koncepte budućnosti kroz metodološki okvir koji nudi književna emociologija.⁷ To znači da se bavimo ekspresijom emocija u znanstveno-fantastičnom književnom tekstu, strategijama njihove reprezentacije (usp. Brković, 2015: 406), njihovim učinkom u sklopu ontemske narativne figure i u sklopu žanra.

Emocije, spoznaja i znanstvena fantastika

U dosadašnjim radovima uglavnom se govorilo o emocionalnim učincima fantastike (i SF-a) na čitatelje. Louis Vax u svojoj deskriptivnoj metodi analize fantastike, a s obzirom na vlastitu fenomenološku usmjerenost, smisao njezina postojanja vidi upravo u izazivanju emocija (Peruško, 2017b: 7). Šakić uočava emocionalni učinak SF-e na čitatelje u smislu začudnosti koje povezuje sa Suvinovim *novumom* i konceptualnim probojem,⁸ ali koju smatra instancijom povezanom sa specifičnim čitateljskim užicima koje pruža samo znanstvena fantastika (2006: 16). Suvinov je pristup emocijama također kognitivistički. Bavo se odnosom emocije, osjećaja ili želje prema spoznaji (Suvin, 2012: 64-65) te emocijama i topološkom imaginacijom (usp. Suvin, 1994). Nije moguće zamisliti

Damasio (vidi također: Stearns & Carol, 1985: 813). Prema Damasiju, emocije su početak, a osjećaji emocije kraj progresivnog procesa. Damasio predlaže da izraz osjećaj bude rezerviran za privatno, mentalno iskustvo emocije, a da izraz emocija koristimo za označavanje skupa reakcija, od kojih su mnoge jasno opažljive. (Damasio, 2005: 51).

⁶ "The cultural meaning system that constitutes the concept of emotion has been invisible because we have assumed that it is possible to identify the essence of emotion, that the emotions are universal, and that they are separable from both their personal and social context." (Lutz, 1986: 288)

⁷ "Emotionology: the attitudes or standards that a society, or a definable group within a society, maintains toward basic emotions and their appropriate expression; ways that institutions reflect and encourage these attitudes in human conduct (...)" (Stearns, 1985: 813)

⁸ Temeljno je pitanje znanstvene fantastike, njezin početni impuls, što ako? (Šakić, 2006: 12) Taj svijet djela koji je razvojno, civilizacijski, kulturno, tehnološki različit od našeg svakodnevnog je konceptualni proboj. (Šakić, 2006: 15)

ni jedan konceptualno i semantički jasan izričaj u SF-u koji ne traži i generira pojašnjene emocije (Suvin, 2012: 66).

U radu ćemo istraživati konstrukte šest osnovnih (primarnih) emocija prema Ekmanovu modelu (sreća, tuga, ljutnja/agresija, strah, gađenje, čuđenje/iznenađenje) (1970: 155)⁹ i složenih (sekundarnih) na koje se bude nailazilo tijekom čitanja, unutar reprezentiranih modela budućnosti i njihova odnosa prema sadašnjosti autora i implicitnog čitatelja. Prema Schwarz-Friesel tekstna manifestacija emocija može se oprimjeriti perspektivizacijom, tj. prikazom stanja stvari u tekstu iz određene perspektive (2007: 212, cit. u: Čović-Filipović, 2016: 36). Svaki proizvođač teksta posjeduje određenu konceptualizaciju stanja stvari koje je prikazano u tekstu. No njegovu mentalnu reprezentaciju ne određuju samo kognitivne, već i emocionalne komponente kao „sustavi znanja i vrednovanja“ (Schwarz-Friesel 2007: 72, cit. u: Čović-Filipović, 2016: 36). Takva se (emocionalno obojena) konceptualizacija i verbalno kodira, pa ti, tekstualni emocijski konstrukti, dovode do toga da se neko stanje stvari prikazuje iz određenog kuta, dakle uz implicitno ili eksplicitno vrednovanje: „Perspektivizirana referencijalizacija otkriva evaluaciju“ (Schwarz-Friesel 2007: 212, cit. u: Čović-Filipović, 2016: 36).

Perspektivizacija „emocija prema budućnosti“ i „emocija budućnosti“

Konstruiranje emocija u SF-u ima svoj književnopovijesni kontekst. Naime, početkom 20. stoljeća američka znanstvena fantastika težila je prikazati pozitivnu sliku budućnosti u kojoj je znanstveni napredak učinio svijet boljim mjestom. U drugoj polovici 20. stoljeća, nakon nekoliko užasnih ratova i izuma atomske bombe, u SF-u se kao prva emocija javlja strah od budućnosti (distopija), i to primarno od dominacije jednih skupina ljudi nad drugima. Osim straha, emocija vezana uz budućnost je razočaranost, zatim šokiranost (Gunn, 2014). Djelo znanstvene fantastike prikazuje svijet koji je razvojno, civilizacijski, kulturno, tehnološki različit od „našeg“ svakodnevnog svijeta, u njem je doslovno nazočna nova tehnologija, on je budući i mogući svijet. Riječ je o

⁹ Osnovne emocije su diskretni fiziološki odgovori na temeljne životne situacije koje su bile korisne u okruženju naših predaka. One su reakcije na skup podražaja koji su utjecali na našu vrstu desecima tisuća generacija. Međutim, ipak je utjecaj kulture prisutan u načinu na koji predstavljamo svaku emociju, i to u jeziku za emociju i stavovima o emociji (Ekman & Cordaro, 2011: 369).

civilizacijskoj budućnosti o kojoj autor spekulira, anticipira i ekstrapolira iz trenutnih trendova; on je kulturno drugačiji, bila ta drugost u budućim promjenama same ljudske kulture i vrste, bila u spekulaciji o istinski drugim kulturama i vrstama (Šakić, 2006: 14).

Tekstovi hrvatske SF proze 2000-ih koje biramo za analizu emocijski perspektiviziraju budućnost na dva različita načina. Prvi tekst (priča Eda Barola „Uski put“) konstruira emocije prema budućnosti, budući da je narativni kronotop i konstrukt glavnoga lika blizak sadašnjosti autora i implicitnog čitatelja (prvo desetljeće 21. stoljeća). Drugi i treći tekst (priča Darka Macana i Tatjane Jambrišak „Besmrtni slučaj“ te priča Zorana Vlahovića „Svaki put kad se rastajemo“) odvijaju se u alternativnom svijetu budućnosti, likovi su tjelesno i mentalno promijenjeni tehnologijama budućnosti pa njihova karakterizacija počiva na emocijskim konstruktima koji kao da su izgubili povezanost s autorovom i čitateljevom sadašnjošću ili je minimalno zadržali. Konstruirana je, dakle, emocija unutar ili kao dio perspektivizacije budućnosti. U obama tekstovima uspostavlja se evaluacija svijeta budućnosti, kao i onoga izvanfikijskog, svijeta sadašnjosti, iz čije perspektive stvara književnik.

Perspektivizacija emocija prema budućnosti u priči Eda Barola „Uski put“

Emocije koje autor iz vlastite sadašnjosti projicira na budućnost nalazimo u tekstovima gdje se likovi uobičajenim strategijama, postupcima ili rekvizitima SF-a iz sadašnjosti ili neke bliske budućnosti, koja za čitatelja zadržava mimetički okvir, transponiraju u budućnost ili neki oblik bezvremenosti ili prostorvremena koji se otkrio tehnologijama izumljenima u budućnosti. Dobar je primjer u korpusu hrvatske znanstvene fantastike 2000-ih priča Eda Barola „Uski put“. Kada se glavnom liku, znanstveniku Marku jednoga jutra usred stana stvori neobičan zid, a u stan mu provale i demoliraju ga dva australopiteka, naprije doživljava strah (osjeća se šokirano), čuđenje, a zatim ljutnju. Na ekspresivnoj razini detaljno se iskazuje (i stilizira) tjelesna simptomatologija pojedine emocije u realističnome modusu, npr. straha: „Danas je, *ubrzano dišući*¹⁰ (...) poželio da je i on od onih prvih“ (Barol, 2009: 39-40). Susret sa promijenjenim svijetom, s prostorno-vremenskom intervencijom koja, dokinuvši odnose unutrašnjeg i

¹⁰ Od sada pa nadalje primjere u citatima kurzivom ističe autorica. U citatima gdje sami autori tekstova koriste kurziv, bit će navedena dodatna napomena (op. a.).

vanjskog te prošlog i sadašnjeg, nastupivši na početku kao upad davne prošlosti u Markovu sadašnjost, izaziva početni strah, šokiranost i nevjericu:

Pogled na ono što ga je dočekalo izmamio je iz njega nervozan hihot. Ruke su mu zadrhtale i on se odmakne korak nazad u kuhinju. Zid, kojeg se komad pojavio i u njegovoj kuhinji, nastavljao se i vani. (...) Gubio se u daljini u gustoj šumi iznad koje su lebdjeli bijeli paperjasti oblaci i kojoj se nije vidio kraj. Daleko u njoj stršala su iznad stabala dva visoka staklena piramidalna tornja i reflektirala prve sunčane zrake po okolnom drveću. Ovakva drastična promjena njegova trošnog susjedstva natjerala je Marka da ostane ukočen, zagledan u neku neodređenu točku. (Barol, 2009: 41)

Markova je sadašnjost motivikom koncipirana kao ne toliko daleka budućnost u odnosu prema autorovoj sadašnjosti (trgovački centri, ogorčeni branitelji s PTSP-jem, kivni na sve, osobito na znanstvenike, sprave koje podsjećaju na smartphone, medijska predviđanja kraja svijeta itd.), no u nastavku fabule se objašnjava da je neka tehnološka intervencija iz budućnosti promijenila Markovu sadašnjost: „Prostor i vrijeme naprosto su se rasuli, zaključio Marko. Jesu li možda u budućnosti napravili nekakvu prostorvremensku superbombu, koja je sve što je dotad postojalo raznijela na komadiće, uključujući strijelu vremena?“ (Barol, 2009: 46). Kronologija i prostorni odnosi postaju posve irelevantni jer je „vrijeme sad ovisilo samo o gledištu pojedine osobe“ (Barol, 2009: 47).

Kako se pred Markovim očima uobičajeni svijet mijenja u postapokaliptični, tako se mijenjaju i Markove emocije. Analitički um traži rješenja, šok zamjenjuje radoznalost („Zašto ne iskoristiti mogućnosti koje tehnika pruža kad krećeš u avanturu?“ Barol, 2009: 43). Javlja se, međutim, i ravnodušnost prema kolonama uspaničenih ljudi koji nastoje pobjeći od nepoznate opasnosti. („Brzo je prošao niz ulicu ignorirajući ljude oko sebe, nastojeći ne čuti njihova zapomaganja, uzaludna pitanja i optužbe.“ Barol, 2009: 43). Emocije mase (panika, bijes, rezigniranost) posve su u skladu s modelom mimetičke fikcije koja prikazuje prirodne ili društvene katastrofe:

Drugi su ljudi još uvijek besciljno lutali okolo, jedni obuzeti panikom, drugi u grupama, okupljajući se. Dosta njih visjelo je po prozorima, tupo gledajući. Ljudi s izrazom lica onih koji

*ugledaju kako sunce zalazi u podne, a rijeke teku uzbrdo.
Poneki su gestikulirali i bijesno galamili na one dolje, kao da
su krivi za to što im se događa. (Barol, 2009: 43)*

Markovo čuđenje je vezano uz spoznaju da se ljudi budućnosti nisu promijenili kad su u pitanju ratovi, u čemu vidimo ranije spomenutu perspektiviziranu referencijalizaciju koja implicitno, kroz emocijske konstrukte, nudi evaluaciju: „(...) Marka je svejedno obuzelo čuđenje i nerazumijevanje prema tim ljudima. U ovom poremećenom svijetu što se raspadao oni su još uvijek grčevito branili svoj mali razrušeni dio svemira” (Barol, 2009: 54).

Zbog toga protagonist ne razvija solidarnost ni empatiju („Ali Marko nije želio niti društvo, niti odgovornost za njih, pa još malo ubrza korak.“ Barol, 2009: 44). Na nekoliko mjesta tekst sugerira njegovu ravnodušnost: „Sad je već jasno čuo (...) zapomaganje jedne starice koja nije prestajala govoriti. Štedi dah, babo, pomisli, trebat će ti“ (Barol, 2009: 44). Također i radoznalost: „Bio je u radoznom iščekivanju na kakve će naići ljude i živi li uopće netko tamo. Možda njima ova promjena njihova svijeta i nije djelovala toliko razorno“ (Barol, 2009: 44). Ona raste do stupnja uzbuđenja: „(...) dok su mu se ruke tresle, a srce uzbuđeno lupalo, tjerano adrenalinskim uzbuđenjem“ (Barol, 2009: 46). Uklopljeno u realističnu karakterizaciju lika, po struci mikrobiologa, Markova je konstitutivna emocija i strah od mikroorganizama jer je njegovo doba već „gubilo bitku sa superbakterijama“ (Barol, 2009: 47).

Tek susret s Aroyem Marku objašnjava u kakvom se svijetu nalazi. Budućnost se znanstvenim intervencijama nastojala ostvariti kao svijet ispunjenih želja svakoga pojedinca, ali je stvoren kaos alternativnih prostora vremena kao posljedica pogreške u pokusu. Utopijska zamisao pošla je krivim smjerom:

*Umjesto da ove na površini, našu stvarnost, prilagodimo i
izmijenimo radom, onako kako trebamo, mi bismo odabrali i
kuglice koje želimo zamijenile bi se s onima na površini. (...)
Kuglice su počele nekontrolirano skakati, sudarati se i
grupirati. Rođen je kaos. (Barol, 2009: 58-59)*

Markova se ljutnja razvija do stupnja ogorčenosti prema budućnosti, pogotovo jer ju je i sam pomagao stvarati: „Tko bi rekao, pomisli ogorčeno. Onaj posttraumatizirani branitelj iz njegova kvarta bio je u pravu. Zbilja je trebalo pobiti sve znanstvenike“ (Barol, 2009: 59).

U nastavku fabule razvija se kronotop Markove vlastite alternativne sudbine (što bi se dogodilo da je ostao s bivšom djevojkom Klarom) i lik dva puta u promijenjenom prostorvremenu susreće sebe sama. Prvi puta razgovara sa sobom u starijoj dobi kada mu taj budući *alter ego* otkriva da su pozvani u „ovu sadašnjost“ da bi nastavili istraživati vječna pitanja ljudskoga smisla i identiteta:

Zapravo se radi o našem radu, znanju koje tek trebamo naći. (...) Što ljudi više vremena provedu ovdje, to ih više muče ista pitanja. Je li sve ovo uopće stvarno? Jesu li oni zbilja naši potomci ili došljaci od tko zna kud? Postojimo li mi uopće ili smo samo generirani? Je li sve ovo samo jedan veliki eksperiment? Samo igra u kojoj čekaju hoćemo li mi naći odgovore koje oni ionako znaju? (Barol, 2009: 61)

Ako misliš da je ono što se vani događa užas i zbrka, pokušaj to isto zamisliti u ljudskim tijelima. Kad inkorporacija krene od jezgre u mitohondrije i ribosome (...) (Barol, 2009: 61)

Prije nego ubije sebe kao starca, emocije koje iščitava iz očiju svoga *alter ega* u budućnosti, jesu umor i rezignacija. Kod starca nema straha ni šoka, čak ni boli. Marko (sadašnji „on“) u činu toga bizarnoga „samoubojstva“ biva „obuzet mučninom“ (Barol, 2009: 62). Ni sam trenutak umiranja starcu ne nanosi bol. Tu nalazimo primjer kako svijet budućnosti utječe na emocije protagonista jer su emocionalne reakcije *alter ega*, u odnosu na Marka iz sadašnjosti, promijenjene kontekstom novoga prostorvremena i „inkorporirana“ tijela: „Starac zaklopi oči bez boli na licu.“ (Barol, 2009: 62).

Kao uljez u vlastitoj alternativnoj stvarnosti, Marko istražuje kuću u kojoj je život trebao provesti s Klarom. Ponovno susreće sebe, ali sada u mlađoj dobi. Našavši se u svojoj paralelnoj stvarnosti, u kojoj ima obitelj, žali za propuštenim. Po drugi puta ubija sebe, ali sada s namjerom da sam zamijeni protagonista alternativne stvarnosti, vraćajući samome sebi nadu:

Marko se zagledao u svoje vlastite oči, mlađu verziju sebe, koja je izdisala na travi, još uvijek svjesna i s neshvaćanjem.

– Znaš – reče mu klečeći pored njega – otac nije bio u pravu. Nema bezbrojnih putova u životu koji te vode gdje god želiš. Postoji samo jedan uski put kojim možeš ići. Previše uzak za dvojicu od nas.“ (Barol, 2009: 66)

Možemo zaključiti da emocije protagonista, kada nam ga autor predstavlja u narativnom kronotopu blisku reprezentaciji sadašnjosti, ostaju u reprezentacijskim okvirima mimetičkoga modusa. To je, dakako, analogno tvorbi lika čija ljudskost nije promijenjena tehnološkim intervencijama. Promjena emocionalnog odgovora vidljiva je kod protagonistova *alter ega* koji je predstavljen kronotopom budućega svijeta. Emocijski je konstrukt toga lika dio predodžbe budućnosti i ukazuje na promjenu ljudske naravi. Stoga je logično što su dominantni konstrukti emocija prema budućnosti (i njezinim tehnološkim i znanstvenim dostignućima koji dokidaju prostor i vrijeme) čuđenje, strah (do razine šokiranosti), radoznalost, ali i ravnodušnost (razočaranost) te ljutnja. Budućnost je zamišljena kao svijet koji počiva na znanosti, „sociem znanosti funkcionira i kao ontem“ (usp. Peruško, 2017a: 71) pa se nada, kao složen emocijski konstrukt, stvara tek na kraju, uz poruku o izboru jednoga puta, simboličnom ubojstvu „sebe“, o preuzimanju odgovornosti prema vlastitom životu, nakon čega pojedinac može zadobiti određenu kontrolu budućnosti, ali bez imperativa da se ona nekom vanjskom intervencijom unaprijed zada kao svijet ispunjenih želja. Autor konstruira emocije prema budućnosti i kao odraz kolektivnih trauma iz sadašnjosti ili bliske prošlosti pa se, slično razvoju svjetske književnosti SF-a u drugoj polovici 20. stoljeća, može uspostaviti poveznica s iskustvom ratova na južnoslavenskim prostorima devedesetih i posljedicama koje je to iskustvo ostavilo i na kasnijim generacijama.

Perspektivizacija emocija budućnosti u pričama „Besmrtni slučaj“ (2008) Tatjane Jambrišak i Darka Macana i „Svaki put kad se rastajemo“ Zorana Vlahovića (2009)

Nastavljamo analizirati tekstove koji tematiziraju promjene ljudskosti na planu emocija unutar budućnosti. Prvi je primjer autoreferencijalna SF priča, fragmentarno građena na temelju nepovezanih fabula i metatekstualnih komentara koje nakon svake fabule, dijaloški i sukobljenih stavova, kako bi se naglasio element spekulacije, izriče dvoje autorskih glasova. „Besmrtni slučaj“ tematizira buduće društvo u kome je tehnološkim zahvatima na ljudskom tijelu postignuta besmrtnost za sve, neovisno o staležima, pa se, primjerice, u prvoj fabuli masa zabavlja natjecateljskom igrom slučajnog odabira u kojoj pobjeđuje onaj koji u kolektivnom pokušaju vješanja uspije umrijeti. Autori konstruiraju pretpostavljenu emociju sreće zbog smrti jer: „Ovdje gdje ljudi ne

umiru, ne boluju i gdje zacjeljuju prirodnim nanotehnološkim procesima, besmrtnost više nije imala vrijednost. Ni smisla“ (Jambrišak & Macan, 2008: 25).

Drugi tekst tematizira bračne odnose budućnosti u kojima se tehnološki promijenjeni ljudi, muškarci i žene, odgajaju za svoje glavne funkcije. Muškarci su vojnici, povećane agresivnosti i seksualnih nagona, a žene njihove robinje, izložene svim oblicima zlostavljanja. Prije braka prolaze posebno školovanje u kojem uče kako se što bolje predavati nasilju muškarca. Svijet budućnosti priče „Svaki put kad se rastajemo“ proizašao je iz neke već završene utopije koju su stvorili roboti uklonivši većinu ljudskih gena sa „Zemlje-koja-je-bila“ (Vlahović, 2009: 519). No taj „'Gandijev Raj', tako su ga zvali povjesničari (...)“ (Vlahović, 2009: 519), koji je trajao puna tri stoljeća, narušili su Khemovi i roboti su bili prisiljeni vratiti gene u međuvremenu podivljalih, preostalih ljudi jer:

Ratnici moraju biti ljudi, jer roboti nemaju mašte, intuicije ili inovativnosti nužne na stalno promjenjivoj Bojišnici. A ne možeš ih isključiti iz društva, jer onda nemaju razloga, poriva ni volje da se bore za njega. Ili postaju bezdušni borbeni strojevi, automatonu straniji od tuđinaca samih, vremenske bombe jednako opasne i sklone da se okrenut protiv svojih (...)“ (Vlahović, 2009: 51)

Žene su u tom svijetu kreirane da ratnicima služe kao motiv bez kojega se ne bi mogli boriti: „Mi smo Veza, veza koja ih povezuje s čovječanstvom, veza koja ih drži na uzdi. Mi, njihove Žene i Djeca... Žrtvovani u tu svrhu. (...)“ (Vlahović, 2009: 51).

Osim što su tjelesno modificirani „nanitima“ koji popravljaju fizičke ozljede, ljudima se uštrcavaju injekcije *Sivila* koje usporavaju vrijeme i produžavaju život, „[a]li ne možeš vidjeti boje, čuti glas svoga djeteta ili dobiti jebeni topli čaj“ (Vlahović, 2009: 52). Injekcije primaju i djeca: „(...) nasuprot već usporenom, razočaranom Nainu kome gubitak boja tako teško pada (...)“ (Vlahović, 2009: 52). Sivo je supstanca koja izravno utječe na modificiranje preostalih pozitivnih ljudskih emocija: „'(...) Moram ići. Volim Te. Piši!' Sa suznim očima zapečatila sam kuvertu, vjerojatno posljednju koju ću ikada poslati Sandi i predala je poslužitelju, nekoliko trenutaka prije nego što me Sivo sustiglo i preplavilo. Mrzim Sivo, mrzim biserni sumrak i hladnoću.“ (Vlahović, 2009: 52)

U „Besmrtnom slučaju“ stvara se (iz motrišta implicitnog čitatelja i njegova aktualnoga svijeta) paradoksalna emocija kada se događaj javnoga vješanja (koji u percepciji čitatelja izaziva užas), u tekstu razrješava opisom kolektivne radosti,

čak i zavisti zbog tuđe smrti, osvajanja „prava na smrt“. Tu vidimo kako se konstrukt emocije budućnosti (sreća i zavist zbog umiranja) uključuje u postupak kognitivnog očuđenja i kako se svijet budućnosti emocionalno i kognitivno otuđuje od autorova (i čitateljeva, ukoliko je vremenski blizak autorovu) empirijskog svijeta gradeći vlastita pravila:

Oni na mostu skočili su. Svi. Užad se zategla, vratovi nakrivili bezglasno. I publika je zadržavala disanje. (...) Jedno je tijelo ostalo visjeti. Truplo. Pobjednik prvoga kruga prve igre. Njegovo je ime šareno zasjalo na jumbo terminalu što je lebdio iznad mosta. Publika je s tribina kicala s olakšanjem i nemalom zavišću osvajaču vrijedne nagrade. (...) Sretnik, bez sumnje. (Jambrišak & Macan, 2008: 25)

Slično nalazimo i u „Svaki put kad se rastajemo“, gdje žene proslavljaju trenutak kada njihovi supruzi pogibaju jer: „Naniti mogu pokrpati sve... Osim savjesti, osim duše.“ (Vlahović, 2009: 47). Vojnici mogu poginuti samo ako im se tijelo potpuno raskomada, što se događa rijetko, pa, iako ovo nije društvo u kojem je postignuta besmrtnost, smrt supruga je slična dobitku na lutriji. Ponovno se javlja emocijski konstrukt sreće i zavisti zbog smrti: „A kad se Orfej nije vratio, sve smo došle novo-udovičenoj Kseniji. Kučka nije mogla sakriti olakšanje i zadovoljstvo. Kao ni našu zavist, očito. Sretna gadura!“ (Vlahović, 2009: 48)

Besmrtni protagonisti u priči Macana i Jambrišak osjećaju očaj. Besmrtnost dovodi do stanja depresije jer je njihova tehnološki promijenjena tjelesnost posve otuđena od njihove volje i bilo kakva upravljanja samim sobom. Iz promijenjene tjelesnosti logično slijedi i promjena emocionalnosti:

Mandrag se nije mogao sjetiti ni jednog razloga zašto bi dalje živio. Povlačio je nožem niz venu na lijevoj podlaktici i gledao kako se rana zatvara gotovo i prije nego što se otvorila. Jedni nanoroboti krpali su ranu, drugi su bol pretvarali u ugodno golicanje. Mandrag poželi odsjeći sve prste, ali to je iskustvo zbog svoje uzaludnosti bilo frustrirajuće i prvih nekoliko puta. Niti jedan razlog zbog kojeg bi živio još jedno tisućljeće, još jedan dan. I niti jedan način da umre. (Jambrišak & Macan, 2008: 26)

I u Vlahovićevoj priči vanjska kontroliranost tijela, emocija i identiteta glavnog muškog lika također dovodi do pokušaja samoubojstva. I njegovo je tijelo toliko tehnološki kontrolirano da ga samo sprječava u tome:

Suze su mu se slijevale niz lice, a krv – iz trena u tren sve slabija – iz njegovih zapešća koja je uredno, preciznim jakim trzajima, prerezao svojim Bowie-nožem ojačanim osiromašenim uranom. (...) Prosuta krv već je sipila nazad u njegovo tijelo kroz vlažne hlače i poroznu kožu, što je filtrirana vodu i prljavštinu. Sve što te ne ubije možeš preživjeti. (Vlahović, 2009: 50)

U objema pričama konstrukt tijelo-emocije-identitet temelji se na robotiziranoj, modificiranoj ljudskoj tjelesnosti u koju su ugrađeni nanoroboti/naniti koji sprječavaju ozljeđivanje odnosno smrt, kao i na vanjskom upravljanju čitavim procesom. No kao rezultat se ispunjene vječne ljudske čežnje u „Besmrtnom slučaju“ predstavljaju programirani, kolektivni identiteti unutar programiranog okoliša:

Osим pamćenja i zabave, u koloniji od nekoliko stotina tisuća Zemljana i nije bilo mnogo posla. Naravno da su ih poslali s hrpom automata i robota. S replikatorom namirnica i rezervnih dijelova. S knjižnicom i kompjuterima. Hi-tech bez premca. Samo najbolje za iseljenike bez povratka. Odmrznuli su ih malo prije dolaska na planet, koji su robotski teraformer i počeli prilagođavati još prije nego su krenuli. (Jambrišak & Macan, 2008: 27)

U Vlahovićevoj priči muškarac je psihološki programiran na način da u tjednu prije borbe razina njegove agresivnosti raste toliko da je u stanju nasrtati ne samo na ženu, nego i na vlastito dijete:

Trebalo¹¹ mu je nasilje. Pa ga je ovaj puta ravnomjerno podijelio, sebi, koliko i drugima. Zadnji tjedan uvijek je najteži. Razdražljivi su, nabrijani, željni akcije. Napola ljudi od nerada. Tada je najgore. Tada se poput bijesnih pasa okreću čak i na Klince. To je najteže. (Vlahović, 2009: 50)

U „Besmrtnom slučaju“ naglašenija je utopijska ideja besmrtnosti koja pokazuje svoje naličje u besmislenosti takve ljudske egzistencije, same po sebi. Apostrofiraju je identiteti likova karakteriziranih emocijama zavisti prema smrti i umrlima ili radosti zbog osvojene mogućnosti umiranja: „Mandrag nije mogao

¹¹ U ovom je primjeru, kao i u ostalima iz Vlahovićeve priče, kurziv prenesen iz izvornika (op. a.).

podnijeti da gleda srećkovićevu smrt. Zavidio mu je do boli.“ (Jambrišak & Macan, 2008: 26) Kada lutrijom osvoji pravo da sudjeluje u natjecanju, „[n]ikad se nije osjećao tako poletno, tako dobro. Nikad nije imao više volje za životom“ (Jambrišak & Macan, 2008: 26). Paradoksalnost emocionalnog odgovora, koja, ako ga se promatra iz čitateljeva svijeta, može djelovati i kao ironija, u predloženoj viziji budućnosti i njezinom kontekstu posve je razumljiva i logična.

U priči „Svaki put kad se rastajemo“ najveće očuđenje povezano je uz konstrukt ljubavi između muškaraca i žena. Naime, iako trpe zlostavljanje, orgijastička silovanja i udarce, žene su programirane tako da osjećaju nešto što podsjeća na ljubav i da vjeruju kako i vojnike za njih same vezuje nešto više od dužnosti. U konstrukt ljubavi ponovno je prisutna paradoksalnost emocionalnog odgovora, ovaj puta na nasilje:

*(...) dok mi tijekom jednomjesečnih Odmora trpimo njihove
noćne more, urlike i šake, njihove bezrazložne bjesove,
depresije i opijanja, napastovanja i ostala sranja.*

Jer... Jer bez njih ne možemo preživjeti.

*Ne postoji Dužnost radi koje bi se itko ponovno i ponovno
izlagao takvim sranjima. Oni to ne čine iz Dužnosti.*

*Oni nas vole, obožavaju nas čiste i bez ožiljaka... Osim
nanesenih njihovom rukom. Prokletstvo, Oni UMIRU za Nas.*

*A mi... Mi uvijek imamo svoju Dužnost prema Jezgri i
ostatcima svojih obitelji u Jezgri, pošteđenima ovog pakla.
Dužnost i prema njima... A – Bog mi pomogao – ponekad,
bez ikakvog isplaniranog razloga i ljubav.*

Ali svaki put kad se rastajemo... (Vlahović, 2009: 51)

Paradoksalnost se emocionalnog odgovora dodatno apostrofira emocijskim konstruktom apatije koju osjeća protagonistkinja dok se ponaša kao da tješi muža, noću proganjanog PTSP-jem, ali pri čemu istinsku empatiju ili tugu ne osjeća:

*– Ne želim nazad – jecao je molećivo poput Naina. – Ne
mogu nazad!*

Nije to moj izbor. Ja tu ništa ne mogu.

*Osım držati njegovo ledeno, drhtavo tijelo o sušiti mu suze
usnama. (...)*

*Nije to kazna, nije to... nehumano. To je nužno. (Vlahović,
2009: 49)*

Kod zlostavljanih žena potpuno izostaje ljutnja zbog nasilja, jer su njihovi identiteti društveno (školovanjem) i bio-tehnološkim intervencijama na tijelu oblikovani kao posve funkcionalistički; one vlastitog identiteta nemaju ili ga čuvaju u minimalnoj mjeri (protagonistkinja tek na kraju priče otkriva svoju povezanost s ljudskim rođacima).

U priči „Besmrtni slučaj“ kod nekih se likova, primjerice Iblija planetotvorca, razvija osjećaj nesigurnosti i zbunjenosti kao obilježje nedostatka osobnoga identiteta, osjećaja sebe. Gradi se emocijom čuđenja, vezanoga uz sve što ima vezu s njime samim. Na ekspresivnoj razini, čuđenje se iskazuje jednostavnim, kratkim upitnim rečenicama koje nemaju funkciju (niti ekspresivnu snagu) retoričkih pitanja, čime se ostvaruje Iblijeva uskraćena (osakaćena) mogućnost promišljanja, spekuliranja o sebi samom i dokinuće svake svijesti o sebi:

*Što mu je to u ruci? O, njegov sat! Dobro je što je tu, u ruci,
na sigurnome, inače bi ga mogao izgubiti kao onda... Kad ga
je ono izgubio? Je li ga uopće izgubio i kako ga je našao? Što
je to bio izgubio? Netko je nešto izgubio? Tko to? Tko je on?
(Jambrišak & Macan, 2008: 28)*

U izgubljenom sjećanju na identitete bližnjih, kao temeljni osjećaj lika predstavlja se otuđenost, koja njega, međutim, ne muči niti ga potiče na postavljanje smislenih pitanja. Osjećaj sreće ili ljubavi mu je, pak, povezan s trivijalnim zbivanjima ili predmetima. Otuđenost se na ekspresivnoj razini konstruira postupkom pražnjenja pojmova od njihovih značenja u povremenim odsječcima krajnje fragmentiranog unutrašnjeg monologa lika, svojevrsnom dereferencijalizacijom:

*O, kako je gledao znamenke kako jure nakon što mu je
majka – što je to majka, je li majka osoba, zvijer, biljka ili
kamen? – pokazala kako da pokrene sat. Kako je bio sretan
kad se napunila prva sekunda, prva minuta, sigurno nije*

prestao buljiti u brojčanik do isteka prvog sata. (Jambrišak & Macan, 2008: 29)

(...) on je volio baš svoj sat i baš njegove brojeve (Jambrišak & Macan, 2008: 29)

Cijepljen protiv smrti, imao je vječnost na raspolaganju i znao je kako ništa bolje s njome ne umije učiniti nego mjeriti joj trajanje. (Jambrišak & Macan, 2008: 29)

Na razini emocionalnoga opisa tako se karakterizira lik čija je zadaća stvaranje novih planeta, a emocija čuđenja glavno je obilježje nedostatka identiteta, znanja o sebi i potpune decentriranosti subjekta. Zbog toga na autoreferencijalnoj razini teksta lik Iblija potiče dvoje autora na raspravu o emociji straha. Najprije od gubitka kontrole nad vremenom, kako komentiraju vlastitoga lika, a zatim općenito, nastavljaju spekulirati o strahu besmrtnika. Čega se besmrtnik uopće može bojati? Stoga stvaraju sljedeći lik, Hamuna koji je poželio upoznati strah, no dogodilo mu se da je počeo zaboravljati.

Hamun se prvi puta zabrinuo i osjetio blagi tračak nemira i neobične praznine tamo gdje je obično nalazio samo radost. (...) Ne zna se točno kad je Hamun shvatio da je sa svijetom sve u redu, ali da on gubi pamćenje. (Jambrišak & Macan, 2008: 31)

Pretpostavljena emocija straha besmrtnika jest strah od „nestanka, od nebitnosti, od besmisla vječnog života kojeg se više nije sjećao” (Jambrišak & Macan, 2008: 31)

Paradoksalnost odnosno kognitivna očuđenost emocija uključenih u perspektivizaciju budućnosti proizlazi iz glavne teze koja se razvija u priči, a to je da „kad smrt ne visi nad glavama, mi prestajemo biti ljudi” (Jambrišak & Macan, 2008: 33). Sociem znanstvenog napretka ponovno je povezan s ontomom. Konceptualni proboj očituje se upravo u toj paradigmi posvemašnje dekonstrukcije emocija (uklopljene u dekonstrukciju fenomena sjećanja i strukturu decentriranog subjekta, također), a s njima povezanog i cjelokupnog iskustva bivanja čovjekom, što podrazumijeva i iskustvo umjetnosti ili filozofije. U završnom dijalogu neimenovanih glasova koji predstavljaju umjetnu inteligenciju („Sjećaš se kad su te uključili, jel tako?” Jambrišak & Macan, 2008: 34), jedan glas emociju predstavlja isključivo kao informaciju, dok drugi iz baze

nasumično izvlači fragmente zemaljskog ljudskog iskustva pokazujući posljednje tragove ljudskoga u stroju:

– *Prijateljstvo i ljubav i smrt. I samoubojstvo. I vjera.*

– *Apstraktne imenice ti blokiraju procesor. (...)*

– *Kaos. Nada. Ljubav. Od toga se sastoji život.*

– *Ne naš. Mi imamo red i informacije. Mi znamo što će biti.
Kraj svemira. Zapisano je u bazi.*

– *A ljubav? Kako ćeš to materijalizirati? Kakva je to
informacija?*

– *Nepotpuna. (Jambrišak & Macan, 2008: 34).*

Zaključak

S obzirom da je u SF-u riječ o književnosti kognitivnog očuđenja, emocije se mogu razmatrati kao kognitivne komponente teksta koje pridonose spoznaji i evaluaciji svoga predmeta. U svim trima pričama budućnost je perspektivizirana distopijski i nastupa kao rezultat propalih znanstveno-tehnoloških eksperimenata s utopijskim društvenim ciljevima (svijet ispunjenih želja u „Uskom putu“; svijet u kome je postignuta besmrtnost u „Besmrtnom slučaju“ i svijet mira koji su roboti oslobodili svega ljudskog u „Svaki put kad se rastajemo“). Iz obrađenoga korpusa razvidno je da se u perspektivizaciji budućnosti grade dva tipa emocijskih konstrukta, koje smo pratili na temelju tekstualne reprezentacije šest primarnih emocija (sreća, tuga, ljutnja/agresija, strah, gađenje, čuđenje/iznenađenje) i nekoliko složenih (sekundarnih): ljubav, ravnodušnost (koja se može tumačiti i kao izostanak emocija ili apatija), razočaranost, zavist, radoznalost, zbunjenost, nada. Primjetno je da svi tekstovi zadržavaju mimetičku ekspresiju fiziologije emocija, ali ih stavljaju u neuobičajen kognitivni kontekst povremenim isticanjem paradoksalnosti emocionalnog odgovora.

Ed Barol emocijske konstrukte prema budućnosti perspektivizira kroz čuđenje, strah (šokiranost), ljutnju, radoznalost, ravnodušnost i razočaranost. Oni postaju dio ontemske narativne figure koja promiče nadu kao rezultat isključivo pojedinačnog ljudskog čina izbora. Njegov protagonist, u svojoj posve ljudskoj,

mimetičkoj, tehnološki nezahvaćenoj verziji iz sadašnjosti, unatoč susretu s posljedicama znanstveno-tehnoloških zahvata u budućnosti, zadržava tu mogućnost, čime ostaje u okviru paradigme ljudskosti empirijskoga svijeta autora i čitatelja. Perspektivizacija budućnosti izranja iz autorove sadašnjosti ili bliske prošlosti (traumatsko iskustvo ratova devedesetih) na temelju ekstrapolacije određenih elemenata koji su naznačeni u motivskom sloju i predstavljeni mimetički. Dovoljno joj je bliska da je negativno reflektira pa se upravo kroz konstrukte emocija prema budućnosti spoznaje i otuđena perspektivizacija sadašnjosti. Odmak je primijećen jedino u emocijskom konstrukt *alter ega* glavnoga lika u budućnosti, kojega su tehnološke promjene zahvatile i koji neuobičajenim (očuđenim) emocionalnim reakcijama na smrtnu opasnost pokazuje naznake drugog tipa emocijskih konstrukta.

Emocijski konstrukti budućnosti kontekstualizirani su samom budućnošću, oni su njezin ravnopravni dio, projicirani preko karakterizacije likova budućnosti i njihovih emocionalnih odgovora na podražaje/situacije koje su dio općeljudskog iskustva (smrt, međuljudski odnosi). Detaljno su reprezentirani u drugim dvama tekstovima. U „Besmrtnom slučaju“ i u „Svaki put kad se rastajemo“ predstavljen je budući svijet u kojem dimenzija tehnološke nadogradnje potpuno mijenja strukturu i funkciju emocija. Priče dosljedno slijede spoznaje kognitivno-kulturalnih pristupa emocijama prema kojima one nisu samo jedinstveni biološki odgovor tijela na određene podražaje iz okoline, već itekako ovise o kulturi unutar koje se pojedinac rađa i razvija.¹²

Na primjeru svih triju priča možemo vidjeti kako se na emocijskoj razini teksta razvija *novum* znanstvene fantastike, kako se očučuju akteri i prezentirana slika budućnosti. Primjerice, i u „Besmrtnom slučaju“ i u „Svaki put kad se rastajemo“ uspostavlja se nova i začudna paradigma doživljavanja i tumačenja emocije radosti (čak i zavisti) koja je povezana uz umiranje. Besmrtnost i/ili neranjivost dovodi čovjeka budućnosti do stanja depresije jer je njegova tehnološki promijenjena tjelesnost posve otuđena od njihove volje i bilo kakva upravljanja samim sobom.

¹² Iako zbog ograničenosti opsega ovoga rada ne možemo ulaziti u analizu ostalih tekstova, spomenimo da se konstrukti emocija u budućnosti nalaze još u tekstovima: „Dani orgona“ Aleksandra Žiljka, „Dva otiska i još jedan“ Darija Rukavine, „Projekt Delta“ Branka Pihača, „Kapsula Silver“ Vesne Gorše i dr. Iz dosad proučena korpusa hrvatskoga SF-a 2000-ih možemo zaključiti da taj tip dominira (op. a.).

Tehnološke intervencije na tjelesnosti likova u ovom su korpusu glavni uzrok dekonstrukcije emocija. Emocije se kognitivno očučuju u svakom tekstu realizirajući konceptualni proboj nove emocionalne paradigme kao najvažniji dio promijenjene paradigme ljudskosti. Emocijski konstrukti dio su narativnih strategija znanstvene fantastike kojima se kao distopijski rezultat ostvarenja trajnih ljudskih težnji za besmrtnošću, ispunjenjem svih želja i mirom, predstavljaju programirani, kolektivni, posthumani identiteti, unutar kojih se potpuno briše individualnost i osjećaj sebstva, a ljudskost biva svedena na funkciju.

Time možemo potvrditi da se u tekstovima uspostavlja povezanost između psihofizičke i kulturalne reprezentacije emocija i tijela, identiteta i vizije budućnosti i samih žanrovskih obilježja. Emocijski su konstrukti dio kognitivnog očučenja i konceptualnog proboja znanstvene fantastike, stoga možemo potvrditi da u izabranom korpusu žanr determinira konstrukte emocija.

Reference

Ahmed, S. (2020). *Kulturna politika emocija*. Fraktura.

Brković, I. (2015). Književnost i emocije – istraživačke smjernice. U B. Janković (prir.), *Historijski zbornik, LXVIII, 2*, 403–408. Pristupljeno 11.11.2022. na <https://hrcak.srce.hr/file/244166>

Conceptual Breakthrough. *SFE The Encyclopedia of Science Fiction*. Pristupljeno 23.12.2022. na https://sf-encyclopedia.com/entry/conceptual_breakthrough

Čović-Filipović, A. (2016). *Jezične strategije izražavanja afektivnosti u političko medijskim diskursima o aneksiji Bosne i Hercegovine i Sarajevskom atentatu* (doktorski rad). Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Damasio, A. (2005). *Osjećaj zbivanja: Tijelo, emocije i postanak svijesti*. Algoritam, Zagreb.

Ekman, P. (1970). Universal facial expressions of emotion. *California Mental Health Research Digest*, 8(4), 151–158. Pristupljeno 23.12.2022. na <https://psycnet.apa.org/record/1972-06605-001>

Ekman, P., & Cordaro, D. (2011). What is meant by calling emotions basic. *Emotion Review*, 3(4), 364–370. Pristupljeno 14.12.2022. na <https://doi.org/10.1177/1754073911410740>

Gunn, E. (2014). How America's leading science fiction authors are shaping your future. *Smithsonian Magazine*. Pristupljeno 23.12.2022. na <https://www.smithsonianmag.com/arts-culture/how-americas-leading-science-fiction-authors-are-shaping-your-future-180951169/>

[https://www.academia.edu/49176829/ON COGNITIVE EMOTIONS AND TOPOLOGICAL IMAGINATION 1993 16 450 words](https://www.academia.edu/49176829/ON_COGNITIVE_EMOTIONS_AND_TOPOLOGICAL_IMAGINATION_1993_16_450_words)

Jambrišak, T. & Macan, D. (2008). Besmrtni slučaj. *UBIQ: Književni časopis za znanstvenu fantastiku*, 3, 24–34.

Lutz, C. (1986). Emotion, thought, and estrangement. Emotion as a cultural category. *Cultural Anthropology*, 1(3), 287–309. Pristupljeno 23.12.2022. na [https://www.researchgate.net/publication/229736422 Emotion Thought and Estrangement Emotion as a Cultural Category](https://www.researchgate.net/publication/229736422_Emotion_Thought_and_Estrangement_Emotion_as_a_Cultural_Category)

Peruško, T. (2017a). Pseudoznanstveni razgovori o nadnaravnom u pripovjednom salonu Luigija Capuane. *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost*, 49, 186(4), 65–89.

Peruško, T. (2017b). Predgovor. U T. Peruško (ur.), *O fantastici i fantastičnom. Izbor teorijskih rasprava o fantastičnoj književnosti* (str. 5–14). Hrvatska sveučilišna naklada.

Stearns, P. N. & Carol, Z. (1985). Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards. *The American Historical Review*, 90(4), 813–836.

Suvin, D. (1994). On cognitive emotions and topological imagination. *Versus*, 68–69, 165–201. Pristupljeno 23.12.2022. na

Suvin, D. (2009). O žarištima za razumijevanje SF-a. *UBIQ: Književni časopis za znanstvenu fantastiku*, 4, 167–182.

Suvin, D. (2010). *Metamorfoze znanstvene fantastike. O poetici i povijesti jednog književnog žanra*. Profil.

Suvin, D. (2012). *Preživjeti potop. Fantasy, po-robljenje i granična spoznaja*. Mentor d.o.o.

Šakić, T. 2006. Znanstvena fantastika: Kratke skice za opis žanra. U T. Šakić & A. Žiljak (ur), *Ad astra, antologija hrvatske znanstvenofantastične novele 1976.-2006.* (str. 11–18). Mentor d.o.o.

Tkalčić, M. & Šimić, G. (2020). Pojmovi, teorije i fenomeni povezani s emocijama i osjećajima. U G. Šimić (ur.), *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja* (str. 11–70). Naklada Ljevak.

Vlahović, Z. (2009). Svaki put kad se rastajemo. *UBIQ: Književni časopis za znanstvenu fantastiku*, 5, 41–52.

Summary: EMOTIONAL CONSTRUCTS IN THE PERSPECTIVISATION OF FUTURE IN CROATIAN SCIENCE FICTION OF THE 2000s

In the corpus of three Croatian science fiction stories (written by Darko Macan, Tatjana Jambrišak, Ed Barol and Zoran Vlahović), with a methodological framework offered by genre theories (Suvin; Šakić; Clute and Nicholls), literary emotionology and cultural-cognitivist approaches to emotions (Lutz; Ekman and Cordaro; Ahmed; Damasio), the textual constructs of emotions connected with the vision of the future are investigated in this paper. Contemporary constructivist approaches to emotions show that they are an important part of cognitive processes and that they are culturally conditioned entities. This research proves that the emotional constructions of the future can be considered within the basic genre characteristics of SF. This means that they participate in the creation of a conceptual breakthrough in the paradigm of our episteme, and that they are part of cognitive estrangement (Suvin), i.e., fictional *novum* valued by cognitive logic, therefore their thematization within science fiction can contribute to recognizing the possible effective cultural conditioning of emotions in the future, as well as to deepening the knowledge of genre characteristics of modern science fiction. Special attention is paid to the relationship between emotions and technological interventions of the changed human body, and the role of this relationship in the constructs of general and individual identities, as presented by individual authors in the perspective of the future. The aim of the research is to answer the question of whether the texts establish a relationship between certain emotions related to the body, identity, and future of the human race, and the genre characteristics themselves, that is, whether the genre determines the constructs of emotions.

Keywords: Croatian science fiction, emotional constructs, future, cognitive estrangement, technology, body, identity

Kornelija Kuvač-Levačić (klevac@unizd.hr) redovita je profesorica na Odjelu za kroatistiku Sveučilišta u Zadru.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

Natia Kvachakidze: DEALING WITH THE CHALLENGES OF TRANSLATING ERNEST HEMINGWAY'S PROSE: ON THE MATERIAL OF VARIOUS GEORGIAN AND SERBIAN TRANSLATIONS OF HEMINGWAY'S SHORT STORIES

*Abstract:*¹ The aim of this paper is to compare and analyze Georgian and Serbian translations of several short stories by Ernest Hemingway, to study how close these translations come to the form and the context of the original texts, to find out if certain linguistic and stylistic characteristics of the original author are preserved well enough. Translations in both languages are characterized by certain strengths and weaknesses, which are unavoidable in literary translations (especially in the case of an author with such a unique style as Hemingway's). In this respect comparative analysis provides even more opportunities for deeper and detailed studies. Moreover, such an approach will make it possible to compare certain elements of Georgian and Serbian traditions of literary translations, and can serve as the beginning of further studies in this direction.

Keywords: Hemingway, short fiction, Georgian translation, Serbian translation

Translation of fiction is an extremely complicated issue, as well as multidimensional. Studying and analyzing literary translations is equally hard and demanding, but quite fascinating at the same time. However, comparing and contrasting translations in different languages can prove to be even more interesting and challenging. The aim of my present research is to compare and analyze Georgian and Serbian translations of several short stories by Ernest Hemingway, to study how close these translations come to the form and context of the original texts, to find out if the linguistic and stylistic characteristics of the original author are preserved well enough.

It is noteworthy that Ernest Hemingway can be considered among the authors whose works are especially difficult to translate, which is mainly caused by the immense role of subtext and the crucial importance of word-choice. All these

¹ This research was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) [grant number YS-21-3591].

difficulties set serious challenges to translators. So, from the start I would like to make it clear that the purpose of my research is not to criticize, but to analyze and make my own humble suggestions in certain cases.

In this particular paper I deal with various Georgian and Serbian translations mainly from mid and late 1960s.² It is interesting not only to study the relevance of each translation in comparison with the original text, but also to present a comparative analysis of the given translations trying to show which of them manages to meet certain challenges more or less successfully. It should be noted that all the translations to be discussed are characterized by some strengths and weaknesses, which are unavoidable in literary translations (especially if the target author is someone with such a unique writing style as Hemingway's). In this respect a comparative analysis can provide even more opportunities for deeper and detailed studies. Moreover, such an approach will make it possible to compare certain elements of Georgian and Serbian traditions of literary translations, and can serve as the beginning of further studies in this direction.

As it has already been mentioned, Ernest Hemingway's unique writing style is particularly challenging for translators. There is nothing extra, accidental, or of minor importance in the literary works of the famous American writer whose minimalist style manages to convey the deepest possible meaning. Hemingway's short fiction is particularly impressive in this respect. From the very first lines the reader is usually plunged directly into the events without any background information. Besides, every single detail from the beginning to the end is of crucial importance. Consequently, translators face the ultimate challenge to choose the right words and sentence constructions to maintain these characteristic features of the original texts. Opening paragraphs of multiple stories by Hemingway can serve as a proof of this. So, let us discuss some of them together with their relevant translated versions.

The opening paragraph of one of the most famous stories by Hemingway "Cat in the Rain" is a good example of the author's concise and sparse style, his usage of everyday language, as well as short and simple sentences, and the importance of repetitions.

² Georgian translations in question are performed by different translators, while the Serbian ones are those by Vera Ilić.

There were only two Americans stopping at the hotel. They did not know any of the people they **passed** on the stairs on their way to and from their room. Their room was on the second floor **facing the sea**. It also faced the **public garden** and the **war monument**. There were big palms and green benches in the **public garden**. In the good weather there was always an artist with his easel. Artists liked the way the palms grew and the bright colors of the hotels **facing the gardens and the sea**. Italians came from a long way off to look up at the **war monument**. It was made of bronze and glistened in the **rain**. It was **raining**. The **rain** dripped from the palm trees. Water stood in pools on the gravel paths. The sea broke **in a long line in the rain** and slipped back down the beach to come up and break again **in a long line in the rain**. The motor cars were gone from the **square** by the **war monument**. Across the **square** in the doorway of the cafe a waiter stood looking out at the empty **square**. (Hemingway, 2003: 129)

If the Georgian version of this paragraph is translated back into English, it will turn out to be something like this:

There were only two Americans at the hotel. They did not know anyone they **met** on the stairs on their way to and from their room. The Americans' room was on the second floor, on the sea side. The room overlooked **the public garden**. A **monument to those who died in the war** could be seen from the window. There were large palm trees and green tables in the **garden**. In good weather, there was always an artist sitting in the **garden** with his easel. Artists liked to look at the palm trees for a long time, they liked the hotels painted in bright colors **overlooking gardens and the sea**. Italians came from far away to see the **monument to those who died in the war**. The **monument** was made of bronze, it shone **when it got wet** in the **rain**. It was **raining** now. The **rain** dripped from the palm trees. Water stood in puddles on the gravel paths. **A long line of sea waves crashed against the shore in the rain**, receded, and then again **a long line of sea waves crashed against the shore in the rain**. Not a single car was parked in the **square** near the monument. Opposite the **monument**, at the entrance of the cafe, a waiter was standing, looking at the empty **square**.

It can be observed that the main meaning is conveyed through the translation and even the style is maintained more or less. However, some diversions are also noticeable. For example, at the very beginning we come across the word "met" instead of Hemingway's "passed," which might seem to be an unimportant trifle, but it actually implies that the Americans just passed other people on their way up and down the stairs and did not communicate with

anyone. This implied meaning is lost in the translation due to the change of just one word. It is obvious that the Georgian translator tries to keep the repetitions so crucially important for Hemingway, but she overdoes it by mentioning certain words or phrases (such as, “garden,” “monument,” “a long line of sea waves crashed against the shore in the rain”) more than in the original text. In case of the vitally important word combination “the war monument,” which Hemingway repeats three times in this small paragraph, the Georgian translator decides to somehow explain the idea more clearly by coming up with the phrase “the monument to those who died in the war” instead of the two-word phrase of the original. Another attempt of explaining or explicitly stating what is not said literally in Hemingway’s text, but is easily understood, can be seen in the following sentence: “The monument was made of bronze, it shone **when it got wet** in the rain.” I believe adding the obvious fact that in the rain the monument got wet, is absolutely against the core principle of Hemingway’s writing style based on his “iceberg theory” of omission, which meant you could omit whatever you knew.

The Serbian version of the same extract is as follows:

Samo je dvoje Amerikanaca odsjelo u hotelu. Nisu poznavali nikoga od sveta pored koga **su prolazili** stepenicama iduci u svoju sobu i izlazeći iz nje. Njihova soba se nalazila na drugom spratu i gledala je na **more**. Gledala isto tako na **javni park** i na **spomenik palima u ratu**. U **parku** su bile velike palme i zelene klupe. Kada je bilo lepo vreme tu je uvijek bio neki umetnik sa slikarskim nogarima. Umetnicima su se dopadali oblici palmi i vedre boje hotela, koji su gledali na **parkove** i na **more**. Italijani su dolazili izdaleka da razgledaju **spomenik**. Bio je napravljen od bronzne i blistao je na **kiši**. Padala je **kiša**. Kapala je sa palmovog lišca. Voda se slivala u bare na stazama sa šljunkom. **More** se lomilo **u dugoj liniji na kiši** i povlačilo niz obalu da bi ponovo naišlo i razbilo se **u dugoj liniji na kiši**. Automobili su otišli sa **trga** na kome se nalazio **spomenik palim ratnicima**. Preko puta u vratima restorana, jedan konobar je stajao i gledao napolje na pusti **trg**. (Hemingvej, 2014: 37)

This version also maintains the main meaning and overall characteristics of the style, but here as well there are certain peculiarities. “The war monument,” similarly to the Georgian version, is also interpreted as “the monument to those who died in the war” and just like the original is repeated three times, but only twice the same word combination appears (once only the word “monument” is used). The Serbian translator also chooses not to repeat the word “square” as

often as Hemingway does. The rest, however, is closer to the text of the original story.

Another famous short story by Ernest Hemingway, "The Killers," also starts immediately plunging the reader into the action. Its opening paragraph consists of only two sentences though: "The door of Henry's *lunch-room* opened and *two men* came in. *They* sat down at the counter." (Hemingway, 2003: 215)

The Georgian translation of this extract can literally be translated back into English as: "The door of Henry's *breakfast-room* opened and *they* came in. *They* sat down at the counter." The main difference here is the pronoun "they" in the first sentence instead of the word combination "two men." This change means that the translation fails to convey the meaning fully, and as the word combination "two men" is not mentioned in the Georgian version of the second sentence either, this makes the overall meaning ambiguous. Besides, such a change seems completely unnecessary and therefore quite unreasonable. In my opinion, this could have been easily avoided as there is no actual reason that could have prevented the translator from translating the given word combination as it is.

The Serbian version of the same opening part is as follows: "Vrata Henrijevog *restorana* otvoriše se i *dva čoveka* uđoše. *Oni* sedoše za šank." (Hemingvej, 2000: 58)

Here we see that the information about the two men entering the place is maintained successfully. The only change is that the "lunch-room" becomes a "restaurant," which might not be a major diversion, but I believe this one could also have been avoided. In Georgian version the "lunch-room" is translated using a word which literally means "breakfast place" and is a commonly used word familiar to Georgian readers. Though it slightly changes the exact meaning, this particular word choice is quite justified here, as traditionally there is no such meal as lunch between breakfast and dinner in Georgia and accordingly there is no eating place with the corresponding name.

Another episode, where the Georgian translator had to deal with the challenge of different meal traditions, comes when the characters of the above-mentioned story are discussing the menu and it turns out that the dishes the newcomers would like to order are served at dinner time and thus will not be available till 6 p.m. This detail, in case of the exact translation, would have sounded a bit strange to Georgian readers, as traditional dinner time for Georgians is around 2 or 3 p.m. Due to this peculiarity the translator decided to

use a Georgian word for “supper” instead of that for “dinner,” but he was not fully consistent in this respect and translated the first three mentions³ of the word “dinner” literally and only afterwards (in the scene where late evening meal time is so evident that it cannot be ignored) switched to the Georgian word meaning “supper.”

“What do you do here *nights*?” Al asked.

“They eat *dinner*,” his friend said. “They all come here and eat the big *dinner*.”

“*That’s right*,” George said.

“So you think *that’s right*?” Al asked George. (Hemingway, 2003: 216)

Here, as the word “nights” is translated accordingly into Georgian, “dinner” becomes “supper” to avoid any ambiguity and this is a logical decision. However, it would have been much better if the above-mentioned previous uses of the word “dinner” had been treated the same way. In this respect the Serbian translation sticks to the same pattern and consistently employs the word “večera” and its derivatives in all the above-mentioned cases.⁴

As for the last two lines of the extract viewed above, we can see another good example of literary translation complications there. In this case it is caused by the dual meaning of the phrase “that’s right,” which is well employed by Hemingway to create ironic tone when Al reacts to George’s words: “So you think *that’s right*?” This dual connotation is completely lost both in Georgian and Serbian translations. In the former George’s “that’s right” turns into something like “you guessed right” with absolutely unnecessary introduction of the idea of guessing and resulting in the loss of the other connotation of the original phrase. As for the Serbian translation, the same word combination there is rendered as “*tako je*” which is a good translation of “that’s right,” but fails to convey the dual meaning of the original as it can be literally understood as “it is so.” This is, however, the case when it is not always possible to match all the characteristic features of the original text while translating.

³ George says the same phrase “That’s the dinner” (Hemingway, 2003: 215) twice to explain why certain dishes are not available and one of the killers ironically responds: “Everything we want’s the dinner.” (Hemingway, 2003: 215)

⁴ “That’s the dinner” - “To je za večeru” (Hemingvej, 2000: 58); “They eat the dinner” - “Pa, večera se” (Hemingvej, 2000: 59); “They all come here and eat the big dinner” - “Svi dolaze ovamo da se dobro navečeraju” (Hemingvej, 2000: 59).

It is worth noting as well that in this extract we come across another undesirable translation error or misinterpretation in the Georgian version of the text. This is the usage of some elaborate or colloquial language in certain cases despite the fact that the original text does not contain similar equivalents.⁵ In this particular case the words “they all come here” are translated as “ak shemolagdebian,”⁶ which is an elaborate colloquialism, quite impossible to translate literally into English. Though it does not change the meaning, the diversion from the simple, basic vocabulary Hemingway uses is obvious. It is true that the Georgian translator of this story overall tries to reflect Hemingway’s style and stick to his language peculiarities, but some other cases of unnecessary elaboration can also be found in the text. And though generally it might seem a minor difference, here this can be considered a serious mistake as every word is so carefully chosen and counts so much in Ernest Hemingway’s prose. It should also be emphasized that the Serbian translator of the same story quite successfully avoids unnecessary elaborations or significant style change.

Another serious challenge for the translators is finding equivalents for the colloquialisms present in the original text, which are naturally characteristic of the language of the people in the story. It is understandable that such things are never guaranteed to be rendered as they are and each translator usually has to come up with some alternative ways to convey as many aspects of the connotation and style as possible and at the same time make it naturally sounding in the target language. From various examples of this kind a brief dialogue from Hemingway’s another famous story “Up in Michigan” can be discussed. The conversation takes place during the dinner at the Smiths, while the men are drinking and celebrating Jim’s hunting success. The dialogue completely consists of colloquialisms and is impossible to be translated word for word.

“Well, here’s looking at you, D.J.,” *said* Charley Wyman.

“That damn big buck, Jimmy,” *said* D.J.

“Here’s all the ones we missed, D.J.,” *said* Jim, and downed his liquor.

⁵ And generally Hemingway’s language is not at all characterized by elaboration.

⁶ Here and in all the other similar cases the phrase is not given in Georgian alphabet. It is transcribed using Latin alphabet to be internationally readable.

“Tastes good to a man.”

“Nothing like it this time of year for what ails you.”

“How about another, boys?”

“Here’s how, D.J.”

“Down the creek, boys.” (Hemingway, 2003: 61)

In both Georgian and Serbian versions this dialogue is translated keeping in mind various characteristics of the given languages in terms of colloquial speech. This is the right approach as in such cases making the text sound natural in the language you translate into is much more important than maintaining the exact meaning or word choice of the original text. Thus “Well, here’s looking at you, D.J.” is translated into Serbian as “E pa, u tvoje zdravlje, D.J.” and into Georgian likewise with a typical Georgian phrase used when drinking to somebody’s health. Another colloquialism “Down the creek, boys.” in Serbian version becomes “Samo nek teče, Momci.” As for the Georgian translation, there we have a phrase that literally means “Don’t leave even a drop, boys.” In both these cases the translators manage to deal with the challenge quite well. In the translated texts of the whole episode there is only one slight deviation from Hemingway’s style which could have been avoided. In the Georgian version of the text the translator uses three different verbs as equivalents to the verb “said” used three times in the given extract from the original text. This is an understandable change, but unnecessary taking into consideration the importance of word choice for Hemingway and the way he usually sticks to the same ordinary words. The Serbian translator takes this peculiarity of Ernest Hemingway’s style into consideration and uses the same verb.

Another interesting challenge of this kind is the word “hell” repeated in various colloquial phrases throughout the whole text of “The Killers.” Examples of its usage can be observed in the following passages:

“I’ll have a roast pork tenderloin with apple sauce and mashed potatoes,” the first man said.

“It isn’t ready yet.”

“What the *hell* do you put it on the card for?” (Hemingway, 2003: 215)

...

“The clock says twenty minutes past five,” the second man said.

"It's twenty minutes fast."

"Oh, to *hell* with the clock," the first man said. (Hemingway, 2003: 215)

...

"What are you looking it?" Max looked at George.

"Nothing."

"The *hell* you were. You were looking at me." (Hemingway, 2003: 216)

...

"We know damn well where we are," the man called Max said. "Do we look silly?"

"You talk silly," Al said to him. "What the *hell* do you argue with this kid for?" (Hemingway, 2003: 217)

...

In the five minutes a man came in, and George explained that the cook was sick.

"Why the *hell* don't you get another cook?" the man asked. (Hemingway, 2003: 219)

...

"I don't like it," said Al. "It's sloppy. You talk too much."

"Oh, what the *hell*," said Max. "We got to keep amused, haven't we?" (Hemingway, 2003: 219)

...

Nick stood up. He had never had a towel in his mouth before.

"Say," he said. "What the *hell*?" He was trying to swagger it off. (Hemingway, 2003: 220)

...

"It's a *hell* of a thing."

"It's an awful thing," Nick said. (Hemingway, 2003: 222)

Both Serbian and Georgian translators try to maintain the style and find appropriate equivalents of the given colloquialisms in their native languages.

However, they treat each case separately and, as a result, provide various versions of rendering the word “hell.”

In the Georgian text, for example, phrases “what the hell,” “to hell,” and “what the hell” from the first, second and seventh extracts above are translated as “ra jandabad,” “ragha jandabad,” and “ra jandaba” respectively, which is a great choice as the word “jandaba” in Georgian has long been established as the name for a remote godforsaken place nobody has ever come back from and “sending” a person to “jandaba” can be considered the exact equivalent of “sending” somebody to hell. Besides, the word “jandaba” itself is used in various Georgian colloquial phrases just like the word “hell” in English. But the translator does not stick to this wonderfully chosen pattern and translating the third, fourth, fifth and sixth extracts above completely overlooks the word “hell,” so that no equivalent of the phrases present in the original can be traced in the translated text. As for the last given extract the translator provides dual rendering of “hell” as “jojokheti” (literally meaning “hell” in Georgian) and “sashineleba” (literally meaning “awful thing”).

In the Serbian text, unlike the Georgian one, the word “hell” is not overlooked in any of the above presented cases. But like the Georgian translation, the rendering differs at times. However, the Serbian translator proves to be much more consistent in this respect. In the first, second, fourth, fifth, sixth, and seventh extracts the same phrase “do đavola” is used. It literally means “to the devil,” but is actually a functional equivalent of “to hell.” Thus, the choice is well justified, but unfortunately the word “đavo” (“devil”) or any of its derivatives are not employed in the other two cases. The third one renders the sentence “*The hell you were*” as “Sto mu gromova” (“a hundred thunders”), while “It’s a hell of a thing” from the last extract appears as “To je paklena stvar” (“It’s a hellish thing”). There is nothing wrong with these renderings themselves if taken separately, but the main problem here is that the usage of different words (in both Georgian and Serbian translations) leads to a certain diversion from the pattern of the original text.

My point is that the reappearance of the word “hell” so many times throughout the text cannot be considered accidental or unintentional, especially when we deal with the works of Ernest Hemingway, a writer for whom word choice was crucially important. Throughout his literary career he trained himself to avoid putting any extra information or word in his texts. As for repetition, he frequently used this stylistic device, but repetition of any kind in Hemingway’s

works is always there for a reason. Therefore, it can be argued that the partial loss of this particular repetition in translations results in the loss or at least partial loss of the thread so carefully and deliberately woven into the text of the original story. Moreover, it should be noted that both translators could have avoided this diversion⁷ by sticking to one particular word and their derivatives or phrases containing them and thus would have maintained the above-mentioned thread.

It should be made clear, though, that I am not trying to diminish the effort of any translator. Undoubtedly literary translation is an ultimate challenge and not everything can be conveyed from the original text to the translated one, and this is true about the stylistic devices as well. But such a device as repetition can and should be rendered as it usually plays an important role (especially in a minimalist text like Hemingway's). As for certain other devices which can be of relatively minor importance (like alliteration, for example) they can be neglected or sacrificed if necessary.

The strengths and weaknesses of particular translations of Hemingway's stories can be analyzed endlessly if we focus on every word, phrase or sentence. However, before drawing some final conclusions I will look into one more extract from "Cat in the Rain," or to be more precise, the key sentence of the story: "It isn't any fun to be a poor kitty out in the rain" (Hemingway, 2003: 130). Through this brief sentence and through the deep meaning it conveys the reader can get to the main message of the story. Considering the importance of this sentence, it is a pity that the Georgian translator deviates crucially from the original text, as the Georgian version can literally be translated back to English as follows: "What should the poor kitty do outside, in this rain." Such interpretation makes the "kitty" of the sentence a particular creature – the very cat the American wife failed to find. This results in a complete loss of the generalization and symbolic meaning of "kitty out in the rain" from the sentence in question or "cat in the rain" of the title of the story. This seems to me quite unpardonable taking into consideration the fact that there is nothing in this sentence that Georgian language is incapable to render accordingly. The Serbian version, on the other hand, provides us with a relative translation: "Nije nimalo veselo biti siroto mače napolju na kiši" (Hemingvej, 2014: 38).

⁷ It should be emphasized, however, that in the Serbian text this diversion is much more insignificant than in the Georgian due to the fact that the pattern of repeating the same word is mostly maintained (with a couple of exceptions).

Another noticeable diversion from the original apparent in the texts of various Georgian translations is that the style of the author is not maintained as much as it could have been.⁸ This is not usually the case with the Serbian translations I have been dealing with as they mostly manage to follow the pattern as much as possible.

It can be concluded that both Georgian and Serbian translations undoubtedly have their own strengths and weaknesses. The most noteworthy among them are:

(1) At times the translators fail or partly fail to convey certain connotations given in the original texts due to the usage of a wrong word or phrase (though the Serbian versions prove to be more precise in this respect).

(2) Georgian translators overdo it at times when trying to substitute Ernest Hemingway's seemingly trivial words with elaborate Georgian expressions (which could be equivalent of the original phrases to some extent, but do not fully succeed to do so in the given context, especially in the texts of a minimalist author like Hemingway).

(3) The language and style of the translations in question (in both languages) mostly correspond with those of the original texts.

(4) Although there are certain wrongly chosen words and phrases, the overall impression the translated stories make (in both cases, but to a greater extent in the Serbian versions), is mostly similar to that of the original. And though not fully and not always, the implicit ideas of the stories also mainly get across.

To sum up, if we take into consideration that "the phenomenon of translation is best accounted for as a form of secondary communication" (Smith, 2002: 107), all the translations in question successfully overcome the challenge (in some cases somewhat less successfully than in others) leaving the privilege of primary communication solely to the original texts.

References

Hemingway, E. (2003). *The complete short stories of Ernest Hemingway*. Scribner.

⁸ Some elaborate language (which is usually characteristic of Georgian literary language) and extra words are used.

Hemingway, E. (1965). *Tkhzulebani (Stories)*. (V. Chelidze, N. Ghambashidze, M. Karchava, Trans.). Literatura da khelovneba.

Hemingvej, E. (2000). *Snegovi Kilimandžara i druge priče*. (V. Ilić, Trans.). Srpska Književna Zadruga.

Hemingvej, E. (2014). *Mačka na kiši*. (V. Ilić, Trans.). In Arsić, L. (Ed.), *Riba, patka, vodozemac. Priče o životinjama*. Laguna.

Smith, K. (2002). Translation as secondary communication. The relevance theory perspective of Ernst-August Gutt. *Acta Theologica*, 22(1), 107-117.

Sažetak: SUOČAVANJE SA IZAZOVIMA PREVOĐENJA PROZE ERNESTA HEMINGVEJA: NA MATERIJALU RAZLIČITIH PREVODA HEMINGVEJEVIH KRATKIH PRIČA NA GRUZIJSKI I SRPSKI JEZIK

Književni prevod je komplikovana stvar. Proučavanje i analiza književnih prevoda je takođe težak zadatak, ali istovremeno i zanimljiv. Međutim, poređenje i suprotstavljanje prevoda na različitim jezicima može učiniti istraživanje još zanimljivijim i izazovnijim. Cilj ovog rada je da se uporedi i analizira gruzijski i srpski prevod nekoliko pripovedaka Ernesta Hemingveja, da se prouči koliko su ovi prevodi bliski formi i kontekstu originalnih tekstova, da se utvrdi da li su jezičke i stilske karakteristike originalnog autora dovoljno dobro očuvane. Značajno je da se Ernest Hemingvej može smatrati jednim od autora koje je posebno teško prevesti, što je uglavnom uslovljeno ogromnom ulogom podteksta i presudnim značajem izbora reči. Sve ovo postavlja prevodioce pred ozbiljne izazove. Zanimljivo je ne samo proučiti relevantnost svakog prevoda u poređenju sa originalnim tekstom, već i izložiti komparativnu analizu ovih prevoda. Prevode na oba jezika karakterišu određene prednosti i slabosti, koje su nezaobilazne u književnim prevodima (naročito u slučaju autora sa tako jedinstvenim stilom kao što je Hemingvejev). U tom pogledu komparativna analiza pruža još više mogućnosti za dublje i detaljnije studije. Štaviše, takav pristup će omogućiti upoređivanje pojedinih elemenata gruzijske i srpske tradicije književnih prevoda i može poslužiti kao početak daljih studija u ovom pravcu.

Ključne reči: Hemingvej, pripovetke, gruzijski prevod, srpski prevod

Natia Kvachakidze (natia.kvachakidze@atsu.edu.ge) is Associate Professor at Akaki Tsereteli State University in Kutaisi, Georgia.

Following double-blind peer review process, this text was categorised as original scientific article.

Anica Glođović: SOME ISSUES ON TRANSLATING FIELD-SPECIFIC TERMS IN LITERARY DISCOURSE

Abstract: This paper aims at identifying translation strategies of field-specific terms in literary discourse. Literary writers frequently exploit technical or special terms used in business, art, science and alike in order to build convincing plots and reliable character study in their works. These specific forms as use-related varieties of language can sometimes impose constraints and/or at least a challenge for translators at lexical and syntactic levels of a language. This study uses a descriptive qualitative approach within the textual and comparative analysis of physics terms and phrases excerpted from the Serbian translation of a contemporary English novel (Ian McEwan's *Solar*). The discussion clearly underpins the importance of a knowledge of a specialized domain with which one is attempting to communicate but it also underlines the beneficial translation procedures one can use to overcome these barriers.

Keywords: translation procedure, translation equivalents, field-specific terminology, literary discourse

Introduction

This research aims at identifying translation strategies of field-specific terms in literary discourse. The research question addressed here is: How does a Serbian literary translator deal with science terminology that encodes expert knowledge, i.e., which translation procedures are dominant and why? Novels packed with science terms require thorough research on the part of the writer in order to sound convincing and powerful. Therefore, the same is expected from the translator although it is frequently such a challenging process. This research is focused not only on the importance of knowledge of a specialized domain with which one is attempting to communicate but on the beneficial translation procedures one can use to overcome these barriers as well.

Literary style and its translatability

A work of prose is a multilayered achievement. There are so many elements of style in prose: character development, dialogue, foreshadowing, form, irony, juxtaposition, mood, symbolism, to name a few. Writers often use different

cultural, social, and historical backgrounds so literary translations need a very careful investigation of these contexts in both the source text (ST) and target text (TT). As previously noted, a literary translation is “an original subjective activity at the center of a complex network of social and cultural practices” (Bush, 1998: 127), therefore the translator of a literary text needs ample psycholinguistic, linguistic, and pragmatic knowledge.

The translator, thus, plays a very important role in the process of translation since his/her task is not only that of rendering a text from a source language (SL) into a target language (TL), but also of mediating between the two languages and cultures in contact. Style, which is a property of language users in particular kinds of settings (Hatim & Mason, 1990: 10), is also extremely important, both in translating literary texts and in comparing the ST and TT version(s). On the other hand, literary translators must consider the reproduction of the original style as their common goal and strive for it in their work.

As we all expect, when being translated, the tone and spirit of the whole original work should be appreciated and it is up to the translator to determine what kind of style the ST reflects from both the literary and linguistic points of view. The goal of this paper was not to investigate translator’s agonies experienced through the translation process of science terminology, but to review what translation procedures she chose as the most appropriate ones in transferring the proper and correct meaning. Therefore, limited but useful guidance for translators will be provided in order for constraints imposed by these specific varieties of language to be overcome.

Translation studies

It is only since the early 1960s that significant changes have taken place in what has gradually been established as Translation Studies. Numerous researchers have tried to both define the relationship between SL and TL and to answer the question: How close can any translation come to the original text or statement? One of the first theories applicable even today was designed by Eugene Nida, based on a transcendental concept of humanity as an essence unchanged by time and space, since “that which unites mankind is greater than that which divides, hence even in cases of very disparate languages and cultures there is a basis for communication” (Nida, 1964: 24). Nida notes that “since no two languages are identical either in meanings given to corresponding symbols, or in ways in which such symbols are arranged in phrases and sentences, it stands to

reason that there can be no absolute correspondence between languages [...] no fully exact translation” (Nida, 1964: 126). Therefore, the process of translation must involve a certain degree of interpretation on the part of the translator. As Nida describes it, the message in the receptor language should match as closely as possible the different elements of the source language; constant comparison of the two is necessary to determine accuracy and correspondence. Later, Steiner asserted that “inside or between languages, human communication equals translation” (Steiner, 1975: 47). On the other hand, Newmark believes that translation is rendering the meaning of a text into another language in the way that the author intended the text (Newmark, 1981: 37). Furthermore, Newmark states that a translator tends to transfer as many words as possible from SL to TL, yet to translate is not simply to reproduce. Like Nida, Venuti notes that “translation is a process that involves looking for similarities between language and culture – particularly similar messages and formal techniques – but it does this because it is constantly confronting dissimilarities. It can never and should never aim to remove these dissimilarities entirely” (Venuti, 1995: 305). The aforementioned translation theories produced translation procedures used in perfecting and facilitating the translation process.

The notion of field-specific terms in literary translation

Literary writers frequently exploit technical or special terms used in business, art, science and alike in order to build convincing plots and reliable character studies in their works. What happens when these terms are to be translated into a TL? It is inevitable for the translator to master the deep knowledge of both the terminology and the field itself to the same extent as the writer.

English has become the medium of science and technology. Therefore, it has dominance over the languages of the world. As science and technology develop, new English words are coined in order to express new concepts, techniques, and inventions. These words have developed more rapidly during the last decades so specialized dictionaries may not store them yet. On the other hand, in contrast to their literary counterparts, scientific texts underline the information content without bothering about features that are characteristic of poetic texts, such as rhyme, and connotative or symbolic meaning.

The proper method or procedure is required in order to translate specific (scientific) terms accurately and provide a common perception between the

readers of the original work and the readers of the translated work. In this specific case, the readership is not limited only to professional but extends to the broader public. As was already noted, “the translator's first and major difficulty [...] is the construction of a new ideal reader who, even if he has the same academic, professional and intellectual level as the original reader, will have significantly different textual expectations and cultural knowledge” (Coulthard, 1992: 12).

From Newmark’s standpoint, the distinction between scientific translation and other types of translation resides in scientific terms in the texts (Newmark, 1995: 151). The authors’ aesthetic intention is the focus of literary translation whereas the precision of scientific terms contributes to scientific translation effectiveness. Ilyas’s thoughts on the difference between literary and scientific language and their translation thus stand to reason:

In scientific works, subject-matter takes priority over the style of the linguistic medium which aims at expressing facts, experiments, hypotheses, etc. The reader of such scientific works does not read it for any sensuous pleasure which a reader of literary work usually seeks, but he is after the information it contains. All that is required in fact is that of verbal accuracy and lucidity of expression. This is applicable to the translator’s language as well. Scientific words differ from ordinary and literary words since they do not accumulate emotional associations and implications. This explains why the translation of a scientific work is supposed to be more direct, freer from alternatives, and much less artistic than the other kinds of prose. The language of scientific and technical language is characterized by impersonal style, simpler syntax, use of acronyms, and clarity. (Ilyas, 1989: 109)

Corpus and methodology

This study used a descriptive qualitative approach within the comparative analysis of field-specific terms and phrases excerpted from the Serbian translation of a contemporary English novel. The data were selected from the novel *Solar* by Ian Mc Ewan published in 2010 and from its 2012 Serbian version, *Solar*, translated by Arijana Božović. The methodology consists of

extracting SL terms, phrases, and sentences specific to the discursive field of physics in order to compare them with their counterparts in the TL and to note down the preferred translation procedures. The research stages included data collection, classification, and analysis.

McEwan's work is characterized by a combination of innovation and continuity as it reflects features of postmodernism, modernism, and the traditional novel. His work has been made known to Serbian readers through the translation of his fifteen novels.

The novel *Solar* is primarily a work of fiction stretching from 2000 to 2009 but draws heavily on references to real science and modern history. The novel is a satire about physicist Michael Beard who is pursuing a solar-energy based solution for climate change. Beard, who won the Nobel prize for something called Beard-Einstein Conflation, becomes an accidental expert on anthropogenic climate change. Through his expertise as a physicist, and then his opportunism in stealing the research ideas of a graduate student who works with him, Beard is engaged in a program to create cheap renewable energy through the process of artificial photosynthesis. This sheer plot review hints at aimed readership and probable translation issues since narrative abounds with language containing field-specific terms from the domains of physics and environmental science.

Translation procedures

Translation procedure (strategy) is used to overcome problems of translation at the level of words, phrases, and sentences (Newmark, 1981). It can also be defined as translator's potentially conscious plans for solving concrete translation problems in the framework of a concrete translation task (Krings, 1986). Bell looks at strategy in terms of two perspectives, as the global and local strategies (1991: 299). Global strategy is aimed at overcoming problems related to the entire text, for example, the type of text, social and cultural context, and communication. Local strategies are related to the settlement of issues relating to the elements of a text such as morpheme, word, group of words or phrases, and clauses as well as sentences.

When translation procedures are concerned, there is a confusion about terminology, concepts, and classification. The same concept is expressed with different names and the classifications vary, covering different areas of

problems. For the sake of the clarity in this research I will only use the term procedure (some researchers call it translation strategy).

Vinay and Darbelnet provided two general strategies of translation and identified them as direct translation and oblique translation (Vinay & Darbelnet, 2000: 84–91). The two strategies comprise seven procedures and direct translation techniques cover three: borrowing (SL words are borrowed directly to the TL without translation), calque (a word or phrase in the SL is translated and used directly in the TL) and literal translation (word-for-word translation [verbatim]). Oblique translation techniques are used when the structural or conceptual elements of the source language cannot be directly translated without altering the meaning or upsetting the grammatical and stylistic elements of the TL. Oblique translation techniques cover four procedures: transposition (a change of one part of speech for another without changing the meaning), modulation (a variation through a change of viewpoint), equivalence (describing the same situation by different stylistic or structural means), and adaptation (changing the cultural reference when a situation in the source culture does not exist in the target culture).

Newmark noted the following translation procedures: transference (transferring a SL word to the TL text), naturalization (adaptation of a SL word first to the normal pronunciation, then to the normal morphology of the TL), cultural equivalent (a SL cultural word is translated by a TL cultural word), functional equivalent (deculturalising a cultural word), descriptive equivalent (description over function), synonymy (finding a near TL equivalent to a SL word in the given context, where a precise equivalent may or may not exist), through-translation (literal translation of common collocations, names of organisations, the components of compounds), shifts or transpositions (a change in the grammar from SL to TL), modulation, translation label, compensation, componential analysis, reduction and expansion, paraphrase.

Eugene Nida distinguishes between dynamic and formal varieties of correspondence (1964: 129), later replacing the term dynamic with functional (Nida & Taber, 1982). According to Nida and Taber, translation equivalences can be divided into two groups, namely: 1. Formal equivalences are equivalences focused on presenting as much form and content as possible from the original text of the SL. 2. Dynamic equivalence aims at the naturalness of expression and tries to relate the receptor to modes of behavior relevant within the context of his own culture. According to Nida, a “gloss translation” mostly typifies formal

equivalence where form and content are reproduced as faithfully as possible and the TL reader is able to “understand as much as he can of the customs, manner of thought, and means of expression” of the SL context (Nida, 1964: 129). A good translation should fulfill the same purpose in the new language as the original did in the source language. But Nida also attends to the needs of the reader, noting that the translation should be characterized by “naturalness of expression” in the translation and that it should relate to the culture of the “receptor.” For this reason, he is seen as being in the camp of those who advocate the “domestication” of translation. In Nida's eyes, the translation must make sense and convey the spirit and manner of the original, being sensitive to the style of the original, and should have the same effect upon the receiving audience as the original had on its audience (Nida, 1964: 134). The solution, as he sees it, is some sort of dynamic equivalence that balances both concerns. Though the equivalence should be source-oriented, at the same time it must conform to and be comprehensible in the receptor language and culture. Nida goes into details regarding the methods the translator should use to get the closest approximation of the SL, including using footnotes to illuminate differences when close approximations cannot be found.

Results and discussion

The most prevailing translation procedures recorded in the corpus are naturalization and transference (coined by Newmark; Vinay and Darbelnet's term would be borrowing), followed by through translation or calque. Statistically speaking, direct translation procedures covered 96.97% (borrowings [naturalization and transference] recorded in 81.25% and calques [through translation] in 18.75%), whereas oblique translation was noted in only one example of transposition (3.03%).

Due to the lack of space, only the representative examples will be presented and underlined, accompanied by the page in the novel where they were noted.

Scientific vocabulary contains many internationalisms, i.e., words that exist in several different languages as a result of simultaneous or successive borrowings from the ultimate source:

(1) What was at issue was not velocity but momentum, in other words, mass times velocity. (76)

Ne radi se tu o brzini nego o impulsu, drugim rečima, masa puta brzina. (74)

However, domestic words incorporated in scientific vocabulary are always encouraged, like the word *brzina* for *velocity* in example (1) unlike internationalisms *masa* for *mass* or *impuls* for *momentum*.

Naturalization includes adapting the SL word first to the pronunciation and then to the morphology of the TL word as in examples:

(2) Quantum mechanics. What a repository, a dump, of human aspiration it was... (18)

Kvantna mehanika. Kakva riznica, kakva deponija čovekovih stremljenja... (24)

(3) And what was that guy taking as his measure of solar irradiance? (31)

A taj vaš tip, koju je vrednost uzeo za solarnu iradijaciju? (32)

(4) ...noise, cost, height, wind shear, gyroscopic precession, cyclic stress... (27)

...buka, cena, visina, smicanje vetra, žiroskopska precesija, ciklično naprezanje... (29)

Some examples of naturalization are combined with some other translation procedures such as expansion, as in example (5):

(5) And of course he knew that a molecule of carbon dioxide absorbed energy in the infrared range and that humankind... (15)

I znao je naravno da molekul ugljen-dioksida upija energiju u infracrvenom delu spektra... (21)

The sections of electromagnetic spectrum are: gamma rays, X-rays, ultraviolet radiation, visible light, infrared radiation, and radio waves so the expansion of a phrase *infracrveni deo* with the noun *spektar* is quite preferable and contributes to clarity and precision.

Unsurprisingly, many eponyms were noted in the TL text. Eponyms in examples (6), (7), and (8) are derived from the names of scientists and they denote laws, theories and principles; these eponyms are naturalized.

(6) ...you know, Brecht's law and so on. (36)

...Brehtov zakon i tako dalje. (36)

(7) Heisenberg's Uncertainty Principle. (76)

Hajzenbergov princip neodređenosti. (74)

(8) ...the Beard-Einstein Conflation. Not the Boze-Einstein Condensate, not the Einsten-Podolsky-Rosen Paradox... (49)

...Berd-Ajnštajnova konflacija. Ne Boze-Ajnštajnov kondenzat, niti Ajnštajn-Podolski-Rozenov paradoks... (51)

Example (9) illustrates the conversion of a person's name to an adjective (*Shakespearean*, *Lagrangian*), denoting either allegiance to or influence of the person. *Lagrangian* refers to the method of solving differential equations introduced by mathematician Joseph-Louis Lagrange. The translator here stays loyal to the writer's style and ST intended readership using adjective *lagranžovski* since it is a term used in mathematical references in Serbian.

(9) BLG was not a sandwich – and their Lagrangian description of coincident M2-branes. (24)

BLG nije sendvič – i njihov lagranžovski opis koincidentalnih M2-brana. (27)

Transference according to Newmark is the process of transferring a SL word to the TL text without any change. Lexically, in many areas of science, Graeco-Latin terms are used for classification purposes, and in translation they are usually used as functional equivalents (in Nida's term) when a source language term for the concept or object in question is missing in the target language:

(10) ...he, Tom Aldous, excitedly assumed that the Centre would have as its prime concern solar energy, particularly, artificial photosynthesis, and what he called nano-solar, about which he was convinced... (25)

...on, Tom Oldus, u uzbuđenju je pomislio da će se Centar prvenstveno baviti solarom, s naglaskom na veštačkoj fotosintezi i nečim što je nazivao nanosolar, a ubeđen je da to... (30)

Nano is a prefix from Greek (*nanos* meaning *dwarf*) meaning *extremely small*; in science *nano-* is a unit prefix meaning *one billionth* used primarily with the metric system identically across languages so the transference is appropriate. The English noun *solar* originates from Latin *solaris* meaning *of the sun* and stands for solar energy. Serbian equivalent *solar* is a loanword meaning *related to the sun or the energy of the sun*.

The research also noted down examples of using two or more translation procedures as in example (11) where transference *spin* and naturalization *elektron* are combined:

(11) ...he had read in wonder the Dirac Equation of 1928 in its full form, predicting the spin of an electron. (41)

...kada je zadivljen iščitao celu jednačinu kojom je Dirak 1928. godine predvideo spin elektrona. (44)

Eponym *Calab-Yau* in example (12) is naturalized (*Kalabi-Jauov*) and words *manifold* and *orbifold* are transferred since they refer to mathematics terms known to scientist meaning *a topological space modeled closely on Euclidean space* and *generalization of a manifold*, respectively:

(12) ...the delightful intricacies of Calabi-Yau manifolds and orbifolds! (135)

...zakučaste čarolije Kalabi-Jauovih manifolda i orbifolda! (125)

In example (13) *aero* is a prefix originating from Greek meaning *air* and it is transferred into Serbian. *Dynamics* is naturalized as *dinamika*. Phrase *teorija haosa* is the result of naturalization as a translation procedure:

(13) ...but first there were some intricate maths and aerodynamics to investigate, some sub-branch of chaos theory that he himself had little patience with. (24)

...ali pre toga se valjalo pozabaviti preciznom matematikom i aerodinamikom, iz ogranka teorije haosa za koji nije imao previše strpljenja. (29)

Perhaps the most interesting aspect of using borrowings is related to creating specific stylistic effects, for example, introducing the flavor of the truthfulness. Newmark remarks, though borrowing is brief and concise, it may sometimes block comprehension. However, in specialist texts transference and naturalization enable the readers to identify the referent – particularly a name or a concept – without difficulty as we can see in example (14): *spectral asymmetry* – *spektralna asimetrija*, *resonances* – *rezonancija*, *quantum harmonic oscillators* – *harmonički oscilator*:

(14) ...what ghostly and beautiful music it must be – spectral asymmetry, resonances, entanglement, quantum harmonic oscillators – beguiling ancient airs, the harmony of the spheres that might transmute a lead wall into gold... (19)

...kakva li to mora biti utvarna i prelepa muzika – spektralna asimetrija, rezonancije, prepletenost, harmonički oscilatori – zavodljive drevne melodije, harmonoja sfera koja bi olovni zid pretopila u zlato... (24)

Example (15) illustrates the procedures of naturalization and transference:

(15) But at informal gatherings in the canteen these giant children became frontiersmen of theoretical physics and spoke round the Conflation, treated it as one might a dusty formulation by Sir Humphry Davy, and made elliptical references to BLG or some overwrought arcana in M-theory or Nambu Lie 3-algebra as it were not a change of subject. (20)

Ali na neformalnim okupljanjima u kantini, ti džinovski dečaci pretvarali su se u graničare teorijske fizike, uporno prećutkivali Konflaciju, tretirali je kao neku zastarelu formulaciju ser Hamfrija Dejvija, i lakonski se pozivali na BLG ili nekakve nebulozne šifre iz M-teorije ili Nambu-Lijeve 3-algebre kao da se uopšte ne radi o promeni teme. (26)

Naturalization was recorded in words *teorijska fizika* and *M teorija*, whereas there is a naturalized eponym *Nambu Lijeva*. The word *algebra* is transferred into *algebra*. *BLG* is an acronym for *Bagger-Lambert-Gustavsson* theory. When acronyms are translated, there is either a standard equivalent term (as in example (15) although known only to very limited readership) or, if this does not yet exist, a descriptive term.

Sometimes, as in example (16), the translator must look out for acronyms created simply for the purpose of one text:

(16) And so the WUDU had been launched, a Wind turbine for Urban Domestic Use... (23)

I tako je lansiran VUDU, vetrogenerator za urbana domaćinstva... (24)

Here the writer himself explained the meaning. While acronyms are as important in the SL as in the TL, they may be different in both languages: *WUDU* for *Wind turbine for Urban Domestic Use* and *VUDU*, *vetrogenerator za urbana domaćinstva*. Noun *vetrogenerator* can be used as a good introductory example for the next translation procedure called through translation or calque.

Statistically speaking, the translation procedure called through-translation or calque refers to a special kind of borrowing in which the TL borrows an expression from the SL by translating literally each of the original elements:

(17) ...was always trying to convince him of photovoltaics, or his quantum explanation of photovoltaics... (32)

...se uvek trudio da ga pridobije za fotonapon, ili za svoje kvantno tumačenje fotonapona. (33)

(18) They had eventually seen the limitations of strings and embraced superstrings and heterotic string theory... (135)

Uvideli su s vremenom ograničenja strunâ pa su prigrlili superstrune i heterotičku teoriju struna... (125)

(19) Without the various “entexting” tool the scientists used – the single-photon luminometer, the flow cytometer, immunofluorescence, and so on... (131)

Bez mnogobrojnih naučnih alata za „tekstualizaciju” – jednofotonski luminometar, protočni citometar, imunofluorescencija, i tako dalje... (136)

(20) The tubes containing light-harvesting semiconductor, the aqueous electrolytes and the membrane were of plexiglass on top, with a base of conducting stainless steel. (212)

Cevi za svetlonosni poluprovodnik, rastvorene elektrolite i membranu bile su s gornje strane od pleksiglasa, s donje od provodnog nerđajućeg čelika. (192)

All these underlined words illustrate a lexical calque since the syntactic structure of the SL was preserved, but at the same time a new mode of expression was introduced. The term *membrana* and *pleksiglas* are transferred words.

Transposition as a translation procedure is one of four types of oblique translation strategies and it involves replacing one word class with another without changing the meaning of the text. It is a procedure that usually changes the arrangement of words in a sentence. Oblique translation techniques are used when the structural or conceptual elements of the SL cannot be directly translated without altering the meaning or upsetting the grammatical and stylistic elements of the TL; therefore, oblique translation includes intervention on the part of the translator in the form of elaboration or summary. Only one example of oblique translation was recorded, transposing a noun phrase into a verb phrase:

(21) At the age of twenty-one he had read in wonder the Dirac Equation of 1928 in its full form, predicting the spin of an electron. (41)

Imao je dvadeset i jednu godinu kada je zadivljen iščitao celu jednačinu kojom je Dirak 1928. godine predvideo spin elektrona. (44)

Concluding remarks

Dominant procedures used in translation of physics terms in this literary text are naturalization, transference, and through translation. The high frequency of borrowing evidences the influence of English as a worldwide lingua franca on translation processes.

Based on the data analysis and using procedure terms coined by Vinay and Darbelnet (2000), we can conclude that direct translation, which generally resembles word by word quotation of the original message in the TL is, as expected, prevailing (96.97 %), whereas oblique translation, i.e., interpretation (elaboration or summary) of the explicit contents of the original covers only 3.03% of all translation procedures employed. Indirect translation of field-specific terms has been reported as unwelcome and unnecessary and used only to a small extent in order to overcome specific differences between the SL and TL. This accounts for an increasing number of internationalisms in scientific literature. However, physics terminology of the SL can be understood by the scientifically educated readers of the TL. Many of these (English and their Serbian counterparts) terms are known only to professionals, but due to the popularization of science and the effects of technology in our daily lives, they gradually become a part of common language.

References

- Bell, R. T. (1991). *Translation and translating: Theory and practice*. Routledge.
- Bush, P. (1998). Literary translation. In M. Baker (Ed.), *Routledge encyclopedia of translation studies* (pp. 127-130). Routledge.
- Coulthard, M. (1992). Linguistic constraints on translation. In *Studies in Translation / Estudos da Tradução, Ilha do Desterro*, 28 (pp. 9-23). Universidade Federal de Santa Catarina.
- Hatim, B., & Mason, I. (1990). *Discourse and the translator*. Longman.
- Ilyas, A. (1989). *Theories of translation: Theoretical issues and practical implications*. University of Mosul.
- Nida, E. (1964). Principles of correspondence. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader*. Routledge.

Nida, E. A., & Taber, C. R. (1982). *The theory and practice of translation*. E. J. Brill, Leiden.

Newmark, P. (1981). *Approaches to translation*. Prentice Hall International (UK) Ltd.

Newmark, P. (1995). *A textbook of translation*. Prentice Hall Europe.

Krings, H. P. (1986). Translation problems and translation strategies of advanced German learners of French (L2). In J. House and S. Blum-Kulka (Eds.), *Interlingual and intercultural communication: Discourse and cognition in translation and second language acquisition studies* (pp. 263-276). Gunter Narr Verlag.

Steiner, G. (1975). *After Babel: Aspects of language and translation*. Oxford University Press.

Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. Routledge.

Vinay, J.P., & Darbelnet, J. (2000). A methodology for translation. In L. Venuti (Ed.), *The translation studies reader* (pp. 84-93). Routledge.

Sources:

McEwan, I. (2010). *Solar*. Jonatan Cape.

Makjuan, I. (2012). *Solar* (A. Božović, Prev.). Paidea, Beograd.

Sažetak: JEDAN OSVRT NA PREVOĐENJE STRUČNIH IZRAZA U KNJIŽEVNOM DISKURSU

Rezime: Cilj ovog rada je identifikovanje procedura prevođenja stručno-profesionalne terminologije u književnom diskursu. Književni pisci neretko koriste tehničke i specifične termine iz oblasti poslovanja, umetnosti i nauke sa ciljem da izgrade ubedljive zaplete i uverljive studije ličnosti u svojim delima. Ovi specifični varijeteti jezika ponekad mogu prevodiocima predstavljati prepreku ili bar izazov na leksičkom i sintaksičkom jezičkom nivou. Ovaj rad je zasnovan na deskriptivnom kvalitativnom pristupu u okviru tekstualne i komparativne analize stručnih termina i fraza iz oblasti fizike ekscerpiranih iz savremenog engleskog romana prevedenog na engleski jezik (*Solar* Ijana Makjuana). Navedeno istraživanje podvlači značaj poznavanja usko stručnog domena, ali i dragocenih procedura prevođenja koje prevodilac može koristiti da bi prebrodio izazove ovakve i slične terminologije u književnom diskursu.

Ključne reči: procedure prevođenja, prevodni ekvivalenti, stručno-profesionalna terminologija, književni diskurs

Anica Glođović (anica.glodjovic@pmf.kg.ac.rs) is Associate Professor at the University of Kragujevac and Chair of General Education Courses within the Faculty of Science.

Following double-blind peer review process, this text was categorised as original scientific article.

Zorica Jelić: THE PROBLEMS OF THE FOURTH INDUSTRIAL REVOLUTION IN *FLOW MY TEARS, THE POLICEMAN SAID*

Abstract: Klaus Schwab, the Chairman of the World Economic Forum, wrote, "We are at the beginning of a revolution (fourth industrial revolution) that is fundamentally changing the way we live, work and relate to one another. [...] Consider the unlimited possibilities of having billions of people connected by mobile devices, giving rise to unprecedented processing power, storage capabilities and knowledge access. Or think about the staggering confluence of emerging technology breakthroughs, covering wide-ranging fields such as artificial intelligence (AI), robotics, the internet of things (IoT), autonomous vehicles, 3D printing, nanotechnology, biotechnology, materials science, energy storage and quantum computing, to name a few" (Schwab, 2016: 6). Yet, such connectivity of people has brought about alienation and surveillance as never before in history. One's identity has become converted into data that is stored and easily tracked by the government. This is today's reality, but it is also the reality of Jason Taverner, the main character of Philip K. Dick's *Flow My Tears, the Policeman Said*. Once again, Dick has envisioned a possible future in which advanced technology, such as microchip implants, genetically enhanced human beings (named Sixes), and all-round surveillance along with a police-controlled state led to a dystopian society. This paper will examine the problem of identity loss of a high-profiled public figure Taverner, which leads to multiple identities and alienation in a world where social media, state control, surveillance, and no privacy make it practically impossible to become invisible. Yet, the more control the government has, and the more one's life is digitalized and "online," the easier it is to erase someone's existence altogether. Social and moral decay, celebrity worship, and alienation are just some of the themes of this novel. This paper will show the possible impact of the fourth industrial revolution and the possible disadvantages it can have on society through the ordeals of Jason Taverner.

Keywords: fourth industrial revolution, identity, alienation, surveillance, advanced technology and science

When Klaus Schwab, Chairman of the World Economic Forum, announced in 2016 that the fourth industrial revolution (4IR) was under way, some met his words with skepticism and remarks that the developments in the world were still part of the third industrial revolution. Schwab explained that the following reasons confirm that the fourth one has begun: the current happenings are evolving at an exponential and not a linear way, the digital revolution is combining various technologies in an unprecedented way, and the transformation of all systems is happening across all countries and fields (Schwab, 2016: 8). The fact of the matter is that during the past twenty years the world has witnessed changes in technology, media, business, and all fields in such ways that not many know if, or how, this fast pace will slow down and where these changes are leading. According to Schwab,

We are at the beginning of a revolution (fourth industrial revolution) that is fundamentally changing the way we live, work and relate to one another. [...] Consider the unlimited possibilities of having billions of people connected by mobile devices, giving rise to unprecedented processing power, storage capabilities and knowledge access. Or think about the staggering confluence of emerging technology breakthroughs, covering wide-ranging fields such as artificial intelligence (AI), robotics, the internet of things (IoT), autonomous vehicles, 3D printing, nanotechnology, biotechnology, materials science, energy storage and quantum computing, to name a few. (2016: 6)

Yet, these changes and innovations that are happening in a historic and unprecedented way are not unknown to humanity. The first, second, and third revolutions also made huge breakthroughs and innovations across all fields, but the problem remains in today's pace at which everything is happening. As Schwab explained, the spindle, which is the hallmark of the first industrial revolution, took 120 years to spread outside of Europe, while the internet mushroomed across the globe in less than a decade (Schwab, 2016: 13). Technology also implies that automation will slowly take over at all levels. It follows that the more factories and businesses become automated, the fewer people are needed in those places. More importantly, can the leadership at the micro and macro levels mitigate such issues and not leave millions without the means of making a living? Simply stated, the rapid rate of technological growth is not going hand in hand with the understanding of it. For example, humanity

has reached a point where customizing DNA is becoming less and less controversial, i.e., there are fewer and fewer ethical questions raised regarding gene splicing and genome editing. Limitations are becoming less and less legal and ethical; therefore, the technical regulations are changing faster than the legal and ethical ones. Furthermore, there are concerns regarding social media and the impact they have on one's privacy as well as the concerns regarding collecting, processing, and reselling data. Schwab warns that all of these problems may lead to a potential peril of the fourth industrial revolution (2016: 13). He claims that large datasets are making it possible for large online operators to deduce more information than it was provided by users, which leads to the abuse of privacy and a hyperconnected world of rising inequality, which, consequently, may lead to fragmentation, segregation, and social unrest that may in turn create conditions for violent extremism (Schwab, 2016: 70-77). All these concerns and issues lead to the inevitable question regarding the ethics of such profound changes, and whether or not rapid technological strides will better humanity in the end, or they will cause an even greater rift between man and technology and will, eventually, prove to be even more dehumanizing than some critics believe them to be at this point in time.

In contemporary philosophy, deontology is a normative theory that assesses and discusses the traits possessed by those who reliably fulfill their duties. It is opposed to consequentialism, also a normative theory, which assesses actions and behaviors which yield good consequences. Ethicists have a vested interest in the fourth industrial revolution for the reasons explained above. The concerns and problems arise when it comes to the elucidation of the outcome of the fourth industrial revolution and the reasons of those who are propelling it. For the purpose of this paper three deontological principles of decision making will be singled out and discussed in relation to the fourth industrial revolution and to Philip K. Dick's novel *Flow My Tears, the Policeman Said*. The first principle is that of intrinsic morality, which explains that one should promote intrinsic good (that which is objectively and morally good) and prevent intrinsic evil. These values are crucial for building character, and they develop our judgments and are opposite of extrinsic values such as social status, wealth, and self-image. The second principle deals with the moral consequences of an action or taking responsibility for what we do; taking the higher moral ground would be a good example. On a higher level, it would mean that the government and certain agencies such as the police and army do not abuse their power. The third principle would be the ethics of care, which would mean that on a

personal level it would be an individual taking responsibility for someone's well-being, while on a higher level it would mean the government taking care of its citizens (Boone, 2017: 81-109). These three basic principles and a vision of the future with elements of the fourth industrial revolution are the essence of this novel. The main character Jason Taverner is portrayed as an individual who clearly lacks strong and righteous moral traits and enjoys the spotlight of a high-profile celebrity only to be "deleted" from existence in a world where it is practically impossible to be invisible due to technology, surveillance, and social media. This novel, published in 1974, prophetically shows a United States that is manipulating the technological and biological advances of the fourth industrial revolution, while at the same time it is suffering from moral and societal decay. Furthermore, the novel warns against the disadvantages of the fourth industrial revolution and the same peril and extremist politics that Schwab writes about in 2016. This paper will examine the problem of identity loss of a high-profiled public figure Taverner, which leads to multiple identities and alienation in a world where social media, state control, surveillance, and no privacy make overnight anonymity inconceivable.

The novel begins in the aftermath of what we now call the fourth industrial revolution with a look into the luxurious and carefree world of the famous TV host Jason Taverner whose 30 million viewers per show guarantee him a life of abundance and fame. As a TV show host, he is known for being ruthless; often humiliating or ridiculing his guests, while his signature move is "zipping his fly" (Dick, 1974: 1) in front of millions as a gesture which attracts more viewers and creates higher ratings. He enjoys the fact that he is famous and that he is superior to others because he is a Six. Sixes are genetically enhanced human beings; an experiment the government did under clandestine circumstances. They are physically superior compared to others and have what Jason calls "incurable physical beauty" (Dick, 1974: 14); they are alluring, they age slowly and remain good-looking, which makes them perfect for being in the media and seizing the attention of the audience. It is not explained how or why they were created, but they are a remnant of past attempts of what seems to be a form of eugenics. However, those experiments were halted at some point because the Sixes staged a coup, and they had to be rounded up and eliminated (Dick, 1974: 43). Those who survived did not expose themselves as being such human beings. Schwab writes, "synthetic biology is the next step. It will provide us with the ability to customize organisms by writing DNA. Setting aside the profound ethical issues this raises, these advances will not only have a profound and

immediate impact on medicine but also on agriculture and the production of biofuels” (Schwab, 2016: 24). It is clear from how Taverner treats other people that his genetic improvements were superficial and pertained only to the physical aspects of his being; he lacked empathy and deeper human emotions and failed at establishing any meaningful relationships. It is not mentioned whether the attempts did not succeed in mastering emotionally modifying humans or it was never the plan. His only somewhat significant relationship is with Heather Hart, who is also a Six. Despite his hover car (drones today), mobile devices equipped for video calls (all technology that is the hallmark of the fourth industrial revolution), expensive houses, and a lavish lifestyle, Taverner lives a rather shallow and meaningless life, until one night he is attacked by a scorned ex-lover. The next morning, he awakens in a motel, only to find out that he is a nobody; an anonymous man in an expensive suit. He is unknown and without papers, which terrifies him. In the novel, America is a dystopian society,¹ and Taverner lives in a world where people without papers are forced into labor camps or plutonian university campuses known as kibbutzim.² These campuses are filled with students and college professors who are considered dangerous, since they represent the subversive element in society. Their marginalization in the novel reminds the current reader of the dismissed members of today’s American society (people of color, people of various sexual orientations). Robert Yeates noticed that in many science fiction novels of the 1960s and 1970s, “the experimental, improvisational movements

¹ In the novel, there was a second Civil War (1988) in the United States that led to the collapse of democracy and the forming of a totalitarian government.

² Dick chooses the term ‘kibbutz’ (pl. kibbutzim) for alienated campuses where students and professors live without legal documents, rights, or freedom. The term itself is taken from the Israeli communities, which function as socialist agrarian establishments. People take as much as they need and give back everything they create or have to the community. If by some chance someone works outside the community, then their income is given to the kibbutz to be redistributed evenly or for resources to be bought. Possibly, Dick chooses this term to juxtapose the educated university, yet underground, inhabitants and their lack of freedom to the authoritative government. In the novel, the government, which is of an extreme right-winged politics, has pushed the educated and liberal citizens into the subterranean levels of the campuses. By doing this, their movements are restricted as are their rights and freedoms. Therefore, the campuses do act as real kibbutzim in which life and survival are solely possible within the walls of the community.

these characters make through the city show them resisting attempts by authorities to enforce the parameters of their existence, something expressive of the futility of policing arbitrary social and legal lines in contemporary America” (2021: 92), while Scott Bukatman writes that in such novels the dichotomy in the dystopian cities is portrayed as “the wealthy occupying the upper strata, while the workers are below” (1997: 63). In Dick’s case, the poor are hiding in subterranean levels, while the wealthy travel in hover cars and live in high-rises. However, Taverner transgresses these clear boundaries and is dropped in the unknown world of *the other* where his perception of normality is distorted, and he literally and metaphorically awakes from a sleep. What seems to Taverner as a practical joke turns out to be an inexplicable “error” that leaves him out in the streets to fend for himself and to see how other less fortunate people, or “ordinaries” (Dick, 1974: 13) as he calls them, live. Taverner experiences the terror of the other side of his government’s politics in which those who have no rights have no existence. From that moment, he is thrust on a journey to retrieve his identity of being a “someone,” but his acts of reaching his goal are not entirely noble, and he falls short of being the hero of the story.

In the beginning, Taverner’s utilitarian view prevents him from achieving any psychological growth; his only interest is to become more popular no matter what it costs him, or how much he hurts others in order to achieve his goals. One of those characters is Marilyn Mason. Taverner used her while promising a bright career on TV. During their short relationship, she falls in love with him, but he leaves her, and she loses everything. As an act of revenge, in utter dismay, Taverner’s troubled protégé infects him with a parasite called the Callisto cuddle sponge which attaches itself via fifty feeding tubes to the host’s body and deletes memories (Dick, 1974: 21). The next thing that Taverner remembers is that he faints, wakes up in the hospital with Heather by his side, faints again, and finally wakes up alone in a cheap hotel room with no recollection of how he got there. As his journey of reclaiming his identity and social status progresses, and as he goes from one mishap to another, he struggles to evolve and to do what is ethically right.

In this novel Dick seems to focus on the ethical aspects of the characters as much as on the ethical choices of the government. Throughout the novel the constant problem revolves around what the right thing to do is, and what affects the decision-making process of the characters. Taverner’s intrinsic morality is faulty, and he sees no problem with that: for years he strings Heather along only because she is useful as a Six for the ratings. People love to

look at her, and he needs that. He also takes advantage of Marilyn because she is young and beautiful, and she is willing to do anything for him as long as she becomes famous. His judgment is defective because he never developed the character traits that are crucial for connectivity with others (personally) or with society in general. What he focuses on are his extrinsic values such as wealth, self-image, and social status. Therefore, his only true relationship is the one he has through the media and with the technological advances he uses. As Thomas Philbeck and Nicholas Davis point out, the fourth industrial revolution in the systems around us is a complex interplay between humans and technology (Philbeck & Davis, 2018: 17), but as it turns out something “that was meant to help humans with the development of technologies, brings technical and ethical challenges” (Philbeck & Davis, 2018: 20). Taverner, who himself is a fusion of the technological and the biological seems to excel only at the level of connecting with other technology, while he is unable to see the advances and beauty of interpersonal relationships. The *novum* (Suvin, 2009) of the 1960s and 1970s speaks directly to the contemporary reader and is relatable (Roberts, 2006: 111). People today are intertwined with technological advances such as cell phones, tablets, computers, and everything connected to the internet, and they are, therefore, always connecting with others through technology. Yet, Taverner is only a product of the government he lives in, which, as a totalitarian regime, also suffers from faulty decision making, and fails its people. It abuses the surveillance system in order to follow and detain those who are deemed dangerous, and like Taverner, it too uses technology to achieve its agenda. Virginia Bacay Watson warns that technological advances and surveillance violate human dignity. She says that with rapid advancement of technology precautions are being overlooked and there is no one to assess the risks and benefits of innovation. There is a grave danger of having rapid innovation in an unequal world (Bacay Watson, 2020: 39). Apparently, the American government of 1988 in the novel uses surveillance to access every part of its citizens’ lives. As the police General Buckman says to Taverner at one point, “you will be electronically monitored wherever you go. You will never be alone except for your own thoughts in your own mind and perhaps not even there” (Dick, 1974: 125). Furthermore, Buckman orders “a microtrans and a heterostatic class eighty warhead on him. So, we can follow him and if it’s necessary at any time we can destroy him” (Dick, 1974: 126). There are no limits to the invasion of privacy and to the monitoring the government does all under the pretenses that they are keeping law and order and guaranteeing freedom and safety. However,

the technology in the Dickian sense is in fact a catalyst, which alters the world of the characters. According to Suvin, the catalyst morphs the environment in science fiction novels into a different place like in *The Time Machine* or *The Invisible Man* (Suvin, 2009: 80). However, in this novel it is the reality of the main character that is transformed and it is the technology, i.e., the advanced chemical concoction that enables that alteration. Towards the end of the novel Taverner's blackout and non-existence in the real world are somewhat revealed. He suspects that it is all created by a drug, but not the ordeals in the world of the others; rather, it is the experience in the TV show host's world that is the alteration. Taverner thinks to himself "maybe I only exist so long as I take the drug. That drug, whatever it is, that Alys³ gave me. Then my career, he thought, the whole twenty years, is nothing but a retroactive hallucination created by the drug" (Dick, 1974: 159). His altered world and self are nothing more than the result of his use of a mysterious substance that has the ability to transform a person's world into a reality that is so vivid that it cannot be distinguished from real life. Hence, the catalyst morphs his world not into a different place or time but into a different dimension, where Taverner the famous TV host is just Taverner the anonymous man with no past or future. So, Dick takes the notion of a different place and/or time in science fiction novels and gives it another possibility – he gives it an alternate reality. It appears that technology is so advanced that it is able to create a substance that can bridge various realities. Schwab writes that the innovations in the biological realm are nothing short of breathtaking, but he also warns that the advancements that are made in merging the biological, technological, and digital have to be regulated so that humanity can keep up with innovations (Schwab, 2016: 21). With all the research done in particle theory along with advancements in the pharmaceutical industry and bio-technology, it is not hard to conceive that a future in which experimentations with drugs such as Dick presents is not so much in the domain of science fiction but rather science possibility. In this sense, Dick is not so much a visionary as he is a good science fiction writer who presents a *novum* and takes the perception of it to the extreme. Yet, what was a *novum* in his time, seems more like a future possibility in our own time.

During the ordeals that Taverner goes through, his decision-making process does not change much in regards to the beginning of the novel. At various

³ Alys Buckman is Felix's sister and lover. Taverner meets her when he goes to Buckman's house.

points, he has the opportunity to help others, but he fails to do so. When Kathy, the forger of government documents he turns to, creates new ID cards for him she asks that he be with her. At first, he accepts, but he does so only because he is afraid that she is a police informant, and later when she has a nervous breakdown, he leaves her all alone. There seems to be no or very little compassion in him. Just as he betrays Marilyn and Heather in one way or another, he also betrays Kathy and Mary Ann, the only woman who actually helped him without asking for anything in return. Taverner feels no moral consequences of his actions, and as the events unravel his character does not seem to change or grow. For example, his attitude towards the students locked on campuses and people being forced into manual labor camps (where they eventually disappear) does not change. His only focus is getting back into the spotlight and enjoying an extravagant lifestyle. Even though he comes face to face with people from various walks of life he fails to feel anything for them. Taverner is self-centered and has no sense of taking responsibility for his actions; just as the government has no responsibility for its people. When Buckman realizes that it is best to end things by framing Taverner with murder, he has no qualm about it. Furthermore, in the process of chasing Taverner, the police let a pedophile go, because that is not their objective. Even Buckman's incestual relationship with his sister (with whom he has a child) is overlooked due to his position in the police department in order to keep the overall appearance that those in power are morally impeccable. Therefore, with the availability of complete surveillance, the accountability of the government dissipates. The boundaries between right and wrong are blurred and police and nats (national guard which serves as the extended hand of the police) support the dictatorial views because there are no checks and balances anymore. The duty of care of the individual and of the government fall apart and are replaced by degenerated interpersonal relationships and misconceived views of what freedom, justice, and equality are. Furthermore, the government which is supposed to provide equality and equal freedoms to all its citizens lacks the ability and/or intention of meeting not only those necessities but also the existential and legal needs of the population.

Dick had an uncanny ability to depict societal problems, the little "cracks" in judgment of individuals as well as flaws of the governance of the state and to reshape those problems into science fiction novels. With these extraordinary and quite visionary tales, he warns about the extreme possible futures that western society can face if it fails to uphold deontological values; those criteria

that keep it in check with moral and humane values before various actions are taken. Yet, what is intended as criticism of America in the 1970s, the America of Dick's time, becomes criticism of how people of the Western world live today at the beginning of the 21st century. It is apparent that today's reality TV shows, global connectedness through various social media, collecting and processing personal data, surveillance breaches of the all-seeing government, just to name a few, are all double-edged advances of the fourth industrial revolution which are leading into a tenebrous future. The world has never been more connected and, yet, more alienated. Dick's portrayal of Taverner's conundrum is all too familiar to us who live at the beginning of the 21st century. As Taverner's life shows us, the media and social-networking platforms make everyone's (of those who participates in such activities) life visible, not only to others but also to the authorities. Yet, once one is visible (noticed), one ceases to be the real person that they are, and they become this image of something they want to be. Therefore, one becomes non-existing (as their true selves). Then it follows that one exists if one is out there open and available to everyone's judgment, but in actuality when one begins to exist on social platforms and in the media, one ceases to exist and becomes invisible as an individual and the true person that they are. What Taverner's tale teaches is that once he stopped to exist as the real person and began existing as the media person, he was easier to erase (and lose existence all together). This paradox is something today's world is familiar with. With the advent of multiple social media platforms, identity has become a commodity. As Bacay Watson comments,

While the third industrial revolution paved the way for universal access to information and individual empowerment through the internet, it also gave the tech oligarchs a new kind of unregulated power to control virtual information and to manipulate and shape human behavior with the help of A.I. based innovations. (2020: 40)

Thus, behavior and identity have become a resource that can be bartered with, bought, sold, or in Taverner's case deleted. This dehumanizing aspect of the fourth industrial revolution is the greatest concern of Schwab, and he claims that this is specifically the reason why the fourth industrial revolution must be human-centered. The problem is that human leadership and understanding is not ready for such drastic changes that have brought about an integration of technological devices into the personal ecosystems of people (Schwab, 2016: 13). As far as what the science fiction genre foreshadows, Umberto Rossi, who

studies the Dickian legacy, stresses the relevance of Dick's visionary and cautionary societal possibilities for the postmodern world (Rossi, 2002: 16). It appears that both Dick and Schwab, each in their own respective ways, raise awareness when it comes to the advances of the fourth industrial revolution (or at least in Dick's case the innovations and progress of technology) and the ethics behind such rapid strides that are made in all the technological fields. While Dick depicts a possibility, Schwab presents justifiable facts and asks questions regarding real advances that already exist. Still, the fact that Dick had enough judgment and creativity to foresee a future that happens only forty years after he wrote his novel qualifies him as a visionary who thought deeply and carefully about the prospects of a technologically advanced society which could not ethically compete with the progress and its scientific growth. It remains that what was once considered science fiction literature should now be interpreted anew without the taint of it being merely an inferior literary genre that depicts a future that is solely situated in the realm of the impossible.

References

- Bacay Watson, V. (2020). *The fourth industrial revolution and its discontents: Governance, Big Tech, and the digitization of geopolitics*. Report. Asia Pacific Center for Security Studies.
- Boone, B. (2017). *Ethics 101: From altruism and utilitarianism to bioethics and political ethics, an exploration of the concepts of right and wrong*. Adams Media.
- Bukatman, S. (1997). *Blade Runner*. British Film Institute.
- Dick, P. K. (1974). *Flow my tears, the policeman said*. Gollancz.
- Philbeck, T., & N. Davis. (Fall 2018/Winter 2019). Framing the idea of the fourth industrial revolution. *Journal of International Affairs*, 72(1), 17-22.
- Roberts, A. (2006). *Science fiction*. Routledge.
- Rossi, U. (2002, March). From Dick to Lethem: The Dickian legacy, postmodernism, and avantpop in Jonathan Lethem's *Amnesia Moon*. *Science Fiction Studies*, 29 (1), 15-33.
- Schwab, K. (2016). *The fourth industrial revolution*. World Economic Forum.
- Suin, D. (2009). *Naučna fantastika, spoznaja, sloboda*. Slovoslavija.
- Yeates, R. (2021). *American cities in post-apocalyptic science fiction*. UCL Press.

Sažetak: PROBLEMI ČETVORTE INDUSTRIJSKE REVOLUCIJE U ROMANU TECITE SUZE MOJE, REČE POLICAJAC

Klaus Švab, predsednik Svetskog ekonomskog foruma, napisao je, „Mi smo na početku revolucije (četvorte industrijske revolucije) koja suštinski menja kako živimo, radimo i odnosimo se jedni prema drugima. [...] Razmotrite nebrojene mogućnosti povezivanja miliona ljudi putem mobilnih uređaja koji omogućavaju nikada do sad viđenu moć procesuiranja podataka, mogućnost čuvanja istih i pristup informacijama. Ili zamislite neverovatnu pojavu tehnoloških otkrića koja se dešavaju u raznim poljima poput veštačke inteligencije, robotike, interneta inteligentnih uređaja, autonomnih vozila, 3D štampanja, nanotehnologije, biotehnologije, nauke o materijalima, skladištenja energije i kvantnog računarstva” (Švab, 2016: 6). Ipak, takvo povezivanje je dovelo do otuđenja i nadziranja koje je bez presedana. Identitet pojedinca je postao arhiviran podatak koji država sa lakoćom može da nadzire. Današnja svakodnevnica je takođe svet Džejsona Tavernera, glavnog lika u romanu Filipa K. Dika *Tecite suze moje, reče policajac*. Dik je još jednom osmislio budućnost u kojoj napredna tehnologija kao što su mikročipovi, genetski modifikovana ljudska bića (nazvana Šestice) i sveopšte nadziranje u okviru policijske države stvaraju distopijsko društvo. Ovaj rad razmatra problem gubitka ličnosti medijske zvezde Tavernera, koji vodi ka njegovim višestrukim identitetima i otuđenosti u svetu gde društvene mreže, državni mehanizmi kontrole, nadzor i nedostatak privatnosti čine da je gotovo nemoguće da iko postane nevidljiv. Očito, što je više regulacije, i što je više nečiji život digitalizovan i na internetu, to je lakše da se nečije postojanje izbriše. Društveno i moralno propadanje, glorifikovanje poznatih ličnosti i otuđenost su samo neke od tema ovog romana. Ovaj rad će, kroz iskušenja Džejsona Tavernera, ukazati na uticaj četvorte industrijske revolucije i moguće negativne posledice koje ona može da ima na društvo.

Ključne reči: identitet, otuđenost, glorifikovanje poznatih ličnosti, nadzor, napredna tehnologija i nauka

Zorica Jelić (zorica.jelic@fsu.edu.rs), PhD, is a lecturer at the Faculty of Contemporary Arts in Belgrade.

Following double-blind peer review process and author's revision based on reviewer's suggestion, this text was categorised as original scientific article.

Jelena Alfirević Franić: TIJELO, IDENTITET I EMOCIJE POSTMODERNISTIČKE MAJKE-REVOLUCIJE – MEDEJE

*Pobuna je poželjan stav i jedini način za postizanje slobode i
„kvalitetne” umjetnosti. (Ivana Sajko)*

*Sažetak:*¹ Rad istražuje odnos tijela, emocija i rodnog književnog identiteta u lirskoj monodrami *Arhetip: Medeja – monolog za ženu koja ponekad govori* (2000.) Ivane Sajko. Intertekstualizacijom s mitskim likom (Euripidovom antičkom čedomorkom *Medejom*), autoreferencijalnošću i grotesknim postupcima Sajko u središte dramske radnje postavlja *feminističko tijelo* postmodernističke majke – Medeje čiji (emocionalni) identitet gradi emocijama gađenja, bijesa, ogorčenja, tuge i agresije. Te emocije iznalaze se kao simboličke identitetske konstrukcije kojima dramatičarka (ne)izravno kritizira položaj žene-majke kao seksualnog objekta (žensko tijelo koje se razumijeva kao praznina, odvojeno od „ja”) i roditelje (važna samo zbog produženja vrste) uslijed utjecaja društvenih strukturalnih faktora (kapitalizma, postindustrializacije i globalizacije) te opterećenosti patrijarhatom. Odnosom između fenoteksta i genoteksta (J. Kristeva) otkriva se emocionalna dramska strukturacija *Medeje* kao dubinskog područja iz kojeg tekst prelazi u znakovni sistem „emocionalno hendikepirane” kulture. Emocijski narativi najčešće su prikazani kroz fragmentarnost naracije monološkog žanrovskog iskaza, a njima se iskazuje rasap identiteta i tvorba simboličkog majčinskog ili bahtinovskog „otvorenog, grotesknog tijela”, koje je trudno, rađa ili doji, a u čijem su životu osnovna zbivanja činovi tjelesne (Bahtin, 1978.) i osobne emocionalne traumatske drame. Emocije služe i kao temeljno poetičko komunikacijsko sredstvo u neksusu autor-književni tekst-emocija-čitatelj, čiji cilj je „proizvođenje” strategijske narativne empatije, tj. književnoga angažmana kroz dekonstrukciju rodnih praksi u kojima muškarac označava moć, a žena Drugo. Motiv prema svijetu otvorenog i „žrtvovanog tijela” ili majčinstva kao čedomorstva (emocionalno karakteriziranog, čijom žrtvom, paradoksalno, majka želi obraniti ono što joj je najdragocjenije – dijete), osim što je dio autoričina ideologema, u drami je predstavljen kao subverzivni element opiranja

¹ Ovaj je rad financiralo/sufinanciralo Sveučilište u Zadru institucionalnim projektom broj IP.01.2021.09., pod nazivom *Tijelo, identitet i emocije u hrvatskoj i slavenskim književnostima 20. i 21. stoljeća*.

patrijarhalnom odnosu prema ženskom tijelu, ženskoj emotivnosti, psihi žene i njezinu položaju u društvu 21. stoljeća. Zaključuje se kako Sajko, emocionalno „apostrofirajući” feminističko Medejino tijelo u ovom ženskom dramskom pismu, gradi emocionološki (proto)tip postmodernističke majke kao *majke-otpor* ili *majke-revolucija*.

Ključne riječi: feminističko tijelo u književnosti; emocije u književnosti; rodni identitet; Medeja; žensko pismo; Ivana Sajko; emocionalni ili emocijski identitet; emocijski narativ

Uvod

Emocije umjetnosti udahnuju život: u književnosti, na primjer, emocije mogu biti prisutne na pripovjednoj razini, pri tvorbi likova, motiva i sadržaja, kao i na razini čitateljskog odgovora. Ljubav, ljubomora, strah, krivnja, sram, bijes... samo su neke od emocija što se javljaju kao književne teme ili motivi, a emocije izbijaju i pri recepciji umjetničkog djela, s tim što djela mogu izazvati emocije jednake reprezentiranim, ali i različite od njih. Ipak, proučavanje emocija je u suvremenim književnoteorijskim školama i smjerovima zanemareno. Emocionalne dimenzije iskustva što se vežu uz književnost i umjetnost bile su zanemarene u korist potrage za formom, ideološkim značenjem, performativnim učincima, ili eventualno etičkim i didaktičkim funkcijama umjetnina (Peternai Andrić, 2020: 252). Interes za problematiku književnosti i emocija počinje se obnavljati potkraj 1980-ih godina, najavljujući renesansu istraživanja emocija u književnoj znanosti u posljednjim desetljećima, za što je uvelike zaslužan uspon kognitivnih znanosti, odnosno posvemašnji „afektivni i/ili emocionalni obrat” (Brković, 2015: 405), kao i formiranje suvremene književnoteorijske istraživačke paradigme – emocionologije. Budući da emocije i(li) afekti² u književnoznanstvenim istraživanjima postupno ulaze u diskurs kao nova ili barem preoblikovana analitička kategorija uz pretpostavku da bi nova paradigma mogla izvršiti izmjenu u ustroju ili interpretaciji književnih i umjetničkih djela (Peternai Andrić, 2020: 252; Alfirević, 2021: 625; Alfirević-Franić, 2022b: 232), u radu će se istražiti uloga emocija i tijela na primjeru konstrukcije specifičnog *emocionalnog/emocijskog identiteta* dramske

² U ovome radu emocije i afekti koriste se kao sinonimi, a oni su sinonimi i u brojnim recentnim znanstvenim radovima. Za razlikovanje pojmova 'emocija' i 'afekt' upućujem na rad: Alfirević-Franić, J. (2022c).

protagonistkinje Medeje u istoimenoj hrvatskoj postmodernoj³ psihološkoj drami Ivane Sajko, što je prilog inkorporacijskoj teoriji „emocionalnog/afektivnog obrata“⁴ u znanosti o književnosti, kao dijelu humanistike. Interpretacija monodrame će se metodološki oslanjati na teorije tijela, teorije identiteta i na inovativnu emocijološku teoriju književnih *emocionalnih/emocijskih identiteta* Alfrević-Franić iz 2022. godine.

Nova znanstvenoistraživačka paradigma – emocijologija

Sve do posljednjih stoljeća zapadno je društvo na emocionalna očekivanja gledalo gotovo „kao na neku vrstu mentalne bolesti“ (Trumbach, 1979: 136). Unutar interdisciplinarnog proučavanja emocija, osobito unutar povijesti emocija, oblikovan je pojam emocijologija. Odnosi se na povijesno promjenjive emocionalne norme i standarde koje neka društvena skupina ili društvo u cjelini drži konstitutivnima za emocionalni rad općenito, odnosno za osjećanje i doživljavanje emocija (Blažević, 2015), a usko je povezan s povijesti mentaliteta (Janković, 2015). Peter i Carol Stearns 1985. u studiji *Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards* prvi put definiraju „emocionalnost“, iz čega se razvija današnja istraživačka disciplina – emocijologija kao proučavanje stavova i standarda koje društvo ili određena grupa u društvu odražava prema osnovnim emocijama i njihovom prikladnom izražavanju (Stearns & Stearns, 1985: 813). Radi što sveobuhvatnijeg razumijevanja funkcioniranja emocija, Mary Nestle-Hallgren u *Emotionology: How to improve your E.Q.* 1990-ih konkretizirala je pojam emocijologija kao

³ A. Car-Mihec postmodernu dramu definira kroz specifične književne postupke: „...[kao] najčešći postupci spominju se dobro znana citatnost, metatekstualnost, tekstualni parazitizam, žanrovska nečistoća, nemogućnost jednoznačnog definiranja radnje, prevladavanje granica trivijalne i visoke literature, miješanje stilova i oblika, igrivost oblika i smisla, karnevaliziranost, parodičnost, grotesknost, socijalni eskapizam, osobiti odnos prema tradiciji, ukinuće polemičnog odnosa prema društvenoj stvarnosti i sl.“ (Car-Mihec, 1999: 71).

⁴ U značenju istraživanja „ekspresije osjećaja u književnom tekstu, strategije njihove reprezentacije te emocionalnog, a posredno i moralnog učinka teksta. U nastojanju da na ova pitanja odgovori, književna znanost ne samo da je obnovila suradnju s tradicionalno srodnim disciplinama filozofije i psihologije nego ju je i proširila i na druga područja obuhvaćena krovnim pojmom kognitivnih znanosti“ (Brković, 2015: 406).

znanost o emocijama (1991: 23), što podrazumijeva da emocionologija otkriva povezanost emocionalnih i kognitivnih aspektata iskustva: doživljaja i spoznaje.

Iako je od Platonova i Aristotelova vremena prošlo više od dvadeset stoljeća, i premda je Aristotel zagovarao tezu o nedjeljivosti kognitivne i afektivne domene (Blažević, 2015: 390), kao da se intenzivnije propagirala ontološka dihotomija razum vs. osjećaji. Stoga su znanstvenici i u većem dijelu 20. stoljeća uglavnom ignorirali pitanje uloge emocija (Brković, 2015: 405) pa se u drugoj polovini 20. st. osjećala zabrinutost zbog zanemarenosti istraživanja emocija u akademskom svijetu (Oatley & Jenkins, 2003: 26). Godine 1985., kada su dali „definiciju” emocionologije, supružnici Stearns prognozirali su da „proučavanje osjećaja može postati jedna od novih vrućih tema u društvenoj povijesti” (Stearns & Stearns, 1985: 830). Danas, ne samo što je postala vruća tema društvene povijesti, nego je i vruća tema znanosti o književnosti, ali i prirodnih, društvenih, biomedicinskih, medicinskih, biotehničkih, tehničkih znanosti (Alfirević-Franić, 2022d: 114). Povijest emocija od 1980-ih, a poglavito u posljednjem desetljeću (dakle, od 2000-ih) doživjela je uspon kakav je po mišljenju mnogih čekala još od kasnog devetnaestog stoljeća i nastojanja Friedricha Nietzschea za popularizacijom proučavanja emocionalne forme ljudske egzistencije. Premda su autori poput Johana Huizinge, Norberta Eliasa i Luciena Febvrea dotaknuli pitanja povijesti ljudskih emocija, sve do 21. stoljeća o povijesti emocija govorilo se „u sjeni”, nedostajalo je teorijske i metodološke koherentnosti i sistematizacije, a uspon se može zahvaliti oblikovanju teorijskih i metodoloških obrazaca. Drugim riječima, ovo nadasve intrigantno područje bilježi u posljednja dva desetljeća toliki napredak i razvoj da glasoviti stručnjaci poput Barbare Rosenwein, Williama Reddyja te Carol i Petera Stearnsa govore o izvjesnom *emocionalnom obratu (emotional turn)* (Plamper, 2015: 421).

U književnoj emocionologiji govorimo o ekspresiji osjećaja u književnom tekstu, strategijama njihove reprezentacije te emocionalnom, a posredno i moralnom učinku teksta na čitatelje (Brković, 2015: 406). Književna emocionologija se definira kao dio književne znanosti o emocijama koji pridonosi razumijevanju odnosa emocija i literarnoestetskoga iskustva. Stoga je bavljenje emocijama u književnosti aktualan istraživački aspekt, nerijetko povezan s ostalim humanističkim, društvenim i prirodnim znanostima. O ulozi književnosti u artikuliranju emocija u zapadnom kulturalnom kontekstu pisali su: Oxenhandler, 1988; Oatley & Jenkins, 2003; Hogan, 2015, i dr.

Govoreći o hrvatskoj književnoj emociologiji konstatira se kako je ona tek u povojima, stoga se u nastavku potrebno kratko zadržati na tzv. uvodu u emociološko čitanje književnog teksta u hrvatskoj znanosti o književnosti. Emociologija, negdje nazvana i emociologija, pojavila se u Hrvatskoj 2015. godine, kada su stručnjaci različitih disciplina prvi put izlagali o povijesti emocija i emocijama općenito, okupljeni oko okruglog stola *Povijest emocija: Pomodni trend ili interdisciplinarna platforma* u sklopu Festivala povijesti Kliofest u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Već tada je emociologiju Ivana Brković u svom radu „Književnost i emocije – istraživačke smjernice” (2015.) nazvala *mainstream* književnom znanosti. Tada je teško bilo govoriti kako će razvoj književne emociologije u Hrvatskoj teći sedam godina poslije. Međutim, hrvatska književna znanost otada je ispisala nekoliko vrijednih tekstova o emocijama, s naglaskom na razvijenu emociološku metodologiju.

Osim eseja Corinne Jerkin o emocionalnim reagiranjima na narativno-pripovjedna književna djela iz 2011. godine, godinu poslije tiskana je prva knjiga o emocijama u hrvatskoj kulturi, zbornik *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*. Nadalje, dubrovački znanstveni skup o emocijama u okviru 48. seminara Zagrebačke slavističke škole 2020. godine rezultirao je zbornikom *Emocije u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi*. Autorica ovoga rada, Jelena Alfirević-Franić, u svom znanstvenom djelovanju od 2020. usko se usmjerila teorijskom području književne emociologije pa je do 2023. sudjelovala na ukupno deset međunarodnih znanstvenih skupova, a objavila ukupno pet znanstvenih radova s temama iz književne emociologije (vidi CROSBİ profil: <https://www.bib.irb.hr/pregled/profil/35740>). U radovima je osmislila nekoliko znanstvenoteorijskih metodoloških koncepata, poput *emocionalnog ili emocijskog koda* (Alfirević-Franić, 2022a), *emocionalnog/emocijskog identiteta* (Alfirević-Franić, 2022a), *emocijske metamorfoze, emocijske životinje, emocionalne invalidnosti* (Alfirević, 2021) i dr., a sustavno se zalaže za emociologiju kao važnu metodološku matricu čitanja, interpretiranja i recepcije književnih tekstova, poglavito zbog njezine važnosti u razvoju ljudske (emocionalne) ličnosti. U emociološkim radovima zalaže se i za potrebu povijesne periodizacije emocija i emociologije, ali u polju povijesti književnosti. Potonja je i suradnica na znanstvenoistraživačkom emociološkom projektu iz područja književnosti: *Tijelo, identitet i emocije u hrvatskoj i slavenskim književnostima 20. i 21. stoljeća* (2021. – 2024.) na Sveučilištu u Zadru, Odjelu za kroatistiku, u sklopu Strateškog programa znanstvenih istraživanja za društveno,

humanističko i umjetničko područje znanosti, a začetnica i nositeljica projekta je Kornelija Kuvač-Levačić.⁵

Važno je istaknuti kako je emociologija u Hrvatskoj posebno u začetcima kada je riječ o istraživanjima korpusa moderne i postmoderne književnosti, stoga je i ovom radu, na prvome mjestu – primjenom metodologije *emocionalnog identiteta* – jedan od temeljnih ciljeva osvježiti i osuvremeniti hrvatsku znanstvenoistraživačku scenu.

Feminističko tijelo – slučaj Medeja

Književnost u svojoj praksi postavlja (opće) pitanje identiteta: „Tko sam?/ Tko je književni lik?“, stoga i Jonathan Culler u svojoj studiji *Književna teorija. Vrlo kratak uvod* (2001.) pitanje identiteta objašnjava djelovanjem i jastvom: „učinih to što učinih zato što jesam onaj koji jesam“ (Culler, 2001: 127). Uopće, lik (književni subjekt, tip, karakter, osobnost, junak, figura) jedan je od ključnih elemenata i predstavlja osnovni način reprezentacije složenosti subjekata i njihovih identiteta u djelu. Identitet subjekta nalazi se u razlikama spram drugih, određuje se prema nečemu osebnom, u svojevrsnom potpisu ili neusporedivoj osobnosti do te mjere da Eagleton tvrdi da je „ono što nas razlikuje od drugih važnije od onog što nam je zajedničko“ (Eagleton, 2013: 49). Žensko pismo kao pismo razlike teži ocrtavanju specifičnosti ženstva, onih posebnosti koje čine jasnu distinkciju između žene i muškaraca. Tijelo, kao najvidljivija, zasigurno i najstalnija razlika među spolovima uporište je organske ili biološke kritike, zasnovane na jednom od četiri modela različitosti, na kojemu, prema Elaine Showalter, počiva teorija ženskoga pisma. I dalje, u 20. stoljeću francuski je fenomenologijski filozof Ponty kao protutežu kartezijanske nauke utemeljio stav „čovjek jest tijelo“, kojega je karakterizirala ideja tijela kao jednoga od prvih temelja identiteta. Zbog toga što je zapadnjačka tradicija obezvrijedila tijelo, posebice žensko tijelo, i pridodala mu negativne konotacije, feministički pokreti su se usmjerili isključivo na tjelesnost (Kuvač-Levačić & Vulelija, 2017: 179), odnosno na „nadvladavanje ženskoga društvenog i kulturnog otuđenja od naših vlastitih tijela“ te se „feministički diskurs o tjelesnim iskustvima usredotočio na seksualnost, promjene u mjesečnim ciklusima, trudnoću, rađanje i majčinstvo“ (Wendell, 2002: 197). Patrijarhalne, rodne ideologije podrazumijevaju ideologiju

⁵ Poveznica na projekt: <https://sites.google.com/view/tijelo-identitet-i-emocije/naslovna?authuser=0>.

majčinstva, kakva je predmetni temat u Sajkinoj drami *Medeja: Monolog za ženu koja ponekad govori*. I dok „majčinstvo kao institucija i kao iskustvo u feminističkom čitanju oko sebe okuplja cijeli spektar različitih interpretacija: od kritike majčinstva kao patrijarhalne konstrukcije kojom se legitimira podčinjenost žena, do afirmacije majčinstva kao izvora ženske moći” (Tomljenović, 2005: 445), s druge strane, ne-majke su pogreške i devijantne; zrcali se to već u jeziku: biti ne-majka nije izrecivo. Ne-majke su prijetnja postojećem poretku, ugroženo društvo ih ili izlaže pritisku ili potiskuje na marginu... riječju, izvan obitelji i majčinstva nema ni valjanog društvenog statusa (Paternai Andrić, 2019: 138-139). Stavljajući u središte monodramske „radnje” Medejino postmodernističko tijelo, dramski subjekt Ivane Sajko na samom početku teksta kazuje: „It's hard for me to speak as a woman./ [...] Teško mi je govoriti kao žena./ Mogla bih biti žena kao što ljudi bivaju/ shizofrenici/ i **skrivati maternicu u stisnutoj šaci velikog/ muškarca**” (Sajko, 2004: 7). Time (na primjeru tijela koje će u daljnjem tekstu postati simbol revolucije), jasno sugerira čitanje teksta kao feminističkog, usmjerenog otporu nametnutim normama majčinstva kao jedinog vrijednosnog orijentira za ženu u patrijarhalnom društvu. I prema Elizabeth Grosz, tijelo i tjelesnost aspekti su identiteta i ljudske egzistencije, dok se „reprezentacija muškarca povezuje s umom, a žene s tijelom” (Grosz, 2002: 6), pa je zbog toga žena Druga.⁶ Takvu rodnu identitetsku kontrapunktnost Sajko iskazuje na sljedećem primjeru, gdje se uz Medeju (žensku trudnoću) vezuje izrazita osjećajnost i tjelesnost, a muškarac je stereotipno umno dominantan:

*Moja je ljubav imala glatku bradu i tvrd trbuh,/ velike ruke i
velike rečenice./ Ja sam mogla biti samo vezana,/ nikada
smirena, nikada udomljena, nikada/ uspokojena,/ tek
trenutačno sretna zbog grubosti kojom me/ pokorio./
Muškarac je jak,/ muškarac zna kako privezati čvor,/
muškarac zna kako zabiti čavao./ Biti slaba i lomljiva/ bio
je moj osjećaj ljepote (Sajko, 2004: 8).*

Feminističko tijelo u funkciji očituje se i na primjeru odlaska kao pratnje (s Njim) na mjesto na kojemu je držao nekakav javni govor:

⁶ Drugost ili alteritet oblikuje se diktatom ideoloških praksi i hegemonijskoga diskursa i redovito nosi oznake inferiornosti, funkcionirajući na marginama dominantnih vrijednosti određene kulture i socijalne sredine (Marot-Kiš & Buljan, 2008: 118).

*Bio je blagdan. Morali smo ranije ustati,/ odjenuti sivo i
obući uske cipele./ Jer u javnosti nije dostojno pokazivati
široka/ stopala,/ pogotovo ne za ženu s ožiljcima od
poroda./ Ona mora biti zakopčana, utegnuta, grudima/
okrenuta muškarcu/ i poluprofilom prema ostalima./
Položaj podrške i poslušnosti (Sajko, 2004: 9),*

pri čemu je degradacija ženskog tijela osobito jasna.

Judith Butler razumijeva tijelo kao prostor izmjene značenja (1990: 68), a zajedno s Luce Irigaray i Jane Gallop, Butler je tijelo doživljavala ključnim „u razumijevanju ženine psihičke i društvene egzistencije“. Predmet njihova promatranja jest živo tijelo koje vide „kao politički, društveni, kulturni objekt *par excellence*“ (Grosz, cit. u.: Kuvač-Levačić & Vulelija, 2017: 178). Ponty je ukazivao na interakciju tijela i okoline, a postojе i tvrdnje da je tijelo svojevrsna politička kategorija koja odražava borbu na putu do prevlasti. Marot-Kiš i Buljan navode kako je „iskustvo tijela oblikovano kulturalnim znanjem i praksama“ (Marot-Kiš & Buljan, 2008: 113). Potpomognut ironijom i groteskom kao tipičnim postmodernističnim književnim postupcima, u Sajkinoj drami negativni „afekt postaje reakcija na feminističko tijelo“ (Ahmed, 2017: 255), nužna sastavnica diskurzivne dramske identitetske tvorbe Medeje, nasuprot rodno suprotstavljenom muškarcu. Već smo ranije istaknuli da takav patrijarhalni, dvadesetprvostoljetni, muškarac feminističko tijelo promatra kao objekt: „Kaljuža skandira, on radi duže stanke, osluškuje,/ uho mu poskakuje, ponovno namihuje./ **'Nasmiješi se, glupačo!'/ 'Stojiš kao smrt!'**“ (Sajko, 2004: 11). Feminističko tijelo („ubojica užitka“, „generator nevolja“) Medeje blisko je suvremenim *queer* teorijama, prema kojima se *queer-tijelo* promatra kao „nesretno“, „izvor nesreće“ (Peternai Andrić, 2020: 255). S. Ahmed navodi kako „ranjivost nije inherentna značajka ženskih tijela, nego ženskost osiguravaju učinci ograničenja u javnosti i pretjerana nazočnost u privatnome prostoru“ (Ahmed, 2020: 102), što je izravno problematizirano u predmetnoj drami. Opisujući iskustvo utjelovljenog subjekta kao preduvjet za bilo kakav doživljaj i percepciju prostora, Maurice Merleau-Ponty između prostora i tijela uspostavlja fundamentalnu relaciju. Prostor i tijelo nisu dva odvojena entiteta; tijelo je od prostora i „preuzimajući dodir s tijelom i sa svijetom, mi ćemo naći sami sebe, jer ako opažamo svojim tijelom, tijelo je jedno prirodno ja i kao subjekt percepcije“ (Merleau-Ponty, cit. u.: Kuvač-Levačić, 2021: 153). Zbog toga afektivno gnjevna i bijesna Medeja čedomorstvom u simboličkom ključu izražava svojevrsni revolucijski bunt „nadvladavanja ženskoga društvenog i kulturnog

otuđenja od naših vlastitih tijela” (Wendell, 2002: 197). Iz reprezentacije Medejina feminističkog tijela i tjelesnosti, a posebice čedomorstva, može se iščitati višestruko društveno-simboličko u kojemu ženska tijela, paradoksalno, imaju svoju slobodu, a muška se, javna/politička, tijela „tumače kao ishodište straha i prijeteća po 'našu' slobodu” (Ahmed, 2020: 103). U tom smislu, afektivna izgradnja rodnihi identiteta ove Sajkine drame, utemeljena na afektima kao komunikacijskom „sredstvu”, sugerira rodno čitanje drame kroz (afektivni) 'komunikacijski zid', koji je „simbol nemoći muško-ženske komunikacije” (Detoni-Dujmić, 1998: 198). Kako su tijelo, identitet i emocije povezani s izgradnjom specifičnog Medejina *emocionalnog identiteta*, u nastavku rada će se istražiti.

Medejin emocionalni identitet

Teoriju *emocionalnog/emocijskog identiteta*, na primjeru koje ćemo temeljiti daljnje metodološko istraživanje odnosa emocija, tijela i književnog identiteta, Alfirević-Franić kao novoosmišljenu prvi put predstavlja 2022. u radu „Emocijski identitet i koronavirus – novi književni lik na primjeru suvremene hrvatske drame 'U sobi nešto široj od kože' (2020) I. Sajko” (*Bosanskohercegovački slavistički kongres III*). Autorica definira *emocionalni/emocijski identitet* kao

takav književni identitet u kojemu je gradivni i prevladavajući element emocija te je nastao kao produkt središnjeg emocionalnog izvorišta književnog diskursa – 'emocijskog kôda' [...] Govoreći o emocijskom identitetu, književnoteorijski interes usmjeren je istraživanju najdubljeg semantičkog sloja jednog književnog identiteta koji mu određena emocija (za)daje, tj. koji se reprezentira kao određeni emocijski identitet, ovisno o emociji koja u određenom identitetu književnog lika prevlada(va). Emocijski identitet promatramo kao istovremenu podlogu i nadgradnju svim ostalim književnim identitetima pa ga stoga možemo smatrati kontinuiranim – infinitnim. Svaki književni lik ima emocijski identitet, tj. svakom književnom liku imanentan je (vrstovno različiti) emocijski identitet. Emocijski identitet odnosi se na književni lik, ali može se odnositi i na pošiljatelja i na primatelja... Emocijski identitet je antiesencijalistička kategorija pa ga promatramo kao promjenjiv književni identitet... Takvi će identitet(i) dobiti

ime prema emociji koja se najčešće pojavljuje u tekstu i u književnom identitetu prevladava (Alfirević-Franić, 2022a: 103, 105).

Takav specifičan *emocionalni/emocijski identitet* upisan je u Medejino majčinsko, bahtinovski „otvoreno”, tijelo na primjeru teksta.

Prema Mihailu Bahtinu, za nov tjelesni kanon u književnosti (koji traje posljednja četiri stoljeća), karakteristično je potpuno gotovo, završeno, strogo ograničeno, zatvoreno, nepomiješano i individualno-izražajno tijelo (Bahtin, 1978: 336). Otvoreno tijelo, koje je, između ostaloga, trudno, rađa ili doji, dakle koje živi na granicama između sebe i svijeta ili starog i novog tijela, svoga i tuđeg tijela (kao Medejino tijelo), pripada Bahtinovu tzv. grotesknom modelu tijela u čijem su životu osnovna zbivanja činovi tjelesne drame gdje se početak i kraj života neraskidivo povezuju (Bahtin, 1978: 334). Ta tjelesna Medejina drama, koja je i emocionalna, ogleda se u stihovima: „Moja djeca šute,/ zure u neprozirno staklo,/ u odrazu djelujem nekako isprano./ Gledam ga u retrovizoru./ I on gleda mene,/ Mislim da mu se **gadim**” (Sajko, 2004: 10). Uz bijes, ogorčenje i tugu, gađenje je temeljna emocija konstrukcije Medejina *emocionalnog identiteta*. Iz kulminacije navedenih emocija na primjeru somatskih reakcija proizlazi i Medejin čin čedomorstva:

Medeja, gdje si sakrila oružje?/ Gdje ti je oružje?!/ Pokaži ruke!/ Što skrivaš u rukama?!/ Evo, evo mojih ruku; prazne, bez otisaka,/ evo mojih grudi; šuplje, bez otisaka,/ evo mog trbuha, mog vrata, moje kičme, mojih/ stopala; sve bez otisaka./ Ne ostavljam trag./ Oružje je u meni,/ progutala sam pištolj i nož, otrov i bombu,/ zvekećem dok hodam/ i u svakom bih trenutku mogla eksplodirati (Sajko, 2004: 14).

Prema tome, u Sajkinu dramskom tekstu Medeju promatramo kao tipski reprezent ne-majke, s ciljem visoko simboličke funkcije semantičkog razumijevanja teksta/kulture, kao emocionalno hendikepirane, što omogućuje Kristevino površinsko (fenotekst) i dubinsko strukturirano čitanje iz kojeg tekst prelazi u znakovni sistem kulture (genotekst). Takva (postmoderna) kultura svoj *emocionalni kôd* (Alfirević-Franić, 2022a: 103) pronalazi u egoizmu, točnije narcizmu, a u tekstu joj je glavni rodni reprezent muškarac. Muškarčev narcizam Medeja kontrapunktira metaforom vlastitog tijela koje je kuća, ovdje sinonim za dom (što evocira „tople”, pozitivne emocije: na prvome mjestu ljubav i nježnost):

Gradila sam kuću i ranila ruke,/ donosila sam kamenje,/ oblikovala kamen u ciglu i ciglu u zidove./ Gradila sam kuću jer si mi jednom rekao kako bi/ rado prespavao u njoj./ Čekala sam.../zamišljajući nas godinama unaprijed/ kako se pognuti, sijedi i poluslijepi i dalje/ tražimo rukama u mraku (Sajko, 2004: 16).

Iz navedenog ogorčenja (ljutnje), osjetom tijela kao objekta, zatvora, entiteta koji je postao prepreka identitetskom razvoju i cjelovitu doživljaju jastva, proizlazi i Medejina tuga:

*Ostarjela sam gledajući u mlječna krila svog/ ljubavnika, [...] / zgužvala sam se od ljubomore/ u čvor,/ **u moju noć u koju padnem poput kamena,** / stišćem šake ispod trbuha i ne mijenjam položaj,/ **oslušujem šumove; pauk, žohari, moljac...** / **Moja noć je duga,** / **moja noć se produžuje,** / **moja noć sluša tamne otkucaje srca i kruljenje u/ želucu,** / **moja noć traži prozor sa zrakom i pogledom na/ ptičja gnijezda,** / **moja noć čeka jutro što nikako da se probudi (Sajko, 2004: 169).***

Emocijski narativi najčešće su prikazani kroz fragmentarnost⁷ naracije monološkog žanrovskog iskaza, a njima se iskazuje rasap identiteta i tvorba simboličkog majčinskog ili bahtinovskog „otvorenog, grotesknog tijela”, koje je trudno, rađa ili doji, a u čijem su životu osnovna zbivanja činovi tjelesne (Bahtin, 1978) i osobne unutrašnje emocionalne traumatske drame.

⁷ Kao i kod Sajkine *Žene-bombe*, „dramska [je] forma dekonstruirana, riječ je o posve raspršenoj dramaturgiji (Gospić, 2008: 474), a fragmentiranje naracije, prema Lehmannu, važna je osobina postdramske estetike (2004: 25). Čale Feldman konstatira kako je *Žena-bomba* „feministička dramska revizija“ (2004: 122), a to je i *Medeja*, jer „nije stoga čudno što u nizu djela ženske dramske proizvodnje u posljednjim desetljećima, usmjerene protiv uzpaćena položaja što ga ženi namjenjuju civilizacijske naslage zadanih uloga, demonskih devijacija i alegorijskih slika, distinktno dominiraju upravo predlošci u dosluhu sa žanrom ženskog solo-performancea, dakle, redovito monolozi kao oblici potkopavanja spomenutih kulturnih reprezentacija, njima napučenih dramskih struktura i naslijeđenih ideja (ženskog) 'lika', jednako pak ideja 'glumice' koliko i ideja 'žene', i to baš iz same rezonantne kutije njihova podmetnutog tijela, iz nelagodne, manipulirane i onesviještene, pa pobunjene perspektive njihova izvedbenog subjekta-objekta“ (Čale Feldman, 2004: 122-123).

Međutim, Sajkina Medeja nije u dominantnom strahu. Ističući vlastitu neograničenu duhovnu premisu, tijelo joj služi kao instrument spoznaje i individualizacije. Ona pokazuje otpor nametnutim antičkim arhetipovima (npr. Euripidova *Medeja*), ne želeći biti poistovijećena s tragičnim junakinjama:

*Morala bih priznati **zločin koji ne osjećam**,/ jer imam pravo biti nevinna (Sajko, 2004: 13); Dajte mi prostora u kojem postoji kut sa/ stolicom,/ neko mjesto bez prolaznika i sudaca,/ želim ponovno zamisliti svoj život./ **Ne osjećam krivnju./ Ne želim biti Medeja (9); Medeja,/ žena koja nisam (17).***

Postmodernim postupkom autoreferencijalnosti Sajko ukazuje na duboku emocionalnu povezanost s književnim likom, pa djeluje kao da didaskaliju „izgovara” „iz vlastite utrobe” (Čale Feldman, 2004: 123):

*Nisi stara, kažem joj i Ona me poziva. **Plešemo zagrljene, okrećemo se, nespretno, nebitno. Preko tankih grudi slušam kako joj odzvanja srce. [...]** Odmiče se od mene još tanja i pohabanija... i možda je bolje, jer čemu plesati smrznutih stopala, **čemu forsirati nježnost što nas obje poražava** (Sajko, 2004: 14).*

Autoreferencijalnim postupkom razotkriva traumatičnu ranjivost identiteta pod utjecajem ljubavi i rodnog uvjetovanog nasilja (u kojemu jedan književni lik redovito u ljubavi opravdano zauzima poziciju žrtve, pa se navedeno još može nazvati *ljubavnim* ili *emocionalnim kanibalizmom*).

Istraživanjem Medejina *emocionalnog/emocijskog identiteta*, na razini cjelovitog teksta, agresivnost se otkriva u monodrami kao prevladavajuća emocija, stoga je njezin književni identitet *agresivni emocijski identitet*: „Oružje je u meni,/ progutala sam pištolj i nož, otrov i bombu,/ zvekećem dok hodam/ i u svakom bih trenutku mogla eksplodirati“ (Sajko, 2004: 14). Međutim, agresivnost, u određenoj mjeri, nije uvijek negativna emocija. U Sajkinoj drami se (reaktivna) agresivnost promatra kao „nužna, dobrodošla i očekivana, nijansirana u širokom spektru ličnosti i ponašanja u našim životima [...] usmjerena na ispunjenje nekog cilja i ostvarivanje dobiti” (Rašić Radauš, 2019). Motiv prema svijetu otvorenog i „žrtvovanog tijela” ili majčinstva kao čedomorstva (emocionalno karakteriziranog, čijom žrtvom, tj. usmrćivanjem, postupkom paradoksa, majka želi obraniti ono što joj je najdragocjenije – dijete), osim što je dio autoričina ideologema, u drami je predstavljen kao subverzivni element opiranja

patrijarhalnom odnosu prema ženskom tijelu, ženskoj emotivnosti, psihi žene i njezinu, još uvijek degradiranom, položaju u društvu 21. stoljeća. Iz toga slijedi kako Sajko, u najvećoj mjeri agresijom, emocionalno „apostrofirajući“ feminističko Medejino tijelo u ovom ženskom dramskom pismu, gradi emociološki (proto)tip posmodernističke majke kao *majke-otpor* ili *majke-revolucija*, što je blisko njezinu (poetskom i osobnom) opredjeljenju da je „pobuna [...] poželjan stav i jedini način za postizanje slobode i 'kvalitetne' umjetnosti“ (Jug & Novak, 2014: 9).⁸

Sama autorica navodi da „ne piše za kazalište nego iz kazališta“, što znači da joj pozornica služi kao neka vrsta arene da se obračuna s izluđujućim fantomima modernog krkljanca, ali i kao mjesto na kojem se ne sjedi mirno i tek uživa u umjetnosti. Sajko izrijeком spominje i revoluciju: „S obzirom da živimo u vremenu napetom i nesigurnom, vitalnost umjetnosti nije u tome da se slijede definicije, već u neposluhu“ odnosno „baviti se politikom u cilju oslobađanja od njezinih interesa smatram prvim korakom pobune, a svatko može naći drugačiji teritorij za vlastitu revoluciju“ (Munjin, 2007: 36),

kao što ga je našla Sajko snažnom izgradnjom Medejina *emocionalnog identiteta* u ovoj socijalno angažiranoj monodrami.⁹

⁸ „Neistina jedne sterilne, licemjerne građanske kulture glasi da je revolt nešto nezrelo, nešto što će proći s godinama, ako si normalan. A upravo nas pobuna prema sistemima štiti od intoksikacije općim stavovima, od tuđe, a i vlastite gluposti, od starenja, štiti nas da ne upadnemo u san gdje je svaki autoritet neupitan. Dobra umjetnost je sigurno revoltirana i psovačka (ne mislim vulgarna) [...] U svakom slučaju mislim da umjetnost nije izolirana i pasivna vrsta koja prebiva u književnim ladicama, u bijeloj ili crnoj kutiji, već da ima političku moć koju, ako hoćeš, možeš preuzeti i radikalizirati. [...] Mislim da se čovjek ne može baviti nekim poslom, posebno ako njime direktno utječe na sredinu, njen kulturni krajolik i mišljenje, ako se do kraja ne izloži u svojim najbolnijim točkama te prihvati rizik da kritizira i bude kritiziran“ (Popović, 2004: 10, 6); „sve što pojedinac radi treba biti drugačije, provokativno i treba imati za cilj preporod ideja“ (Jug & Novak, 2014: 12).

⁹ Iako nije filološki tekst, izravno se na temu Medejinih emocija nadovezuje rad *Medeja* (vidi: <https://www.youtube.com/watch?v=LhFYebPljhg>) mlade konceptualne umjetnice Sare Renar, u kojemu avangardnim pristupom – sinestezijom glazbe, zvuka i slike – prikazuje Medejinu lepezu emocija, kojima se protagonistkinja odupire današnjem

Zaključak

Centralni prikaz Medejina (emocionalnog) identiteta u istoimenoj monodrami Ivane Sajko usmjeren je feminističkom tijelu kao tvorbenom mjestu. Uz ironiju, paradoks i autoreferencijalne postmodernističke postupke, a u skladu s postmodernističkom praksom, Sajko emociju i(li) afekt feminilno apostrofira, s temeljnom vrijednosnom tendencijom kao komunikacijskog sredstva u razvijanju narativne empatije na relaciji autor-tekst-emocija-čitatelj, s ciljem (postmodernističkog) otpora stereotipnoj rodnoj praksi gdje muškarac označava moć, a žena Drugo. Afektom/emocijom gađenja, bijesa, tuge i agresije, potonje dominantno upisane u feminističko tijelo, žena se odupire makrokozmosu koji je u 21. stoljeću još uvijek kulturološki opterećen rodnom stereotipizacijom, pa jedinu vrijednosnu ulogu žene pronalazi u majčinstvu (književnosti realizma i modernizma). Konačno, (emocionološkim) konstruiranjem emocionalnog Medejina identiteta kod Sajko traži se rodna dekonstrukcija stereotipa u postmodernističkom „duhu” – od pogubnih, neetičnih društveno-političkih kapitalističkih ideologija, čiji su globalni reprezentanti u 21. stoljeću i dalje redovito maskulini (individualni i kolektivni) identiteti. Sajko postavlja nearhetipsku Medeju u središte dramske radnje, kao tekstualni djelatni lik o kojemu ovisi budućnost društva i svijeta. Ujedno se na kraju čitanja drame, na alegorijskoj razini, otkriva afekt/emocija nade kao motivacijski temelj Medejinu identitetu, a potencijalno i svim postmodernističkim ženskim identitetima, u smislu borbe protiv rodne diskriminacije. Zaključuje se kako dramatičarka, emocionalno „apostrofirajući” feminističko Medejino tijelo u ovom ženskom dramskom pismu, gradi emocionološki (proto)tip posmodernističke majke kao *majke-otpor* ili *majke-revolucija*. Zaključuje se i kako postmodernističko „feminističko tijelo”, a zapravo Medejin feministički identitet, onemogućuje mušku rodnu emocionalnost/afektivnost. Svi dramski pasaži izrečeni su iz „ženskog” glasa – emocije i(li) afekata, a kada se i naziru muške tekstualne pozicije, ponovno ih žena monološki prerađuje u žensko i reprezentira kroz feminističku „apostofiranost”. Iz toga slijedi da muški rodni identitet u Sajkinjoj monodrami *Medeja* nije djelatni u smislu proizvodnje emocionalne/afektivne, i bilo kakve druge, dramske komunikacije pa takav konstrukcijski identitetski fenomen možemo promatrati kao *pasivni* ili *emocionalno autistični* rodni identitet.

ekstremističkom, industrijskom i netrepeljivom svijetu, a u kojemu je Medejina priča ona tragične ženske emancipacije i težnje prema vlastitom samoostvarenju.

Suvremene (kanonske) emocionalne prakse a) ovako nazvanog, muškog identiteta (*pasivnog* ili *emocionalno autističnog*) te b) emocionalno snažnog i feministički kodiranog ženskog identiteta potrebno je ubuduće istražiti na primjeru poetskih tekstova postmoderne (dramske) književnosti, s posebnom pomnjom o tzv. muškom i ženskom pismu.

Reference

Ahmed, S. (2017). *Obećanje sreće* (S. Dražić, Prev.). Futura publikacije.

Ahmed, S. (2020). *Kulturna politika emocija* (A. Jelčić, Prev.). Fraktura.

Zagreb, Split: HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI KNJIŽEVNI KRUG SPLIT, 2020. str. 251-267.

Alfirević, J. (2021). Emocionološki pristup suvremenoj hrvatskoj drami (na primjeru *Nore danas* Mire Gavrana). *Fluminensia*, 33(2), 597-630. <https://doi.org/10.31820/f.33.2.2>. Pristupljeno 18. kolovoza 2022.

Alfirević-Franić, J. (2022a). Emocijski identitet i koronavirus – novi književni lik na primjeru suvremene hrvatske drame *U sobi nešto široj od kože* (2020) I. Sajko. *Bosanskohercegovački slavistički kongres III. Zbornik radova, knjiga 2.*, 97-130.

Alfirević-Franić, J. (2022b). Introduction to the emotionology of childhood (with an appendix to children's literature). U M. Nikolić i M. Vantić-Tanjić (Ur.), *XIII. međunarodna naučno-stručna konferencija "Unapređenje kvalitete života djece i mladih"* (str. 231-245). Tuzla, Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih.

Alfirević-Franić, J. (2022c). The role of affects in the constructs of gender identities in Croatian postmodern drama (on the example of Ivana Sajko's *Woman-Bomb*). *Lipar*, 79, 133-142.

Alfirević-Franić, J. (2022d). Muči li suvremenu Noru depresija? ili nova istraživačka paradigma: Emocionologija na primjeru antifeminističkog depresivnog identiteta hrvatske Nore. U T. Parezanović i B. Solujić (Ur.), *Language, Literature and Future. Proceedings from the Tenth International Conference at the Faculty of Foreign Languages* (str. 112-146). Alfa BK University.

Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransa Reblea i narodna kultura srednjega vijeka i renesanse* (I. Šop i T. Vučković, Prev.). Nolit.

- Blažević, Z. (2015). Povijest emocija: pomodni trend ili interdisciplinarna platforma? *Historijski zbornik*, 68(2), 389–394.
- Brković, I. (2015). Književnost i emocije – istraživačke smjernice. *Historijski zbornik*, 68(2), 403-408.
- Butler, J. (1990). *Gender Trouble*. Routledge.
- Car-Mihec, A. (1999). Postmoderna drama. *Fluminensia*, 11(1-2), 49-72.
- Culler, J. (2001). *Književna teorija. Vrlo kratak uvod* (F. i M. Hameršak, Prev.). Biblioteka AGM.
- Čale Feldman, L. (2004). Monolozi za žene koje ponekad govore (pogovor). U I. Sajko (Ur.), *Žena-bomba* (str. 121-127). Meandar.
- Detoni-Dujmić, D., Fališevac, D., Lederer, A. & Benčić-Rimay, T. (Ur.) (2008.) *Leksikon hrvatske književnosti. Djela*. Zagreb, Školska knjiga.
- Eagleton, T. (2013). *How to Read Literature*. Yale University Press.
- Gospić, A. (2008). Istraživanje dramske forme u dramama Ivane Sajko. *Croatica et Slavica Iadertina*, 4(4), 467-477.
- Grosz, E. (2002). Preoblikovanje tijela. *Treća*, 4(1), 6-25.
- Janković, B. (2015). Uvod u temat „Povijest emocija“. *Historijski zbornik*, 68(2), 367–375.
- Jug, S. & Novak, S. (2015.) Antipoetika Ivane Sajko: Što ludilo, revolucija i pisanje imaju zajedničko?. *Sic: časopis za književnost, kulturu i književno prevođenje*, 5(1), <https://www.sic-journal.org/Article/Index/297>. Pristupljeno 18. kolovoza 2022.
- Kuvač-Levačić, K. (2021). *Iskaz neizrecivoga u poetici Side Košutić*. Sveučilište u Zadru.
- Kuvač-Levačić, K. i Vulelija, A. (2017). Koncept ontološkog tijela u prozama hrvatskih spisateljica prve polovice 20. stoljeća. *Nova prisutnost*, XV(2), 173-191. <https://doi.org/10.31192/np.15.2.1>. Pristupljeno 18. kolovoza 2022.
- Lehmann, H-T. (2004). *Postdramsko kazalište* (K. Miladinov, Prev.). Centar za dramsku umjetnost/ TkH – Centar za teoriju i praksu izvođačkih umetnosti.
- Marot Kiš, D. & Buljan, I. (2008). Tijelo, identitet i diskurs ideologije. *Fluminensia*, 20(2), 109-123.

Munjin, B. (2007). Fundamentalna životna neuroza. Ivana Sajko, Arhetip: Medeja/Žena bomba/Europa, ZeKaeM. *Kazalište*, X(29/30), 36-39.

Nestle-Hallgren, M. (1991). *Emotionology: How to improve your E.Q.* New Perception Publishing.

Oatley, K. & Jenkins J. M. (2003). *Razumijevanje emocija* (L. Arambašić i A. A. Lazarus, Prev.). Naklada Slap.

Peternai Andrić, K. (2019). *Pripovijedanje, identitet, invaliditet*. Meandarmedia.

Peternai Andrić, K. (2020). Dramski žanrovi i teorija afekta. Tragedija i gađenje u pristupu Duncana A. Lucasa. *Dani Hvarskoga kazališta*, 46(1), 251-267.

Plamper, J. (2015). The History of emotions: An introduction (I. Missoni, Prev.). *Historijski zbornik*, 68(2), 409–428.

Popović, E. (2004). Intervju s Ivanom Sajko: Na jesen ću virusom napasti hrvatska kazališta. *Tema*, 1(8/9), 4-12.

Rašić Radauš, H. (17. travnja 2019). Zdrava ličnost – što agresivnost ima s tim?. *Zagrebačko psihološko društvo*. <https://zgpd.hr/2019/04/17/zdrava-licnost-sto-agresivnost-ima-s-tim/>. Pristupljeno 5. kolovoza 2022.

Sajko, I. (2004). *Žena-bomba*. Meandar.

Stearns P. N. & Stearns C. Z. (1985). Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards. *The American Historical Review*, 90(4), 813–836.

Tomljenović, A. (2005). Majčinski identitet. *Treća*, 7(1-2), 445-449.

Trumbach, R. (1979). Europe and its families: A review essay of Lawrence Stone, the family, sex, and marriage in England, 1500-1800. *Journal of Social History*, 13(1), 136–143.

Wendell, S. (2002). Feminizam, tjelesna nesposobnost i transcendentnost tijela. *Treća*, 4(1), 196-211.

Abstract: BODY, IDENTITY, AND EMOTIONS OF POSTMODERNIST MOTHER-REVOLUTION – MEDEA

The paper explores the relationship between the body, emotions, and gender literary identity in the lyrical monodrama *Arhetip: Medeja – monolog za ženu koja ponekad govori* (2000) by Ivana Sajko (Engl. Archetype: Medea –

Monologue for the woman who sometimes speaks). Through intertextualization with a mythical character (Euripid's ancient infant *Medea*), self-referentiality and grotesque actions, Sajko places the feminist body of a postmodernist mother – Medea, whose (emotional) identity she builds with emotions of disgust, anger, indignation, and sadness – at the centre of the drama. These emotions are found as symbolic identity constructions with which the playwright (in)directly criticizes the position of the woman-mother as a sexual object (the *female body* understood as a void, separated from the "I") and a mother (important only because of the extension of the species) due to the influence of social structural factors (capitalism, post-industrialization and globalization) and burdened by patriarchy. The relationship between phenotext and genotext (J. Kristeva) reveals the emotional dramatic structure of *Medea* as a deep area from which the text passes into the sign system of an “emotionally handicapped” culture. Emotional narratives are most often presented through the fragmentary narrative of a monologue genre statement, and they show the breakdown of identity and the creation of a symbolic maternal or Bakhtinian “open, grotesque body,” which is pregnant, gives birth or breastfeeds, and in whose life the basic events are bodily acts (Bakhtin, 1978) and personal emotional trauma dramas. Emotions also serve as a fundamental poetic communication tool in the author-literary text-emotion-reader nexus, the goal of which is to “produce” strategic narrative empathy, i.e., literary engagement through the deconstruction of gender practices in which men signify power and women the Other. The motive of the “sacrificed body” open towards the world, or motherhood as infanticide (emotionally characterized, with the sacrificing of which mother paradoxically wants to defend what is most precious to her – the child), apart from being part of the author's ideology, is presented in the drama as a subversive element of resistance to the patriarchal attitude towards the female body, female emotionality, the female psyche and woman's position in the society of the 21st century. It is concluded that Sajko, emotionally “apostrophizing” Medea's feminist body in this female playwriting, builds an emotionology (proto)type of the postmodernist mother as *mother-resistance* or *mother-revolution*.

Keywords: feminist body in literature, emotions in literature, gender identity, Medea, female letter, Ivana Sajko, emotional identity, emotional narrative

Jelena Alfirević Franić (jalfirevi@unizd.hr) asistentica je na Odjelu za izobrazbu učitelja i odgojitelja Sveučilišta u Zadru.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

Aleksandra A. Đorđević: UTICAJ INDUSTRIJSKOG BUMA U POSLERATNOJ ITALIJI NA EMANCIPACIJU ŽENA KROZ PRIZMU NAPULJSKE TETRALOGIJE ELENE FERANTE

Sažetak: Italija je posle Drugog svetskog rata moralno poražena, ekonomski devastirana, fragmentirana regionalizmom, klasnom podelom, kao i poliglosijom lokalnih dijalekata. Pedesete godine u Italiji, međutim, nazivaju se dobom *ekonomskog čuda* ili takozvanog *industrijskog buma*, a ovaj period karakterišu razvoj teške industrije, izgradnja puteva, ogromne investicije u poljoprivredu, preduzetništvo, kao i ulaganje u izgradnju i razvoj fabrika. *Napuljska tetralogija* Elene Ferante pokriva period odrastanja, školovanja i sazrevanja protagonistkinja u periodu značajnih, kako ekonomskih, tako i političkih promena, kao i nemira u Italiji. Promene koje Ferante predočava ogledaju se u želji mlađih generacija za otklonom od konzervativnih stavova svojih roditelja, ali i oštrog protivljenja starije generacije. U radu se analizira literarni manir Elene Ferante da istoriju i politiku italijanskog društva ne predočava eksplicitno, već da kroz iskustva protagonistkinja daje uvid u dominantnu društvenu klimu i realnost, kako radničke, tako i buržoaske klase. S obzirom na činjenicu da postindustrijalni preokret karakteriše feminizacija rada, analiziraju se problemi sa kojima se suočavaju žene radničke klase, kao i mnoštvo društvenih diskriminatornih koncepata čije će osveščivanje dovesti do osnivanja ženskih grupa i pokretanja snažnog feminističkog talasa u Italiji.

Ključne reči: industrijski bum, *Napuljska tetralogija*, Elena Ferante, feminizam

Uvod

Napuljska tetralogija delo je italijanske autorke koja piše pod pseudonimom Elena Ferante već više od trideset godina. Premda su njene knjige objavljene devedesetih godina dvadesetog veka naišle na pozitivnu reakciju i publike i kritike, tek nakon što je 2011. godine objavljena u Italiji knjiga *Moja genijalna prijateljica (L'amica geniale)*, prvi deo onoga što će postati *Napuljska tetralogija*, Ferante postaje globalno popularna i prevođena autorka. Iste godine Ferante objavljuje *Priču o novom prezimenu (Storia del nuovo cognome)*, drugi tom tetralogije, dok u godinama koje slede izdaje treći tom nazvan *Priča o onima koji odlaze i onima koji ostaju (Storia di chi fugge e di chi resta)* (2013), i četvrti deo

sage – *Priča o izgubljenoj devojčici (Storia della bambina perduta)* (2014). *Napuljska tetralogija* predstavlja plodno tlo i polazište za akademsku analizu, kako istorijske pozadine koja nosi ogromnu težinu, tako i temeljnih psiholoških opisa intimnih odnosa likova tokom odrastanja i zrelog života. U delima Elene Ferante posvećena je pažnja prevashodno opisu života žena, odnosa koje one formiraju, izazovima sa kojima se suočavaju u svetlu promena u društvu u sferi školovanja, braka, majčinstva i razvoda, te tetralogija predstavlja izazov i za feminističku analizu kroz rodnu i klasnu diskriminatornu prizmu Italije XX veka. Istovremeno, izazovna je u domenu ginokritike, ne samo zbog konstrukcije autorskog identiteta žene, već i zato što odnos sa drugim ženama predstavlja esencijalnu ulogu u izgradnji poetskog identiteta protagonistkinje Elene Greko. Muški likovi, pak, lišeni su psihološke slojevitosti i imaju sporednu ulogu, te prave sliku u ogledalu onoga što Džudit Feterli (Judith Fetterley), književna kritičarka i feministkinja, naziva viševjekovnom tendencijom pisaca za svođenjem junakinja na pasivne činioce teksta (Fetterley, 1978: 9). Činjenica da žene u političkom javnom diskursu nisu postojale gotovo do dvadesetog veka ogleda se u tome da kada najzad žene počinju da pišu, postoji tendencija da one pišu samo o emocijama i porodici, dok se politikom bave i o njoj pišu muškarci. Ako pođemo od stereotipne podele po kojoj muško pisanje u centar postavlja protagonistu koji je muškarac, koji aktivno dela i piše o politici i okolnostima koje ga okružuju, žensko pisanje poima se kao pasivno promatranje u kojem je aktivan samo princip takozvanog privatnog. Čak je i u XXI veku uvrežen stav da ženama ne priliči da pišu o politici, međutim, Ferante vrlo otvoreno odbija ovaj nametnuti trend i u tetralogiji piše o politici, revoluciji, ratu, ali prevashodno iz perspektive žene. Elena Ferante svesno u prvi plan stavlja kliše, priču o dve drugarice, njihovoj međusobnoj ljubomori, odrastanju, udaji, porodičnom životu, dok zapravo vešto prikazuje promenu političke realnosti Italije kroz decenije.

Napuljska tetralogija obuhvata dugačak vremenski period, a likovi koje upoznajemo i čijoj sudbini svedočimo sazrevaju i menjaju se uporedo sa promenama koje pratimo u naraciji od Italije posle Drugog svetskog rata do Italije savremenog doba. Tetralogija prati evoluciju jednog, u biti izrazito kompleksnog, ali istovremeno veoma moćnog prijateljstva, između Elene Greko i Lile Čerulo, od detinjstva do zrelog doba. Okolnosti posleratne Italije, Napulja i njegovih predgrađa otvaraju ovu sagu dajući sociokulturni kontekst porodičnoj atmosferi, percepciji života i uspeha mladih protagonistkinja koje su u središtu pažnje. Duboka i komplikovana priča o političkoj evoluciji, kao i o društvenim promenama biva ispričana kroz sudbinu istih likova koje srećemo na samom

početku romana, ali i preko onih koji se uvode u drugom i trećem tomu, šireći vidike i granice dometa i svesti protagonistkinja. Ferante koristi istoriju kao pozadinu koja utiče na živote likova, međutim, istorija Italije kojoj svedočimo nije centralni deo sage, već, prema rečima autorke: „Bledo naznačena pozadina, koja se ispoljava kroz promene u životima protagonista, kroz nesigurnosti, odluke, pokrete, jezik“ (Ferante, 2021d: 308), što *Napuljsku tetralogiju* čini palimpsestičnim tekstom, bremenitim skrivenim značenjem, te izazovnim za temeljnu analizu.

Istorijske okolnosti industrijskog buma

U prvom tomu, uporedo sa upoznavanjem protagonistkinja, Ferante suptilno predočava i surovu atmosferu posleratne Italije. Naime, okolnosti nakon Drugog svetskog rata u Italiji izuzetno su sumorne. Osim gorkog ukusa izazvanog činjenicom da je veliki deo rata provela na strani okupatora, te i sama učestvovala u brojnim zločinima, Italija je moralno poražena, ekonomski je devastirana, fragmentirana regionalizmom, klasnom podelom, kao i poliglosijom lokalnih dijalekata, što zajedno dovodi u pitanje i sam opstanak Italije i njeno jedinstvo (Ginsborg, 1990: 1). Ipak, samo deceniju kasnije, Italija je doživela takozvanu *eru ekonomskog čuda*, koja traje okvirno od 1950. do 1970. godine, period koji ju je transformisao u zemlju prosperiteta i blagostanja. Pjer Paolo Pazolini (Pier Paolo Pasolini), jedan od najvećih italijanskih intelektualaca dvadesetog veka, ovaj period i društvene promene koje su usledile nazvao je „antropološkom revolucijom“ (Forgacs, 1997: 313). Pedesete godine karakterišu razvoj teške industrije, izgradnja puteva,¹ ogromne investicije u poljoprivredu, preduzetništvo, kao i ulaganje u izgradnju i razvoj fabrika. Značajan udeo u samom razvoju, međutim, pripisuje se i čuvenom *Maršalovom planu*.² Ovim projektom velika suma novca uložena je u razvoj gotovo svih država zapadne Evrope u cilju preporoda i poboljšanja životnog standarda, što je za posledicu imalo značajnu amerikanizaciju privrede i tehnike, kao i veliko popularizovanje

¹ Najznačajniji je svakako auto-put Sunce (*Autostrada del Sole*) koji povezuje sever i jug Italije.

² Džordž Maršal (George Marshal) je bio američki oficir i državnik, vojni savetnik Frenklina Ruzvelta, a za vreme mandata predsednika Harija Trumana osmislio je plan pomoći Evropi za koji je 1953. godine dobio Nobelovu nagradu za mir (Del Testa, 2001: 120).

Amerike u Evropi. Sasvim je izvesno, gledajući sa vremenske distance, da je *Maršalov plan*, pored ekonomske revitalizacije, imao za cilj i slabljenje uticaja komunizma u čitavoj zapadnoj Evropi, a samim tim i ograničavanje moći i uticaja Sovjetskog Saveza.

Pedesete godine u Italiji predstavljaju period velikih promena, kako na porodičnom planu, tako i na nacionalnom. Italijansko društvo prošlo je kroz turbulentne promene izazvane industrijalizacijom, unutrašnjim migracijama i političkom nestabilnošću. Industrijalizacija gradova na severu Italije i potreba za radnicima dovodi do dolaska velikog broja ljudi sa juga da rade, u nadi da će se preseljenjem na sever i poslom u fabrici popeti na društvenoj lestvici. U periodu ovih velikih ekonomskih transformacija i širenja gradova, Italija se obrela u sukobu modernizacije i tradicije. Naime, italijanska porodica, u skladu sa fašističkom ideologijom, koja je prethodnih decenija bila dominantna, do pedesetih godina bila je mnogočlana, a otac kao glava porodice nije odlučivao samo o ekonomskoj budućnosti porodice, već i o ličnoj sudbini svih članova domaćinstva. Devojčice su morale da se povinuju očevoj volji (*la patria potestà*), on je odlučivao o dužini školovanja, te je edukacija ženske dece najčešće bila svedena na zakonski minimum. Sa druge strane, menja se stanje na tržištu rada, jer ljudi postaju *instrument za proizvodnju*, pa rodna razlika u zapošljavanju ne predstavlja prepreku. Sve više žena počinje da radi, a kao posledica industrijalizacije i sve boljeg standarda, u kuću ulaze mašine za veš, za sudove, televizori, što zapravo najviše menja život žena, jer, bez obzira na podjednaku zaposlenost oba supružnika, briga o kući i deci je i dalje ženino zaduženje. Velike ekonomske promene koje su usledile kao posledica *industrijskog buma* uticale su na čitavo društvo, ali su žene i dalje trpele društvenu represiju. Era prosperiteta, umesto da u skladu sa tržištem stvori nove mogućnosti za žene, paradoksalno, mnoge je počela još više da vezuje za domen kuće, propagirajući ideal žene koja puno radno vreme provodi kod kuće, to jest ideju domaćice. Prosperitet se povezuje sa buržoaskom idejom po kojoj žena nema potrebu da radi, a muž uživa u osećaju da je sposoban da obezbedi okolnosti u kojima žena ne mora da radi. Kao rezultat ovog ironičnog luksuza, žene su ograničene na privatni domen, čime se još više udaljavaju od emancipacije, slobode, kao i od političkog života nacije, koncepata za koje su se toliko dugo borile (Ginsborg, 1990: 244).

Sa druge strane, radnička klasa u celoj Italiji, a posebno u njenim siromašnim delovima, shvata da u svetlu mnogih promena, obrazovanje postaje prilika za uspon na društvenoj lestvici, te devojčice počinju duže da idu u školu, da se

zapošljavaju, a na radnom mestu počinju otvorenije da govore i da prepoznaju zajedničke strahove i aspiracije. Ova nova sloboda i samostalnost, koju prethodne generacije nisu imale, menja patrijarhalni poredak iz korena. Devojke počinju da žive van roditeljskog doma, osećaju se delom kolektiva i izvan porodice, što zatim vodi ka spoznaji sopstvenih potreba. Italijanska roditeljka i književnica Lorenca Maceti (Lorenza Mazzetti) u članku iz 1963. godine kaže: „Ne radi se samo o traženju naših prava, već novom načinu postojanja. Žena traži ljudsko dostojanstvo koje joj je uvek bilo nedostupno. [...] Današnje devojke su se promenile. Stavile su sebe ispred muža” (Mazzetti, 1963). Dakle, žene počinju sebe da percipiraju kao subjekte koji donose odluke, a ne više kao objekte koji prelaze od oca do muža. Ova promena vodi ka zauzimanju javnog prostora, te pitanje ženske uloge u društvu dobija i političku, a onda i zakonsku konotaciju.

Lično je političko jeste slogan kojem sama Ferante u *Frantumalji*, zbirci članaka i eseja, kaže da duguje mnogo, navodeći: „Iz njega sam naučila da su najitimniji lični doživljaji, najnepoznatiji javnoj sferi, ipak obeleženi politikom, to jest onom komplikovanom, sveprožimajućom, nesvodljivom stvari koja je moć i njena upotreba” (Ferante, 2021d: 360). Dakle, polazeći od sasvim ličnog iskustva svoje pripovedačice, od njenih misli, njenih strahova i želja koje nam otvoreno nudi kroz formu bildungsromana, *Napuljska tetralogija* uspeva da predoči žensku potčinjenost u patrijarhalnom sistemu posleratne Italije, kao i da predstavi kroz protok vremena ključne legislativne i kuturološke promene koje su se odrazile na živote protagonistkinja. Promene koje Ferante predočava ogledaju se i u želji mlađih generacija za otklonom od konzervativnih stavova svojih roditelja, ali i oštrog protivljenja starije generacije tome. Pobuna protiv roditelja, smatra kritičarka Grejs Bularo (Grace Russo Bullaro), i amerikanizacija zemlje u tom periodu, može se čitati i kroz poznatu pesmu Renata Karosonea (Renato Carosone) nastalu u tom periodu – „Tu vuo’ fa’ l’americano” („Hoćeš da se praviš Amerikanac”), u kojoj se govori o želji mladih da slušaju rokenrol, nose farmerke, piju viski, puše „kamel” cigarete i govore „I love you” (Bullaro, 2016: 25).

Školovanje kao paradigma progres

Glavni fokus prvog toma sage usmeren je, bez sumnje, na školovanje, kako i zašto ono nosi toliki značaj i šta predstavlja za posleratnu radničku klasu, te koju težinu nosi ideja prelaska granice obaveznog petogodišnjeg obrazovanja. U

periodu posle Drugog svetskog rata, zajedno sa idejom industrijskog progresa, školovanje predstavlja veliki nacionalni poduhvat, pa je škola mesto gde se i prostorno i temporalno susreću modernizacija i tradicija. Bitno je ipak istaći da likovi u *Napuljskoj tetralogiji* pripadaju poslednjoj generaciji pre zakona iz 1962. godine o obaveznom osmogodišnjem školovanju (*scuola dell'obbligo*),³ pa, kako u pripovednom tonu Elene Ferante obrazovanje funkcioniše kao modernistički hronotop, čitalac shvata da je nastavak školovanja veliki iskorak u odnosu na prethodne generacije, u kojima mnogi nisu uopšte pohađali školu, te su ostali nepismeni čitavog života, naročito u okolnostima gde porodica živi veoma skromno i ima više dece. Stoga, uprkos ambicioznom konceptu „civilizovanja“ siromašnog dela Italije kroz školovanje, vrlo brzo postaje jasno da obećavajuća emancipatorska ideja modernog školstva ipak nije dostupna svima, iako se tako predstavljala. Naime, inferiorni položaj koji devoјčice zauzimaju u odnosu na dečake postaje očigledan kada Elena postane jedna od retkih iz rejona koja nastavlja svoju edukaciju, a na insistiranje Lilinog brata da i njegova sestra, budući da je najbolja učenica, nastavi školovanje, otac replicira: „Učenje? Zašto, da li sam ja možda učio? [...] A da li si ti učio školu? A zašto onda treba da uči tvoja sestra, koja je žensko?“ (Ferante, 2021: 66). Ferante opisuje kako se Lila, u okviru porodice, bori za svoje pravo da nastavi školovanje: „Sa iznenadnom odlučnošću poče da uznemirava svoje ukućane vičući kako želi da uči latinski kao što učim ja [...] nije prestajala da napada svog oca“ (Ferante, 2021: 77), ali ubrzo postaje jasno da su njene želje i ambicije sasvim irelevantne u ograničenom konzervativnom okruženju koje nema kapacitet da prepozna njen potencijal, i ma koliko se ona trudila da se izbori za sebe, svi njeni pokušaji osuđeni su na propast: „Odjednom povici prestadoše, i nekoliko trenutaka docnije moja prijateljica izlete kroz prozor [...] Izbacio ju je [...] kao da je stvar“ (Ferante, 2021: 79). Momenat kada obe devoјčice postanu svesne svoje sudbine, koja bespogovorno zavisi od odluke i volje oca – Elena da će nastaviti više razrede osnovne škole, a Lila da, uprkos svom insistiranju i gorućoj želji, ipak neće, predstavlja prvi raskol između protagonistkinja. To mesto u romanu puno je naboja za obe junakinje, te bismo čak mogli da kažemo da predstavlja iskru koja je zapalila njihovo rivalstvo dugo šest decenija: „Otkriće da je krhka pretvaralo se tajnim putevima u moju potrebu za nadmoćnošću [...] Čim bih

³ Tek 1999. godine reformom Berlinguer je obavezno školovanje podignuto sa uzrasta od 14 na 16 godina.

mogla, obazrivo, stavljala sam joj do znanja kako ću ja ići u više razrede, a ona neće (Ferante, 2021: 77).

Opisom života likova, Ferante nam predočava da najveći broj dece iz rejona biva osuđen da prati sudbinu svojih roditelja, živi u bedi, bez nade da se uzdigne na društvenoj lestvici i odmakne od sudbine koja im je rođenjem u konzervativnom i rudimentarnom svetu siromašnog predgrađa gotovo zagwarantovana. Ono što zapravo privlači pažnju je to što Lila s vremena na vreme žustro prkosi takvom poretku stvari, ali čak i ona ubrzo postaje svesna da, s obzirom na činjenicu da nista ne može da uradi da te okolnosti promeni, kako bi preživela i sačuvala razum, mora da prihvati svoju sudbinu. Lila, čije je obrazovanje prekinuto sa jedva dvanaest godina, i koja nije imala drugog izbora u sirotinjskom rejonu već da se uprkos svojoj briljantnoj inteligenciji uda, ostaje neobrazovana. Čak i kada joj se ukaže prilika, nakon što se uda i ima i novca i vremena da sama uči i edukuje se, ona to odbija, na izvestan način svesna da svet kojem pripada i za koji je vezala svoju sudbinu nikada neće biti učeni svet kojem je stremila. Ferante na ovaj način eksplicitno prikazuje kako život neobrazovanih siromašnih devojaka u rejonu ne nudi ništa osim aspiracije da svoj život udajom vežu za muškarca. Sa druge strane, kao opoziciju Lilinom putu, Ferante nam predstavlja Eleninu sudbinu, koju u najvećoj meri menja i determiniše njen nastavak školovanja. Elena završava osnovnu školu, smatrajući da je postigla znatno više, ne samo u odnosu na svoje roditelje, već i na gotovo sve svoje vršnjake. Međutim, kada je učiteljica Olivijero upita planira li dalje da nastavi da se školuje i posle završenih osam razreda osnovne škole, ona otkriva da joj takva ideja nije ni pala na pamet: „Pogledah je iznenađeno. Šta još ima da se nauči? Ništa nisam znala o školskim propisima, nisam znala šta tačno ide posle viših razreda. Reči kao što su gimnazija, univerzitet, za mene su bile lišene smisla.“ (Ferante, 2021: 119–120) Svesna da, ukoliko se ne umeša, od Eleninog školovanja neće biti ništa, učiteljica Olivijero odlazi kod Eleninih roditelja i: „Oboje ih natera da joj se zakunu da će me upisati u najbližu klasičnu gimnaziju“ (Ferante, 2021: 121). Dinamiku odnosa moći u okviru porodice Ferante predočava oslikavajući relaciju Elene i njenih roditelja i, kontrastno postavljene, Liline porodične odnose. Elena opisuje svoju majku kao napornu, grubu, neobrazovanu ženu bez imalo osećaja za želje, aspiracije i potrebe svoje kćerke, dok oca često opisuje kao nežnog, povučenog i nenametljivog. Međutim, zanimljivo je primetiti kako Ferante tendenciozno uspeva da predочи činjenicu da, iako je majka osoba koja se najviše bavi odgojem dece i, čini se, zauzima dominantnu funkciju u njihovoj porodici, o sudbini dece, zapravo, uopšte nema pravo da odlučuje. Stoga, iako

se majka silovito protivi njenom nastavku školovanja: „[...] pobesnela [je] govorila kako sada po svaku cenu moraju da me pošalju u školu za gospodu, jer će je u suprotnom učiteljica Olivijero uništiti uznemiravanjem“ (Ferante, 2021: 122), otac je taj koji smatra da joj treba omogućiti da nastavi obrazovanje, pa tako i biva: „On je bio taj, a ne moja majka, koji mi je prvog školskog dana rekao: 'Lenuča budi dobra s učiteljicom i mi ćemo se pobrinuti da nastaviš školu'“ (Ferante, 2021: 41). Činjenica da se majke ne pitaju o sudbini svoje dece Eleni ide u prilog, dok je kod Lile situacija obrnuta. Lilina majka je opisana kao tiha i krhka žena, dok je otac glasan, zabavan, ali i strahovito nasilan. Mnogo godina kasnije, svesna da je odluka vezana za Lilino školovanje koju su doneli ipak bila pogrešna, njena majka kaže: „[...] i Lila je trebalo da se školuje, kako je to bila njena sudbina. Ali moj muž to nije hteo, a ja nisam umela da mu se usprotivim“ (Ferante, 2021a: 237). Narativnu tenziju autorka postiže pružajući uvid u najintimnije misli Elene koja, iako je ostvarila svoju želju da nastavi obrazovanje, kada joj Lila saopšti da će se udati, počinje da se oseća bezvredno i zavidi joj na životu koji joj se čini živopisniji od njenog: „I što je najgore, činilo mi se jasnim da će njena sudbina biti bolja od moje. Osećala sam jače nego ikada beznačajnost učenja“ (Ferante, 2021: 274). Elena čak razmišlja da napusti školu, zaposli se, uda i ostvari sudbinu tipične devojke iz rejona: „Pomislih na razgovore koje sam s Lilom i Paskvaleom vodila tokom čitavog septembra, i osetih to kao istinsku školu, stvarniju od one koju sam pohađala svakog dana“ (Ferante, 2021: 185). Međutim, posmatrajući Lilu kako se udajom za tipičnog predstavnika tog sveta na izvestan način zauvek vezuje za rejon, Elena menja svoj stav i postaje joj jasno da je: „Lila ostala tu, ograničena na blistav način na taj svet, od kojeg je izmislila da je izvukla najbolje. Ništa što bi imalo veze sa mojim putem učene devojke“ (Ferante, 2021: 321). Ona zaključuje da ne želi takav život, te da je obrazovanje vid emancipacije koji bi joj omogućio da se od konzervativnog sveta rejona otisne u sasvim drugačiju budućnost: „Položiću veliku maturu, prijaviću se na neke konkurse, proći ću na nekom od njih, izvući ću se iz ove bede i otići ću što dalje mogu“ (Ferante, 2021: 321).

Potreba autorke da se afirmise kroz intelekt i obrazovanje snažno se oseća kroz čitavu tetralogiju, a za protagonistkinju predstavlja jedini mogući put da se na klasnoj lestvici uzdigne i pobegne od bede i doslovno i figurativno. Klasna inferiornost u tetralogiji prikazana je iz vizure glavne junakinje koja, osim što potiče iz najniže društvene klase, potiče i iz najsiromašnijeg dela Italije, koji se, uprkos ideji nacionalne homogenizacije, još uvek percipira kao zaostao. Još od ujedinjenja Italije 1861. godine Napulj, kao i čitav jug Italije, predstavljeni su od

strane političara, intelektualaca i društvene elite sa severa kao antiteza modernističkog nacionalnog projekta Italije i često kroz isti, gotovo kolonizatorski i rasistički diskurs, koji se koristio kao opravdanje kolonijalnog projekta (Love, 2016: 78). Južnjačko pitanje (*questione meridionale*) podrazumevalo je poimanje juga zemlje kao zaostale regije u kojoj vladaju sujeverje i primitivni mentalitet, kao kontrasta ekonomski razvijenijem severu i modernoj kulturi života ili, prema rečima istoričara Veba Kina (Webb Keane), „Jug je postao neophodni 'drugi' naspram kojeg je uspostavljen narativ italijanske modernizacije“ (Keane, 2006: 48). Ono što u *Napuljskoj tetralogiji* postaje jasno jeste da *industrijski bum*, uprkos jasnim aspiracijama i ambicijama, ipak nije uspeo da postigne izjednačavanje ekonomskih prilika za ljude sa severa i sa juga zemlje. Ta unutrašnja migracija sa juga na sever i sa periferije i sela u gradove je ono što Ferante koristi kako bi izgradila dramsku tenziju prikazujući radničku klasu koja živi u predgrađima i naseljima lišenim socijalnog konteksta. Međutim, ono što je posebno upečatljivo jeste namera Elene Ferante da ukaže na ideju klasne nejednakosti koja se snažno oseća i među školovanom populacijom u Italiji. Elena veoma otvoreno i gotovo surovo iskreno opisuje okolnosti u kojima se obrela dolaskom sa siromašnog juga zemlje na sever u Pizu na univerzitet. Naglašava koliko je ponosna na svoj uspeh: „Ja, Elena Greko, kćerka vratara u opštini, spremala sam se da sa devetnaest godina pobegnem iz rejona, da odem iz Napulja“ (Ferante, 2021a: 333), ali postaje svesna svoje klasne inferiornosti, uočavajući da joj nedostaju maniri i da će morati mnogo da radi na tome da se svojim kolegama asimiluje: „Bonton nisam poznavala, pričala sam previše glasno, žvakala otvorenih usta: postadoh svesna nelagode koju izazivam oko sebe i pokušah da se kontrolišem“ (Ferante, 2021a: 338). Međutim, na kraju studija, nakon što je naučila da se oblači, šminka i, naravno, govori i ponaša se poput prave obrazovane mlade žene, Elena shvata da u akademskim krugovima klasna diskriminacija nije jedina sa kojom se suočava. Ona primećuje da ljudi koji su uspeli ili koji nemaju sumnju da će uspeti uglavnom potiču sa visoke društvene lestvice obrazovanih bogatih porodica, i da su gotovo uvek muškarci:

Videla sam da se prema Pjetru ponaša kao da već ima mesto na fakultetu, a prema meni kao prema sjajnoj, ali običnoj studentkinji. Često sam odustajala od konsultacija s njim iz besa, iz oholosti, iz straha da ću morati da se suočim sa sopstvenom urođenom inferiornošću [...] Ubrzo mi

postade jasno da Pjetro Ajrota ima budućnost, a ja ne.
(Ferante, 2021a: 439–440)

Ovaj uvid izuzetno je značajan spoznajni trenutak u životu protagonistkinje i pokazuje joj kako je brisanjem klasne barijere i dalje ostala ona vrsta diskriminacije koju je, čak i na *razvijenom* i *emancipovanom* severu teško zaobići, a to je rodna diskriminacija.

Posledice industrijskog čuda

Ekonomski bum oživeo je Italiju pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka, ali ono što krajem šezdesetih godina postaje jasno jeste da je, osim industrijalizacije i novih tehnologija, preduzetnički posao cvetao zahvaljujući eksploataciji radničke klase i nedostatku radničkih sindikata. Nezadovoljstvo radničke klase kulminiralo je 1968. godine protestima koji su obuhvatali sve društvene slojeve i klase, a koje Ferante prikazuje kroz događaje u koje je Lila direktno upletena. Lila, iako uključena u proces osnivanja radničkih sindikata, čime umnogome rizikuje, ne samo svoje radno mesto, već i život, ostaje čvrsto usidrena u realnost i ne zanosi se idejama da će sindikalna okupljanja zapravo promeniti radničku realnost. Uvidom u Lilinu misli Ferante vešto predočava političke okolnosti Italije, prikazujući kako revolucionarne ideje sa ciljem menjanja društvenog poretka opet koriste najniže društvene slojeve zarad kolektivnog progresu: „[...] radilo se manje više o odnosu partije i radničke klase [...] Lila pomisli koliko je samo lako razlikovati studentska lica od radničkih, lakoću govora glavnokomandujućih od zamuckivanja običnih redova.“ (Ferante, 2021b: 117–118) Pričajući Lilinu priču i predstavljajući njenu borbu, Ferante predočava do detalja sumorne pojedinosti života radnika u fabrici, prikazujući drugu stranu medalje velikog *ekonomskog čuda*: „[...] radnici nisu ništa više od bednih ljudi pod ucenom, koji žive po gazdinom zakonu koji glasi: ja te plaćam, što znači posedujem“ (Ferante, 2021b: 120). S obzirom na činjenicu da postindustrijalni preokret karakteriše feminizacija rada, žene po prvi put izlaze iz sfere kućnih poslova i stižu, takoreći, sasvim novu vrstu ekonomske emancipacije. Kroz Lilinu ispovest saznajemo sa kojim se izazovima, pored teških uslova u fabrici, žene suočavaju: iscrpljenost posle napornog rada, kućni poslovi koji ženu neizostavno čekaju, kao i odgoj dece, te problem kome poveriti decu na čuvanje i kada se deci posvetiti:

Možete li da zamislite šta znači imati izranjavane šake od guljenja mesa sa životinjskih kostiju? Možete li da zamislite šta znači ulaziti u hladnjače na minus dvadeset stepeni pa onda izlaziti iz njih, i sve tako ukруг, i za to primati dodatnih deset lira na sat kao nadoknadu – deset lira! Ukoliko možete to da zamislite, šta mislite da možete da naučite od sveta koji je primoran da tako živi? (Ferante, 2021b: 120)

Međutim, ono što predstavlja još kompleksniji sloj ovog prikaza jeste ukazivanje na okolnosti u kojima rade žene, koje, osim što su primorane da rade u nehumanim uslovima, kao i muškarci, uz to trpe i kontinuirano seksualno nasilje svojih nadređenih i/ili ostalih zaposlenih: „Radnice moraju da trpe da im šefi i kolege pipaju zadnjicu. Ukoliko gazdin sin to poželi, poneka od njih mora da pođe za njim u sušnicu, običaj koji je ustanovio još njegov otac, možda čak i deda.” (Ferante, 2021b: 120)

Nastojanje da se uslovi na radnom mestu poboljšaju doveli su do osnivanja radničkih sindikata šezdesetih godina, ali, paradoksalno, osnivanje ovih sindikata i poboljšanje uslova rada, kao i plata, dovelo je do kraja *ekonomskog buma*. Time što bira da jednu od svojih protagonistkinja stavi u centar ovih dešavanja, Ferante uspeva da predoči kako su promene koje je Italija doživela tokom industrijskog preporoda imale mnogostruke posledice, ne samo na privredu, i na celokupan društveni razvoj i prosperitet, već i na društvo u kojem žene počinju da se školuju, emancipuju i, nakon velikih studentskih protesta, počinju i same da se separatišu i bore za svoja prava. Učešće u protestima za studentska i građanska prava 1968. i 1969. godine stvorilo je teren za sticanje dragocenih iskustava u okviru političkog angažmana, što je inspirisalo osnivanje prvih feminističkih grupa na teritoriji Italije. Postaje jasno da feministkinje u Italiji ne žele da se uključe u postojeće društvo, već žele potpuno da ga rekonstruišu. Konstituisanje italijanskog feminizma, kao posledica industrijskog preporoda, ali i studentskih protesta, sasvim je zasebna tema i zahteva pomnu analizu.

Zaključak

Slikajući političku klimu i atmosferu u pozadini *Napuljske tetralogije*, naizgled ne pridajući im značaja, Ferante uspeva vrlo perfidno da utka u tekst političke događaje koji su obeležili godine *ekonomskog čuda* i industrijskog preporoda. Istorija Italije od sredine XX veka pa do danas, turbulentne društvene promene i politički uvidi kojima *Napuljska tetralogija* obiluje, međutim, nisu didaktički, već se prikazuju iznutra, kroz likove, onako kako ih oni doživljavaju, a ne iz

perspektive sveznajućeg naratora, sa visine i distance onoga ko zna i pozadinu i drugu stranu. Ovi likovi nisu, kako bi rekla Elza Morante (Elsa Morante) za svoje protagoniste, niti junaci velike istorije Italije, niti su pak njene žrtve: „Istorija menja njihove okolnosti, ali ne i njihovu prirodu“ (Donnarumma, 2016: 146). Ferante, ugledajući se na svoju literarnu, ali i feminističku majku Elzu Morante, ne sudi svojim protagonistima, već daje uvid u okolnosti koje su oblikovale, promenile i formirale celokupno društvo Italije kroz buran period industrijskog prepороda ili takozvanog *ekonomskog čuda*.

Reference

Bullaro, G. R. (2016). The era of the “economic miracle” and the force of context in Ferrante’s *My Brilliant Friend*. In G. R. Bullaro & S. V. Love (Eds.), *The works of Elena Ferrante. Reconfiguring the margins* (pp. 15–45). Palgrave MacMillan.

Del Testa, D. W., Ed. (2001). *Government leaders, military rulers, and political activists*. Routledge.

Donnarumma, R. (2016). Il melodramma, l’anti-melodramma, la Storia: sull’Amica geniale di Elena Ferrante. *Allegoria, rivista semestrale*, 3(73), 138–174.

Ferante, E. (2021). *Moja genijalna prijateljica* (M. Ognjanović, Prev.). Booka.

Ferante, E. (2021a). *Priča o novom prezimenu* (J. Brborić, Prev.). Booka.

Ferante, E. (2021b). *Priča o onima koji odlaze i onima koji ostaju* (J. Brborić, Prev.). Booka.

Ferante, E. (2021c). *Priča o izgubljenoj devojčici* (J. Brborić, Prev.). Booka.

Ferante, E. (2021d). *Frantumalja* (J. Brborić, Prev.). Booka.

Fetterley, J. (1978). *The resisting reader: A feminist approach to American fiction*. Indiana University Press.

Forgacs, D. (1997). Twentieth-century culture. In G. Holmes (Ed.), *The Oxford history of Italy* (pp. 291–320). Oxford University Press.

Ginsborg, P. (1990). *A history of contemporary Italy: Society and politics, 1943–1988*. Penguin.

Keane, W. (2006). *Christian moderns: Freedom and fetish in the mission encounter*. University of California Press.

Love, S. V. (2016). An educated identity: The school as a modernist chronotope in Ferrante's Neapolitan novels. In G. R. Bullaro & S. V. Love (Eds.), *The works of Elena Ferrante. Reconfiguring the margins* (pp. 71–99). Palgrave McMillan.

Mazzetti, L. (1963, april). Childhood in Italy. *The New York Times*. Pristupljeno 23.7.2022. na <https://www.nytimes.com/1963/04/14/archives/childhood-in-italy.html>.

Summary: THE INFLUENCE OF THE *ECONOMIC MIRACLE* OF POST-WORLD-WAR-II ITALY ON THE EMANCIPATION OF WOMEN IN THE *NEAPOLITAN NOVELS* OF ELENA FERRANTE

After World War Two, Italy was morally defeated, economically devastated, fragmented by regionalism, class division, and the polyglossia of local dialects. However, only a decade later, Italy was facing what later came to be called the era of the *economic miracle*. This period was characterized by expansion of heavy industry, constructions of roads, great investments in agriculture and entrepreneurship, as well as investments in the building and development of factories. The *Neapolitan Novels* by Elena Ferrante form a coming-of-age story that depicts the very complex and turbulent period of both economic and sociopolitical changes in Italy. The changes that Ferrante presents could be seen in the younger generation's aspirations towards the liberation from the conservative attitudes of their parents, but simultaneously in their parents' rigid resistance to progress and their refusal towards the emancipation that the changes brought. The paper analyzes the literary manner of Elena Ferrante of giving insight, through the experiences of the protagonists, into the dominant social atmosphere for both working and high class in Italy during the period of the *economic miracle*. Considering the fact that the postindustrial turn was characterized by the feminization of labor, the article also evaluates problems that the working-class women faced during this period, along with the gender discrimination in a variety of segments that eventually led to forming a very strong feminist movement in Italy.

Keywords: economic miracle, Neapolitan Novels, Elena Ferrante, feminism

Aleksandra A. Đorđević (aleksandra.djordjevic@fsu.edu.rs) nastavnica je italijanskog jezika na Fakultetu savremenih umetnosti (Beograd) pri Univerzitetu Privredna akademija u Novom Sadu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

David Grčki: FICTIONAL CHARACTERS AND AESTHETIC VALUE

Abstract: In this paper I offer critique and insights into the contemporary discussion regarding engagement with fictional characters. In the first section, I present contemporary theories of character engagement, which treat fictional characters exclusively as real people (Smith, 1995; Carroll, 2013; Plantinga, 2018; Tobón, 2019; Felski et al., 2019). In the second section, I point to the problems that these theories face – antiheroes, abstract characters, and the loss of aesthetic value. In the third section, I offer insights in how to tackle these problems. I argue for *guidelines of appropriateness* on how to engage with fictional characters. The guidelines I propose are reader's/viewer's curiosity, author's intention, and genre.¹

Keywords: aesthetic value, antiheroes, fictional characters, identification, sympathy

Engagements with fictional characters: Identification, simulation and sympathy

The prevalent idea in the contemporary literature that explores engagement with fictional characters states that we regard fictional characters as real people (Smith, 1995; Plantinga, 2010; Carroll, 2013; Felski et al., 2019). In other words, we attribute to them psychological and mental states, and ethical and moral characteristics that are comparably similar to our own. Historically, this approach is a push back against authors that treat fictional characters as purely linguistic entities by describing them as textual structures (Barthes, 1981), narrative structures (Greimas, 1966) and narrative functions that can be avoided completely (Tomashevsky, 1925). In the contemporary discussion, there are three theories that explain how we engage with fictional characters: identification theory, simulation theory, and the theory of sympathy.

Identification theory states that a reader/viewer adopts one or more personal properties from a fictional character (Mulvey, 1975; Zepf, 2009) via

¹ This work has been supported in part by Croatian Science Foundation under the project number UIP-2020-02-1309.

psychological mechanisms that are mostly automatic and subconscious. In other words, we share some experience with a certain character or imagine what it would be like to be that character. For example, we can share some experiences with Adso from Eco's *The Name of the Rose* (1980) or imagine what it would be like to be Sherlock Holmes. That being said, identification as an explanatory model of character engagement faces some serious challenges. There are two major obstacles that prevent us from identifying with particular characters – cognitive asymmetry and emotional asymmetry (Tobón, 2019). Cognitive asymmetry refers to the fact that we usually know either more or less than the characters in a particular work of fiction. Sometimes, we know more than the characters we are engaged with because we have access to multiple storylines that are narratively interconnected. For example, at the end of *The Lord of the Rings: The Return of the King* (Jackson, 2003), Frodo and Sam have to cross the fields of Mordor, which are swarming with Orcs, and reach Mount Doom in order to destroy the One Ring. Although this would be an impossible task for weary and exhausted hobbits, in a separate storyline Aragorn and the Free People of Middle Earth lure Orcs away from the fields of Mordor allowing Frodo and Sam to pass safely. While Frodo and Sam believe they will fail, we as audience know that they will succeed because we know what Aragorn and others did in the parallel storyline. Emotional asymmetry refers to the fact that there is frequently a mismatch between what characters are feeling and what the reader/viewer is feeling. Carroll offers the following example: “A young couple in a TV drama blissfully walks down the garden path holding hand, while, unbeknownst to them, they are being stalked by a serial killer.” (2013: 43) Carroll's point is simple: there is clearly a mismatch between the emotions that the characters are feeling – bliss, and the emotion that the viewer is feeling – fear.

The second theory that offers an explanation of engagement with the characters is simulation theory. Simulation theory states that because our cognitive architecture is comparably similar to that of fictional characters, we understand and emotionally engage with fictional characters by simulating their respected beliefs, desires, and other mental states. By observing characters' behaviours, we can reason what they think and feel without fully identifying with them (Gallese, 2014). Simulation theory has at least two drawbacks. Firstly, the same objections that are put against identification apply equally to simulation theory, i.e., sometimes there is a mismatch between the mental states of the characters and the viewer. Secondly, we understand character's

mental states in a number of ways that cannot be explained with simulation. In *Fight Club* (Fincher, 1999) an unnamed protagonist (played by Edward Norton) tells us his thoughts and feelings via narrative voiceover – there is no need for simulation in any capacity.

The third theory that offers explanation of our engagement with fictional characters is the theory of sympathy. In Carroll's words: "For our purposes, we will construe sympathy roughly as nonfleeting care and concern, or, more broadly, as a nonpassing pro-attitude, toward another person (or fictional character)." (2013: 51) Unlike identification or simulation, in sympathy we do not identify with characters or simulate their mental states. The only thing we need is to be on their side and "cheer" for them to achieve their goals and not fail throughout their respected narrative arcs. We can emotionally connect with them via the same emotions they are feeling, but we can also connect with them via different or even opposite emotions. The reason why we sympathize with them is because we agree with their moral character or their moral actions. The problems for the theory of sympathy are antiheroes, abstract characters, and the loss of aesthetic value, which will be explored in the following section.

Problems with engagement theories: Antiheroes, abstract characters, and the loss of aesthetic value

The main problem with contemporary theories of character engagement – identification, simulation, and sympathy – is the presupposition that we engage with characters exclusively as real people. Although we do, to a certain extent, engage emotionally and cognitively with fictional characters in this way, these theories fail to offer a complete and comprehensive account of our engagement with fictional characters. The specific problems for these theories are antiheroes, abstract characters, and the loss of aesthetic value.

Antiheroes are fictional characters, usually protagonists, whose set of moral beliefs differs or is contrary to the standard set of moral beliefs held by the majority of the audience. Although the concept of the antihero can be traced all the way to the classical Greek and Roman drama, the contemporary concept of the antihero originated with the unnamed protagonist in Dostoyevsky's *Notes from Underground* (1861) and was established by the existentialist literature of the 20th century with Antoine Roquentin from Jean-Paul Sartre's *Nausea* (1938) and Meursault from Albert Camus's *The Stranger* (1942). In the last few decades,

antiheroes emerged on film and television: Alex DeLarge from *A Clockwork Orange* (Kubrick, 1971), Patrick Bateman from *American Psycho* (Harron, 2000), Tony Soprano from *The Sopranos* (Chase, 1999-2007), and Walter White from *Breaking Bad* (Gilligan, 2008-2013). The problem for contemporary engagement theories is: if our engagement with fictional characters is based on their moral traits and virtues, why do we sympathize with fictional characters that lack those same moral traits and virtues? Contemporary authors are aware of this problem and have different solutions for it. Carroll argues that we do not engage with fictional characters morally by invoking some absolute moral ideal, but relatively and comparably to other characters and the world they inhabit (2004). For example, Tony Soprano is morally bad in the absolute sense because he murders police informants that are a threat to him, but he is comparatively equally morally bad or worse as the other characters in the story. Carroll's point is endorsed and expanded by Tobón (2019).

Indeed, it is remarkably difficult to find examples of antiheroes or sympathetic villains that are not somehow morally justified, either by comparison with an even worse character, by foregrounding that their actions try to contribute to a legitimate good, by showing how their history or personal situation decrease their responsibility, etc. (Tobón, 2019: 43-35).

The problem is that what Carroll (2004) and Tobón (2019) argue for is only a partial solution. In other words, it may explain how we engage with some antiheroes, like Tony Soprano, but their theory fails to explain how we engage with characters that are truly evil, like Patrick Bateman or Alex DeLarge. It is simply not true that Patrick Bateman is comparatively better than other characters in the world of *American Psycho* (2000). On the contrary, he is much worse than any other character in the story. Moreover, Alex is certainly not *contributing to a legitimate good*, as Tobón (2019) says. His personal history does not *decrease his responsibility* because he has kind and loving parents at home and nothing in his personal history explains why his behaviour is evil and vile. The second way authors try to resolve this problem is to state that the main reason why we sympathize with antiheroes is because we are attracted to their immoral qualities. According to Smith (2011), we sympathize with Tony Soprano precisely because he is strong, reckless, and ruthless. This argument is also problematic. If we engage with characters because we agree with their moral attitudes, then it cannot be the case that we engage with characters because we disagree with their moral attitudes. Smith's solution suffers, at best, from an unresolved tension, and, at worst, from a logical contradiction.

The second problem with engagement theories are abstract characters. According to Smith (1995), a fictional character is a human agent that satisfies the following conditions:

1. a discrete human body, individuated and continuous through time and space;
2. perceptual activity, including self-awareness;
3. intentional states, such as beliefs and desires;
4. emotions;
5. the ability to use and understand a natural language;
6. the capacity for self-impelled actions and self-interpretation;
7. the potential for traits, or persisting attributes (1995: 21).

The problem of Smith's theory is that many characters simply fail to satisfy these conditions. We see it clearly in the type of character I term *an abstract character*. An abstract character is a fictional character that is presented through the narrative more as an idea or a concept than as a real person. The most notable examples of abstract characters are God from Milton's *Paradise Lost* and Godot from Beckett's *Waiting for Godot*. Both of these characters undoubtedly fail to satisfy Smith's first condition, and it could be argued that they fail in satisfying several others. Milton's God and Beckett's Godot are not exceptions. The history of literature is full of characters that fail to satisfy Smith's conditions, from indescribable beings of horror in H. P. Lovecraft's novels to the alien planet Solaris from Stanisław Lem's novel of the same name. We have good prima facie reasons to believe that these are truly characters even if they are not constructed as human agents. But even if we could remodify Smith's theory in order to accommodate characters like Milton's God and Beckett's Godot, the fact is that we simply do not engage with them as human agents, but as ideas.

The third and the most important problem is the loss of aesthetic value. By viewing fictional characters exclusively as real people we ignore what a character represents in a wider context of the story, and by doing so we are in danger of losing the aesthetic value of the narrative work of art. To illustrate this point let us take Charles Dickens's 1843 novella *A Christmas Carol*.

The story follows Ebenezer Scrooge, a cold and cruel elderly man who is, during the course of the novella, visited by four ghosts: the ghost of his former business partner Jacob Marley, the ghost of Christmas Past, the ghost of

Christmas Present and the ghost of Christmas Yet to Come. After these encounters, Scrooge is changed into a morally better man.

How do we engage with the Ghosts of Christmas as fictional characters? The engagement theories argue that we engage with the Ghosts of Christmas as real people and sympathize with them because of their moral qualities (or lack of those qualities). We could, in principle, explain our engagement with these characters by constructing a schema of a person, treating them as agents, and then compare their respective moral characteristics to our own to see if they align. With this approach we seem to miss something important about the novel. The point of the novel is that even the most morally terrible person in the world can learn and change for the better through self-reflection. Let us take the ghost of Christmas Past as an example. Its description is deliberately contradictory. It is described as a child and as an old man, as a person-like being and as an otherworldly creature which shimmers and flickers like candlelight. Additionally, Dickens uses “it” to refer to the ghost because it is neither male nor female, or perhaps is both. Despite these contradictions we are not confused or perplexed by the notion of how to engage with and understand this character. We understand the ghost of Christmas Past as a representation of Scrooge’s youth and innocence. In the same manner we understand the ghost of Christmas Present as a representation of Scrooge’s guilt because he is a cruel and vicious man, and we understand the ghost of Christmas Yet to Come as a representation of Scrooge’s fear that he will die sad and alone if he does not change as a person. The failure to engage with these characters in such a way would mean losing much of the aesthetic value that the novel is bringing to the table.

The loss of aesthetic value is not confined to the supernatural characters like ghosts from Dickens’s *A Christmas Carol*. If we treat characters exclusively as real people, we are in danger of losing the aesthetic value of a narrative work of art even if the character is a human agent. Let us take as an example our engagement with Cervantes’s Don Quixote. We do feel for him as a real person when he is physically injured during many of his adventures. But to engage with him exclusively as a real person would entail for us to see him either as an episode of the mental breakdown of the 50-year-old hidalgo named Alonso Quixano or as a man who fails to successfully navigate through the world because most of his beliefs are false. In either case, we lose the aesthetic value of what Don Quixote represents – stubbornness and unshaking dedication to

achieve one's own goals despite scepticism and discouragement from other people.

Guidelines of appropriateness

Fictional characters come in all different shapes and sizes, and we engage with them in a variety of different ways. Because of the radical variety of fictional characters, I believe that no single theory can adequately explain all of our engagements. What I propose is a set of tools – *the guidelines of appropriateness* – to help us approach different characters. The guidelines of appropriateness are author's intention, genre, and reader's/viewer's curiosity.

The notion of authorial intention has been long discussed as regards narrative works of art. There are numerous theories discussing authorial intent, ranging from actual intentionalism (Carroll, 2000; Livingston, 2005), through hypothetical intentionalism (Tolhurst, 1979; Levinson, 1996), all the way to anti-intentionalism (Wimsatt and Beardsley, 1946; Barthes 1974). Unless we are hard anti-intentionalists, we should agree that author's intentions are relevant and useful tools for explaining our engagement with the narrative art and characters. Author's choice of literary style, tone, and narrative structure, and movie director's choices in choreography, scenography, and cinematography can tell us much about how we ought to engage with a particular character. Once again, let us take Dickens's *A Christmas Carol* as an example. The novel's literary style is simple and inviting and Dickens's tone is heart-warming, cheerful, and humorous. Its narrative structure is a classic redemption story, i.e. a story in which the protagonist redeems himself for his wrongdoings. The ghost of Christmas Past is, as has already been mentioned, described as having contradictory properties: "It was a strange figure – like a child: yet not so like a child as like an old man, ..." (Dickens, 1943: 29). All of these things indicate to us, as readers, how to engage with a particular character. In this case we understand the ghost of Christmas Past as a representation of Scrooge's youth and innocence.

The second guideline is genre. Genre is a useful tool to categorize the content, form, and appropriate reactions to a narrative work of art. Let us take as an example the scene of somebody getting hit in the head with a hammer. Our engagement with the fictional character differs greatly if the scene is located in a horror film, a slapstick comedy, or a social drama about labour conditions among construction workers (Mitchell, 2017). We engage with Raskolnikov from Dostoyevsky's *Crime and Punishment* with sympathy because we recognize him

as a real agent in a realist novel. On the other hand, the Mystery Man from David Lynch's *Lost Highway* (1997), although physically human, is presented as an ominous, spectre-like figure who terrorizes protagonist Fred and we are not sure if he is real or a figment of Fred's imagination. We engage with the Mystery Man as a representation of our deepest fears and not so much as a real agent.

The third guideline is reader's/viewer's curiosity. Curiosity is a driving force for our engagement with narrative works of art, and, by extension, fictional characters. In our engagement with every narrative work of art we receive only a partial image of the imaginary world and fictional characters in it. We almost never get the complete backstory of a particular character. This incompleteness raises questions that are essential for our engagement with fictional characters: what was this character like when he/she was young; under what circumstances did these two characters first meet; what ignited this epic conflict between two nations? Our curiosity is not only focused on the backstory, but also on the future of the characters. One of the main reasons why we care for the characters is because we are wondering what will happen to them. Will the two lovers end up together; will the protagonist of the horror film make it out of her predicament alive; will the villain fail and be punished in the end? Curiosity explains how we are able to engage with and be interested in various types of different fictional characters. Let us take antiheroes as an example. In the scene in *American Psycho* in which naked and bloody Patrick Batman, at the top of the staircase in the apartment building, is aiming to release a chainsaw and hit a fleeing prostitute, we do not sympathize with him because he is relatively moral, as Carroll (2013) and Tobón (2019) argue, nor do we sympathize with him precisely because he is immoral, as Smith (2011) argues. The way that we engage with the character of Patrick Batman is via morbid curiosity. The scene is so twisted and absurd that we as audience are wondering what will happen next. First, will the prostitute be able to escape Batman's horrific grasp, and second, will Bateman face justice and be punished at the end of the story?

The guidelines of appropriateness are by no means a complete and extensive theory of character engagement. We engage with fictional characters in a variety of different ways. Sometimes we sympathize with them as real people. Their virtues embolden us and their flaws remind us of our own imperfections. At other times, we engage with fictional characters out of curiosity. In other words, we have a desire to know how their fate unfolds in the story. Lastly, sometimes we engage with fictional characters as representations of ideas and values that we deem important and inspiring.

Conclusion

In this paper, I argued that because fictional characters come in all different shapes and sizes, there is a variety of ways in which we engage with them. First, I presented contemporary discussions regarding how we engage with and understand fictional characters: identification theory, simulation theory and the theory of sympathy. Identification theory states that we adopt some of the perceived personality traits of fictional characters via subconscious mechanisms. Simulation theory claims that because our cognitive architecture is comparably similar to that of fictional characters, we simulate the beliefs, desires, and other mental states of fictional characters. The theory of sympathy asserts that we have a nonfleeting care and concern, or a nonpassing pro-attitude, toward a fictional character because of their respective moral traits. All of these theories presuppose that we engage with fictional characters exclusively as real people. Second, I argued that these theories fail as complete and comprehensive explanations of engagement with fictional characters because of three reasons: antiheroes, abstract characters, and the loss of aesthetic value. Antiheroes are fictional characters whose set of moral beliefs is significantly different from our own. If our engagement with fictional characters is based on their respective moral beliefs then it is not clear how we engage with antiheroes. Abstract characters are fictional character that are presented through the narrative as an idea or a concept (for example, Beckett's Godot from *Waiting for Godot* or Milton's God from *Paradise Lost*). I claim that we do not engage with such fictional characters as real people. If we were to engage with fictional characters exclusively as real people there is a real danger of losing the aesthetic value of a narrative work of art. I demonstrated this by analysing Cervantes's *Don Quixote*, and Dickens's *A Christmas Carol*. Third, I argued for the guidelines of appropriateness (reader's/viewer's curiosity, author's intention, and genre) which offer a better explanation of how we engage with fictional characters and are sensitive to the aesthetic value of narrative works of art.

References

Barthes, R. (1974). *The death of the author* (R. Miller, Trans.). Hill and Wang. (Original work published 1964)

- Barthes, R. (1981). *Introduction to the structural analysis of the narrative*. Centre for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham.
- Camus, A. (1989). *The stranger* (M. Ward, Trans.) Vintage Books. (Original work published 1946)
- Carroll, N. (2000). Interpretation and intention: The debate between hypothetical and actual intentionalism. *Metaphilosophy*, 31 (1&2): 75-95.
- Carroll, N. (2004). Sympathy for the devil. In R. Greene & P. Vernezze (Eds.), *The Sopranos and philosophy. I kill therefore I am* (pp. 121-136). Open Court.
- Carroll, N. (2013). *Minerva's night out: Philosophy, pop culture, and moving pictures*. Wiley Blackwell.
- Chase, D. (Executive Producer). (1999-2007). *The Sopranos*. HBO.
- De Cervantes, M. (2004). *Don Quixote* (J. Ormsby, Trans). *The Gutenberg Project*.
- Dickens, C. (1943). *A Christmas carol*. Chapman & Hall.
- Dostoevsky, F. (2011). *Notes from underground*. (K. Zinovieff & J. Hughes, Trans.). Alma Classics Ltd. (Original work published 1861)
- Eco, U. (1983). *The name of the rose*. (W. Weaver, Trans.). Harcourt. (Original work published 1980).
- Felski, R., Anderson, A. & Moi, T. (2019). *Character: Three inquiries in literary studies*. University of Chicago Press.
- Fincher, D. (Director). (1999). *Fight club*. 20th Century Fox.
- Gallese V. (2014). The feeling of motion: Camera movements and motor cognition. *Cinema & Cie*, 14 (22-23), 103-112.
- Gilligan, V. (Executive Producer). (2008-2013). *Breaking bad*. AMC.
- Greimas, A. J. (1983). *Structural semantics: An attempt at a method* (D. McDowell, et al., Trans.). University of Nebraska Press. (Original work published 1966)
- Harron, M. (Director). (2000). *American psycho*. Lions Gate Films.
- Jackson, P. (Director). (2003). *The lord of the rings: The return of the king*. New Line Cinema.
- Kubrick, S. (Director). (1971). *A clockwork orange* [Film]. Warner Bros.

- Levinson, J. (1996). *The pleasure of aesthetics: Philosophical essays*. Cornell University Press.
- Livingston, P. (2005). *Art and intention: A philosophical study*. Clarendon Press.
- Lynch, D. (Director). (1997). *Lost highway*. Ciby 2000.
- Mitchell, J. (2017). *Narrative theory and adaptation*. Bloomsbury Press.
- Mulvey, L. (1975). Visual pleasure and narrative cinema. *Screen*, 16(3), 12.
- Plantinga, C. (2018). *Screen stories: Emotion and the ethics of engagement*. Oxford University Press.
- Sartre, J. P. (1949). *Nausea*. (R. Baldick, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1938)
- Smith, M. (1995). *Engaging characters: Fiction, emotion, and the cinema*. Oxford University Press.
- Smith, M. (2011). Just what is it that makes Tony Soprano such an appealing, attractive murderer?. In W. E. Jones & S. Vice (Eds.), *Ethics at the cinema* (pp. 66-90). Oxford University Press.
- Tobón, D. J. (2019). Empathy and sympathy: Two contemporary models of character engagement. In N. Carroll, L. T. Di Summa & S. Loht (Eds.), *The Palgrave Handbook of the Philosophy of Film and Motion Pictures* (pp. 865-891). Palgrave MacMillan.
- Tolhurst, W. E. (1979). On what a text is and how it means. *British Journal of Aesthetics*, 19, 3-14.
- Tomashevsky, B. (1965). *Thematics*. (L. T. Lemon & M. J. Reis, Trans.). University of Nebraska Press. (Original work published 1925)
- Wimsatt, W. K., & Beardsley, M. C. (1946). The intentional fallacy. *The Sewanee Review*, 54, 468-488.
- Zepf, S. (2009). Modes of identification: Freud's concepts reorganized. *The Scandinavian Psychoanalytic Review*, 32(1), 44-55.

Sažetak: FIKCIJSKI LIKOVI I ESTETSKA VRIJEDNOST

U ovome radu kritiziram dominantne pozicije u suvremenoj raspravi o razumijevanju fikcijskih likova, te nudim način da pristupimo likovima uzimajući

u obzir estetsku vrijednost narativnog umjetničkog djela kao takvog. U prvome djelu predstavljam trenutnu raspravu o razumijevanju fikcijskih likova, te tvrdim da trenutne teorije – identifikacija, simulacija i simpatija (Smith, 1995; Carroll, 2013; Plantinga, 2018; Tobón, 2019; Felski et al., 2019) tretiraju likove isključivo kao stvarne ljude, odnosno kao bića koja su emotivno i kognitivno usporediva sa nama. U drugome djelu rada ukazujem na probleme s kojima se ove teorije susreću – antijunaci, apstraktni likovi i gubitak estetske vrijednosti umjetničkog djela. U posljednjem djelu nudim uvide u način rješavanja ovih problema. Zalažem se za *smjernice primjerenosti* (moj termin) u ophođenju sa fikcijskim likovima. Smjernice koje predlažem su: autorova namjera, žanr i čitateljeva znatiželja. Naposljetku argumentiram kako mojim pristupom možemo očuvati vrijednost narativnog umjetničkog djela kao takvog.

Ključne riječi: estetska vrijednost, antijunaci, fikcijski likovi, identifikacija, simpatija

Dr David Grčki (dgrcki@gmail.com) zaposlenik je Sveučilišta u Rijeci (Filozofski fakultet).

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka tekst je kategorizovan kao
originalni naučni rad.

Márta Törteli Telek, Zoltán Szűts: STRATEGIJE ČITANJA DIGITALNIH TEKSTOVA I MOGUĆNOSTI NJIHOVOG RAZVIJANJA

Sažetak: Čitanje digitalnih tekstova sa ekrana je iz korena promenilo tradicionalne načine stvaranja tekstualnih sadržaja, načine čitanja sa razumevanjem, a takođe i društvenu komunikaciju, što u značajnoj meri utiče na obrazovanje, a samim tim i na nastavnike. Tipovi veb-stranica dokazano utiču na tipove čitanja, ali i sâm čitalac ima značajnu ulogu u tom procesu. Razumevanje novih vrsta tekstova i otkrivanje njihovih slojeva značenja postavlja nove izazove pred čitaoca. Postavlja se pitanje kakve strategije postoje za razumevanje tekstova u digitalnom prostoru, kakvu ulogu imaju vizuelni elementi u njima itd. U skladu sa time, u našoj studiji otkrivamo karakteristike čitanja digitalnih tekstova, sličnosti i razlike između čitanja onih u štampanoj i digitalnoj formi i onih koji su obogaćeni vizuelnim sadržajima, nastali u onlajn prostoru. Takođe, proučavamo i razmatramo i nove procese razumevanja tekstova, a samim tim i odstupanja u postupku obrade istih. Prikazaćemo i mogućnosti razvoja ovih strategija: kritičko čitanje, u znaku subjektivnog doživljaja teksta.

Ključne reči: čitalac, digitalni tekst, razumevanje teksta, čitanje digitalnih sadržaja, strategije čitanja

Uvod

Čitanje se često smatra običnim kodiranjem ili čitanjem naglas. „Razumevanje teksta, u odnosu na čitanje, obuhvata šire kognitivne sposobnosti od običnog dekodiranja i gramatike, od većih jezičkih struktura do znanja o svetu koji nas okružuje. Ono takođe obuhvata i metakognitivne kompetencije: znanje, kojim se prilikom čitanja teksta, otprilike, primenjuje 10 strategija. Tada se aktiviraju metakognitivne kompetencije, kada čitalac emituje, popravlja proces čitanja i o njemu svesno razmišlja.“ (PISA 2015: 3–9.)

Ukoliko čitanje posmatramo realno, kao kompleksni postupak, možemo reći da je Gutenbergov pronalazak doneo samo manje promene u antropologiji čitanja, nasuprot čitanju sa ekrana, kod onlajn medija (Szűts, 2018). Na ovaj način, došlo je do promene jezičke sredine, te se kod učenika javlja potreba za znanjem koje utiče na proces učenja i usvajanje raznih strategija obrade informacija postaje primarno (Gonda, 2015). Ovaj proces učenja sastoji se od dva glavna elementa:

informacije, nastale u virtuelnoj sredini koja se pred čitaocima pojavljuje u obliku digitalnog teksta i sposobnosti čitanja i razumevanja istih.

Pretraživanje i surfovanje po internetu deo su naše svakodnevice. Čitanje sa ekrana takođe je postalo deo naše rutine, koji nam od 2000-ih godina obezbeđuje razne doživljaje. Uslovi za ovo su odgovarajuća rezolucija ekrana, rasprostranjenost personalnih računara u domovima, stabilan protok interneta i bogat prikaz sadržaja koji okupiraju pažnju korisnika. Čitanje je multisenzorna aktivnost, pošto prilikom listanja i držanja knjige dominira dodir i držanje i to predstavlja deo haptičke percepcije čitanja. Čitanje sa ekrana odvija se sa neidentifikovane daljine u odnosu na mesto skladištenja teksta.

Internet je generisao novi jezik, pravila i jezičke norme, koji u velikoj meri odstupaju od svakodnevnog (Buda, 2011). Spoljna jezička sredina je komunikacija na internetu, na osnovu koje se formiraju pravila i norme gde se u potpunosti isključuju one tradicionalne, književne. One se formiraju samoorganizacijom i unutrašnjim dogovorom zajednice na internetu. Karakteristika jezika na internetu je ekonomičnost, što dovodi do formiranja pisanog žargona. Ekonomičnost se odnosi na ređu upotrebu karaktera, kako bi komunikacija tekla brže i lakše među korisnicima (Törteli, 2015). Ovakva promena gramatičkih pravila teče zaobilazeći norme obrazovanja. Jezičari ih često samo posmatraju, ali ih ne formiraju. Glavne karakteristike sadržaja digitalne kulture su povezanost interaktivnosti, hiperteksta, teksta, slike, zvuka u vidu novog formata, u vidu hipermedije. Ona očekuje interaktivnost od korisnika, dok nudi odabrane sadržaje upotrebom algoritama. Ovoj vrsti sadržaja ne odgovara samo pasivno prihvatanje, potrebna joj je i nova vrsta pažnje, te su prilikom njihovog prihvatanja sve bitniji psihološki aspekti.

Razmišljajući o digitalnom čitanju, ne smemo da zaboravimo informatičku obrazovanost i razne nove tipove pismenosti. Kod njih se javlja kritičko mišljenje i potreba za kritičkim čitanjem. Kritičko čitanje je proces koji se bazira na ispravnim tvrdnjama koje vode do planiranog cilja. Obuhvata interpretaciju, analizu, vrednovanje i zaključak, kao i uzimanje konteksta i metoda u obzir. Deo kritičkog čitanja je praćenje kakvo mišljenje odražava pojedini tekst i iz tog razloga, potrebno je odrediti ciljnu grupu, glavne ciljeve i tvrdnje u vezi sa tim. Potrebno je istražiti kakve argumente iznosi autor i kakva je njihova struktura, uzimajući u obzir njihove nedostatke i nedoslednosti (Koltay, 2016b). Razvoj kritičkog čitanja je neizostavan prilikom prihvatanja informacija koje pristižu kroz različite kanale.

Digitalno čitanje, digitalna kultura, multitasking

Pošto sve više ljudi čita digitalne tekstove, čitanje postaje individualni, javni doživljaj, pogotovo kada ih na društvenim mrežama komentarišemo, lajkujemo i koristimo njihove pojedine delove. Informacione tehnologije to omogućavaju, ali tada pažnja postepeno opada i pod uticajem društvenih mreža postajemo nestrpljivi i većito željni novih nadražaja (Koltay, 2016b). Štaviše, ova tvrdnja se ne odnosi samo na tekstove na društvenim mrežama, već i na ostale vrste digitalnih tekstova.

Proučavajući stvaranje i razumevanje tekstova koji se odnose na digitalnu kulturu, možemo reći da digitalni urođenici preferiraju istovremenu obradu više informacija i zadataka. Oni takođe rado upotrebljavaju sliku i video-zapise, ali su im pisani tekstovi manje važni. Često pretražuju i klikću na hiperlinkove koji vode do multimedijalnih informacija. Vole da uspostavljaju veze sa ostalim korisnicima putem globalne mreže. Multitasking nije aktuelan samo u krugu mladih, već je deo naše svakodnevice.

Strujanje informacija kroz različite kanale, rasipanje pažnje i istovremeno uključivanje i isključivanje iz različitih tekstova zahtevaju različite načine i tehnike stvaranja u odnosu na one kada neko stvara i razume samo jedan tekst. Prilikom čitanja, čitalac traži samo određenu informaciju. Nije potrebno da pročita ceo tekst pošto ima sve tehničke uslove da pročita i isfiltrira ono što traži. Postoje razni pretraživači pomoću kojih se može kliknuti na pojedine reči i oznake. Tako je nastalo „preskakajuće“ čitanje, odnosno čitanje pomoću pretraživanja informacija, čija je prednost da čitalac veoma brzo može pronaći informacije koje ga interesuju, bilo da je reč o poruci ili autorskom tekstu (Fenyő, 2011).

Promenio se i pravac čitanja: nije linearan, već odskače. Nije potrebno pročitati tekstove do kraja, već je često dovoljno samo iščitati njihove pojedine delove i izabrati ih. Za to vreme, oči nam neprekidno „skaču“ između tekstova, a to skakanje prati i naše razmišljanje (Fenyő, 2011). Ovaj tip čitanja odgovara skenirajućem čitanju a ne onom sa pažnjom, kada se čitalac udubi u ono što čita.

Ovaj individualni pravac čitanja definiše način čitanja raznih portala na internetu. Svuda se može pretraživati na osnovu sadržaja. Svugde postoji ugrađeni brzi pretraživač, pretraživač pojmova, mogu se dati parametri, uslovi filtriranja pomoću kojih se može doći do bilo koje informacije. Štaviše, na veb-stranicama se često javlja oblak sa oznakama. To sortira ključne reči koje su najčešće pretraživane na stranici i tako one budu date u obliku manjeg ili većeg fonta, tamnijih ili bleđih boja u zavisnosti od broja pretraživanja. I ovo se može

smatrati sadržajem, ali ne samo onim koji je u stalnom pokretu, već kog i čitaoci oblikuju, bilo svesno ili nesvesno (Fenyő, 2011).

Prilikom prikupljanja informacija, može se uočiti da čitanje postaje manje bitan postupak, pošto se pomoću slika može doći do više podataka, jer slike u digitalnoj komunikaciji sadrže informaciju. Na ovaj način, IKT alati utiču na obradu informacija u mozgu čoveka. To je, sa jedne strane, dobro, pošto čitalac digitalnih tekstova treba da manipulira mnoštvom sadržaja, treba brzo da donese odluku, mora da se snađe u mnogim situacijama i simultano treba da obavi više poslova. Sa druge strane, to može imati i negativan uticaj na obradu informacija u mozgu čoveka, pošto nije potrebno zapamtiti podatak, te dugotrajna memorija nema ulogu. Takođe, primalac dobija previše informacija iz digitalnih tekstova i zbog toga ih ne može obraditi (Ollé et al., 2013). To je razlog pojave digitalne demencije, kada se više prepuštamo tehnologiji umesto da koristimo mozak.

Anglosaksonski modeli dokazuju da čitaoci digitalnih tekstova nisu samo njihovi primaoci, već su često i stvaraoci, pošto komunikacija putem interneta zahteva da stvaramo ključne reči, koristimo pretraživače, upotrebljavamo razne navigacione korake, zapise i da komentarišemo. Zato je prilikom razumevanja digitalnih tekstova često teško odvojiti čitanje od ostalih kognitivnih aktivnosti. Na osnovu ovoga, Žuža Gonda digitalno čitanje smatra kompleksnom kognitivnom aktivnošću kroz koju se sposobnost čitanja upotpunjuje sa digitalnom kompetencijom. Na ovaj način, čitalac obavlja pretraživanje, vrednovanje, sumiranje i podelu informacija. Ovaj proces se naziva e-čitanje (Gonda, 2015). E-čitanje se smatra višim nivoom sposobnosti čitanja. PISA testovi dokazuju da mnogi čitaoci ne umeju da čitaju na ovaj način.

Radikalno se promenio odnos slike i teksta. Današnji čitaoci prvenstveno kreću od slike, a tekst je tek na drugom mestu. Čitaoci okružuju mnoštvo ikona. Odnos slike i teksta se promenio, današnje naraštaje u većini slučajeva više okružuju slike nego ranije (Takođe se promenio i njihov odnos u okviru pojedinih tekstova.). Istovremeno, čitanje dobija sve manji značaj u svakodnevici, jer mnoge zadatke ne rešavamo čitanjem kao pre, već čitanjem piktograma. To znači da treba da izdvojimo za nas bitne informacije iz mnoštva (Fenyő, 2011).

Kod digitalnih tekstova možemo zapaziti tri elementa. Osim slike i teksta, uočava se i nekakva „digitalna veza“. Ovde možemo govoriti o nekom trojnom sistemu znakova i značenja, što nazivamo multimodalitetom. U ovom sistemu, slike imaju veoma važnu ulogu: usmeravaju našu pažnju, objašnjavaju, razjašnjavaju i daju sadržajima okvir – značenje (Youngs & Serafini, 2011). Uloga slika, shema, grafikona i dizajna platforme dobija sve veći značaj, gde slike i izdvajanja ne

služe samo kao ilustracija i objašnjenje, već su važan, često neizostavni deo procesa razumevanja čitanja (Walsh, 2010). To znači da tekst koji se pojavljuje na ekranu i postupak obrade ne određuje samo informaciono-komunikaciona tehnologija (IKT), koja omogućava prikaz teksta, već i unutrašnja struktura i oblik teksta (Gonda, 2011). Postupak obrade digitalnih tekstova teče simultano, pošto čitalac ne treba samo da dekodira verbalne elemente, već u cilju pristupa informaciji mora da obradi i one neverbalne koji se u većini pojavljuju na ekranu.

Postupak obrade tekstova na ekranu oblikuje i to što alati omogućavaju i prenos informacija koje se baziraju na prostoru i vizuelnim nadražajima. Na spoljne nadražaje, koji se javljaju u vidu slika i video-zapisa, mozak reaguje i primenjuje postupke razmišljanja u cilju njihove obrade. Zbog toga, u slučaju pojavljivanja informacija na ekranu, čitaocu nije potrebno znanje bazirano na predstavi ili poznavanju, jer se informacije pojavljuju u vidu slika (Gyarmathy, 2011). Pojava verbalnih i neverbalnih informacija zajedno na ekranu predstavlja stvaranje multimedijalnog teksta, što zahteva različit postupak obrade od štampanog teksta.

Poseban značaj slika i otkrivanje narativne veze između njih i tekstova i njihovog razumevanja zahteva vizuelnu veštinu i specijalnu strategiju čitanja. Iscepanost čitanja digitalnih tekstova i njihova sve veća popularnost se može poistovetiti sa stripovima: strategija njihovog čitanja nije linearna. Pojedinaac, na osnovu svoje namere, motivacije i sl. samostalno donosi odluku o tome kako prihvata kombinaciju slike i teksta. Prvo kreće od oblaka sa tekstovima, a zatim gleda slike ili obrnuto: prvo počinje od slika i sa njima povezuje prateći tekst (Szabó, 2015b). Rezultat ovog postupka je da čitalac ulaže veći kognitivni napor u cilju usvajanja digitalnih tekstova ili sadržaja koje nude stripovi. Čitanje sa razumevanjem je veoma složen kognitivni proces (Szabó, 2015a). Čitalačka aktivnost kao konstruktivni proces se znatno preobražava u odnosu na štampane tekstove koji ne sadrže nikakve vizuelne elemente, da bi pojedinac mogao na odgovarajući način da obradi pojedine složene znakovne sisteme i njihova značenja.

Zbog velikog značaja slike kod čitanja, može se postaviti pitanje da li ona može da se vrati na bilo koji način u vidu jednostavnije forme – čitanja na osnovu slika. Digitalni svet je vizuelno bogat, gotovi sadržaji mogu imati i negativni uticaj, ukoliko za posledicu imaju manjak upotrebe mašte i dubokog razmišljanja. Po mišljenju Kristine Sabo, zbog prethodno navedenih značenja, tri kompleksna činioca – obrada vizuelnih elemenata, njihovo smeštanje u tekst i razumevanje, stvaraju interpretaciju, što podstiče duboko razumevanje teksta. U tom smislu, na polju digitalnog čitanja možemo govoriti o ponovnom otkrivanju slika i vizuelnih elemenata, pošto ukoliko ovi slikovni elementi, npr. pomažu kod

razumevanja teksta u stripovima, onda imaju sličnu ulogu i kod digitalnih sadržaja (Szabó, 2015b). Dakle, bliže smo razumevanju digitalnih tekstova ukoliko tražimo dodirne tačke na pojedinim poljima, metafore koje objedinjuju slike i tekst u sličnom sistemu, kao npr. stripovi.

Savremeni procesi čitanja zahtevaju nove definicije i metafore u cilju razumevanja mehanizama čitanja digitalnih tekstova. Jedna od mogućih metafora je uvođenje stripa. Na osnovu hipoteze Kristine Sabo, digitalno čitanje je veoma slično sa čitanjem stripova (Szabó, 2015b). Strip je spoj reči i slika koji može da izrazi mišljenja i osećanja, ali one samostalno ne bi mogle imati takav efekat. Slična je situacija i kod digitalnih tekstova (Törteli Telek, 2019).

Hipertekst kao alternativa

Tekstovi, obične i pokretne slike i digitalni tekstovi sa auditivnim sadržajima omogućavaju napredna pretraživanja, obradu informacija i orijentaciju među njima. Ukoliko ne postoji sposobnost njihovog vrednovanja, oni gube smisao. Čitalac samo onda može osećati sigurnost u moru informacija, videti značaj doživotnog učenja, ukoliko ume da vrednuje ovakve tipove tekstova. U današnjem, modernom društvu, neizostavno je čitanje digitalnih tekstova sa razumevanjem. Ako analiziramo pojam „hipertekst“, zaključićemo da postoji više definicija koje ukazuju na osobenosti i karakteristike teksta (Törteli Telek, 2016). Internet je ujedno i nov princip rukovanja dokumentima: prekida sa dugogodišnjom dvodimenzionalnom strukturom i linearnim napretkom. Novi način pisanja, koji se javlja na internetu, jeste nelinearno, nesekvencijalno pisanje putem hiperteksta na kom nije propisano kako će slediti odeljci prilikom čitanja. Odeljak A može da prati B ili C, sa odeljka V možemo da pređemo na D i E, a sa S na E i na A itd. Hipertekst je način memorisanja informacija, sadrži linkove i na taj način, zahvaljujući hiperreferencama nudi mogućnost daljeg izbora čitaocu, dok od njega očekuje interaktivnost. Kroz proces obrazovanja, na ovaj način, učenika motiviše da napusti pasivnu ulogu. Za ovo se vezuje i tvrdnja Nikolasa Pethesa, koju treba uzeti u obzir kada se proučava uticaj svetske mreže na kognitivne sposobnosti ljudi: „Asocijativna povezanost elemenata teksta ne predstavlja kopiju, već način funkcionisanja našeg mozga. Hipertekst ne govori o načinu razmiljanja, već je spektar autoreferencijalnosti i automatizama (Pethes, 2001).

Ukoliko želimo da kratko predstavimo i hipertekst (Hypertext Markup Language – HTML), možemo uočiti da on stvara linkove između veb-stranica ili njihovih delova. Hipertekst prekida linearni tok, pošto se, zahvaljujući linkovima, račva nakon paragrafa i primorava čitaoca na dalji odabir (Szűts, 2018).

Digitalni tekst je na osnovu načina fizičkog manifestovanja specifičan pošto je u svakom slučaju reč o nizu znakova na ekranu. To je najčešće monitor računara. Ukoliko je na njemu tekst koji odgovara njegovoj veličini, onda je ta količina prihvatljiva čitaocu, jer je u mogućnosti da stvori potpunu mentalnu sliku o njemu (Tószegi, 2009). Čitalac digitalnog teksta nije uvek u mogućnosti da oseti njegovu fizičku realnost i celovitost, zato je potrebno da prilikom njegove obrade formira nov način razmišljanja, pošto se ne može svaki tekst sa IKT-a prikazati na ekranu.

Nikolas Kar (Carr, 2020) govori o negativnim uticajima ugradnje interfejsa ekrana u niže slojeve društva i ističe da je linearni um tipografskog tipa čoveka miran i skoncentrisan na pažnju. Nasuprot ovome, kultura mreže preoblikuje kognitivne sposobnosti, te one odmah žele primiti informacije u manjim jedinicama.

Na osnovu navedenog, možemo zaključiti da, uzimajući u obzir medije i proces razvoja čitanja, upotreba digitalnih alata predstavlja najveću dosadašnju promenu u pogledu dostupnosti tekstova. U pogledu intertekstualnosti, digitalni tekst se razlikuje od štampanog: sadrži hipertekst, odnosno mrežu linkova i pozivanje na različite izvore u onlajn prostoru. Dakle, predstavlja mnogo više od običnog štampanog teksta (Cull, 2011). Ova uočljiva razlika predstavlja najveću poteškoću u čitanju i razumevanju digitalnih tekstova i zbog toga je sve veća potreba za njihovim razvijanjem. Površno, preskakajuće, „skenirajuće“ čitanje pomaže brzom pretraživanju informacija, a ne pažljivom čitanju. Zbog niza hipertekstova, javlja se nova strategija čitanja (Szabó, 2014). Snalaženje u mreži hiperlinkova i njihovog shvatanja kao celine teksta donelo je kvalitetne promene u čitanju, što predstavlja osnovnu razliku između štampanog i digitalnog teksta. To znači da intertekstualnost dobija novu dimenziju, što određuje rukovanje digitalnim sadržajima.

Određivanje i razumevanje konceptualne strukture teksta je uvek prihvatljivo. Kod digitalnih tekstova, odlučujuć je odnos slike i teksta. Jezička i slikovna informacija se simultano pojavljuje na ekranu, a njihov odnos stvara posebnu mrežu značenja. Informacije se u tekstu povezuju pomoću ključnih reči i linkova, što omogućava asocijativno povezivanje kognitivnih napora prilikom njegove obrade (Fenyő, 2011). Ova asocijativna mreža odražava ljudsko razmišljanje.

Na osnovu prethodno navedenih karakteristika, u kognitivnom i jezičkom smislu, digitalni tekst predstavlja mrežu informacija koje se nadovezuju kroz hiperlinkove (slika, tekst, zvuk itd.). U cilju njihove efikasne obrade, potreban je proces izbora, sistematizovanja, povezivanja i vrednovanja (OECD 2011). Digitalne tekstove, tokom njihovog razumevanja, ne samo čitamo, već i

upotrebljavamo (Gonda, 2011). Štaviše, procesi stvaranja i razumevanja teksta su tesno povezani, toliko da je teško povući granicu između njih.

Strategije čitanja

Strategije čitanja, u smislu njihove primene, možemo podeliti u dve grupe. Ovoj strategiji pripadaju one, čija je primena moguća i kod štampanih tekstova. U ovu grupu spadaju sledeće strategije čitanja: aktiviranje prethodnih znanja u vezi sa temom i unutrašnjom strukturom teksta; strategija dolaženja do zaključka u vezi sa značenjem reči, strukturom i sadržajem teksta i strategija samoregulisanja. Kategoriju strategije čitanja digitalnih tekstova čine one strategije, koje se mogu primeniti isključivo kod čitanja ovih vrsta tekstova. Nju čine sledeće strategije: aktiviranje prethodnih znanja o strukturi veb-sajtova i o upotrebi pretraživača; strategija zaključivanja u vezi sa ostalim delovima i elementima teksta i strategija samoregulisanja, povezivanja, navigacije i pretraživanja informacija (Gonda, 2014).

Đerđ D. Fenje, u cilju efikasnog razumevanja teksta, strategije čitanja digitalnih tekstova deli u četiri grupe: 1. primena prethodnih znanja iz informatičke pismenosti, 2. ostvarivanje pravca preskakajućeg čitanja, 3. pretraživanje, dekodiranje, vrednovanje i ponovna upotreba informacije, 4. prihvatanje i manipulisanje simultano pristizućim informacijama. To znači da se, posmatrajući strategije prilikom čitanja digitalnih tekstova iz perspektive njihovog primaoca, ovi tekstovi uglavnom koncentrišu na korisnike, te čitalac mora da ima aktivniju ulogu u ovom procesu, nasuprot čitanju štampanih tekstova (Fenyő, 2011). Treba primeniti sistem pretraživanja, navigirati; pretražiti i razumeti informacije u okviru datog dokumenta; proceniti koliko su relevantne i sl. Treba kritički proceniti pouzdanost izvora, a na kraju ih uporediti, integrisati date informacije iz više različitih izvora i time proširiti svoja znanja, ugraditi ih u svoju svest, kako smo o tome čitali u delima Pijažea.

Strategije čitanja digitalnih tekstova u okviru PISA istraživanja

„PISA definicija razumevanja teksta koncentriše se na to kako mogu petnaestogodišnjaci doći do informacija, ponovo ih potražiti, otkriti povezanosti na osnovu njih i pridati značenje tekstu. Takođe, kako umeju dati tekst raščlaniti na osnovu sadržaja i pojedinih elemenata, argumentovati na osnovu njih, bez obzira da li ih čitaju onlajn ili u štampanoj formi“ (Ostorics et al., 2016: 57).

Tumačenje *PISA reading literacy* je prošlo kroz niz promena, u sadržajnom okviru iz 2018. samo je pisana reč izostala ispred tekstova: „Čitanje s

razumevanjem se bazira na intelektualnom naporu, primeni, vrednovanju tekstova i njihovom reflektovanju da bi pojedinac postigao svoje ciljeve, obogatio svoja znanja i proširio svoje mogućnosti, a takođe da bi unapredio i svoje učešće u društvenom životu“ (PISA 2018: 11).

U okviru PISA testiranja od 2009. godine, vrši se i proučavanje čitanja digitalnih tekstova s razumevanjem. PISA – proučavanje je odredilo nivoe sposobnosti za rezultate čitanja digitalnih tekstova s razumevanjem, pomoću čega se može odrediti kakve postupke razmišljanja, strategije čitanja umeju primeniti učenici u digitalnoj sredini u zavisnosti od broja postignutih bodova. Ovu povezanost, odnosno elemente znanja, donete od strane PISE i primenjene strategije obrade informacija u tom procesu možemo sistematizovati na sledeći način:

- Kada je digitalno razumevanje teksta ispod prvog nivoa, misli se na funkcionalnu nepismenost, što nažalost još uvek postoji i predstavlja niži stepen sposobnosti čitanja.
- U drugi nivo ubraja se pronalaženje (identifikacija) tačno definisanih informacija, uglavnom vezanih za poznate teme i njihovo razumevanje. Istovremena navigacija kroz mali broj stranica, upotreba veb-alata (npr. padajući meni), integrisanje informacija koje se pojavljuju u raznim formatima, prepoznavanje primera koji pripadaju jasno određenim kategorijama.
- Na trećem nivou, moguće je i integrisanje informacija, odnosno dolaženje do tačno određenih ciljnih informacija sa više strana ili stvaranje jednostavnih kategorija i vrednovanje neposredno dostupne informacije.
- Na četvrtom nivou, vrši se sumiranje informacija. Vrednuju se prikupljene informacije iz tekstova različitih formata, iz više različitih izvora, stranica, donošenje kriterijuma u cilju vrednovanja informacija iz poznatog konteksta. Stvaranje kompleksnih značenja na osnovu naučnih ili tehničkih kriterijuma.
- Na petom nivou i iznad njega, za čitaoca postaje moguće vrednovanje i sumiranje informacija; lokalizacija, analiza i kritičko vrednovanje informacija neobičnog konteksta koje nisu jednoznačne i pronalaženje aspekata vrednovanja teksta. Postaje moguća navigacija kroz brojne stranice (bez instrukcija) i proučavanje tekstova raznih formata (Antalné Szabó et al., 2019).

Dosadašnji rezultati razumevanja digitalnih tekstova pokazuju da su učenici u Mađarskoj i na ovom polju ostvarili broj bodova ispod OECD proseka (Balázsi et

al., 2013). Važno je uzeti u obzir to da je postignuće u razumevanju tradicionalnog (štampanog) teksta tesno povezano sa rezultatima čitanja digitalnih tekstova. Rezultati PISA istraživanja dokazuju da učenici, koji imaju bolje rezultate iz oblasti razumevanja tradicionalnih tekstova, imaju veći uspeh i u čitanju digitalnih tekstova sa razumevanjem. Važno je istaći da od 2009. godine neprestano raste broj onih koji ne dostižu ni drugi nivo. Ovi učenici se teško snalaze u obradi digitalnih informacija, a kasnije im taj nedostatak može uticati na dalji život, posao i može prouzrokovati i digitalnu nepismenost kod njih (Koltay, 2016a). Takođe, problem je i to što stalno raste broj onih koji se odvajaju od digitalnog sveta i onih koji dosežu 5. nivo sposobnosti, te nejednakost u društvu postaje sve veća (Antalné Szabó et al., 2019).

Sve ove činjenice potkrepljuju važnost i potrebu razvijanja strategija čitanja digitalnih tekstova u obrazovanju. Razni postupci i metode koje stoje na raspolaganju omogućavaju uspešan rad, ali se javlja i potreba za izradom novog programa u budućnosti.

Mogućnosti razvijanja strategija čitanja digitalnih tekstova u učionici

Pedagoška istraživanja pokazuju da se nastavnici, prilikom primene digitalnih tehnologija u praksi, ne pridržavaju striktno napisanih metodičkih predloga u udžbenicima, već odstupaju od standarda uzimajući u obzir svoje digitalne kompetencije, digitalne kompetencije razreda i postojeću tehnološku infrastrukturu. Oni eksperimentišu, a ujedno moraju da se snađu i u novim ulogama. Ove izmenjene uloge su sledeće: uloga facilitatora (pomoć razredu tokom digitalne transformacije), moderatora (u cilju adekvatnog reagovanja na nesuglasice među učenicima), kuratora (pomoć učenicima oko korišćenja izvora informacija i njihove obrade), uloga voditelja igre (skretanje pažnje učenika na igru i njihovo održavanje tokom nje) i uloga influensera. Mora se napomenuti da se ove uloge nastavnika ne mogu striktno razdvojiti (Szűts, 2020).

Izazov je to što, tokom vaspitno-obrazovnog rada, primena multitaskinga uglavnom otežava pronalaženje fokusa i zato ga je potrebno primenjivati samo u opravdanim slučajevima tokom nastave i učenja. Boglarka Farago ističe da ovakve vrste aktivnosti, vršene putem informaciono-komunikacionih alata, opterećuju ograničene kognitivne kapacitete učenika i ne ostaje im snaga za dublju obradu nastavnih sadržaja, što im kvari uspeh (Faragó, 2019). Sve ovo potvrđuju i nastavnici sa dugogodišnjim iskustvom.

Nivoi obrade digitalnih tekstova obuhvataju:

1. osnovne vežbe obrade tekstova,

2. kompleksne vežbe obrade tekstova,

3. stručne vežbe obrade tekstova (Gonda, 2018).

Primarni cilj osnovnih vežbi obrade tekstova je da čitalac digitalnih tekstova poznaje karakteristike strukture veb-sajta, razume međusobni odnos elemenata višeslojnih tekstova i da je sposoban da izgradi spostvene čitalačke navike. Na osnovu ovoga, osnovne vežbe obrade tekstova mogu biti sledeće: razumevanje odnosa teksta i (pokretne) slike; primena metoda kritičkog mišljenja (formiranje mišljenja, opisivanje, diskusija); mentalno modelovanje, razmišljanje naglas; izrada scenarija čitanja, crtanje pravca čitanja digitalnih tekstova, njeno upotpunjavanje i argumentovanje; analiza elemenata liste pogodaka: pronalaženje pravilnog redosleda, isticanje suštine, argumentovanje izbora.

U kompleksne vežbe obrade teksta spadaju: izrada mape uma; procenjivanje pouzdanosti informacija, izrada digitalne prezentacije, sastavljanje tekstova u digitalnom prostoru individualno ili u paru, izrada digitalnog projekta i digitalnog učeničkog portfolija. Na primer, oblikovanje teksta se može vršiti u Word programu, na onlajn platformi stranice Wikipedia, a u pogledu naslova, u okviru Power Point-a ili Prezi-a itd. Ima mnogo mogućnosti.

Sa drugačijeg stanovišta, nastavu strategija čitanja digitalnih tekstova možemo podeliti u dve grupe: 1. planovi časova poboljšanja nivoa čitanja učenika i kompleksni razvoj strategija, 2. strategije razvoja kompetencije čitanja pre, tokom i posle ovog procesa (Matthew & Felvégi, 2009). Pošto čitanje digitalnih tekstova u suštini predstavlja proces kompleksne obrade informacija, potrebne su takve metode koje se mogu prilagoditi virtuelnom okruženju, a to su prvenstveno metode kompleksnog razvoja strategija. Od ovih metoda, izdvajamo sledeće:

1. Usmereni čitalački zadaci (Directed Reading Activity), čiji su elementi priprema teksta koji će se čitati (primenom programa pretraživanja, softvera za pretraživanje slika), njihovo čitanje u sebi (projektovanjem datog teksta i isticanjem važnijih ključnih reči) i razgovor o pročitanoj (uz korišćenje grafičkih prikaza) (Matthew & Felvégi, 2009). Grafičko prikazivanje (paukova mreža, mape uma itd.) je moguće i na papiru i na digitalnoj platformi, upotrebom raznih programa. Na ovaj način, može se prikazati nadređenost i podređenost pojmova, njihov međusobni odnos itd.

2. Kompleksnom metodom možemo smatrati i aktivnost usmerenog čitanja naglas i razmišljanja u pogledu unapređivanja strategija (Directed Reading Thinking Activity), u čijem središtu je određivanje cilja čitanja. Tada učenici sastavljaju plan dolaženja do raznih informacija i njihovog čitanja. Na osnovu

urađenog plana-scenarija, jasno se vidi koju vrstu čitanja učenici treba da primene tokom rešavanja zadataka ili pretrage informacija (Gonda, 2015). Na primer, istraživačko čitanje, čiji je cilj prikupljanje i orijentacija informacija u vezi sa nekom temom, čitanje sa olovkom u ruci čiji je cilj dolaženje do određene informacije, ili letimično čitanje, što preferišu veb-stranice itd.

3. Kompleksna razvojna metoda „Slušaj, čitaj, diskutuj“ (Listen, Read, Discuss) može se lako prilagoditi virtuelnoj sredini, na osnovu čega učenici drže kratko predavanje na neku temu, zatim pročitaju tekst i na kraju razgovaraju o njegovom sadržaju (Matthew & Felvégi, 2009). Na ovaj način, možemo unaprediti ne samo čitanje digitalnih tekstova, već i njihovo kreiranje, jer učenici svoja kratka predavanja mogu držati u okviru multimedijalne prezentacije (sa raznim linkovima, kreiranjem digitalnog teksta). Takođe, i razgovor o tekstu može da teče u virtuelnoj sredini (koristeći razne veb-stranice).

4. Mentalno modelovanje je efikasna metoda razvijanja strategija čitanja, kroz koju nastavnik (uz pomoć projektora ili interaktivne table) demonstrira kako se primenjuju pojedine strategije u cilju stvaranja značenja, a kasnije sledi usmereno vežbanje u paru ili u manjim grupama, uz nadzor nastavnika (Tóth, 2009). Nastavnik prikazuje kakve strategije on primenjuje kod različitih tipova čitanja. Demonstrira kako se povezuju navigacioni koraci koji organizuju i podržavaju čitanje primenom tih strategija i prikazuje mogućnosti kretanja po liniji čitanja.

5. Razvijanje sposobnosti obrade teksta (SZÖVEGFER) je mađarska metoda čiji je cilj da se razumevanje teksta bazira na udžbeničkim tekstovima, podstičući sposobnost čitanja i razvoj procesa razmišljanja i znanja iz različitih predmeta (obuhvatajući više nastavnih predmeta i nastavnika). U prvom delu programa, na celom času, vrši se obrada teksta i razvijanje njegovog čitanja. Tada se učenici upoznaju sa pojmovima i idejama koje se pojavljuju u tekstu i formiraju prvo značenje istog. U drugom delu (kroz pet-šest nastavnih časova), u petominutnim blokovima, nastavnik deli učenicima zadatke koji se baziraju na poznatom tekstu i koji razvijaju proces razmišljanja kod njih (Józsa & Steklács, 2009). Ovaj proces doprinosi i pomaže ostvarivanju metodičkog načela da se sposobnost razumevanja teksta mora razvijati u okviru svakog nastavnog predmeta.

Zaključak

Način čitanja se u velikoj meri promenio pod uticajem novih medija: u skladu sa prirodom konteksta, proces postaje brži i odlikuje ga skimovanje, skeniranje i pretraživanje. Korisnici, već za vreme prvog susreta sa tekstom, pretražuju

ključne reči. Sadržaji na displeju, u skladu sa očekivanjima čitalaca, postaju sve kraći. Ove promene nisu sačekale smenu mnogih generacija, već su se pojavile veoma brzo, kroz nekoliko godina. Tokom procesa nastave i učenja, sve više značaja dobijaju kratki sadržaji ili naslovi. Ove promene treba uzeti u obzir prilikom unapređivanja digitalnih udžbenika, elektronskog učenja i razvijanja nastavnih sadržaja. Jednom od tri elementa didaktičkog trougla, nastavnom sadržaju, Maršal Mekluan predviđa promenu. Nakon transformacije digitalnih udžbenika, postavlja se pitanje na koji način će se promeniti i štampani tekstovi u pogledu obima usled promenjenih čitalačkih navika. Štampani tekst obezbeđuje stalnu informaciju, dok ekran, komunicirajući sa bazama podataka, može da predoči bilo kakav sadržaj i na taj način ukida ovaj tip stabilnosti. Čitalac, nasuprot knjizi u štampanoj formi, pred ekranom ne pamti u kom se delu istog nalazi informacija. To prouzrokuje kognitivnu disonancu, što postavlja za istraživače čitanja zadatak koji treba da reše.

Reference

Antalné Szabó, A., Gonda, Z., Major É., Raátz, J., Szabó, É. (2019). A szövegértés mint tanulási képesség fejlesztése. Eötvös Loránd Tudományegyetem.

Balázi I., Ostorics, L., Szalay, B., Vadász C. (2013). *PISA 2012. Összefoglaló jelentés.* Oktatási Hivatal. Preuzeto 25.07.2022. sa https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf

Buda, Z. (2011). Az internet hatása a nyelvhasználatra. Fialatok fogalmazás- és kifejezőkészsége az internethasználattal összefüggésben, *Tudományos Közlemények*, 26, 89–106.

Carr, N. (2020). *The shallows: What the Internet is doing to our brains.* WW Norton & Company.

Cull, B. W. (2011, June 6). Reading revolutions: Online digital text and implications for reading in academe. *First Monday*, 16(6). Preuzeto 25.07.2022. sa <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/3340/2985>

Faragó, B. (2019). *Az IKT-eszközök tanulási alkalmazásának többmódszerű elemzése. IKT-eszközök kontrollálatlan használatának vizsgálata felsőoktatásban tanulók körében* [Doktori disszertáció]. Eszterházy Károly Egyetem.

Fenyő, D. G. (2011). Hogyan olvasnak a mai fiatalok? *Fordulópont*, 52, 13–35.

- Gonda, Z. (2011). A nyomtatott és digitális szövegek megjelenítése az interaktív táblán. *Anyanyelv-pedagógia*, 1. Preuzeto 19.07.2022. sa <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=304>
- Gonda, Z. (2014). Digitális szövegek olvasására jellemző stratégiák és mintázatok. *Magyar Nyelvőr*, 4, 439–450.
- Gonda, Z. (2015). *Digitális szövegek olvasásának típusai és stratégiái*. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Gonda, Z. (2018). Digitális szövegfeldolgozás. *Anyanyelv-pedagógia*, 2. Preuzeto 22.07.2022. sa <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=733>
- Gyarmathy, É. (2011). Ki van kulturális lemaradásban? *Osztályfőnökök Országos Szakmai Egyesülete*. Preuzeto 25.07.2022. sa <https://docplayer.hu/6392304-Ki-van-kulturalis-lemaradasban.html>
- Józsa, K., Steklács, J. (2009). Az olvasástanítás kutatásának aktuális kérdései. *Magyar Pedagógia*, 109(4), 365–397. Preuzeto 10.08.2022. sa https://www.magyarpedagogia.hu/document/Jozsa_MP1094.pdf
- Koltay, T. (2016a). Médiaműveltség, digitális bennszülöttek: a mítoszok vége? *Iskolakultúra*, 26(1), 102–109. Preuzeto 11.08.2022. sa https://epa.oszk.hu/00000/00011/00201/pdf/EPA00011_iskolakultura_2016_01_12.pdf
- Koltay, T. (2016b). Néhány adalék a digitális olvasás témaköréhez. *Könyv és Nevelés*, 18(3), 7–15. Preuzeto 28.08.2022. sa http://epa.oszk.hu/03300/03300/00003/pdf/EPA03300_konyv_es_neveles_2016_3_007-015.pdf
- Matthew, K. I., Felvégi, E. (2009). Az olvasástanítás és a szövegértés-fejlesztés trendjei külföldön. Preuzeto 30.07.2022. sa <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/kathryn-matthew-felvegi>
- OECD 2011. *PISA 2009 Results: Students on line: Digital technologies and performance* 6. OECD Paris. Preuzeto 10.08.2022. sa <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/48270093.pdf>
- Ollé, J., Papp-Danka, A., Lévai, D., Tóth-Mózer, S., Virányi, A. (2013). *Oktatásinformatikai módszerek. Tanítás és tanulás az információs társadalomban*. ELTE Eötvös Kiadó.
- Ostorics, L., Szalay, B., Szepesi, I., Vadász, C. (2016). *PISA 2015 összefoglaló jelentés*. Oktatási Hivatal. Preuzeto 10.08.2022. sa

https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf

Pethes, N. (2001). Az elnémulás iróniája: Farkas Péter Gólem című regényesszéje: Szöveg önmaga végé-ről. *Magyar Lettre Internationale*, 40. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre40/pethes.htm>

PISA 2015 Draft Reading Literacy Framework. (2013, March). Preuzeto 20.07.2022. sa <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/Draft%20PISA%202015%20Reading%20Framework%20.pdf>

PISA 2018 Draft Analytical Framework. (2016, May). Preuzeto 27.07.2022. sa <https://www.oecd.org/pisa/data/PISA-2018-draft-frameworks.pdf>

Szabó, K. (2014). A digitális szövegértés felmérése – a 2009-es PISA-teszt definíciós problémái. In: Schaub A.–Dr. Szabó I. (Ur.), *III. Interdiszciplináris doktorandusz konferencia* (str. 537–548). Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat.

Szabó, K. (2015a). Képregény/olvasás? – Szövegértés a digitális térben. In: Szabó I. (Ur.), *IV. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2015 Konferencia Kötet* (str. 155–169). Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat.

Szabó, K. (2015b). Digital literacy: Is digital reading similar to comic reading? *Opus et Educatio*, 2(1), 48–56.

Szűts, Z. (2018). *Online. Az internetes kommunikáció és média története, elmélete és jelenségei*. Wolters Kluwer Hungary.

Szűts, Z. (2020). *A digitális pedagógia elmélete*. Akadémiai Kiadó.

Tószegi, Z. (2009). Az olvasás trónfosztása? Adalékok a könyvből, illetve a képernyőről való olvasás kérdéséhez. *Könyv és Nevelés*, 4. Preuzeto 25.07.2022. sa <https://folyoiratok.oh.gov.hu/konyv-es-neveles/az-olvasas-tronfosztasa-adalekok-a-konyvbol-illetve-a-kepernyorol-valo-olvasas>

Tóth, B. (2009). Szövegértést fejlesztő gyakorlatok alsó tagozatosok számára. *Anyanyelv-pedagógia*, 4. Preuzeto 31.07.2022. sa <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=217>

Törteli Telek, M. (2015). A digitális szövegek értő olvasása. *Létünk*, 4, 129–137.

Törteli Telek, M. (2016). A digitális szövegek olvasási stratégiái. *Hungarológiai Közlemények*, 17(3), 115–124.

Törteli Telek, M. (2019). *Különböző típusú szövegek kreatív olvasásának fejlesztése az anyanyelv tanításában*. Forum, Újvidék.

Walsh, M. (2010). Multimodal literacy: What does it mean for classroom practice? *Australian Journal of Language Literacy*, 33(3), 211–239.

Youngs, S., Serafini, F. (2011). Comprehension strategies for reading historical fiction picture books. *The Reading Teacher*, 65(2), 115–124.

Summary: READING STRATEGIES AND DEVELOPMENT OPPORTUNITIES FOR DIGITAL TEXTS

Reading digital texts from a screen has fundamentally changed the way we traditionally understand and produce texts orally, and with it, the way we communicate socially. This places an enormous responsibility on education and teachers. This reading pattern is clearly influenced by the layout of web pages, but also by reader's information and author's aims. Understanding new media texts and images, and exploring their layers of meaning, poses new challenges for users and readers. The question arises as to what new strategies for understanding texts in the digital space are available, what role the visual elements play in them, etc. In this study, we explore the characteristics of digital reading, and the similarities and differences between print and digital texts. Accordingly, we examine the texts produced in the online space with visual content, the new comprehension processes associated with them, the different operational processing and even the possibilities for developing these strategies, in the context of critical reading and reflexive behaviour.

Keywords: reader, digital text, understanding texts, reading digital content, reading strategies

Márta Törteli Telek (ttmarta76@gmail.com) je asistent sa doktoratom na Učiteljskom fakultetu na mađarskom nastavnom jeziku u Subotici.

Zoltán Szűts (szuts.zoltan@uni-eszterhazy.hu) je docent na Eszterházy Károly Katoličkom Universitetu u Egeru.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Vesna Milenković: DOMINACIJA MEDIJSKE INDUSTRIJE U GLOBALNOM DRUŠTVU – PERSPEKTIVE MEDIJSKE PISMENOSTI

Sažetak: Medijske industrije prošle su dug put razvoja i postale jedan od najvažnijih faktora savremenog društva koji odlučujuće utiče na kulturna, ekonomska, politička zbivanja stvarajući novu, postmodernu sliku sveta. Iako se medijske industrije najčešće posmatraju u kontekstu razvoja masovnih medija, moguće ih je analizirati i iz ugla institucije kojoj je profit osnovni cilj postojanja i razvoja. Najšira perspektiva ovog pojma odnosi se na niz različitih pitanja koja se bave razvojem pojedinačnih medijskih industrija i napretkom globalne medijske industrije, zatim revolucionarnim promenama u okviru proizvodnje, distribucije, načina potrošnje medijskih poruka, kao i pitanjima odnosa medijske industrije i industrije zabave, medijske komunikacije i medijske pismenosti. Ovaj rad nastoji da sagleda važnost medijske pismenosti u kontekstu neprekidnog razvoja medijske industrije.

Ključne reči: medijske industrije, medijska pismenost, globalno društvo, komunikacija, medijski sadržaji.

Uvod

Medijske industrije predstavljaju jedan od najvažnijih faktora savremenog društva koji se odnosi na kulturna, ekonomska, politička zbivanja u globalnom svetu. Mediji u postmodernom društvu zasićenom informacijama konstruišu društvenu stvarnost, marginalizuju suštinu poruke, naglašavaju lepotu forme, senzacionalistički izveštavaju posebno promovišući medijski spektakl. U tom kontekstu treba sagledati razvoj savremenih oblika medijske komunikacije i razvoj medijske pismenosti (Havens and Lotz, 2012).

Svoje mišljenje o povezanosti medijske pismenosti i medijske industrije Potter je iskazao fokusirajući se na posebne karakteristike medijske izloženosti koje objašnjavaju kako pojedinci filtriraju poruke i konstruišu njihovo značenje bez obzira na vrstu medija koja te poruke prenosi (Potter, 2004: 266). Jedinstvena kognitivna teorija medijske pismenosti pomogla bi u korišćenju medija i omogućila da se izbegnu medijske manipulacije (Potter, 2004: 271). Način na koji medijske industrije prilagođavaju informacije specifičnostima pojedinih

vrsta masmedija ukazuje na neminovnost razvoja medijske pedagogije. Štampa je u vreme svoje ekspanzije bila monopolista na tržištu informacija, a zatim, kao industrija, omogućila je vlasnicima da izgrade svoja medijska carstva (Todorović, 2020: 56). Digitalna revolucija (kao i svojevremeno pojava elektronskim medija) ozbiljno je uzdrmala analitičku štampu. Njen opstanak i prilagođavanje internetu zavise od nivoa medijske pismenosti digitalnih generacija i njihovog umeća da dubinski analiziraju informacije sa društvenih mreža (Todorović, 2020: 60). Štampani mediji se udružuju u medijske komplekse novog tipa da bi zadržali čitalačku publiku i opstali na medijskom tržištu. Po jednom od mnogih istraživanju, u digitalno doba transformišu se žanrovske forme u tradicionalnim medijima, smanjuje se obim tekstova, povećava broj ilustracija, formiraju se zanimljivi naslovi, prilagođava se jezik, struktura, stil i izgled medijskih proizvoda da bi se udovoljilo zahtevima korisnika na netu (Zdravkova, 2019: 7468).

Štampa je i danas jedan od izvora elektronskih medija bez obzira da li je u print ili onlajn izdanju na portalima. Net generacije informišu se čitajući onlajn vesti na portalima i na društvenim mrežama, što ukazuje na to da je štampa uspela da se probije, prilagodi i zadrži ulogu onoga koji informiše koristeći sve prednosti multimedije. U korak sa novim tehnologijama, i televizija se u okviru medijskih industrija visoko pozicionirala naročito zahvaljujući moći televizijske slike. „Kultura slike daje dodatni kvalitet informaciji iako je u postmoderni postala i sama sebi dovoljna omogućavajući medijski konstruisanim događajima verodostojnost” (Milenković, 2020: 569). Medijske industrije umesto robnih fetiša u fokus potrošačkog društva spektakla postavile su pričanje priča (storytelling) (Salmon 2010). Ta akumulacija narativa i emocija omogućila je kontrolu želja, potreba i ponašanja medijskih konzumenata (Vuković, 2017: 22). U žurnalistici, pričanje priča predstavlja tzv. novinarsko pripovedanje koje se definiše kao „umekšana slika važnih događaja o kojima mediji govore” (Mirkov, 2019: 135).

U kontekstu različitih mišljenja o važnosti medijske pismenosti, knjiga “Medijska pismenost i komunikacija” ističe postojanje barijera koje ometaju globalnu primenu medijskog obrazovanja (Scharrer and Zhou, 2022). Razlike u pristupu medijskoj pismenosti odnose se na: pretpostavke i ciljeve medijske pismenosti, pristup i pozicioniranje medijskog obrazovanja, načine na koji se sprovodi edukacija i na efekte ovog obrazovanja. Ono što predstavlja jedinstvenu konstataciju jeste činjenica da medijska pismenost u svetu razvoja medijskih industrija može uspešno izgraditi veštine neophodne za medijske korisnike. Debata o medijima i medijskom obrazovanju u Srbiji postala je aktuelna tek u

novom milenijumu zbog tranzicionih procesa i velikog raskoraka u razvoju u odnosu na većinu evropskih zemalja u kojima se svest o medijskoj pismenosti javlja još sredinom prošlog veka (Veljanovski, 2012: 49). U okviru projekta "Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu" višegodišnja istraživanja odnosila su se i na temu medijske pismenosti. Shodno izloženom, ovaj rad nastoji da sagleda važnost medijske pismenosti u kontekstu neprekidnog razvoja medijske industrije.

Teorijske odrednice

Globalizacija praćena uvećavanjem materijalnih dobara na svetskom tržištu i stvaranjem međunarodnih ekonomskih institucija, u medijskoj industriji ističe se posebno u najizrazitijem informaciono-komunikacionom domašaju. Kombinacijom telekomunikacione, satelitske i informatičke tehnologije menja se način rada medija, omogućava se globalnoj publici pristup mnogobrojnim audio-vizuelnim porukama i dovodi do promena u svim segmentima društva. Globalne promene u savremenoj epohi prepoznaju se po brzini i obilju informacija, stvaranju prostor-vremena, po digitalizaciji, povećanom obimu finansijskih transakcija i integrisanja svetskog tržišta (Kelner, 2003: 69).

Kulturna dimenzija ovih promena prostire se na oblast znanja, iskustva i pluralizma mišljenja. Sa kreiranjem novih društvenih modela ponašanja i promišljanja ljudi, promenilo se i obrazovanje koje je nekada reprezentovalo kulturne obrasce i univerzalne društvene vrednosti. Globalne medijske industrije više ne prate dominantna kulturna i obrazovna kretanja, već kao monopolisti na tržištu promovišu profitabilne oblike industrije zabave i životne stilove "supermarket kulture" (Vukadinović, 2013). „Potrošački auditorijum ima pravo na 'slobodan izbor' samo u okviru ponude koju serviraju gospodari tržišta" (Herman, Mekčesni, 2004: 281).

Pojam "medijske industrije" objedinjuje sve vrste medija masovne komunikacije (štampani i elektronski mediji, filmska, muzička, reklamna industrija i internet kao distributivni kanal), s jedne strane, i odnosi se na globalne medijske konglomerate koji nadgledaju rad štampanih, elektronskih i društvenih medija (Todorović, 2021: 10, 11). Medijske industrije mogu se posmatrati iz perspektive razvoja medija masovne komunikacije, a mogu se sagledati i kao veoma profitabilne organizacije. Najšira perspektiva ovog pojma odnosi se na niz različitih pitanja koja se bave razvojem pojedinačnih medijskih industrija i napretkom globalne medijske industrije, zatim revolucionarnim promenama u

okviru proizvodnje, distribucije, načina potrošnje medijskih poruka, kao i pitanjima odnosa medijske industrije i industrije zabave. Medijske industrije svoju agendu svetski prioritetnih tema kreiraju u odnosu na potrebe krupnog kapitala i tako deluju na kulturna, informativna, ekonomska, politička kretanja u društvu prilagođavajući se globalnom tržištu. U okviru komercijalizacije medija, oglašivači kojima je jedini cilj profit utiču na uređivačku politiku medija manipulišući određenim informacijama.

Mediji masovne komunikacije u prenosu poruka služe se štampanim ilustrovanim narativima, nepokretnim i pokretnim slikama, emituju zabavne, informativne i edukativne poruke (Todorović, 2020: 17). Povezujući masovne medije sa pojmom "industrije" koji se u okviru procesa proizvodnje rukovodi principom minimalnih troškova, maksimalnog učinka i odgovarajućeg profita, može se sagledati proizvodnja i distribucija medijskih proizvoda kreiranih na industrijski način uz korišćenje tehnoloških dostignuća radi unapređenja procesa proizvodnje. Konvergencijom telekomunikacija, medija i kompjuterske industrije, nastale su velike medijske kompanije, monopolisti na globalnom nivou. Podela tržišta prema specijalizaciji za pojedine vrste programa (informativa, zabavni, sportski, muzički program, kanal kulture) koncentrisala je moć globalnih medijskih oligopola što podrazumeva vlasništvo nad televizijskom, filmskom i muzičkom produkcijom, časopisima, novinama, veb-sajtovima i obezbedila monopol nad informacijama. Dominantan položaj medijskih industrija u globalnom medijskom svetu omogućio je manipulaciju informacijama koje se interpretiraju prema interesima biznisa i politike. Plasiranje dezinformacija, senzacionalističko izveštavanje, skretanje pažnje na nebitne informacije u okviru *infotainment*¹ programa, ukazuje na medijsku strategiju po kojoj je polje informativne preraslo u svet zabave (Milenković, 2018: 27).

Sa pojavom društvenih medija promenili su se trendovi medijskih industrija koje su direktno postale zavisne od razvoja internet i sajber kulture koja predstavlja kulturnu aktivnost u virtuelnom prostoru u kome se „proizvode ideje, tumačenja, vrednosti, uticaji, ukusi” (Radojković, Stojković i Vranješ, 2015: 160). Dominantne medijske industrije nameću svoje interese kao opšte, koristeći manipulativne poruke radi obezbeđivanja podrške javnosti za svoje ideje. Neograničene mogućnosti društvene interakcije, neprekidni niz poruka u okviru internet baze podataka i prednosti multimedije učinile su od savremenog

¹ U postmodernom dobu medija, informativni program formatiran je po principu zabavnih i komercijalnih medijskih sadržaja.

čoveka sajber zavisnika zatvorenog, nekritičnog, lakoveranog pojedinca uronjenog u virtuelni prostor (Milenković, 2019: 14).

Druga sintagma sadržana u naslovu rada *medijska pismenost* jeste „skup gledišta koje u korišćenju medija aktivno primenjujemo da bismo protumačili značenje poruka koje primamo” (Poter, 2011: 47). Medijsko obrazovanje ne treba posmatrati samo kao edukaciju korisnika tradicionalnih i društvenih medija radi razumevanja i upotrebe medijskih sadržaja. Suština medijske pismenosti sastoji se u upoznavanju načina rada medija, mogućnosti njihovog korišćenja shodno medijskim funkcijama, u razvijanju kritičkog odnosa prema medijskim sadržajima i upoznavanju sa rizicima informisanja putem medija. Doprinos medijske pedagogije sastoji se u mogućnosti saznavanja specifičnosti informatičkog društva u okviru globalizacionih promena i odgovarajućeg medijskog okvira stvarnosti koji potiskuje, tehnološki uobličava i transformiše celokupni svet dosadašnje kulture (Vuksanović, 2008: 39).

U sferi novih medija u kojoj se lako može zameniti stvarno sa virtuelnim, izmišljeno sa realnim, u sajber prostoru u kome kreator medijskih poruka može biti svako ko je kreativan i tehnološki obrazovan (Milenković, 2020), potrebno je razumeti medijske manipulativne aktivnosti, na pravi način čitati medijske poruke i odbraniti se od vrednosti i uzora koje mediji nameću. I evropski pristup upravljanju medijskim sektorom u okviru koga se nalaze medijske industrije predviđa zajedno sa uspostavljanjem medijskog tržišta i medijskog pluralizma formulisanje opštih standarda u okviru medijske pismenosti. Obrazlažući pojam medijskog opismenjavanja Daglas Kelner (Douglas Kellner) ističe prednosti izučavanja medijske pismenosti u savladavanju novih veština, mogućnosti sticanja vlastite koristi upotrebom „različitih medijskih tehnologija kao oruđa izražavanja i stvaranja” (Kelner, 2004: 551). U manipulativnim sadržajima medijske kulture, fikcije se realizuju do najsitnijih i najfinijih detalja da bi događaji izgledali savršeno realistični što dovodi do toga da zbivanja iz stvarnog sveta postaju medijski proizvedena. O tome piše teoretičar kulture Paul Virilio (2000: 20) ističući da televizija i novi napredni programi internet kontrolora beleže aktivnosti, interesovanja i potrebe internet korisnika. Na osnovu tih saznanja sačinjavaju se profili koji se usled pojave novih pretraga stalno ažuriraju. Tako prikupljeni podaci služe da se internet korisnicima plasiraju odgovarajuće komercijalne poruke s ciljem pribavljanja profita.

Promene u svetu medijske industrije

Stalna promena medijske tehnologije, regulative i medijskih sadržaja utiče na medijsku industriju koja neprestano istražuje nove načine prilagođavanja zahtevima globalne publike. U kontekstu komercijalizacije medija, tabloidno, senzacionalističko izveštavanje pripada komercijalnom obliku medijske kulture. Prelazak na tehnologiju "trgovine pažnjom" masovne publike, kreiranje proizvoda koji šokiraju, sadržaja najnižeg kvaliteta koji privlači svojom popularnošću veliki broj potrošača, zadovoljava interese medijske elite za sticanje profita. Akteri ovakvih sadržaja medijske kulture jesu ličnosti koje u okviru procesa socijalizacije zamenjuju mladima njihove primarne komunikacione grupe „u edukovanju ukusa, vrednosti i načina mišljenja, stvarajući nove modele identifikacije i rezonantne predstave stila, mode i ponašanja“ (Kelner, 2004: 28).

Pri uspostavljanju kolektivnih i pojedinačnih identiteta i istina, medijska industrija se nametnula kao „jedini referentni okvir za tumačenje stvarnosti“ (Crnobrnja, 2010: 31). Televizijski program nije istinska slika stvarnosti niti 'čista, neposredna informacija', već 'aktivna proizvodnja znakova' (Crnobrnja, 2010: 32). Stalnim ponavljanjem informacija mediji stapaju ulogu komunikatora i recipijenta u jednu komunikacionu situaciju medijski obrađenu. Publika se tako privikava na 'servirana' značenja i poistovećuje stvarnost sa fikcijom (Lehmann, 2004: 341). S obzirom na specifičnost i posebne društvene vrednosti medijskih sadržaja koji se tretiraju kao roba i podležu zakonima tržišta, postavlja se pitanje odnosa između istine u realnom svetu i medijski proizvedene realnosti, kao i odnosa između objektivno kreiranih proizvoda i podilaženja ukusu publike radi sticanja profita. Zainteresovanost javnog mnjenja za određenu temu postiže se estetizacijom i dramtizacijom informacija, „zaoštravajući bitku oko tiraža ili rejtinga na sve većem, ali siromašnijem medijskom tržištu“ (Jevtović, Vulić i Pavlović, 2011: 80).

U beskonačnom mnoštvu informacija na internetu, u sintezi slika, pisanog i izgovorenog teksta, treba se odlučiti za pouzdane izvore, što ponovo upućuje na potrebu razvoja i upotrebe znanja stečenih putem medijskog opismenjavanja. Za korisnike tradicionalnih i društvenih medija, sposobnost razumevanja poruka medijske kulture, 'čitanje između redova' postaje važan deo medijske edukacije. Medijski nedovoljno obrazovana publika, naročito u virtuelnom svetu, predstavlja posebno zanimljivu ciljnu grupu za stručnjake u ekonomskom i političkom marketingu medijskih industrija. Iako zahtevna, onlajn publika koja

očekuje „tačnost i brzinu, detaljnu informaciju, audio i video isečke ... izveštavanje uživo, a sve to u privlačnom i lako upotrebljivom paketu” (Krejg, 2010: 31), ne snalazi se najbolje u medijski posredovanoj realnosti. Manipulativnim aktivnostima mediji „programiraju način njihovog gledanja na svet utičući na očekivanja u pogledu međuljudskih odnosa, lične privlačnosti, uspešnosti, slave, zdravlja, dešavanja koja su vredna medijske pažnje, problema i rešenja za njih“ (Poter, 2011:16).

Potrebu ljudi za narativnom formom, profita radi, iskoristili su mehanizmi marketinga medijskih industrija delujući u skladu sa ekonomskim i političkim interesima koje zastupaju. U potrošačkom, medijski posredovanom društvu spektakla pričaju se priče s ciljem ulepšavanja istorije, zbog motivacije potrošača, ili kreiranja političkog života. Pripovedanje spin doktora (spin doctors) postalo je efikasno sredstvo podčinjavanja i kontrole u želji da se utiče na tokove društvenih kretanja. „Upravljanje pričanjem priča nije ništa drugo do pokušaj da se kontroliše način na koji se ove priče razvijaju” (Salmon, 2010: 39). Te poruke, medijski posredovane, nastale kao rezultat koncepta upravljanja *storitelingom*, potrebno je analizirati, kritički sagledati i razotkriti njihovo pravo značenje. Tako razrađene i procenjene informacije mogu postati relevantan izvor na osnovu koga se formiraju stavovi, donose odluke i oblikuju ponašanja. Pravilnim tumačenjem značenja medijskih poruka i kritičkim odnosom prema medijskim predstavama može se smanjiti upliv političko-ekonomskih interesa u celokupnu medijsku strukturu i uticaj globalnih medijskih sadržaja koji neprimetno nameću teme, ideje, stavove i sadržaje dominantne medijske kulture tamo gde su “male kulture” izgubile mogućnost afirmacije na globalnom tržištu.

U periodu civilizacije slike preovladavaju vizuelne poruke u svakodnevnoj komunikaciji naročito putem društvenih mreža – slanje emotikona (*emotion* i *icon*), selfija (*selfie*) i drugih slika dostupnih na internetu umesto pisanih i glasovnih poruka. Slikovna razmena mišljenja i prevlast slika nad rečima može postepeno vratiti ljudsku civilizaciju na početke njenog razvoja. Osim slika kao primarnih elemenata medijskih proizvoda, pojavio se i fenomen virtuelne stvarnosti (*Virtual Reality*) kao „dominantna dimenzija naše realnosti“ (Castells, 2018) i nov jezik pokretnih slika koji nudi mogućnost uranjanja u tu realnost (Deleuze et al., 2019). Kreativne industrije prihvatile su ovaj inovativni izazov kao mogućnost povećanja profita izlaskom na tržište sa novim proizvodima iz ove oblasti. Smatra se da će ovaj novi medijum u budućnosti prerasti u medij. On se već sada koristi u svetu zabave, kao i u različitim vidovima obrazovanja (Todorović, 2020: 274).

U postmodernom svetu simulacije, video-igre postale su nova medijska industrija sa sadržajima koji se doživljavaju kao uticajni medijski tekstovi, jer formiraju stavove, ponašanje medijske publike i javnosti uopšte. Zbog toga se u okviru medijske pedagogije i studija novinarstva počinje sa proučavanjem ovog društvenog fenomena. Kao i ostali društveni mediji i video-igre dozvoljavaju korisnicima/igračima da aktivno učestvuju u proizvodnji i distribuciji igara – u njihovom kreiranju, dizajniranju, modifikaciji, predlogu novih rešenja prelazaka na viši nivo i formiranju novih žanrova (Maravić, 2022: 316). Ove igre na internetu postale su novi društveni fenomen s obzirom na to da u njima učestvuju igrači iz čitavog sveta koji uranjaju u virtuelne svetove, formiraju svoje avatare, stiču prijatelje i neprijatelje vodeći svoj *Second life* u kome imaju utisak komunikativne bliskosti sa ostalim igračima. Otuda potiče taj prividno društveni karakter igre koja ima hipnotičko dejstvo na posetioce ove virtuelne zabave (Todorović, 2020: 234).

Ako se pođe od toga da su „stvarnost i fikcija odraz jedna druge” i da u tome glavnu ulogu imaju mediji, zaključuje se da je razlog tome činjenica da obe priče „pripadaju istom svetu u kome je stvarno iskustvo ustupilo mesto procesima simulacije” (Salmon, 2011a: 48). U tom smislu, stvaranje digitalnih okruženja i aktivnosti ulaska, izlaska ili oblikovanja tog prostora, postaje sastavni deo saradnje internet korisnika ukazujući istovremeno na promene koje su zahvatile medijske industrije XXI veka. Kreiranje haštaga (*hashtag*, #), dinamičnog označavanja radi lakšeg pronalaženja poruka sa određenom temom, i pojava internet mimova (*internet meme*) kao „reprezentacije pop kulture u formi tekstova, videa ili fotografije s porukom koju često kreira više pojedinaca” (Čejko, 2018: 67) označili su uspostavljanje digitalnog života i stavljanje znaka jednakosti sa stvarnim životom koji je u sprezi sa tehnologijom postao ‘proširena stvarnost’. Te promene u svetu medijske industrije istovremeno znače povećanu potrebu za medijskom pismenošću.

Potreba za medijskom pismenošću

S obzirom na to da medijske industrije utiču na formiranje nove slike sveta, da usmeravaju živote ljudi nudeći im medijski prihvatljive stilove života, ove industrije imaju značajnu ulogu u nametanju trenutno poželjnih političkih, ekonomskih, kulturnih kretanja i promena u društvu. Zbog toga je potrebno razvijati sposobnosti i različite veštine korišćenja medija, unaprediti kritički pristup medijskim sadržajima i tehnologiji “trgovine pažnjom” masovne publike.

Kao potrošači medijskih proizvoda u potrazi za “kompletnom slikom”, za “informacijom više”, težeći stalnoj dostupnosti medija, onlajn korisnici u medijskoj svakodnevici putem “pametnih telefona” dobijaju mnoštvo informacija gubeći, pritom, osećaj za odnos istine u realnom svetu i medijski proizvedene realnosti, kao i osećaj za kritičko sagledavanje medijskih tekstova. „Svet nikada nije bio bogatiji brojem znakova i značenja, ali istovremeno sve je manje njihove autentičnosti i kritičnosti” (Jevtović, Petrović, Aracki, 2014: 14). To ukazuje na svojevrsni komunikacioni paradoks. S obzirom na mogućnost participacije internet korisnika u procesu proizvodnje sadržaja u kome se može pojaviti kao očevidac, predlagač, urednik, distributer i interpretator, onlajn publika je postala moćan saradnik profesionalnih komunikatora. Radi uspešnog učešća u medijskim participativnim procesima u javnom dijalogu, dodatno se povećala potreba za kritičkom medijskom pismenošću i ostalim oblicima interakcije sa medijima u okviru participativne kulture (*participatory culture*)² (Jenkins et al., 2009: 6).

Usled procesa digitalizacije i konvergencije medija, povećane dostupnosti medijskih sadržaja i kanala komuniciranja, zbog promene navika publike, medijska industrija prolazi kroz dinamične, ubrzane promene. Naročito su nove slobode i uloge medijske publike nametnule potrebu za drugačijom komunikacijom medija i auditorijuma. U okviru savremenih medijskih tokova publika se generacijski razlikuje po svojim sklonostima, po odnosu prema digitalnim tehnologijama i omiljenim vrstama medijskog sadržaja. Te razlike kreću se od digitalne isključenosti do digitalnih urođenika i tehno-zavisnika (Martinoli, 2019: 62). Publika ima više izbora nego ikada ranije da odluči kada i na koji način će pristupiti proizvodima medijske industrije, da li će se opredeliti za sadržaje samo jednog medija ili će istovremeno pristupiti različitim medijskim aktivnostima. Fenomen “podeljene pažnje”, “istovremene upotrebe medija” poznat kao medijski multitasking (*media multitasking*), omogućio je povećanu dostupnost aktuelnih medijskih sadržaja i kanala komuniciranja, ubrzanje protoka informacija, a sve zahvaljujući interaktivnom medijskom okruženju, konvergenciji medija, participativnosti i transmedijalnim narativima (Martinoli,

² Oblik kulture koji omogućava učešće publike u kreiranju kulturnog i medijskog sadržaja. Veže se za digitalno, umreženo doba u kome se komunikacija i funkcionisanje korisnika na mreži bazira na modelu saradnje u proizvodnji značenja. Pri kreiranju i deljenju kreacija sa drugima, treba znati da ne mora svaki član da doprinese sadržaju, ali mora verovati da će njegov doprinos biti adekvatno vrednovan (Jenkins et al., 2009: 6).

2019: 66). Multitasking medija postao je način života. Ovaj pojam podrazumeva istovremeno obavljanje dva ili više relativno nezavisnih zadataka, pri čemu najmanje jedan od njih uključuje korišćenje medija (Xu et al. 2016: 242).

Za razliku od analognog medijskog perioda kada je publika samo čitala, slušala i gledala, posle procesa digitalizacije njena ponašanja su se promenila. Britanski Ofkom³ koji je po Zakonu o komunikacijama obavezan da promovise i sprovodi istraživanja iz oblasti medijske pismenosti, organizuje širok spektar istraživanja u okviru medijskih industrija koja ukazuju na to da publika prati tradicionalne medije i koristi veb-sajtove. Zaključuje se da ljudi istovremeno koriste medijske i komunikacione usluge i uređaje i da te aktivnosti predstavljaju centralni deo dana masmedijskih potrošača. Prema istraživanjima Ofkoma⁴, (Media Multitasking, 2015), aktivnosti medijske potrošnje svode se na pet kategorija u okviru kojih današnja publika gleda, sluša, čita/pretražuje/koristi, komunicira (audio-video i tekst kroz personalne uređaje za komuniciranje ili aplikacije) i igra (video igre na elektronskim uređajima) (Martinoli, 2019: 67). Studije u Sjedinjenim američkim državama, ukazuju da većina tinejdžera obavlja više medijskih aktivnosti istovremeno: slušaju muziku (73% ispitanika), gledaju televiziju (68%), koriste računar (66%) i čitaju (53%) (Xu et al. 2016: 242). Da medijska pismenost mora postati deo obrazovanja svakog građanina u globalnom okruženju, jedan je od zaključaka istraživanja Fakulteta političkih nauka u Beogradu⁵ u kome se navodi da se samo tako može dostići pravo na slobodu izražavanja i koristiti ga na moralan i verodostojan način. Samo medijski pismeni mogu se snaći u svetu medija i novih tehnologija. Više se ne postavlja

³ To je vladina agencija osnovana 2003. godine kao regulatorno telo u Velikoj Britaniji u oblasti radiodifuzije, telekomunikacije i poštanske industrije. Po zakonu Ofkom je obavezan da zastupa interese građana i štiti javnost od uvredljivog sadržaja. Poznat je po istraživanjima u oblasti medijske pismenosti.

⁴ Nacionalno reprezentativan uzorak u Ujedinjenom Kraljevstvu iznosio je 1644 učesnika starosti 16+. Oni su učestvovali u glavnoj studiji *Digital Dai* popunjavajući sedmodnevne medijske dnevnik. Istraživanje se odnosilo na medijsko ponašanje učesnika onda kada su preduzimali bilo koju od medijskih i komunikacijskih aktivnosti kao što su: gledanje, slušanje, čitanje, deljenje sadržaja, ostavljanje komentara, interaktivna komunikacija...

⁵ Naučno-istraživački projekat *Politički identitet Srbije u regionalnom i globalnom kontekstu* u realizaciji Fakulteta političkih nauka, Univerziteta u Beogradu u periodu od 2011. do 2019. godine koji je finansiralo Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

pitanje da li se treba medijski obrazovati, već kako to učiniti i šta je osnovni cilj edukativnog procesa (Veljanovski, 2012: 58).

Nema više samo krivca u liku medija i novinara od kojih bi mogli da nas zaštite pravo i zakoni ne samo kao učesnike, korisnike ili predmet izveštavanja "građanskog" i profesionalnog novinarstva. Koristeći pravo na komuniciranje svako od nas može da nanese štetu drugim ljudima, ali i obrnuto, možemo veoma lako postati žrtva drugih (Radojković, 2011: 306).

Zaključak

Da li će se medijska publika nesvesno, bez kontrole prepustiti medijskom uticaju i dopustiti dominaciju medijske industrije koja manipuliše javnošću, ili će svesno koristiti medije za ostvarivanje svojih interesa i ciljeva, zavisi od nivoa medijskog obrazovanja masovne publike. Prateći povećanje broja korisnika i medijskih konzumenata potrebno je kreirati medijske strategije koje će zacrtati promene u okviru funkcionalnog sticanja medijskih kompetencija i multimedijske pismenosti publike i profesionalnih komunikatora. To znači da na opšte društvenom nivou treba zagovarati utemeljenje i širenje medijske pismenosti, jer je već sada primena novih informacionih tehnologija deo savremenog života u okviru medijske svakodnevice. Sagledavajući različita gledišta razvoja medijske pismenosti u okviru globalnog društva u kome dominiraju medijske industrije, može se reći da je medijska pismenost jedan od mogućih odgovora na nedoumice, nerazumevanja i pogrešna "čitanja" medijskih narativa u globalnom svetu. S obzirom na stalne promene medija masovne komunikacije i dominantnu ulogu medijskih industrija na globalnom nivou, raste važnost obrazovanja za korišćenje medija. Medijska pismenost predstavlja jedinstven način za isticanje dobrih i suzbijanje loših strana medija u informatičkom društvu. Jedino tako će se u budućnosti obezbediti benefiti od mnogobrojnih mogućnosti komunikacije u novom tehnološkom dobu.

Reference

- Castells, M. (2018). *Uspon umreženog društva*. Službeni glasnik.
- Čejko, M. (2019). *Superpovezani*. Clio.
- Crnobrnja, S. (2010). *Estetika televizije i novih medija*. Clio.

Deleuze, J., Maurage, P., Schimmenti, A., Nuyens, F., Melzer, A., and Billieux, J. (2019). Escaping reality through videogames is linked to an implicit preference for virtual over real-life stimuli. *Journal of Affective Disorders*, 245:1024-1031. Pristupljeno 5.3.2023. na <https://doi.org/10.1016/j.jad.2018.11.078>.

Havens, T. and Lotz, A. (2012). *Understanding media industries*. Oxford University Press.

Herman E. and Mekčesni R. (2004). *Globalni mediji*. Clio.

Jenkins, H., Clinton, K., Purushotma, R., Robison, A. J., and Weigel, M. (2009). *Confronting the Challenges of Participatory Culture. Media Education for the 21st Century – Reports on Digital Media and Learning*. The MIT Press.

Jevtović, Z., Petrović, R. i Aracki, Z. (2014). *Žanrovi u savremenom novinarstvu*. Jasen.

Jevtović, Z., Vulić, T. i Pavlović, D. (2011). Filozofija straha i (re)konstruisanje medijske stvarnosti. *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 133, 72-91.

Kelner, D. (2003). Globalizacija i postmoderni zaokret. U V. Vuletić (ur) *Globalizacija – mit ili stvarnost, sociološka hrestomatija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Kelner, D. (2004). *Medijska kultura*. Clio.

Krejš R. (2010). *Onlajn novinarstvo*. Clio.

Lehman, H. (2004). *Postdramsko pozorište*. Centar za dramsku umetnost, Zagreb.

Maravić, M. (2022). *Totalna istorija video-igara*. Clio.

Martinoli, A. (ur) (2019). *Priručnik: regulatorni okvir i poslovni modeli onlajn medija*. Fondacija za otvoreno društvo, Beograd.

Media Multitasking – Ofcom (2015). *Report on findings of analysis of Digital Day research*. Pristupljeno 1.5.2023. na https://www.ofcom.org.uk/__data/assets/pdf_file/0020/47261/media_multitaskingl.pdf

Milenković, V. (2018). Međunarodno/globalno komuniciranje u estetizovanoj stvarnosti – propaganda ili globalno razumevanje. *Politička revija*, vol. 56, broj 2, 25-41.

Milenković, V. (2019). *Mediji, kultura, politika – u epohi globalizacije*. Visoka škola za komunikacije, Beograd.

Milenković, V. (2020). Značaj medijske pismenosti u globalnom društvu. *Kultura polisa*, vol. 17, broj 42, 563-572.

Mirkov, L. (2019). Pripovedanje u novinarstvu kao žanrovski postupak. *CM Communication and Media*, vol. 14, broj 45, 135-156.

Poter, Dž. (2011). *Medijska pismenost*. Clio.

Potter, W. J. (2004). Argument for the need for a cognitive theory of media literacy. Section 7: *Media Literacy in the Future*. *American Behavioral Scientist*, 48(2), 266-272.

Radojković, M., Stojković, B. i Vranješ, A. (2015). *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*. Clio.

Radojković, M. (2011). Obrazovanje novinara ili medijska pismenost? U R.Veljanovski (ur), *Verodostojnost medija – Dometi medijske tranzicije*, (299-307). Čigoja.

Salmon, K. (2010 a). *Strategija Šeherezade*. Clio.

Salmon, K. (2010). *Storytelling – Ili pričam ti priču*. Clio.

Scharrer, E. and Zhou, Y. (2022). *Media literacy and communication*. In J. Nussbaum (Ed.), *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. Oxford University Press. Pristupljeno 1.3.2023. na <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.1304>.

Todorović, A. L. (2020). *Medijske industrije*. Clio.

Veljanovski, R. (2012). Obrazovanje za medije u novom tehnološkom dobu – promena diskursa. *Kultura*, broj 135, 49-64.

Virilio, P. (2000). *Informatička bomba*. Svetovi.

Vukadinović, M. (2013). *Zvezde supermarket kulture*. Clio.

Vuković, V. (2017). Medijska kultura i civilizacija slike: ka produkciji konteksta. U M. Nikolić (ur), *Zbornik FDU*, broj 32, (11-25). FDU, Beograd.

Vuksanović, D. (2008). Medijsko obrazovanje: potreba i/ili nužnost opstanka savremenog sveta kulture. U D. Vuksanović (ur), *Knjiga za medije, mediji za knjigu*, 35-41. Clio.

Xua, Sh., Wang, Z. and David P. (2016). Media multitasking and well-being of university students. *Computers in Human Behavior*, vol. 55, part A, 242-250

Zdravkova, E. (2019). Media literacy as a key competency for the safe and effective use of media. In *ICERI2019 Proceedings* 7467-7473. IATED.

Summary: DOMINANCE OF THE MEDIA INDUSTRY IN GLOBAL SOCIETY: THE PERSPECTIVES OF MEDIA LITERACY

Media industries are most often viewed in the context of the development of mass communication media, although they can also be analyzed from the perspective of an institution that emphasizes profit as its main goal. There are a number of open questions related to the concept of the media industry, of which the broadest observation perspective is related to the development of the global media industry, but also to the progress of individual media industries; it is possible to look at the key changes in the production, distribution and consumption of media messages, then to analyze the relationship between the media industry and the entertainment industry and to point to the development of modern forms of media communication. One of the most important issues in the postmodern era of media is the future of both media literacy and its benefits.

The paper interconnects issues of development and the dominant role of the media industry as one of the most important industries in the global world and issues of the future of literacy as the basis which human civilization is based on. The importance of media literacy is reflected in the context of the continuous development of the media industry and modern forms of media communication.

As the first mass media, at the time of its expansion, the press had a monopoly on the information market. As a media industry, newspapers have enabled their owners to build their media empires. The advent of electronic and online media has shaken the press, but it has always managed to adapt and survive. Even today, the press is one of the sources of information for the electronic media, regardless of whether it is in print or online edition. Internet generations are informed by reading news on portals and social networks, which indicates that the press managed to break through, adapt and maintain the role of the one who informs using text, photos, graphs, tables, audio-video recordings.

Keeping up with new technologies, television is also taking a high position within the media industry, especially thanks to the power of the television image.

“Image culture gives additional quality to information, even though in postmodernity it has become self-sufficient, enabling media-constructed events to be credible” (Milenković, 2020: 569). In the context of the media culture of the global society, instead of commodity fetishes, the media industries have placed storytelling in the focus of the consumer society of the spectacle (Salmon 2011). That accumulation of narratives and emotions made it possible to control the desires, needs and behavior of the media consumers (Vuković, 2017: 22).

Media industries have passed a long way of development and have become one of the most important factors of modern society that decisively influences cultural, economic and political events, forming new images of the world with the intention to participate both in the management and in radical changes of events, phenomena, individuals and entire societies on a global level. Considering the specificity and special social values of media content, which are treated as commodities and are subjected to the market laws, the question referring to the relationship between the truth in the real world and the reality produced by the media arises, of which the latter one often matches the power centers’ interests, as well as the relationship between the need for objectively and independently created products and pandering to audience tastes in order to make profit. The television program is not a true picture of reality or ‘pure, immediate information’, but ‘active production of signs’ (Crnobrnja, 2010: 32). Through the constant repetition of information, the ‘act of sending signs’ merge the communicator and the recipient into one communication situation mediated and processed by the media. The audience thus gets used to the ‘served’ meanings and identifies reality with fiction (Lehmann, 2004: 341).

In the world of new media where it is easy to replace the real with the virtual, the fictional with the real, in the cyber space where the creator of media messages can be anyone who is creative and technologically educated, it is necessary to understand media manipulative activities and read media messages in the proper way, defend yourself from desirable values and role models imposed by the media (Milenković, 2020). “Media literacy is a set of viewpoints that we actively apply in using the media to interpret the meaning of the messages we receive” (Potter, 2011: 47). The contribution of media pedagogy is reflected in the possibility of learning about the specifics of the information society within the framework of globalization changes and the appropriate media framework of reality that suppresses and technologically shapes and transforms the entire world of previous culture (Vuksanović, 2008: 39).

Apart from images as the primary elements of media products, the phenomenon of virtual reality has emerged as a new language of moving images that offers the possibility of immersion in that reality. Creative industries have accepted this innovative challenge as a welcome opportunity to increase profits by entering the market with new products in this area. It is believed that in the future this new medium will grow into a medium that is already being used in the world of entertainment, but also within various forms of education (Todorović, 2020: 274).

Considering that media industries influence the formation of a new image of the world, that they direct people's lives by offering them media-acceptable lifestyles, they direct their attitude towards currently desirable political, economic, cultural movements and changes in society.

Considering different aspects of the development of media literacy within the global society dominated by media industries, it can be declared that media literacy is one of the possible answers to doubts, misunderstandings and inaccurate 'reading' of media narratives in the global world. Given the constant changes in the media of mass communication and the dominant role of the media industries on a global level, the importance of media education is increasing. Media literacy represents a unique way to highlight the good and suppress the bad sides of media in the information society. It is going to be the only way in the future to ensure the benefits of numerous possibilities of communication in the new technological age.

Keywords: media industries, media literacy, global society, communication, media contents.

Vesna Milenković (vesna.milenkovic@fzs.edu.rs) vanredni je profesor na Fakultetu za sport, smer Sportsko novinarstvo, Univerzitet "Union – Nikola Tesla" u Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Zorica Đurić: ULOGA POSLOVNE KOMUNIKACIJE U PRUŽANJU KVALITETNIH USLUGA U TURIZMU

Sažetak: Poslovna komunikacija je od izuzetne važnosti i predstavlja polaznu osnovu za sve vrste poslovnih transakcija i uspostavljanje dobrih poslovnih odnosa, a time i jedan od ključnih aspekata za uspešno poslovanje organizacija u svim privrednim granama, jer utiče na sve aspekte poslovanja, što se naročito odnosi na uslužne delatnosti. Poslovna komunikacija ima posebno značajnu ulogu u turizmu, koji, kao izuzetno specifičnu uslužnu granu, karakteriše stalna direktna interakcija i komunikacija između zaposlenih i turista, što je ključni i sastavni deo kvaliteta turističkih usluga, čime se ostvaruje zadovoljstvo turista, a time i unapređuje uspešnost u poslovanju. Poslovna komunikacija u turizmu obuhvata mnogobrojne i kompleksne aspekte komunikacije, kao i sve vrste i oblike komunikacije, kako između turista i zaposlenih, tako i između zaposlenih, poslovnih partnera, medija, što uključuje javno oglašavanje i marketing, odnose sa javnošću i korisnicima usluga, imidž organizacije, čime značajno utiče na nivo kvaliteta svih turističkih usluga. Cilj ovog rada je da analizira ulogu poslovne komunikacije u pružanju kvalitetnih usluga u turizmu, da uvid u njihove najvažnije aspekte i ukaže na značaj poslovne komunikacije u postizanju boljeg kvaliteta usluga, jer predstavljaju polaznu i ključnu osnovu za ostvarivanje uspešnosti u poslovanju u svim segmentima turizma.

Ključne reči: poslovna komunikacija, turizam, kvalitet usluga, turisti, poslovanje

Uvod

Poslovna komunikacija ima ključni značaj u poslovanju svih privrednih subjekata u svim privrednim granama (Pavić, 2011; Krizan et al., 2008), što se posebno odnosi na uslužne delatnosti zbog uključenosti potrošača u taj proces (Zubanov, 2021). Taj značaj ogleda se u tome što se sve vrste poslovnih transakcija, kao i stvaranje dobrih poslovnih odnosa, vrše uz pomoć poslovne komunikacije, čime se utiče na ostvarivanje ciljeva, a time i na uspešnost poslovanja preduzeća (Zerfass et al., 2017; Bisen, 2009). Poslovna komunikacija podrazumeva složen proces razmene informacija, poruka unutar poslovnog sveta, a njen osnovni zadatak je da pomogne poslovnoj organizaciji da postigne ciljeve u ostvarivanju poslovnih rezultata (Zubanov, 2021; Krizan et al., 2008).

Poslovna komunikacija zauzima posebno važno mesto u turizmu (Đurić, 2018; McCabe, 2010). Turizam je vrlo specifična i kompleksna uslužna privredna grana,

koju odlikuje stalna interakcija i komunikacija na svim nivoima sa turistima (Cooper, 2021), posebno interpersonalna između turista i zaposlenih (Huang & Xie, 2017), koja se odražava i na kvalitet usluga (Mok et al., 2013).

Kvalitetne usluge su primarni koncept poslovanja u turizmu i osnova za njegovo uspešno poslovanje (Nunkoo et al., 2017; Radojevic et al., 2015). Kvalitet usluga podrazumeva sposobnost da se zadovolje i nadmaše očekivanja korisnika usluga i time ostvari njihova lojalnost (Anabila et al., 2022). Potrebno je naglasiti da su turističke usluge deo integrisanog turističkog proizvoda, koji je vrlo kompleksan i specifičan, što uključuje dobrodošlicu, gostoprimstvo, izgradnju dobrih odnosa, odnosno stalnu komunikaciju sa korisnicima usluga, kojom se postiže zadovoljstvo i stvara jedinstven doživljaj i nezaboravno iskustvo korisnika usluga, odnosno turista (Mok et al., 2013; Alnawas et al., 2019).

Sa druge strane, poslovno okruženje, koga danas karakterišu brze promene, neizvesnost, jaka konkurencija i usmerenost na potrošače, koji zauzimaju centralno mesto u poslovanju, nametnulo je potrebu da treba ići korak dalje i maksimizirati zadovoljstvo korisnika usluga i postići njihovo oduševljenje (Cooper, 2021). Izuzetno visok nivo kvaliteta usluga je jedini način da se to postigne, što omogućava i sticanje konkurentne prednosti, koja je neophodna da bi se opstalo na zahtevnom turističkom tržištu (Tores et al., 2014; Oh & Kim, 2017). Upravo iz tog razloga za sve turističke organizacije kritičan aspekt uspeha u poslovanju predstavljaju odnosi sa korisnicima usluga i način komunikacije (Anabila et al., 2022).

Dobra i efikasna komunikacija je ključni element uspešnosti turističkog poslovanja (Đurić, 2018) jer se na taj način ostvaruje visok nivo kvaliteta usluga i zadovoljstvo korisnika usluga, a time i lojalni klijenti i potrošači koji se stalno vraćaju (Zubnov, 2021). To znači da je poslovna komunikacija sastavni deo turističkih usluga i da ima direktan uticaj na kvalitet usluga (Mok et al., 2013). Ona u turizmu obuhvata mnogobrojne i kompleksne aspekte komunikacije, kao i sve vrste i oblike komunikacije, između turista i zaposlenih, između zaposlenih, poslovnih partnera, medija, što uključuje javno oglašavanje i marketing, odnose sa javnostima, kao i imidž organizacije (Radac et al., 2013; McCabe, 2010).

Ovim se ukazuje na to da radnici koji su zaposleni u turizmu moraju imati izuzetnu komunikaciju na svim nivoima kako bi se ostvarili visok nivo kvaliteta usluga i ciljevi organizacije, što podrazumeva i posedovanje odličnih komunikacijskih veština (Mok et al., 2013), koje se smatraju i najvažnijim u turizmu (Čuić-Tanković et al., 2022).

Da bi se postiglo uspešno poslovanje, neophodno je da svaka turistička organizacija uspostavi efikasan sistem komunikacije (Đurić, 2018), koji je od

vitalnog značaja i mora da uključi planiranje i uspostavljanje strategije u skladu sa ciljevima organizacije, a potom i implementaciju u operativnom poslovanju (Lahap et al., 2016). To podrazumeva i izradu i primenu poslovnog kodeksa, zasnovanog na opštim etičkim kodeksima (UNWTO, 2011), koji treba da uključi i procedure i standarde za sve aspekte i nivoe komunikacije i ponašanja zaposlenih (Lahap et al., 2016). Svaka turistička organizacija mora isto tako da uspostavi i stalnu obuku zaposlenih, kako bi se efikasnije sprovodile radne obaveze i ostvarili organizacioni ciljevi (Huang & Xie, 2017). Jedino je na taj način moguće ostvariti efikasnu komunikaciju i visok nivo kvaliteta usluga, što će doneti maksimiziranje zadovoljstva korisnika usluga i njihovu lojalnost, povećanje poslovanja, bolju konkurentnost na tržištu, a time i uspešno poslovanje (Cooper, 2021).

Pregled literature – poslovna komunikacija i kvalitet usluga u turizmu

Komunikacija predstavlja najkompleksniju i najdinamičniju ljudsku aktivnost i složen proces koji uključuje odašiljanje, prenošenje i primanje poruka i informacija (Krizan et al., 2008). Poslovna komunikacija odnosi se na svesni i sa namerom ciljani prenos i razmenu poruka, informacija, mišljenja, ideja unutar poslovnog sveta radi postizanja poslovnih ciljeva i konkretnih rezultata, što uključuje ekonomske benefite za organizaciju (Pavić, 2011). Ona obuhvata i sve vrste, oblike i aspekte komunikacije, poput interne i eksterne komunikacije, usmene i pisane, odnosno verbalne komunikacije, kao i neverbalne komunikacije (Krizan et al., 2008). Njena kompleksnost ogleda se u tome što što uključuje i javno oglašavanje i marketing, odnose sa poslovnim partnerima, zaposlenima, javnošću i imidž organizacije (Zubanov, 2021).

To znači da je efikasna poslovna komunikacija preduslov i ključni aspekt za uspešan rad bilo koje poslovne organizacije u svim privrednim granama, jer utiče na sve aspekte poslovanja, kao osnova za uspostavljanje poslovnih transakcija i dobrih poslovnih odnosa (Pavić, 2011; Bisen, 2009). Njen značaj je posebno očigledan u uslužnim delatnostima, jer čini suštinu uslužnog poslovanja zbog komunikacije sa potrošačima (Zubanov, 2021).

To se posebno odnosi na turizam, koji predstavlja izuzetno kompleksnu, specifičnu multidimenzionalnu uslužnu industriju (Mok et al., 2013). Turizam se razlikuje od drugih uslužnih grana primarno zbog toga što predstavlja složeni sistem, sastavljen od brojnih privrednih i neprivrednih delatnosti i organizacija javnog i privatnog sektora, koje sve zajedno svojim uslugama i proizvodima čine sastavni deo integrisanog turističkog proizvoda, koji predstavlja turističku

ponudu jedne destinacije, da bi se zadovoljile potrebe i očekivanja turista (Cooper, 2021).

Sa druge strane turistički proizvod je isto tako vrlo kompleksan i specifičan, što se posebno ogleda se u tome jer njegov sastavni deo čine usluge, koje su vitalni i ključni deo turističkog proizvoda i moraju biti kvalitetne da bi se zadovoljili zahtevi turista (Cooper, 2021). Kvalitet turističkih usluga je jedan od ključnih faktora za uspešno poslovanje organizacija u turizmu, jer se samo dobrim i kvalitetnim uslugama ostvaruje zadovoljstvo korisnika usluga (Alnawas et al., 2019), obezbeđuje njihova lojalnost (Anabila et al., 2022), a time i bolja pozicioniranost na tržištu i profitabilnost jednog turističkog preduzeća (Nunkoo et al., 2017; Radojevic et al., 2015).

Najvažnije specifičnosti i karakteristike usluga u turizmu su neopipljivost, neodvojivost proizvodnje i potrošnje, direktan kontakt proizvođača i korisnika usluga i varijabilnost (važnost ljudskog faktora), što znači da se one ogledaju u tome što (Mok et al., 2013; Cooper, 2021):

- usluge se ne mogu videti, probati ili dodirnuti pre kupovine
- konzumiranje usluga i proizvoda se odvija istovremeno uz prisustvo i interakciju korisnika usluga i proizvođača, što stvara neponovljivu atmosferu i doživljaj (subjektivan osećaj zadovoljstva ili nezadovoljstva)
- svojim izborom i iskazivanjem svoje percepcije o pruženim uslugama, korisnik usluga učestvuje i utiče na proizvodnju usluge
- varijabilnost usluga determinisana je faktom da se nikada ne mogu ponoviti svi elementi procesa pružanja i konzumiranja usluga, što ukazuje na veliki značaj ljudskog faktora.

Može se konstatovati da je ljudski faktor presudan za realizaciju kvaliteta usluga, odnosno da pružanje kvalitetnih usluga u turizmu direktno zavisi od zaposlenih. Većina turistima pruženih usluga sadrži komunikaciju koja se odvija licem u lice (Huang & Xie, 2017). Na osnovu tog ličnog kontakta, korisnik usluga ocenjuje pruženi servis, kompetencije i gostoljubivost zaposlenih, kao i cele turističke organizacije i odlučuje da li će se ponovo vratiti (Torres et al., 2014). Stoga, način komunikacije zaposlenih u najvećoj meri utiče na kvalitet usluga, bez obzira na ostale segmente kvaliteta usluge (Huang & Xie, 2017; Nunkoo et al., 2017), što ukazuje i na značaj posedovanja dobrih komunikacijskih veština zaposlenih u turizmu (Čuić-Tanković et al., 2022).

Prema istraživanjima sprovedenim u Americi i Evropi, turisti su ocenili da je za njihovo zadovoljstvo pruženim uslugama najvažnije okruženje koje je prijateljsko, topla dobrodošlica, ljubaznost, profesionalizam, razumevanje zaposlenih i

efikasna pomoć u rešavanju raznih situacija i žalbi (Torres et al., 2014). To znači da je poslovna komunikacija integralni deo servisa, koje pruža bilo koja turistička organizacija i da direktno utiče na kvalitet usluge. Ona predstavlja ključni i sastavni deo kvaliteta turističkih usluga, čime se ostvaruje zadovoljstvo turista i unapređuje uspešnost u poslovanju (Cooper, 2021; Mok et al., 2013). Svaka turistička organizacija stoga ima za cilj da ostvari efikasnu komunikaciju i kvalitetne usluge, jer se na taj način korisnici usluga vraćaju, koriste i nove usluge, čime se ostvaruje i kontinuitet prihoda (Đurić, 2018).

Potrebno je istaći da je danas zahtevno globalno tržište, koga karakteriše žestoka konkurencija i usmerenost ka potrošačima, kao centru svih aktivnosti poslovne organizacije, dovelo do toga da je kvalitet usluga jedan od najvažnijih izvora konkurentske prednosti za turistička preduzeća. Isto tako, nametnulo je i zahteve da je potrebno maksimizirati zadovoljstvo korisnika usluga i ostvariti njihovo oduševljenje, jedinstven doživljaj i neponovljivo iskustvo (Nunkoo et al., 2017; Torres et al., 2014). To zahteva i razvijanje dobrih i dugoročnih odnosa sa korisnicima usluga, jer oni biraju i ocenjuju usluge, od čega zavisi i konkurentska prednost na zahtevnom tržištu, a time i uspešnost poslovanja (Oh & Kim, 2017; Torres et al., 2014). Ostvarivanje visokog nivoa kvaliteta usluga bilo koje turističke organizacije, podrazumeva i uspostavljanje efikasnog sistema komunikacije i strategije u poslovanju, što uključuje dugoročnu posvećenost, planiranje, usklađivanje ciljeva, kao i stalnu obuku zaposlenih kako bi se ostvarili bolji rezultati, pozicioniranost na tržištu i profitabilnost kompanije (Lahap et al., 2016; Oh & Kim, 2017).

Materijal i metode – aspekti i dimenzije poslovne komunikacije u turizmu koji utiču na kvalitet usluga

U radu je primenjena deskriptivna metoda, odnosno metoda opisivanja i poređenja određenih definicija i segmenata relevantnih istraživanja stručnjaka, koji su se bavili ovom tematikom, kao i analitičko-sintetički metod u procesu klasifikacije i tumačenja rezultata istraživanja. Poslovna komunikacija u turizmu obuhvata mnogobrojne i kompleksne aspekte komunikacije, kao i sve vrste i oblike komunikacije (Radac et al., 2013), između turista i zaposlenih, poslovnih partnera, zaposlenih, medija, što uključuje odnose sa javnostima, imidž organizacije, javno oglašavanje i marketing (Cooper, 2021; McCabe, 2010).

Interna i eksterna komunikacija, kao dva bazična oblika poslovne komunikacije, zastupljena su u svim turističkim organizacijama. Interna komunikacija podrazumeva komunikaciju unutar organizacije, kojom se informišu i edukuju svi zaposleni, kako bi adekvatno pružili kvalitetne usluge, a eksterna razmenu

informacija sa svim spoljašnjim javnostima, od korisnika usluga, poslovnih partnera, do medija i ostalih, čime se vrši i izgradnja i očuvanje dobrog odnosa sa njima, imidža i reputacije organizacije (Mok et al., 2013; Zubanov, 2021).

Za turizam veliki značaj predstavlja verbalna komunikacija, koja uključuje usmenu i pisanu komunikaciju, kao i neverbalna komunikacija. Usmena komunikacija mora biti najefikasnija u turizmu, ali se ipak pisani oblici komunikacije ne smeju zanemariti jer isto tako imaju veliku važnost (Radac et al., 2013). Sa druge strane, neverbalna komunikacija ima ogroman uticaj na proces komunikacije. Prema istraživanjima u tom procesu procentualno izgovorene reči utiču sa samo 10%, ton glasa sa 40%, dok izrazi lica i govor tela čak sa 50% (Pavić, 2011). To znači da je uticaj neverbalne komunikacije izuzetno snažan i da će osoba koja prima poruku verovati više neverbalnim znacima u slučaju da su izgovorene reči suprotne u odnosu na govor tela i ton glasa (Pavić, 2011). Stoga joj se mora posvetiti velika pažnja kako bi se pružile kvalitetne usluge (Mok et al., 2013).

Takođe, za turizam je izuzetno važna i marketinška komunikacija (Đurić, 2018), jer uključuje komercijalnu korist za organizaciju, koja obuhvata promocije, direktnu prodaju, oglašavanje, brošure, odnose sa javnošću i dr., kao i e-marketing (McCabe, 2010).

Proces poslovne komunikacije odvija se u svim oblastima poslovanja u turizmu, kao deo svakodnevnih poslovnih aktivnosti i uključuje sve forme interpersonalne komunikacije. To podrazumeva recepciju, restorane, prodaju, rezervacije soba, izleta, prijave–odjave, davanje svih vrsta informacija, komunikaciju telefonom, imejl, i dr., kao i rešavanje svih problema i žalbi turista (Zubanov, 2021). Svi zaposleni na takvim radnim mestima moraju da poseduju izuzetne veštine interpersonalne komunikacije, učtivost, ljubaznost, kao i razumevanje potreba i zahteva korisnika usluga.

Važni aspekti i dimenzije poslovne komunikacije u turizmu koji utiču na kvalitet usluga uključuju i (Cooper, 2021; Mok et al., 2013; Oh & Kim, 2017):

- praćenje zadovoljstva gostiju pruženim uslugama
- blagovremeno pružanje tačnih povratnih informacija na sva pitanja gostiju
- način primanja i rešavanja reklamacija turista
- značaj prvog utiska (korisnik usluga percipira i stvara utisak o kvalitetu usluge naročito pri prvom susretu, koji najčešće ostaje merodavan u dužem vremenskom periodu)
- značaj prostora u poslovnoj komunikaciji i vizuelnu komunikaciju (uređenje, dizajn, urednost, čistoća).

Kompleksnost procesa komunikacije u turizmu ogleda se i u tome što je uključena interkulturalna komunikacija. Turisti u najvećem broju slučajeva dolaze iz različitih zemalja i kultura, koje se različito ponašaju i komuniciraju. Takva komunikacija zahteva efikasno upravljanje (Sharma & Gao, 2022).

Kolika je kompleksnost tog procesa može se videti kroz primer pružanja servisa u hotelima, koji podrazumeva stalnu i momentalnu interpersonalnu komunikaciju sa gostima, najčešće iz različitih zemalja, tokom radnog vremena koje traje 24 sata i uključuje različite departmane u hotelu (repciju, odeljenje soba, hrane i pića i dr.) i pružanje brojnih, raznovrsnih usluga gostima hotela (Mok et al., 2013; Radojevic et al., 2015), uz obavezno obezbeđivanje stalne bezbednosti, sigurnosti i zadovoljstva gostiju (Nunkoo et al., 2017).

To znači da poslovna komunikacija u turizmu mora biti dobra i efikasna da bi se ostvarile kvalitetne usluge, što podrazumeva (Cooper, 2021; Zubanov, 2021; Oh & Kim, 2017; Torres et al., 2014; Mok et al., 2013; UNWTO, 2011):

- ekspeditivnost, tačnost, jasnost i preciznost izražavanja
- ljubaznost, otvorenost i empatiju
- pozitivnu atmosferu i stvaranje poverenja
- adekvatnu administrativno-tehničku obradu
- urednost i dobar estetski izgled svih poslovnih iskaza
- pozitivne neverbalne poruke (osmeh, prikladna mimika, razdaljina u odnosu na sagovornika, odmerena gestikulacija i dr.)
- primenu etičkih normi i kodeksa.

Ona isto tako ona uključuje i razumevanje ljudi, različitih kultura, načina prenošenja informacija, zatim dobru informisanost, slušanje, pozitivne stavove i drugo.

To znači da proces poslovne komunikacije mora biti planiran, efikasan i kontrolisan od strane menadžmenta i sproveden od strane zaposlenih (Zerfass et al., 2017). Sa druge strane, da bi se ostvario stalni kvalitet usluga, u svakoj turističkoj organizaciji važno je i stalno održavanje procesa dobre i efikasne komunikacije. Zbog toga je neophodno efikasno planiranje i uspostavljanje strategije u operativnom poslovanju, odnosno kreiranje i primenjivanje efikasnog sistema komunikacije u okviru organizacije, koji je u skladu sa ciljevima organizacije (Mok et al., 2013; Lahap et al., 2016). Shodno tome, svaka turistička organizacija mora i da utvrdi (Cooper, 2021; McCabe, 2010):

- način i strategiju komunikacije sa korisnicima usluga i zaposlenima

- odabir kanala komunikacije, kao i kanala distribucije za plasiranje turističkih usluga i proizvoda
- kako upravljati tim procesima i pratiti učinke komunikacije, kao i zadovoljstva korisnika usluga.

Realizacija efikasnog sistema komunikacije se vrši prema pravilima poslovnog ponašanja, odnosno etičkim kodeksima (UNWTO, 2011) i uspostavljanjem standarda (Zerfass et al., 2017). To znači da svako turističko preduzeće treba da ima i uspostavljen poslovni kodeks ponašanja za svoje zaposlene. Njime se definišu procedure i standardi komunikacije, ponašanje, odevanje, radna disciplina za zaposlene (UNWTO, 2011), a samoj komunikaciji sa gostima mora se posvetiti posebna pažnja. Na taj način postiže se kontinuitet u stalnom pružanju kvalitetnih usluga, a time i zadovoljstvo gostiju i ostvarenje poslovnih rezultata (Lahor, 2016). Važan sement treba da predstavlja i komunikacija u kriznim situacijama, čime organizacija pokazuje odgovornost, odnosno svoje društveno odgovorno poslovanje (Cooper, 2021).

Potrebno je naglasiti da loša komunikacija može izazvati brojne probleme i ostaviti velike posledice na poslovanje preduzeća. Prema nekim istraživanjima većina potrošača, čak 68%, će se opredeliti da koristi usluge nekog drugog preduzeća, ako su nezadovoljni kvalitetom usluga i ljubaznošću zaposlenih (Zubanov, 2021). Stoga je neophodno otkloniti sve prepreke i barijere koje mogu prouzrokovati lošu komunikaciju i dovesti do odlaska potrošača.

U tome značajno mogu pomoći savremeni koncepti sistema kvaliteta, koji podrazumevaju procese stalnog unapređenja kvaliteta usluga, čime doprinose privlačenju i zadržavanju potrošača, što je danas, usled sve prisutnije žestoke konkurencije na globalnom turbulentnom tržištu i neizvesnosti u poslovanju, ključno za ostvarenje dugoročne uspešnosti turističkih preduzeća. Poseban značaj predstavlja sistem upravljanja odnosima sa potrošačima (*Customer Relationship Management* – CRM), koji primenjuje savremene kompjuterske tehnologije i baze podataka potrošača uz marketinške aktivnosti i pomaže da se zadrže potrošači i privuku novi (Zubanov, 2021).

Primena novih informacionih tehnologija i digitalne komunikacije danas je neophodna u turizmu i predstavlja izuzetno važan aspekt poslovanja (Đurić, 2018), što znači da su i veštine digitalne komunikacije zaposlenih značajne jer čine sastavni deo procesa komunikacije u turizmu (Čuić-Tanković, 2020).

Može se konstatovati da dobra i efikasna komunikacija u turizmu donosi visok nivo kvaliteta usluga i bolje učinke u poslovanju na svim nivoima. Njome se stvara bolji imidž, reputacija, lojalnost korisnika usluga, kao i sticanje

konkurentne prednosti na tržištu, što se direktno odražava na postizanje uspešnog poslovanja (Nunkoo et al., 2017; Oh & Kim, 2017).

Značaj komunikacijskih veština zaposlenih u turizmu

Vitalni deo svakodnevnih aktivnosti u operativnom poslovanju turističkih organizacija predstavlja sposobnost pravilne, dobre i efikasne komunikacije svih zaposlenih u turizmu na svim nivoima, kako bi se ostvarili visok nivo kvaliteta usluga i ciljevi organizacije (Čuić-Tanković, 2020). To znači da zaposleni u turističkim organizacijama moraju da poseduju dobre veštine komunikacije, koje se smatraju najvažnijim i najkorišćenijim veštinama u turizmu (Nunkoo et al., 2017). One su je i jedan od ključnih kriterijuma za dobijanje posla u turističkim organizacijama. To se posebno odnosi na radne pozicije gde su zaposleni u stalnom direktnom kontaktu sa gostima, koji moraju imati izuzetne komunikacione veštine, uključujući i menadžere (Zubanov, 2021; Huang & Xie, 2017).

Prema istraživanjima, ključne dimenzije komunikacijskih veština zaposlenih u turizmu su veštine usmene, pisane, neverbalne i digitalne komunikacije i veštine slušanja. Ove dimenzije uključuju i druge kritične elemente percepcije komunikacije, kao što su pokazivanje samopouzdanja, iskrenog razumevanja za druge ljude i empatije, jer značajno doprinose boljem kvalitetu usluga (Čuić-Tanković, 2020).

Potrebno je istaći da iako se komunikacija u turizmu može smatrati uglavnom eksternom, ne treba zanemariti značaj interne komunikacije jer pomaže u jačanju zadovoljstva zaposlenih, što utiče i na komunikaciju sa gostima. Ona obuhvata razmenu ideja, misli, informacija i poruka, izdavanja uputstava za rad i svakodnevnih radnih zadataka, aktivnosti, njihovo obavljanje i koordinaciju, kao i ocenjivanje i nagrađivanje zaposlenih (Lahor, 2016).

Zaposlene u turizmu stoga treba pažljivo regrutovati. Isto tako potrebno da se kontinuirano obučavaju, jer su njihove komunikacijske veštine važan indikator u generisanju pozitivnog poslovnog okruženja i rezultata poslovanja (Čuić-Tanković, 2020). Turistička preduzeća, dakle, moraju da organizuju stalne obuke i treninge zaposlenih, u skladu sa svojim definisanim standardima i ciljevima poslovanja, kako bi se postiglo usavršavanje njihovih veština komunikacije u svim oblastima i aspektima poslovne komunikacije. Stalnim obukama omogućava se ostvarenje kvalitetne komunikacije i interakcije sa svakim korisnikom usluga pojedinačno. Isto tako brže i efikasnije se obavljaju radni zadaci zaposlenih,

nalaze adekvatna rešenja za probleme, što sve zajedno pomaže u postizanju kontinuiranog visokog kvaliteta usluge i organizacionih ciljeva (Zubanov, 2021).

Može se konstatovati da za ostvarenje dobre i efikasne komunikacije, kontinuiteta u pružanju visokog kvaliteta usluga, obuke osoblja i maksimiziranja zadovoljstva gostiju, fundamentalan i ključan element predstavlja efikasno planiranje i upravljanje celokupnog procesa poslovanja bilo koje turističke organizacije, uključujući i menadžment ljudskih resursa, o kojem se mora posebno voditi računa u procesu planiranja i strategije razvoja (Cooper, 2021; Lahap et al., 2016). Time se ostvaruje uspešno i profitabilno poslovanje, što svakako predstavlja i glavni cilj svake turističke organizacije.

Zaključak

Poslovna komunikacija u turizmu ima vitalan i ključni značaj za uspešno poslovanje u turizmu jer ima direktni uticaj na kvalitet usluga, bez kojih nije moguće ostvariti očekivanja i zadovoljstvo korisnika usluga, odnosno turista. Ona obuhvata sve aspekte, oblike i forme komunikacije i omogućava ostvarivanje kontinuiranog visokog nivoa kvaliteta usluga i uspostavljanje kvalitetnih i dugoročnih odnosa, kako bi se maksimiziralo zadovoljstvo korisnika usluga, njihov jedinstven doživljaj i nezaboravno iskustvo, čime se postiže bolji imidž, reputacija, lojalnost korisnika usluga, konkurentska prednost na tržištu i uspešnije poslovanje turističke organizacije.

U turizmu, bez zaposlenih koji moraju da ostvare adekvatnu i kvalitetnu komunikaciju na svim nivoima, posebno sa korisnicima usluga, nije moguće ostvariti visok nivo kvaliteta usluga, kao i efikasno operativno poslovanje preduzeća. Dobre komunikacijske veštine zaposlenih u turizmu doprinose boljem kvalitetu usluga, a time i uspehu u poslovanju, zbog čega ih je potrebno razvijati i unapređivati kroz stalne obuke, koje svaka turistička organizacija treba da organizuje i sprovodi.

U današnjem globalnom turbulentnom okruženju, punom izazova i neizvesnosti, kvalitetna, jasna, ciljana i efikasna komunikacija je ne samo prednost, već osnov uspešnog poslovanja svake turističke organizacije. To podrazumeva planiranje, uspostavljanje i primenu strategije i efikasnog sistema komunikacije u operativnom poslovanju, što uključuje poslovni kodeks, odnosno propisane procedure i standarde ponašanja zaposlenih, kao i efikasno upravljanje. Na taj način se u trci sa sve jačom i prisutnijom konkurencijom na tržištu, daju brži i adekvatni odgovori i postiže bolja konkurentnost na tržištu i dugoročnija profitabilnost turističke organizacije.

Reference

- Alnawas, I., & Hemsley-Brown, J. (2019). Examining the key dimensions of customer experience quality in the hotel industry. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 28(7), 833–861. <https://doi.org/10.1080/19368623.2019.1568339>
- Anabila, P., Ameyibor, L. E. K., Allan, M. M., & Alomenu, C. (2022). Service quality and customer loyalty in Ghana's hotel industry: The mediation effects of satisfaction and delight. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 23(3), 748–770, DOI: 10.1080/1528008X.2021.1913691
- Bisen, V. P. (2009). *Business communication*. New Age International.
- Cooper, C. (2021). *Essentials of tourism*. SAGE Publications Ltd.
- Čuić-Tanković, A., Kapes, J., & Benazić, D. (2022). Measuring the importance of communication skills in tourism. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 460–479, <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2077790>
- Đuric, Z. (2018). Značaj komunikacije putem društvenih mreža u hotelijerstvu. *TimsActa*, 12(1), 65–74.
- Huang, Q., & Xie, C. (2017). The effect of interaction between hotel employees and customers on employees' work efficiency and customer satisfaction. *Tourism Tribune*, 32(4), 66–77.
- Krizan, A. C., Merrier, P., Logan, J., & Williams, K. (2008). *Business communication* (7th ed.). Thomson.
- Lahap, J., O'Mahony, B., & Dalrymple, J. (2016). The importance of communication in improving service delivery and service quality in the Malaysian hotel industry. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 224, 213–220.
- McCabe, S. (2010). *Marketing communications in tourism and hospitality: Concepts, strategies and cases*. Routledge.
- Mok, C., Sparks, B., Kadampully, J. (2013). *Service quality management in hospitality, tourism, and leisure*. Routledge
- Nunkoo, R., Teeroovengadum, V., Thomas, P. & Leonard, L. (2017). Integrating service quality as a second-order factor in a customer satisfaction and Loyalty Model. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29(2), 2978–3005.

Oh, H., & Kim, K. (2017). Customer satisfaction, service quality, and customer value: Years 2000–2015. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 29(1), 2–29.

Pavić, T. (2011). *Etika i poslovne komunikacije*. Univerzitet Singidunum.

Radojevic, T., Stanisic, N., & Stanic, N. (2015). Ensuring positive feedback: Factors that influence customer satisfaction in the contemporary hospitality industry. *Tourism Management*, 51, 13–21.

Radac, B. A., Ciolac, R., Iosim, I., Merce, I. I., Dincu, A. M., & Matias, C. G. (2013). The importance of effective communication in rural tourism. *Lucrări Științifice Seria I*, 25(4), 267–270.

Sharma, B.K., & Gao, S. (2022). *Language and intercultural communication in tourism*. Routledge.

Torres, E. N., Fu, X., & Lehto, X. (2014). Examining key drivers of customer delight in a hotel experience: A cross-cultural perspective. *International Journal of Hospitality Management*, 36, 255–262, <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.09.007>

World Tourism Organization (UNWTO) (2011). Policy and practice for global tourism. Pristupljeno 05.09.2022. na <http://www.e-unwto.org>

Zerfass, A., Vercic, D., & Volk, S. C. (2017). Communication evaluation and measurement: Skills, practices and utilization in European organizations. *Corporate Communications: An International Journal*, 22(1), 2–18, <https://doi.org/10.1108/CCIJ-08-2016-0056>

Zubanov, V. (2021) *Procesi komunikacije sa potrošačima* (2. izdanje). Novi Sad, Fakultet za sport i turizam.

Summary: THE INFLUENCE OF BUSINESS COMMUNICATION ON THE QUALITY OF SERVICES IN TOURISM INDUSTRY

Business communication is extremely important as it represents the starting point of all kinds of business transactions and good business relationships, making it one of the key factors for the business success of companies in all industries. It affects all aspects of business operations and activities, which especially refers to the service industries. The influence of business communication is particularly evident in tourism. Tourism is a very complex and specific service industry, characterised by constant interaction and direct communication between employees and tourists. This is an integral part of

tourism service quality and a key determinant of achieving tourist satisfaction and thus business success. Business communication in tourism includes numerous and complex aspects of communication and all types and forms of communication, including between tourists and staff, employees, business partners, media, public advertising and marketing, public relations, image, which has a significant impact on the quality of tourism services and tourist demand. The aim of this paper is to analyse the role and importance of business communication on the quality of services in the tourism industry, and thus to provide an insight into its most important aspects in achieving better service quality, as it is the starting and key aspect of business success in all segments of the tourism industry.

Keywords: business communication, tourism, service quality, tourists, business

Zorica Đurić (zorica.djuric@alfa.edu.rs) docent je na Alfa BK Univerzitetu u Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Lidija Beko, Dragoslava Mićović: TROSTRANE FLEŠ KARTICE: NASTAVA VOKABULARA ZA GEOLOGE

Sažetak: Decenijama se nauka o jeziku bavi podučavanjem vokabulara i potencijalnim poboljšavanjem mogućnosti učenja uz pomoć novih strategija i alata. Jedna od inovacija u proteklih par decenija jesu fleš kartice, počevši od papirnih pa do kompjuterskih programa, aplikacija za pametne telefone i onlajn opcije. Da bismo rasvetlili ovaj model učenja o kome se relativno malo zna kod nas, pošli smo od koncepta učenja putem samoizrađenih papirnih kartica, objasnili kako se one koriste i na kakvom principu učenja se zasnivaju. Pedagoški princip digitalnih kartica, koje kroz tekst zovemo digitalne ili elektronske fleš kartice, zasnovan je pre svega i oslanja se na specijalno kreiranom terminološkom resursu Rudarsko-geološkog fakulteta na dva jezika engleskom i srpskom, a koji obuhvata i akademske i usko stručne, tehničke reči. Digitalne kartice tako zapravo predstavljaju prilagođavanje učenja autentičnim izvorima i korišćenje zasnivaju ne samo na trenutnoj popularnosti koje imaju u pojedinim zemljama sveta kao takve, već i načinu da studenti optimizuju svoje učenje i putem adekvatne baze reči koje teško pronalaze bilo u papirnoj ili elektronskoj verziji, zatim kako bi dobili sve dimenzije reči, korišćenjem trostranih kartica, kao i samoregulatornim učenjem za razliku od učioničkog ili ispitnog učenja. Ukoliko se model učenja „sa studentom u centru“ uzima kao savremena orijentacija, onda je i više nego korisno uputiti studenta na mogućnosti usvajanja rečnika, praćenja retencije, kontrole kvantitativnog napretka i provere modela rada na tehnički jednostavan i raspoloživ način. Budućnost istraživanja učioničke prakse u slučaju digitalnih fleš kartica može biti zasnovana na raznovrsnim aktivnostima koje se mogu razvijati prema stepenu napretka, unapređenju tehnologija, u pravcu trodimenzionalnosti kartica, kao i samoregulatornom učenju u čemu na ovu temu istraživanja tek predstoje da se sprovedu u godinama koje dolaze.

Ključne reči: fleš kartice, geologija, učenje vokabulara, samoregulatorno učenje, trodimenzionalne kartice.

Uvod

Ova studija bavi se upotrebom fleš kartica u nastavi engleskog jezika za geologe na prvoj godini studija. Sam naziv fleš kartice izdvojio se u literaturi i praksi u

odnosu na druge termine istog značenja poput: leksičke kartice (engl. *lexical cards*), indeksne kartice (engl. *index cards*), memorijske kartice (engl. *memory cards*), rečničke kartice (engl. *vocabulary cards*), kartice sa rečima (engl. *word cards*). Fleš kartice se mogu pisati odvojeno i spojeno, mi smo odabrali da koristimo odvojeno, analogijom, jer se tako pišu i sve druge vrste kartica i zato što smo na dan pisanja ovog rada na upit spojenog pisanja reči na engleskom jeziku od Gugla dobili rezultat od 351.000.000 upotreba, a odvojenog 774.000.000, čime zaključujemo da je učestalost odvojenog pisanja nedvosmisleno superiornija. U konkretnom slučaju našeg istraživanja, a to je upotreba fleš kartica na Rudarsko-geološkom fakultetu u Beogradu, Univerziteta u Beogradu, želeli smo da objasnimo razloge upotrebe, načine primene i konačno kreiranje vlastitih kartica za potrebe mladih geologa. Želimo da naglasimo da je korišćenje fleš kartica u nastavi engleskog jezika za studente prve godine akademskih studija potpuno novi model rada, bilo da je reč o papirnim ili digitalnim karticama, iako se one u svetu smatraju za najefikasniju tehniku u podučavanju rečnika (Nation, 1995, 2003, 2007; Elgort, 2010; Hirschel & Fritz, 2013; Lees: 2013; Nakata, 2008; Nikoopour & Kazemi, 2014; Webb, 2007).

Namensko podučavanje rečnika po mnogima je najmanje efikasan način učenja rečnika, ali je i neophodno za razvoj vokabulara. Stoga stručnjaci sugerišu da je dobro izbalansiran program učenja onaj u kome se uči prvenstveno vokabular visoke frekvencije, unosi se manja količina informacija u isto vreme, učenje se sprovodi u unapred isplaniranom broju ponavljanja i broj kartica je određen na 20 za niže nivoe znanja i 50 ili više za više nivoe znanja (Suppes & Crothers, 1967). Takođe, moramo da posmatramo učenje putem kartica kao kumulativni proces gde je broj susreta sa zadatom rečju ili izlaganje određenim pojmovima planirano do 16 po reči kako bi se postigli pozitivni efekti nastave (Webb, 2007). Ovo posebno važi za vokabular koji se bavi predmetima relevantnim za učenike i koji bi u tom slučaju uključivali i slušanje, govor, čitanje i pisanje kao pružanje pomoći u kreiranju ulaznih podataka o zadatim rečima.

Prema rečima Brauna, sa kojim delimo stav o učenju rečnika: „Svoje učenike opremamo alatima za generisanje neuvežbanih jezičkih performansi „tamo napolju“ kada napuste matericu naših učionica. Brinemo se o tome kako da olakšamo doživotno učenje jezika među našim učenicima, a ne samo o neposrednim zadacima u učionici (Brown, 2000: 42)“.

Stoga, pri učenju vokabulara, važno je napomenuti da je odgovornost i nastavnika i učenika da povećaju znanje o rečima datog jezika. Nedostatak leksike otežaje studentima izražavanje u bilo kom kontekstu, što znači da je vokabular jednako relevantan kao i mikro i makro komunikativne veštine engleskog jezika ili nekog drugog stranog jezika. Kako Vilkins zaključuje „bez gramatike vrlo malo toga se može preneti, bez rečnika ništa se ne može preneti“ (citirano u Lewis, 1996: 115). Nejšn smatra da reči ne treba podučavati izolovano, već u kontekstu, kako bi učenici zaključili značenje:

Pored učenja novog rečnika, studenti treba da budu u stanju da koriste strategije kojima će uspešno savladavati nepoznati rečnik koji budu sretali tokom slušanja ili čitanja tekstova, da popune praznine u produktivnom rečniku u govoru i pisanju, da steknu tečno znanje o tome kako da koriste poznati rečnik kao i da uče nove reči u izolaciji (Nation, 1994: viii).

Čini se da su ove aktivnosti lake, međutim, studenti često radije pitaju nastavnika za pomoć i prevod umesto da primene lingvističke preporuke u praksi. Važno je, stoga, uporno promovisati upotrebu repetativnih ili intervalnih strategija u učionici jer one takođe mogu pomoći učenicima da razumeju dokumentarni film, klip, razgovor ili predavanje na engleskom jeziku kada nastavnik nije tu da im pomogne.

Za podučavanje i učenje rečnika, važno je razumeti da se „jezik sastoji od gramatikalizovane leksike, a ne od leksikalizovane gramatike“ (Lewis, 196: 13), što znači da se najpre reči određenog jezika nauče pa tek onda organizuju u gramatiku ili jezik, a ne obrnuto. Veoma je uobičajeno slušati studente kako kažu da je njihov glavni problem kada govore engleski jezik to što nemaju dovoljno dobar rečnik da prenesu i izraze svoje ideje što utiče na njihovu ukupnu lingvističku sposobnost.

Podučavanje karticama

Ovde pre svega treba napomenuti da postoji više vrsta kartica kojima se može podučavati vokabular. Najstariji oblik svakako su papirne kartice, a pojavom novih tehnologija nastale su i digitalne kartice.

Papirne kartice – upotreba i izrada

Studenti prave kartice kod kuće, dodeljuje se do 10 kartica nedeljno. Na času se iste uvežbavaju nasumičnim izborom kartica gde učenici proveravaju naučeno, koriguju netačno ili dopunjuju novim ili boljim primerima. Papirne kartice imaju dve strane, lice i naličje, pri čemu je lice deo sa zadatom rečju, gde se mogu smestiti i izgovorna vrednost reči, rečenica iz koje ona potiče, kao i potpis studenta kao znak autorstva ili vlasništva. Za zainteresovane studente sugerisano je i da mogu dodati i etimologiju reči. Na naličju se upisuje definicija reči na stranom jeziku, tj. engleskom, nakon toga sinonimi. Sinonimi su opredeljeni prema reči koja je upotrebljena u datom kontekstu, a ne svi sinonimi, kao što je uostalom slučaj i sa definicijom zadate reči. Sve reči, poput unikatnih pojmova, nemaju sinonime, i oni se kao i kod antonima ne očekuju kao obavezan deo. Posebno je važno naglasiti, kao što smo već ukazali, da se zadate reči ne uče ovim putem u potpunoj izolaciji, iako tako izgleda, jer se pojmovi aktivno koriste kroz razne oblike jezičke prakse na času i u pripremama kod kuće. Nakon sinonima ispisuju se antonimi, po istom principu upotrebe i prirodnosti u kontekstu. Red zapravo može da se menja, osim što bi bilo dobro da uvek prethodi definicija. U olakšavanju autorskog pravljenja jezičkih kartica, za razliku od prepisivanja, ponudili smo studentima određene uvodne modele kako bi obrađene pojmove lakše savladavali uz proverene primere. Ovi uvodni modeli predstavljeni su u tabeli 1.

<p>Adjective: (this can also be used for adverbs or nouns) a word, quality, trait, characteristic,</p> <p>Pertaining to</p> <p>Applying to</p> <p>Connected to</p> <p>Associated with</p> <p>Linked to</p> <p>Related to</p> <p>Referring to</p>
<p>Adjectives</p> <p>Expressing</p> <p>Describing</p>

<p>Denoting</p> <p>Concerning</p> <p>Signifying</p> <p>Indicating</p> <p>Designating</p>
<p>Verbs</p> <p>A process of doing smth.</p> <p>Process by which/through which</p> <p>A proces that occurs</p> <p>A verb/term describing</p> <p>Occurs when</p>
<p>Noun</p> <p>The name given to a/the</p> <p>A feature of smth. Consisting of</p> <p>A type of smth. which/where</p> <p>A process/procedure used to/aimed at</p>
<p>Method</p> <p>A method meant for</p> <p>intended for</p> <p>designed for</p> <p>used for</p> <p>...designed to meet the needs of</p> <p>...involving</p> <p>...including</p> <p>...encompassing</p> <p>...comprising</p>
<p>Acronym</p>

...stands for
Short for
Used to indicate
Used to refer to
Used to designate

Tabela 1. Uvodni modeli koji pomažu studentima u izradi leksičkih kartica

Digitalne kartice i kompjuterski potpomognuto učenje (CALL)

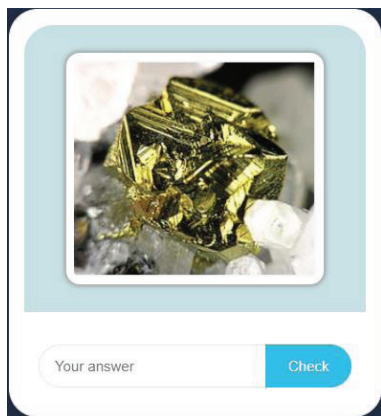
Računari i obrazovna tehnologija obeležili su mnoge aspekte podučavanja stranih jezika. Nastavnici su veoma svesni mogućnosti kojim se klasična nastava putem računara integriše u nove oblike nastavne prakse sa potpuno modernim oblicima tehnoloških opcija i inovacija. Međutim, brzi razvoj i brze promene u digitalnoj tehnologiji nisu praćeni teorijskim modelima rada ili praksom koji bi rezultirali u objektivnu korist studenata, što je i najbitnije u podučavanju (Gartner, 2017). Drugim rečima, početna privlačnost o pomoći računara može postati površna podrška ukoliko je uparena sa nedostatkom pedagoških smernica, viškom očekivanja ili nedovoljnim poznavanjem koje aplikacije unapređuju učenje, a koje ne daju rezultate (Nation & Webb, 2011). Pomenuti autori, Nejšn i Veb, smatraju da uprkos rasprostranjenosti upotrebi digitalizovanih fleš kartica, nastavna praksa u ovoj oblasti nije dovoljno istražena, posebno kada je reč o efikasnosti digitalnih kartica u poređenju sa papirnim u odnosu na nivoe znanja jezika (Ashcroft et al., 2016). Pomenuti autori su koristili Quizlet aplikaciju, koja je trenutno u najširoj upotrebi, kako bi utvrdili komparativnu efikasnost kartica, jednih i drugih u odnosu na nivoe znanja. Najnapredniji studenti u ovoj studiji podjednako su bili uspešni i sa jednim i sa drugim karticama, dok su učenici sa nižim nivoom znanja imali veća postignuća u rečniku kada koriste digitalne kartice u odnosu na papirne kartice (ibid.). Reč dve o Quizlet-u, koji su pomenuti autori koristili u podučavanju: aplikacija omogućava korišćenje digitalnih fleš kartica sa preko 140 miliona besplatno dostupnih kompleta kartica koje su napravili korisnici, a ona ukupno beleži više od 20 miliona korisnika mesečno. Aplikacija ima jednostavan način podešavanja, a nastavnici imaju pristup informacijama o napretku učenika. Veb stranica omogućava kreiranje virtuelnog časa, a može se preuzeti i preko mobilnih uređaja.

Trostrane kartice za geologe i provera znanja

Pri učenju vokabulara, naročito kod stranog jezika struke, važno je napraviti razliku između reči visoke i niske frekvencije. Na primer, visokofrekventni tehnički rečnik jedne osobe može biti niskofrekventni rečnik druge osobe. Rečnik svake osobe raste kao rezultat njene specijalizacije, posla ili interesovanja. Ono što predstavlja naša interesovanja nama je važno, za druge, međutim to nije važno i predstavlja samo skup niskofrekventnih reči. Granica između visokofrekventnog i niskofrekventnog rečnika je arbitrarna i bilo koja reč iz kategorije niskofrekventnih reči može biti kandidat za uključivanje u listu visoke frekvencije u zavisnosti od prirode korpusa na kome se ona zasniva, tj. na kojoj pojedinac oslanja svoj rad.

Na Rudarsko-geološkom fakultetu je korišćenje terminoloških resursa u aktivnoj upotrebi od 2010. godine zahvaljujući implementaciji i razvoju obrazovnih resursa koje su započeli profesori Obradović i Stanković (Obradović et al. 2011). Ona je nastavljena dodatnim razvojem u okruženju e-učenja (Stanković et al. 2012) u kojoj su svi ključni pojmovi u lekcijama dati na maternjem i engleskom jeziku. Studenti u okviru *Moodle* platforme imaju mogućnost da vide i uče uz pomoć gotovih kartica, dvodimenzionalnih, kao i da vide kartice sa mineralima na slici, gde im se kao pomoć daje definicija minerala na engleskom. Važno je napomenuti da su se prethodno studenti pripremali jedan semestar sa papirnim karticama da bi mogli da pređu na elektronske fleš kartice.

Ovim putem studenti su, kreirajući svoje kartice, učili i vežbali svojim tempom i rukopisom stručnu i akademsku terminologiju, razvijali svest o smislu zahtevnog stručnog žargona ujedno se osposobljavajući da stiču autonomiju u prevođenju. Priprema za nastavnike je zahtevna i multidisciplinarna. U terminološkoj bazi nalaze se sve visokofrekventne reči za sve departmane i oblasti studiranja na osnovu materijala koji se koriste u nastavi, čime svi studenti imaju ravnopravnu jezičku priliku da u okviru matičnih studija razvijaju odgovarajući leksikon.

Slika 2. Primer slike minerala na kartici

Kada je reč o proveru znanja, ona se putem digitalnih kartica od samog početka usmerava na studente. Od studenata se očekuje da proveru vrše kako na samostalno napravljenim papirnim karticama, tako i na digitalnim fleš karticama. Studentima koji pripremaju papirne kartice od samog početka daje se savet da kartice promešaju kako ne bi učili po uslovnom refleksu pamteći redosled kartica. To isto pravilo važi i za digitalne kartice, opet kako studenti ne bi imali tendenciju da se oslanjaju na sekvencijalno pripremljene nizove. Kada je reč o ukupnom vremenu provedenom u ovoj vrsti učenja i obnavljanja naučenog, upotreba raste u odnosu na ispitni rok, drugim rečima, kako se približava ispitni rok ili sam ispit, tako se povećava i vreme provedeno na uvežbavanju ili samotestiranju. Kada je reč o samostalno napravljenim karticama, samim tim što učenici prave svoje kartice oni moraju više vremena da provedu u odabiru sadržaja, proveru tačnosti i često mnogo više puta se pridržavaju pravila razmaknutog učenja nego studenti koji koriste digitalne komplete (Zung et al. 2022). Kada rade sa digitalnim fleš karticama studenti ne obnavljaju naučenu reč, nisu skloni predloženom broju ponavljanja, tj. razmaknutom učenju, i nastoje da učenje odlažu i grupišu u terminima koji oni procene. Većina studenata prema dobijenim izjavama u tom smislu potencijalno koristi pogrešne metakognitivne stavove zasnovane na sopstvenom osećaju kojim regulišu učenje. Naredna usavršavanja kartica biće stoga usmerena i na istraživanja aktivnije upotrebe i primene na času kako bi studenti svoju motivaciju oslanjali na znanju koje budu sticali i aktivno primenjivali.

Zaključak

U zaključnom razmatranju želeli bismo da kažemo nešto što su pre mnogo godina zaključili Hačinson i Voters, a to je da se: „engleski za posebne namene kao takav ne razlikuje od bilo kog drugog oblika nastave jezika, jer se kao i svi drugi modeli temelji pre svega na **principima efektivnog i efikasnog učenja**. Iako sadržaji učenja mogu biti drugačiji, nema razloga za pretpostavku da bi načini učenja jezika za posebne namene trebalo da budu drugačiji od onih za opšte namene“ (2000:18). Odabrali smo ovaj citat da naglasimo da se efikasnost i efektivnost nalazi u srži svakog dobrog učenja, da se uspešno učenje ne zasniva uvek na odbacivanju starog ili primeni novog, kao i da su uloga predavača i način podučavanja uvek dominantniji od strategije. Temelji dobrog rada uvek su u rezultatima rada, motivaciji i nastavnika i studenata i kvalitetnom i postepenom prelasku sa jedne (stare) na drugu (novu) praksu. Digitalne fleš kartice slične su papirnim karticama jer i jedne i druge imaju „prednju“ stranu i „pozadinu“, i na njima se nalaze povezane informacije o zadatoj reči ili pojmu. Međutim, digitalne fleš kartice se kreiraju, čuvaju i koriste putem digitalnih sredstava (npr. pristupa se na računaru, aplikacija za telefon, tablet ili na veb-sajtu), dok papirne nemaju tu modernost i razvojnost. Princip učenja, međutim, počiva na činjenici da se studenti putem papirnih kartica uvode u obrasce upotrebe i strategije učenja. Vremenom, sa uvođenjem digitalnih fleš kartica uz adekvatnu terminološku bazu, potencijal učenja se izuzetno povećava, a studenti mogu koristiti programe za proveru usvojenog znanja kao oblik samoregulatornog učenja. Smatramo da će ovaj oblik rada postati sve prihvatljiviji studentima ukoliko počnu da uče rutinski, ukoliko se kartice budu stalno modernizovale, poput trodimenzionalnih, te ukoliko uspostavimo normativne podatke koji mogu biti praktična osnova za obrasce korišćenja. Tu dozvoljavamo da mislimo i na takav dizajn koji neguje bolju metakogniciju, što bi unapredilo usvajanje vokabulara u kome je student ne u centru učenja, već u centru učenja sa visokim nivoom učinka.

Reference

Ashcroft, R. J., Cvitkovic, R., & Praver, M. (2016). Digital flashcard L2 vocabulary learning out-performs traditional flashcards at lower proficiency levels: A mixed-methods study of 139 Japanese 16 I. ZUNG ET AL. university students. *The EuroCALL Review*, 26(1), 14–28. <https://doi.org/10.4995/eurocall.2018.7881>

Brown, D., (2000). *Principle of language learning and teaching*, 4th ed. New Jersey: Longman.

Cross, D., & James, C. V. (2001). *A practical handbook of language teaching*. London: Longman.

Elgort, I. (2010). Deliberate Learning and Vocabulary Acquisition in a Second Language. *Language Learning*, 61(2), 367-413. doi: [10.1111/j.1467-9922.2010.00613.x](https://doi.org/10.1111/j.1467-9922.2010.00613.x)

Gartner, Your Source for Technology Research and Insight. (n.d.). Sajtupristupljeno: 07.03. 2022, dostupno na: <http://www.gartner.com/technology/home.jsp>.

Hirschel, R., & Fritz, E. (2013). Learning vocabulary: CALL program versus vocabulary notebook. *System*, 41(3), 639-653.

Hutchinson, T., Waters, A., (2000). *English for specific purposes*. United Kingdom: Cambridge University Press.

Lees, D. (2013). A Brief Comparison Of Digital- And Self-Made Word Cards For Vocabulary Learning. *Kwansei Gakuin University Humanities Review*, 18, 59-71. Retrieved June 2, 2017, from kwansei.repo.nii.ac.jp.

Nakata, T. (2008). English vocabulary learning with word lists, word cards and computers: implications from cognitive psychology research for optimal spaced learning. *ReCALL*, 20(1), 3-20.

Nikoopour, J., & Kazemi, A. (2014). Vocabulary Learning through Digitized & Non-digitized Flashcards Delivery. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 98, 1366-1373.

Lewis, M., (1996). *The lexical approach: The state of ELT and a way forward*. London: Language Teaching Publications.

Nation, P., (1994). *New ways in teaching vocabulary*. Virginia: Teachers of English for speakers of other languages.

Nation, I. S. P, & Webb, S. A. (2011). *Researching and analyzing vocabulary*. Boston, MA: Heinle, Cengage Learning.

Nation, I.S.P. (2003). Effective ways of building vocabulary knowledge. *ESL Magazine*, 14-15.

Nation, I.S.P. (2005). Language education: Vocabulary. In I. C. Brown (Ed.), *Encyclopaedia of language and linguistics* (2nd ed., Vol. 6, pp. 494-499). Oxford: Elsevier.

Obradović, I., Stanković, R., Kitanović, O., Prodanović, J. "An approach to Implementation of blended learning in a university setting" Proceedings of the Second International Conference on e-Learning, eLearning 2011, September 2011, Belgrade, Serbia(2011): 61-66.

Suppes, P., & Crothers, E. J. (1967). *Experiments in second-language learning*. New York: Academic Press.

Sprat, M., Pulverness A., Williams, M., (2007). *The Teaching Knowledge to Test Course*. New York: Cambridge University Press.

Stanković, R., Obradović, I., Kitanović, O., Kolonja Lj., "Building Terminological Resources in an e-Learning Environment" Proceedings of the Third International Conference on e-Learning, eLearning-2012, September 2012, Belgrade, Serbia(2012): 114-119.

Webb, S. (2007). The Effects of Repetition on Vocabulary Knowledge. *Applied Linguistics*, 28(1), 46-65. doi:[10.1093/applin/aml048](https://doi.org/10.1093/applin/aml048)

Zung, I., Megan N. Imundo, M. N., and Steven C. Pan, S.C., (2022). How do college students use digital flashcards during self-regulated learning? *Memory*, Informa UK Limited <https://doi.org/10.1080/09658211.2022.2058553>

Summary: THREE-SIDED FLASH CARDS: VOCABULARY TEACHING FOR GEOLOGISTS

For decades, language science has been concerned with teaching vocabulary and potentially improving learning opportunities through new strategies and tools. One of the innovations in the past couple of decades is flash cards, ranging from paper to computer programs, smartphone apps and online options. In order to shed light on this model of learning, about which relatively little is known in our country, we started from the concept of learning through self-made paper cards, explained how they are used and on what principle of learning they are based. The pedagogical principle of digital cards, which we call digital or electronic flash cards in the text, is based primarily and relies on a specially created terminology resource of the Faculty of Mining and Geology in two languages, English and Serbian, which includes academic and narrowly

professional technical words. Digital cards are thus an adaptation of learning through authentic sources and the use of a model based not only on current popularity in some countries as such, but also on the way students optimize their learning through an adequate database of hard-to-find words in paper or electronic version, getting a detailed description of words, getting all dimensions of words, using three-sided cards, as well as self-regulatory learning as opposed to learning in the classroom or on an exam. If the model of learning "with the student in the center" is taken as a modern orientation, then it is more than useful to instruct the student on many possibilities how to acquire and improve geological vocabulary with flash cards, monitor retention, control quantitative progress, and check own technical learning in a technically easy and affordable way. The future of research related to classroom practice with digital flash cards as a technique can be based on various activities that can be developed according to the degree of progress, improvement of technologies and in the direction of three-dimensional cards and self-regulatory learning.

Keywords: flash cards, geology, vocabulary learning, self-regulatory learning, three-dimensional cards.

Lidija Beko (lidija.beko@rgf.bg.ac.rs) vanredni je profesor na Rudarsko-geološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

Dragoslava Mićović je vanredni profesor na Kriminalističko-policijskom univerzitetu u Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Milica Popović: MUDL PLATFORMA U NASTAVI ŠPANSKOG KAO IZBORNOG JEZIKA PRE PANDEMIJE NA FILOLOŠKOM FAKULTETU U BEOGRADU

Sažetak: Nove tehnologije su u današnje vreme postale sastavni deo nastave stranih jezika, posebno kada se uzme u obzir period pandemije koronavirusa, koji je bez sumnje preoblikovao modalitet nastave uopšte. Svakako, pojava i upotreba Mudl platforme u obrazovne svrhe je i pre toga bila vidljiva promena u percipiranju i izvođenju nastave na daljinu. Kada je u pitanju španski kao izborni jezik na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Mudl platforma korišćena je kao dopuna predavanjima uživo. Sada, u vremenu mogućnosti onlajn nastave, ispita i konsultacija, čini se važnim da se Mudl predstavi iz ugla studenata, pre nego što su postali prinuđeni(ji) da ga koriste kao primarni ili pomoćni alat učenja na daljinu, ne zaboravljajući važnost nastave u učionici i pre tog perioda kada se niko nije nadao da će onlajn model biti u potpunosti nametnut. Iako su prednosti Mudl platforme i svih ostalih asinhronih sličnih alata očigledne, a ovom prilikom se ispituje u kojoj meri je to tako, polazi se od pretpostavke da neposredni kontakt sa stranim jezikom, posebno kada je izborni jezik u pitanju za koji je u nastavi određen znatno manji fond časova na nedeljnom nivou, jeste ključan za učenje i unapređivanje poznavanja stranog jezika.

Ključne reči: Mudl platforma, IKT, kombinovano učenje, španski jezik, izborni jezik

Uvod

Pojmovi elektronskog i hibridnog učenja daleko su od nepoznanice široj (obrazovnoj) javnosti, kako kada se radi o univerzitetskoj nastavi, tako i kada je španski jezik u pitanju. Platforma Mudl smatra se najpopularnijom platformom za elektronsko učenje u Republici Srbiji (Bošković et al, 2014: 480; Popović i Radosin-Bardić, 2014:170; Milićević et al, 2014: 72; Đurica i Soleša, 2017: 4; Petković, 2018: 185) i prisutna je na većem broju fakulteta od 2007. godine (Milićević et al, 2014: 80; Đurica, 2017: 4), a na Filološkom fakultetu u Beogradu od 2010. (Bondžić 2016: 307; Stojičić, 2016: 195). Ipak, nikada nije u tolikoj meri bila u žiži domena obrazovanja kao tokom pandemije koronavirusa, a posebno na njenom samom početku 2020. godine. Kompleksnost situacije dovela je do

takoreći prinudnog prelaska na nastavu na daljinu u potpunosti (Đorđević et al, 2020: 119; Blatešić i Borljin, 2021: 27; Blatešić et al, 2021: 66; Eraković i Topalov, 2021: 123; Marković i Mamutović, 2022: 98; Marković, 2022: 112), a kada su u pitanju visokoškolske ustanove, nije bilo spoljne podrške kao za niže stupnjeve obrazovanja (Blatešić i Borljin 2021: 28; Đorđić et al, 2021: 89; Antonijević i Andevski, 2022: 107). U skladu sa tim, profesori¹ španskog jezika na fakultetima morali su da rade sa onim alatima i materijalima koji su im bili dostupni, ali i da unaprede svoje kompetencije digitalne pismenosti kroz samostalno učenje ili putem internih obuka (Đorđević et al, 2020: 119; Blatešić i Borljin 2021: 28).

Ipak, pre nego što je uopšte bilo naznaka o obaveznoj nastavi na daljinu u potpunosti, na Katedri za iberijske studije (Bondžić, 2016: 307), Mudl platforma implementirana je u izvođenje nastave određenih, kako glavnih, tako i izbornih predmeta, prvenstveno kao alat za komunikaciju sa studentima u vidu najave obavještenja vezanih za određeni predmet i interne komunikacije, pohranjivanje materijala za date predmete, ali i za predavanje predispositnih obaveza u vidu eseja ili seminarskih radova. Vremenom je njegov dodatni potencijal prepoznat, pa su i zadaci, vežbe i kolokvijumi, ali i ispiti iz nekih predmeta ili njihovi delovi počeli da se izrađuju preko platforme, ali isključivo u prostorijama fakulteta u realnom vremenu.

Radi povećanja vidljivosti španskog kao izbornog jezika na Filološkom fakultetu u Beogradu u sferi naučnih jezičkih istraživanja, a samim tim i Katedre za iberijske studije, cilj ovog rada jeste upravo da se nastava španskog kao izbornog jezika predstavi u kontekstu upotrebe Mudl platforme kao njenog komplementarnog alata. U nastavku, platforma će biti prikazana sa osvrtom na njene prednosti i nedostatke kroz pregled relevantne literature, a potom i kroz strukturu predmeta. Konačno, biće predstavljeno evaluativno istraživanje sprovedeno među studentima španskog kao izbornog jezika tokom dve uzastopne akademske godine i zaključci prema analizi kako kvantitativnih tako i kvalitativnih podataka iz upitnika.

¹ U radu će se koristiti reči „profesor“, „nastavnik“, „student“ i njihovi oblici množina kao oznaka za profesora ili profesorku i nastavnika ili nastavnicu, studenta ili studentkinju, pošto je i iz upitnika svakako isključena distinkcija roda, a i radi manje opterećenosti teksta.

Upotreba Mudl platforme – prednosti i nedostaci; teorijske postavke

Poznato je da je život u digitalnoj eri doneo drugačiju svakodnevnicu koja neumitno utiče na sve aspekte ljudske stvarnosti. Kada se govori o obrazovnom sektoru, a posebno o savremenoj nastavi stranih jezika, ona predstavlja daleko više od profesora koji drži predavanja *ex cathedra* bez dodatnih digitalnih resursa. Nekadašnje kasetofone i CD plejere, neretko povezivane sa nastavom stranih jezika, zamenili su računari, softveri i alati za e-učenje i učenje na daljinu (Ljubojević, 2010: 115; Veljković Michos i Bošković Marković, 2021: 137). Doduše, važno je naglasiti da sama oprema nema vrednost ako nastavni kadar nije obučen kako da istu koristi (Pešikan, 2016: 36), jer nastavnik treba da bude kompetentan i da putem ličnog iskustva zaključi koji će resursi najviše uticati na motivaciju studenata i tako nastavu podigne na viši nivo (Veljković Michos et al, 2019: 631-632; Veljković Michos i Bošković Marković, 2021: 147). Sa druge strane, ne treba zaboraviti da nove tehnologije na neki način postavljaju izazove pred nastavnike (Matusić i Dumić, 2012: 150), a samim tim i potrebu za usavršavanjem, pošto unapređivanje same nastave, kao i alata koji se koriste prilikom njenog izvođenja, bez sumnje, doprinose njenom kvalitetu i treba da idu u korak sa vremenom. Tako, u skladu sa društvenim promenama i napretkom na polju tehnologije na svetskom nivou, dolazi i do izmena načina izvođenja nastave, a time i do uvođenja drugačijih naziva takve nastave. Kako razjašnjava Ljubojević (2010: 116), elektronsko učenje (engl. *e-learning*) i učenje na daljinu (engl. *distance learning*), iako naizgled dva slična pojma, u suštini se ipak razlikuju, te je elektronsko učenje korišćenje onlajn alata kao dopune tradicionalnoj nastavi, dok se učenje na daljinu odnosi na učenje u potpunosti preko interneta. Može da se govori i o modelu obrnute učionice u nastavi stranih jezika (engl. *flipped classroom*) (Eraković i Lazović, 2017: 262; Selaković 2021: 136; Marković, 2022: 114), koji se, u zavisnosti od tipa jezičkog predmeta može primenjivati na sledeći način: studenti između predavanja pristupe materijalu koji im je prethodno prosledio profesor i samostalno pređu nastavne jedinice i odrade zadatke, pa se tokom trajanja nastave može maksimalno iskoristiti vreme za rad, utvrđivanje i razjašnjavanje nejasnoća. U literaturi se, kao model nastave jezika, takođe navodi i kombinovano učenje (engl. *blended learning*) koje predstavlja, kako samo ime kaže, „kombinovanje praćenja nastave, elektronske platforme i tradicionalnog učenja na daljinu“ (Ilić Marković, 2011: 367 prema Kröger 2004; Milićević et al, 2014: 73; Popović i Radusin-Bardić,

2014: 170-171), to jest, sugerije se da onlajn alati zapravo komplementarno unapređuju živu reč profesora stranog jezika (Marković, 2022: 113).

S tim na umu, prva prednost Mudl platforme sastoji se upravo u tome da se može primeniti u svakom od prethodno navedenih konteksta i može se koristiti i prilagoditi potrebama predmeta i njenim korisnicima (Bondžić, 2016: 307), pa tako „predstavlja jedinstveno virtuelno okruženje“ (Petković, 2018: 186). Kako nastava u učinioci najčešće prati frontalni rad, dok je individualni rad praktično nemoguć, platforma nudi mogućnost za kreiranje lekcija i zadataka različite vrste i formata, dok ostavlja korisnicima opciju da samostalno odluče o tome kojom brzinom će prelaziti potrebno gradivo ili vežbe, u kom trenutku će se na to odlučiti, čime se razvija samostalnost i odgovornost studenata, a fokus se sa profesora definitivno pomera na učenika (Ljubojević, 2010: 118; Milićević et al, 2014: 74; Đukić Mirzayantz 2016: 192; Eraković i Lazović, 2017: 262; Petković, 2018: 194; Veljković Michos et al, 2019: 628; Eraković i Topalov, 2021; Veljković Michos i Bošković Marković, 2021: 136). Dostupna putem interneta, pored toga što podstiče interaktivnost, takva nastava pruža uključivanje različitih vrsta i tipova materijala – video snimci, audio snimci, linkovi do vanjskih materijala, slike, dijagrami, udžbenici (Ilić Marković, 2011: 367; Matusić i Dumić, 2012: 145; Popović i Radusin-Bardić, 2014: 178; Đukić Mirzayantz, 2016: 192), odnosno sprovodi se putem didaktizacije e-sadržaja (Petković, 2018: 182-183). Mora se, doduše, imati na umu, da je važno dobro organizovati, probirati i odabrati dati materijal, kao i koristiti ga ciljano i angažovano, inače će rezultati izostati (Andevski et al, 2014: 373; Pešikan, 2016: 37-38; Veljković Michos i Bošković Marković, 2021: 137). Takođe, veliku olakšicu predstavlja i to i što joj se može pristupiti bilo kada, van fakulteta, kod kuće, u studentskom domu, na putovanju, preko računara ili telefona, pa samo učenje više nije ograničeno na učionicu (Ilić Marković, 2011: 369; Đukić Mirzayantz, 2016: 191; Petković, 2018: 195; Đorđević 2020: 126). Tako, na primer, kada je u pitanju studiranje na daljinu, pored pogodnosti da se iz nastavnog materijala može učiti u terminu koji najviše odgovara studentima, jedino je neophodna stabilna internet konekcija (Andevski et al 2014: 368). Takođe se tako utrošeno vreme na putovanje do fakulteta može drugačije rasporediti, mogućnost preseljenja tokom studiranja ne utiče na samo studiranje već se, na kraju krajeva, mogu pratiti predavanja fakulteta iz drugih država ili, čak, sa drugih kontinenata (Đurica i Soleša, 2017: 2; Đorđević et al, 2020: 133). Dati kurs/predmet/fakultet/univerzitet samim tim postaje dostupan „širem dijapazonu“ korisnika (Petković, 2018: 182). Važno je naglasiti da se platformi može pristupiti iz bilo koje vremenske zone, bez ograničenja

broja korisnika ili količine materijala na samom kursu u okviru platforme (Bošković et al, 2014: 481; Milićević et al, 2014: 73), da je platforma besplatna i da je aktivna na 80 svetskih jezika (Ljubojević, 2010: 117; Milićević et al, 2014: 76-77).

Kada govorimo o negativnim aspektima Mudl platforme, potrebno je da se pomene da i ono što je navedeno kao prednost, može lako da postane i njena najveća mana. Naime, ako i kada dođe do prekida internet konekcije, platforma se ne može koristiti, te iako se aktivnosti koje su urađene čuvaju na platformi, nije moguće da im se pristupi. Takođe je zabeleženo kočenje platforme i druge greške prilikom upotrebe, eventualna preopterećenost mreže ili druga najčešće tehnička ograničenja (Eraković i Lazović, 2017: 267; Đorđević et al, 2020: 134). Iako je ta ponekad problematična tehnička strana među sličnim istraživanjima navođena i kao najveći nedostatak ove platforme (Ljubojević, 2010: 124; Bošković et al, 2014: 481; Popović i Radusin-Bardić, 2014:176), govori se i o odsustvu mogućnosti za zajednički rad (Petković, 2018: 193), dok se takođe napominje kao važan faktor i digitalna pismenost kako nastavnika tako i studenata kao preduslov korišćenju, naglašavajući prethodno pomenutu potrebu za odgovarajućom obukom (Ljubojević, 2010: 124; Bošković et al, 2014: 481; Blatešić et al 2021: 76). Izdvaja se još i nemogućnost usmenog kontakta sa profesorom i frustracija izazvana čekanjem na odgovor povodom nekog zadatka ili nedoumice, ali i osećaj otuđenja od samog kursa, nastavnika ili ostalih učesnika (Bošković et al, 2014: 482; Petković, 2018: 193), te je zaključak da je sveukupna „komunikacija putem poruka otežana“ (Eraković i Lazović, 2017: 267) na Mudl platformi.

Premda se mogu pobrojati mnoge pozitivne karakteristike Mudl platforme i rada sa njom prema navedenom teorijskom okviru, ne smeju se zanemariti ograničenja koja u krajnjoj liniji postoje. Istraživanje o kome će biti reči teži da, kao i prethodna relevantna istraživanja, donese eventualne nove informacije i iznedri nove perspektive za dalja ispitivanja i poboljšanja kako upotrebe same platforme, tako i nastave španskog kao izbornog jezika.

Cilj istraživanja i polazne hipoteze

Kako je Mudl platforma postala sastavni deo predmeta Savremeni španski jezik P1 i P2 (pomoćni 1 i pomoćni 2), smatralo se relevantnim i da se ispita kakva su mišljenja studenata o njenoj korisnosti, načinima i razlozima upotrebe, kako za ovaj, tako i za druge predmete na njihovim matičnim katedrama. Istraživanje je

sprovedeno tokom dve uzastopne godine (akademske 2017/2018. i 2018/2019.) među studentima prve godine šanskog kao izbornog jezika, upravo pošto su oni tada bili generacije koje su aktivno koristile platformu za izradu kolokvijuma na daljinu, predispitnih obaveza i pripreme za ispite. Radi praćenja, ali i upoređivanja rezultata i kontinuirane evaluacije Mudl platforme, bilo je planirano da se istraživanje ponovi i naredne, 2019/2020. godine. Međutim, nakon početka pandemije, imajući u vidu da je tada upotreba platforme bila neophodna i to ne više kao dopuna predavanjima u prostorijama fakulteta, pa su se time uslovi za ispitivanje promenili, istraživanje ipak na kraju nije sprovedeno i te, treće uzastopne akademske godine.

Polazna hipoteza prema kojoj je kreiran upitnik dvojnog je karaktera. Iako je primarna pretpostavka bila da će se prema anketi Mudl platforma prikazati kao višenamenski i koristan alat u nastavi, očekivalo se da akcenat bude i na njegovoj komplementarnosti sa nastavom uživo i živom reči nastavnika, nastavom u učionici, te da jedna vrsta nastave ne isključuje drugu. Dalje, pored prikupljanja evaluativnih informacija od studenata o učinku platforme, smatrano je važnim da se dobije uvid u to kakav odnos oni imaju prema onlajn učenju uopšteno, kao i da se posredno proveriti koliko se platforma koristi u okviru drugih predmeta.

Španski kao izborni jezik na Filološkom fakultetu u Beogradu

Prema istorijatu Katedre za iberijske studije², španski jezik se na Filološkom fakultetu u Beogradu prvo slušao kao fakultativni predmet, a potom od 1962/1963. godine i kao drugi strani jezik u okviru Katedre za romanistiku. Ipak, sama Katedra za iberijske studije osnovana je 2000. godine. Struktura predmeta šanskog kao izbornog jezika usavršavala se i menjala tokom godina, a u nastavku se prilaže kako je nastava na predmetima Savremeni španski jezik P1 i Savremeni španski jezik P2 izgledala tokom dve akademske godine, 2017/2018. i 2018/2019.

Struktura predmeta Savremeni španski jezik P1 – zimski semestar

Kako su u okviru nastave izbornih jezika predavanja na Katedri za iberijske studije uvek počinjala krajem oktobra, kasnije u odnosu na zvanično utvrđeni početak semestra, broj predavanja u prvom semestru bio bi manji nego u drugom, te se nastava izvodila tokom devet nedelja, jednom nedeljno u trajanju

² <http://www.fil.bg.ac.rs/lang/sr/katedre/iberijske-studije/istorijat/>

od 180 minuta u dva bloka po 90 minuta. Predviđeno je da se na platformi Mudl urade dva gramatička kolokvijuma, jedan nakon četiri nedelje, jedan poslednjeg vikenda u semestru, ali zajedno sa pisanom produkcijom. Takođe su u okviru predispitnih obaveza spadale i jedinice vežbi koje se odnose na pređeno gradivo sa predavanja pod imenom Blokovi, kojih ima pet i raspoređeni su strateški tokom semestra.

Struktura predmeta Savremeni španski jezika P2 – letnji semestar

Skoro mesec dana duži, drugi semestar prve godine izbornog jezika traje dvanaest nedelja i predviđena kurikulumom su takođe dva kolokvijuma, ali je struktura nešto drugačija. Izrada tih kolokvijuma bila je zakazana za početak aprila na Mudl platformi, i to gramatika i vokabular (u okviru kojeg se nalazi i kratka vežba razumevanja čitanja) i kao odvojena ispitna jedinica, razumevanje slušanja. Krajem aprila radila se pisana produkcija, ali na času, u okviru predavanja, koja su i u drugom semestru bila organizovana u trosatnom formatu sa petnaestominutnom pauzom. Blokovi su takođe pratili program i služili i za pripremu za kolokvijume.

Upitnik

Centralni deo rada predstaviće rezultate ankete sprovedene elektronskim putem, kreirane u Gugl formi tako da od ukupno petnaest, deset pitanja budu zatvorenog, a pet otvorenog tipa. Pretpostavka je bila da će tako, putem kvantitativne i kvalitativne metode, analiza podataka biti potpunija, sa posebnim akcentom na to da je uz svako pitanje ponuđena opcija izbora dodavanja sopstvenog odgovora kako bi se stekao precizniji uvid u mišljenje ispitanika, ali i da bi bilo moguće dobiti personalizovane komentare koji nude tačku gledišta koja možda nije predviđena upitnikom.

Pitanja su tematski podeljena u tri grupacije. Tako se prva četiri pitanja kao uvod vezuju za opštu evaluaciju karakteristika Mudl platforme i njene korisnosti, odnosno njenih prednosti i mana iz ugla studenata, dok se pitanja u nastavku odnose na sve predispitne obaveze rađene preko platforme ili na času i studentska mišljenja o takvoj izradi. Treći i finalni deo osvrće se na ispitivanje mogućnosti rada samo na Mudl platformi, kao i uvid u upotrebu platforme na matičnim katedrama studenata, ali i prikupljanje mišljenja kako se nastava na platformi može unaprediti.

Kroz pisano obaveštenje na Mudl platformi po završetku nastave na predmetu, ali i preko društvenih mreža putem Fejsbuk grupe, studenti su bili pozvani da uzmu učešće popunjavanjem upitnika. Kada je reč o generaciji 2017/2018, učestvovalo je o ukupno 36 ispitanika, što je otprilike polovina onih koji su pohađali predmet, dok je 2018/2019. godine anketu popunilo 37 studenata, s tim što je, te godine, bilo ukupno oko 120 studenata kod troje profesora, u poređenju sa prethodnom, kada ih je bilo oko 60 kod dvoje. Premda se u prvoj generaciji govori o otprilike polovini anketiranih studenata, a u drugoj o trećini, brojčani uzorak je samo za jedan veći u drugoj generaciji, pa se tako dobijani kvantitativni podaci mogu smatrati relevantnim za poređenje i izvođenje poredbenih zaključaka.

Tumačenje rezultata upitnika

Kao prvo, opšti utisak studenata o Mudl platformi u okviru predmeta važan je početni parametar za dalje istraživanje, pa je stoga i logično da ocena njene korisnosti bude pitanje koje otvara ovo istraživanje. Sumirani odgovori mogu da se vide u nastavku u *Tabeli 1*, podrazumevajući i broj odgovora i procentualnu vrednost, s tim što se u prve dve kolone nalaze podaci za generaciju 2017/2018. godine, a u druge dve desne podaci za generaciju 2018/2019. godine.

Kako biste ocenili korisnost Mudl platforme kada je u pitanju španski jezik (na skali od 1 do 5)?				
	2017-2018		2018-2019	
5	24	66,7%	22	59,5%
4	10	27,8%	11	29,7%
3	2	5,6%	2	5,4%
2	-	-	1	2,7%
1	-	-	1	2,7%

Tabela 3. Sumirani odgovori na pitanje: Kako biste ocenili korisnost Moodle platforme kada je u pitanju španski jezik (na skali od 1 do 5)?

Potom se činilo važno da se proverii koliko se često zapravo pristupa platformi. Primećeno je da, tokom trajanja semestra, studenti nisu uvek najažurniji sa, recimo, čitanjem obaveštenja koja se ciljano kače da bi samo oni koji pohađaju predmet mogli da im pristupe. *Tabela 2* je tu da pokaže kako su studenti odgovorili.

Koliko često pristupate Mudl platformi?				
	2017-2018		2018-2019	
Svakodnevno	5	13,9%	11	29,7%
Svaka dva-tri dana	16	44,4%	16	43,2%
Jednom nedeljno	10	27,8%	9	24,3%
Ređe od jednom nedeljno	3	8,3	1	2,7%
Ne ulazim na Mudl	-	-	-	-

Tabela 4. Sumirani odgovori na pitanje: Koliko često pristupate Moodle platformi?

U odgovorima generacije 2017/2018 je dopisano i „samo kada moram da uradim predisputnu ili da proverim rezultat ispita i samo ako je neophodno“, dok u narednoj generaciji nije bilo dodatnih odgovora. Može se takođe primetiti skok u broju svakodnevnih poseta Mudlu od strane novije generacije.

Kako Mudl pruža mnogobrojne pogodnosti, važno je znati i koja je to karakteristika koja je studentima najrelevantnija, te je naredno pitanje s tim u vezi i kreirano, a rezultati su prikazani u *Tabeli 3*.

Šta je, po vašem mišljenju, najveća prednost Mudl platforme?				
	2017-2018		2018-2019	
Preglednost	3	8,3%	2	5,4%
Brzina pristupa podacima	9	25%	8	21,6%
Interaktivnost	1	2,8%	1	2,7%
Dostupnost materijala	19	52,8%	25	67,6%
Efikasnost ocenjivanja	3	8,3%	1	2,7%

Tabela 5. Sumirani odgovori na pitanje: Šta je, po vašem mišljenju, najveća prednost Mudl platforme?

Pošto su date pozitivne strane korišćenja Mudl platforme, treba se osvrnuti i na negativne, to jest, proveriti kako studenti odgovaraju na sledeće pitanje: *Šta je, po vašem mišljenju, najveća mana Mudl platforme?*, što se može videti u *Tabeli 4*.

Šta je, po vašem mišljenju, najveća mana Mudl platforme?				
	2017-2018		2018-2019	
Nepreglednost	1	2,8%	-	-
Otežano snalaženje	2	5,6%	2	5,4%

Elektronski određeno vreme prilikom izrade kolokvijuma (i pojedinačnih pitanja)	2	5,6%	9	24,3%
Efikasnost ocenjivanja	2	5,6%	2	5,4%
Stres ako se u toku korišćenja obustavi internet konekcija	23	63,9%	21	56,8%
Kočenje prilikom rada platforme	3	8,3%	3	8,1%

Tabela 6. Sumirani odgovori na pitanje: Šta je, po vašem mišljenju, najveća mana Mudl platforme?

Među dopisanim odgovorima u prvoj anketiranoj generaciji stoji „Nema mana“, „Ne postoji“ i „Nemogućnost da se neki raniji testovi otvore opet“.

Naredni odeljak pitanja se bavi izradom kolokvijuma i predispitnih obaveza na platformi. Prvo u nizu se odnosi na izradu gramatičkog dela kolokvijuma, a odgovori su izloženi u *Tabeli 5*. Prilikom odabira, bilo je moguće opredeliti se za više od jedne ponuđene opcije.

Pri izradi gramatičkog dela kolokvijuma, da li vam je izrada bila:				
	2017-2018		2018-2019	
Olakšana	16	44,4%	18	48,6%
Komplikovanija	-	-	2	5,4%
Stresnija	1	2,8%	3	8,1%
Preglednija	9	25%	7	18,9%
Efikasnija: ne moram da dolazim na fakultet	31	86,1%	24	64,9%
Nedovoljno precizna kada je u pitanju ocenjivanje	3	8,3%	3	8,1%

Tabela 7. Sumirani odgovori na pitanje: Pri izradi gramatičkog dela kolokvijuma, da li vam je izrada bila...?

Jedini dodatni odgovor u generaciji 2017/2018. glasi: „Ne daju mi da vidim svoje greške“.

Tokom trajanja predmeta Savremeni španski jezik P1, bilo je predviđeno pisanje sastava na zadatu temu na platformi. Potom, na predmetu Savremeni španski jezika P2, zamišljeno je da se isti izrađuje na predavanju, prvenstveno radi varijabilnosti, ali i provere rezultata studenata u različitim uslovima. Shodno

tome, delovalo je kao da je važno i ispitati jesu li studenti smatrali da je izrada sastava lakša ili bolja na Mudlu ili na papiru, na času.

Pri izradi pismenog dela kolokvijuma (sastava), da li vam je izrada bila lakša/bolja:				
	2017-2018		2018-2019	
na Mudl platformi	22	61,1%	26	70,3%
na papiru	14	38,9%	11	29,7%

Tabela 8. Sumirani odgovori na pitanje: Pri izradi pismenog dela kolokvijuma (sastava) da li vam je izrada bila lakša/bolja...?

Sa ciljem da se (do)da prostor za kvalitativnu komponentu istraživanja, putem otvorenog pitanja bilo je potrebno da ispitanici navedu obrazloženje prethodnog odabira.

Kada je reč o izradi kolokvijuma na Mudl platformi, najčešće se među odgovorima pominje manjak stresa prilikom rada od kuće, zatim opuštenost i odsustvo buke, efikasnost i maksimalna koncentracija. Navodi se i brzina, to jest, da se brže kuca nego piše na papiru, ali se ističe i sama činjenica da ne mora da se odlazi na fakultet, pa postoji ušteda vremena, nema nadgledanja od strane nastavnika, prijatnije je, a ocene su, sa druge strane, odmah dostupne nakon izrade kolokvijuma. Tu su, pak, i odgovori koji sugerišu da studenti pri tom ipak koriste internet prilikom izrade kolokvijuma, jer tako glasi jedan od navedenih razloga: „zbog neta“, „da mogu da koristim rečnik ako zatreba“, „pomoć interneta i podsetnika“.

U korist pisanja sastava na papiru, pisanje akcenata se navodi kao najvažniji razlog za takav odabir, potom je tu i komentar da je to „realnija slika znanja“, da je brža izrada ako se piše rukom. Iako je kod kuće lakše, odgovori kažu da u ovom slučaju nema straha da će se prekinuti internet veza, prirodnije je, bolje snalaženje, manje nervoze i panike, posebno jer se na platformi prikazuje sat koji odbrojava vreme unazad. Samo kod jednog ispitanika odgovor je ostavljen prazan (upisana je samo crtica).

U nastavku se dalje činilo važnim da se ispita i koliko je studentima značajno to što se, prilikom izrade predispitnih gramatičkih zadataka na Mudl platformi, odmah po završetku pojavljuje broj osvojenih poena (iako su, naravno, radi otklanjanja mogućih grešaka sistema, predmetni nastavnici bili u obavezi da ručno provere sve odgovore obeležene kao pogrešne). Rezultati su prikazani u *Tabeli 7.*

Koliko vam je prilikom ocenjivanja relevantno to što platforma odmah izbacuje rezultate, dok morate da sačekate kada se test radi na papiru (na skali od 1 do 5)?				
	2017-2018		2018-2019	
5	15	41,7%	15	40,5%
4	19	52,8%	17	45,9%
3	2	5,6%	2	5,4%
2	-	-	2	5,4%
1	-	-	-	-

Tabela 9. Sumirani odgovori na pitanje *Koliko vam je prilikom ocenjivanja relevantno to što platforma odmah izbacuje rezultate, dok morate da sačekate kada se test radi na papiru (na skali od 1 do 5)?*

Kada su u pitanju predispitne obaveze, pored gramatičkog dela i pisanog dela, u okviru predmeta kreirane su i prethodno pomenute jedinice nazvane Blokovi (španski: *Bloques*) koje su podrazumevale nekoliko aktivnosti vezanih za gradivo pređeno na nastavi i studenti su bili obavezni da ih rade svake nedelje ili svake dve nedelje. Na pitanje, *Da li redovno prelazite Bloque jedinice*, iz generacije 2017/2018, skoro 90%, to jest 32 studenta su potvrdila, dok je njih četvoro (11,1%) odgovorilo da ne prelazi pomenute jedinice redovno. Generacija 2018/2019. je sa 97,3% definitivno napredovala u redovnosti, jer je samo jedan student (2,7%) negativno odgovorio.

Iako je samo završavanje predispitnih obaveza važna stavka, takođe je relevantno i koliko se zapravo te vežbe smatraju korisnim od strane studenata. Prema tome je i formulirano naredno pitanje: *Da li ih smatrate korisnim? Da li vam je to dovoljno da ponovite gradivo rađeno te nedelje?* a dobijeni rezultati se nalaze u Tabeli 8.

Da li ih smatrate korisnim? Da li vam je to dovoljno da ponovite gradivo rađeno te nedelje?				
	2017-2018		2018-2019	
Korisno je i dovoljno za obnavljanje	16	44,4%	15	40,5%
Korisno je, ali nije dovoljno, moram još da dodatno utvrdim gradivo	18	50%	20	54,1%
Nije korisno, a moram svakako da učim	1	2,8%	1	2,7%

Pređem površno, a za predavanja ne obnavljam dodatno	1	2,8%	1	2,7%
--	---	------	---	------

Tabela 10. Sumirani odgovori na pitanje: Da li ih smatrate korisnim? Da li vam je to dovoljno da ponovite gradivo rađeno te nedelje?

Naredno pitanje otvorenog tipa vezivalo se za dilemu da li su predavanja potrebna / korisna uz Blokove i dodatne materijale koji se nalaze na platformi. Kako je pitanje bilo otvorenog tipa, studenti su manje ili više opširno zapisivali razloge za svoj izbor. Kada se rezimiraju rezultati, proizilazi da su predavanja u svega četiri odgovara u obe generacije smatrana nepotrebnim, a kao obrazloženje se navodi da se sve potrebno nalazi na platformi, da određeni studenti svakako već samostalno rade, da ako se gradivo prati po redu, može se prelaziti i bez predavanja. Dobijen je i jedan prilično detaljan odgovor koji prenosi nezadovoljstvo zbog brzine prelaženja gradiva na predavanjima, udžbenika koji su u potpunosti na španskom jeziku, ali se ističe i problem sa kojim se generalno može susresti na časovima jezika, a to je nejednakost u nivou poznavanja jezika. Tako jedna grupa koja dobro poznaje španski jezik, pretpostavlja ispitanik, zbog izloženosti latinoameričkim serijama, „dominira predavanjem“, a ostatak studenata ima poteškoća da razume. Sa druge strane, razlozi za održavanje predavanja su mnogobrojni: lakoća pri rešavanju nejasnoća uz prisustvo profesora kao i samo prisustvo profesora i njegova umešnost i sposobnost da učini predavanja zanimljivim; „profesor bolje objašnjava od materijala“; uvek moguća dodatna objašnjenja, vežbanje izražavanja na španskom, slušanja živog jezika i poboljšanje izgovora; činjenica da se uvek može čuti nešto novo i rad u grupi. Među odgovorima se takođe provlači negodovanje zbog dužine i večernjih termina predavanja, a kako među studentima uvek postoji grupa koja je jezik ranije učila, oni napominju da je moguće položiti ispite i samo uz predznanje i materijale dostupne na Mudlu.

Bez obzira na kasnije okolnosti kada je tokom pandemije bilo neophodno izvoditi nastavu na daljinu usled nemogućnosti rada uživo, ideja podučavanja *samo* preko Mudl platforme delovala je izazovno; kako su tu svi materijali bili dostupni, a pored obaveznih Blokova postavljani i dodatni materijali, linkovi do vežbanja na internetu koja su smatrana korisnim, muzike ili predloga za filmove, činilo se zgodnim da se studenti upitaju da li bi mogli da pohađaju nastavu preko platforme i u kojoj meri. Njihovi odgovori su predstavljeni u *Tabeli 9*.

Da li smatrate da biste mogli da naučite španski jezik koristeći samo Moodle platformu, bez dolaska na predavanja? U kojoj meri?
--

	2017-2018		2018-2019	
Mogu da pratim predmet bez dolaska na predavanja zahvaljujući Moodle-u	3	8,3%	3	8,1%
Mogu da pratim predmet uz nekoliko dolazaka na predavanja i Moodle platformu	15	41,7%	10	27%
Ne mogu da zamislim učenje španskog jezika bez dolaska na predavanja	14	38,9%	24	64,9%

Tabela 11. Sumirani odgovori na pitanje: Da li smatrate da biste mogli da naučite španski jezik koristeći samo Moodle platformu, bez dolaska na predavanja? U kojoj meri?

Pošto se izrada većine predispitnih obaveza na ovom predmetu odvija preko Mudl platforme, delovalo je važno proveriti kako bi studenti prihvatili da tako bude sa i svim ostalim zadacima. Kao što je moglo i da se pretpostavi, većina studenata iz obe generacije bi prihvatila da izrađuje sve obaveze preko platforme zbog uštede vremena, jer onda nema obaveze putovanja do fakulteta, nema stresa u tolikoj meri, ne moraju da se čekaju rezultati, a takođe se bira termin kada će biti rađen kolokvijum, jer je uvek ponuđeno nekoliko opcija i uvek tokom vikenda kada je sigurnije da su studenti slobodni. Sa druge strane, nekolicina njih se lagodnije oseća kada piše na papiru, ne brine se oko mogućeg problema sa internetom, ali su tu i oni koji smatraju da rad u prostorijama fakulteta podrazumeva više učenja i da je to bolja opcija jer pokazuje realno znanje.

Kada se govori o drugim predmetima na drugim Katedrama na Filološkom fakultetu u Beogradu, prema odgovorima na pitanje: *Da li za ostale jezičke predmete koristite Moodle platformu i u koje svrhe?* proizilazi da se ona umereno koristila u generacijama iz 2017/2018. i 2018/2019. akademske godine. Iako se Mudl upotrebljava za preuzimanje materijala, kačenje rezultata ispita ili za predaju seminarских radova ili nekih vežbi i obnavljanje, ističe se da se ne koristi „kao za španski“, dok se u par navrata napominje da se na nekim katedrama uopšte i ne koristi.

Za kraj je ostavljeno da studenti bez sugestivnih ponuđenih odgovora predlože, ako imaju, ideje kako bi još mogao da se poboljša kvalitet nastave preko Mudl platforme. Većina odgovora se deli na dve struje; jedna zastupa pozitivan odnos prema onom što je već kreirano, sa dodatkom da ne bi ništa menjali, a druga nije sigurna šta bi novo predložila. U obe generacije ideje se u principu ne tiču

preterano same Mudl platforme, već se predlaže više multimedijalnog materijala, više vokabulara, vrsta vežbi koje se smatraju potrebnim, ali se takođe pominje tehnička strana Mudl platforme. Prvenstveno se kritikuje organizacija same stranice predmeta, optimizacija obaveštenja kada profesori nešto okače, ili kada nova Blok jedinica postane dostupna za izradu, ili sam izgled i raspored pitanja – sa zahtevom da ih bude više na jednoj strani. Takođe su tu podsećanja da korišćenje platforme podrazumeva internet i uz to moguća prekidanja („samo da ne koči“ ili „sve je odlično osim kočenja i konekcije sa internetom“).

Diskusija

Prema prikazanim mišljenima studenata, u nastavku će biti ponuđen pregled dobijenih uvida o Mudl platformi.

Ono što se kroz tabelarni pregled odgovora prvo uočava jeste da se ne primećuju značajnije razlike niti prevelika odstupanja u mišljenjima između generacija. Dva ispitanika manje iz druge generacije u odnosu na prvu dala su najvišu ocenu za korisnost platforme, pojavljuju se samo dva odgovora sa ocenama 2 i 1, takođe iz druge generacije, dok ih u prvoj nema, što ide u prilog uspešnosti koncipiranja upitnika i predviđanju sličnosti odgovora, ali i stabilnom sistemu i strukturi predmeta.

Dalje, iako se primećuje neznatni pad u broju ispitanika u drugoj generaciji koji smatraju da su efikasnost i dostupnost podataka za njih važna prednost platforme, dostupnost materijala se u drugoj generaciji vidi kao najznačajnija sa porastom od više od 10% u odnosu na prvu, dok je efikasnost u ocenjivanju za nekih 5% manje važna drugoj generaciji.

Najveća prepreka pri upotrebi svakako jeste prekid internet veze i to je nešto što ne zavisi ni od studenata niti od profesora (ako bi se dogodila neka neprilika tokom izrade predispitnih obaveza, kada bi to bilo potrebno, profesori na predmetu uvek bi izlazili u susret studentima s obzirom na to da se preko platforme mogu pratiti aktivnosti onog ko je koristi). Ipak, stres koji izaziva mogućnost prekida rada platforme usled gubitka internet veze jeste najčešće navođen kao mana rada predispitnih obaveza onlajn. Elektronski određeno vreme za izradu kolokvijuma kod druge generacije postaje za skoro 20% važnija negativna karakteristika platforme. Doduše, nekolicina ispitanika naprotiv sugeriše da je mnogo stresnije dolaziti na fakultet i raditi zadatke na papiru, umesto na platformi.

U poređenju sa prvom generacijom, druga je ocenila neznatno više izradu kolokvijuma na platformi kao olakšanu. Pored toga, u drugoj je generaciji za dva ispitanika izrada kolokvijuma na platformi bila komplikovanija, dok je za 5% manje ocenjena kao pregledna. Ipak, u obe generacije, a kod druge za skoro 10% više, pisanje sastava je smatrano lakšim na platformi. Takođe, odmah vidljivi rezultati jesu značajan faktor za ispitanike, što je moglo biti i očekivano.

Kada su u pitanju Blokovi, u obe generacije se vidi visok stepen odgovornosti kod studenata, dok u drugoj generaciji samo jedan ispitanik priznaje da ih ne radi redovno. Ipak, više od polovine ispitanika smatra da oni nisu dovoljni za obnavljanje gradiva, pa ni u slučaju kada bi nastava bila potpuno na daljinu, što se kroz otvorene odgovore potvrđuje.

Dve tačke koje se čine centralnim za istraživanje i ističu se među uporednim rezultatima, sa namerom su ostavljene za završnicu diskusije. Kao prvo, važno je napomenuti da je studentima kasnije generacije bilo jasnije da treba da pristupaju platformi češće nego što su to njihovi prethodnici činili, što govori u prilog njihovom navikavanju na platformu. U generaciji iz 2017/2018. godine platformu je svakodnevno posećivalo 5 studenata, a u narednoj 11, dok je u obe generacije po njih 16 smatralo da je potrebno pristupiti platformi svaka dva, tri dana. Sa druge strane, jasno je da druga generacija teže prihvata da prati predmet bez prisustva na predavanjima (što se vidi iz porasta takvih odgovora druge generacije za više od 25%). Čak je i opcija sa nekoliko dolazaka na časove uz materijale na Mudl platformi odabrana sa 27% u odnosu na 41,7% studenata prve generacije, što takođe pokazuje kako se u drugoj generaciji dolazak na predavanja ipak smatra značajnim.

Zaključci i dalja istraživanja

Digitalno doba koje uzima primat i u sferi univerzitetskog obrazovanja pozdravlja integraciju onlajn alata i njihovo razvijanje i unapređivanje u različite svrhe. Sa tim na umu, tema ovog rada ticala se predstavljanja Mudl platforme iz perspektive studenata španskog kao izbornog jezika na Filološkom fakultetu u Beogradu tokom dve uzastopne generacije pre pandemije koronavirusa, 2017/2018. i 2018/2019. akademske godine. Cilj sprovedenog istraživanja, pored podrazumevane evaluacije platforme, sastojao se u pokazivanju njene korisnosti, prijemčivosti i prikazanih mogućnosti, uz napomenu da se uloga nastavnika ne zanemaruje.

Nakon predstavljanja studentskih odgovora i njihove analize, može se zaključiti da kombinovana nastava, prema mišljenju većine ispitanika, jeste dobro rešenje za španski kao izborni predmet. Izrada predispitnih obaveza preko platforme, vežbi i pristupanje materijalima između predavanja, sa par izuzetaka, nailazila je na odobravanja iz više prikazanih razloga, dok je nastava uživo za većinu od velikog značaja. S tim u vezi se može reći da je pretpostavka sa kojom je osmišljeno istraživanje potvrđena.

Iz osvrta na sumirane reakcije studenata prema uključivanju Moodle platforme u izvođenje nastave može se zaključiti da joj se pristupa bez velikih poteškoća, a da sveukupan utisak o iskorišćenosti platforme pretežno jeste pozitivan na predmetu, iako se ona ne koristi u tolikoj meri na matičnim katedrama ispitanika. Dodatni odgovori pružaju neke ideje za unapređenje funkcionisanja platforme, kao što su potreba prikazivanja prethodnih testova i blokova, grešaka na gramatičkim testovima, više dodatnog interaktivnog materijala, ali i činjenica da se u nekim slučajevima koristi internet prilikom izrade kolokvijuma preko platforme, pa priličan broj ispitanika smatra da je rad kolokvijuma uživo pravednija opcija. Naravno, iako su prednosti kombinovanog učenja jasno prikazane, ne sme se zaboraviti da povodom samog učenja, ali i platforme i dalje postoje dileme (Đorđević et al, 2020: 121). To se moglo videti i u nekolicini odgovora, posebno kod one grupe ispitanika koji se zalažu za rad predispitnih obaveza na času iz nepoverenja prema tehnologiji i internetu, sa jedne strane, i verovanju da je za rad u učionici potrebno više znanja, sa druge strane.

S obzirom da tokom pandemije nije bilo drugog rešenja osim potpunog prelaska na onlajn nastavu, bilo bi korisno da se i u periodu posle pandemije ispita da li se i koliko situacija promenila, odnosno kakav je sada stav studenata prema učenju jezika uživo. Kada je u pitanju nastava drugog jezika, a samim tim i smanjeni broj časova predavanja na nedeljnom nivou, živa reč, a pre svega dobra organizacija predmeta, jesu primarni. Takvog je mišljenja i Pešikan (2016: 40), naglašavajući da nastavnik ne može biti zamenjen, jer je on kreator nastave i „*partner* u pedagoškoj interakciji“, on „definiše ciljeve sadržaj i način provere – ocenjivanje“. S tim na umu, stiže se utisak da, iako se platforma Moodle dugi niz godina uspešno koristi u nastavi španskog kao izbornog jezika na Filološkom fakultetu u Beogradu, to jeste tako jer je njena uloga strogo komplementarna.

Reference

Andevski, M., Vidaković, M., & Arsenijević, O. (2014) Internet u nastavi i učenju. Rad predstavljen na konferenciji *Sinteza 2014 - Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*. Beograd: Univerzitet Singidunum, 368-374. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/368-374.pdf>

Arsenijević, J.M. & Andevski, M.J. (2022) Univerzitetska onlajn-nastava tokom pandemije virusa korona u odnosu na oblast obrazovanja. *Inovacije u nastavi*, broj 35 (3): 106-119. Pristupljeno 05.01.2023. na http://www.inovacijeunastavi.rs/wp-content/uploads/Inovacije3-22/08_Arsenijevic.pdf.

Blatešić, A., Borljin, J. (2021). E-nastava stranih jezika na Mudl platformi u univerzitetskom kontekstu. U: Katić, V. (ur.). XXVII skup *Trendovi razvoja: On-line nastava na univerzitetima*. Zbornik radova sa skupa, 15–18. 2. 2021. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Univerzitet u Novom Sadu, 27–31. Pristupljeno 05.01.2023. na http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2021/radovi/T1.1/T1.1-3.pdf.

Blatešić, A., Stanić, T. & Šakan, D. (2021) Motivacija za učenje italijanskog jezika tokom online nastave. *Inovacije u nastavi*, broj 34(4), 64-80. Pristupljeno 05.01.2023. na <http://www.inovacijeunastavi.rs/wp-content/uploads/Inovacije4-21/05-Blatesic.pdf>.

Bondžić, S. (2016). The Use of Moodle in Teaching Spanish at the Department of Iberian Studies at the Faculty of Philology in Belgrade. Rad predstavljen na konferenciji: *Sinteza 2016 - International Scientific Conference on ICT and E-Business Related Research*, Beograd: Univerzitet Singidunum, 304-314. Pristupljeno 05.01.2023. na [10.15308/Sinteza-2016-304-314](https://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/paper/25).

Bošković Marković, V., Tomic, I. & Gajic, T. (2014). Moodle u nastavi engleskog jezika. Rad predstavljen na konferenciji: *Sinteza 2014 - Impact of the Internet on Business Activities in Serbia and Worldwide*, Beograd: Univerzitet Singidunum, 480-483. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/paper/25>.

Đorđević, D. D., Pavlović, Z. M., & Vesić-Pavlović, T. S. (2020). Mišljenja studenata o onlajn nastavi engleskog jezika - mogućnosti i ograničenja. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, broj 50(4), 117-140. Pristupljeno

05.01.2023. na <https://scindeks.ceon.rs/Article.aspx?artid=0354-32932004117Q>.

Đorđić, D. M., Cvijetić, M. M. i Damjanović, R. D. (2021). Iskustva učitelja i nastavnika tokom realizacije nastave na daljinu usled pandemije virusa korona (COVID-19). *Inovacije u nastavi*, broj 34 (2), 86–103. Pristupljeno 05.01.2023. na [10.5937/inovacije2102086D](https://doi.org/10.5937/inovacije2102086D)

Đukić Mirzayantz, M.Đ. (2016) Učenje stranog jezika na daljinu u Srbiji: prikaz jednog modela. *Komunikacija i kultura online*, broj 7, 183-197. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://www.komunikacijaiikultura.org/index.php/kk/article/view/26/15> nastavu, 34 (2), 86–103. DOI: [10.5937/inovacije2102086D](https://doi.org/10.5937/inovacije2102086D)

Đurica, N. & Soleša, D. (2017) Percepcija i stavovi studenata prema obrazovanju na daljinu. *Ekonomija teorij i praksa*, broj 10 (3), 1-15. Pristupljeno 05.01.2022. na <https://www.fimek.edu.rs/downloads/casopisi/ekonomija/arhiva/2017-ekonomija-br-3.pdf>.

Eraković, B. R., & Lazović, V. S. (2017). Prednosti i nedostaci sistema za podršku učenju u konstruktivističkom pristupu nastavi prevođenja iz perspektive studenata - Mudri i Edmodo. *Nastava i vaspitanje*, broj 66(2), 259-272. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://doi.org/10.5937/nasvas1702259E>.

Eraković, Borislava R. & Topalov, Jagoda P. (2021) Teaching and Learning Through Moodle, Google Doc and Zoom: Fostering Student Engagement in (A)Synchronous Learning Environments, *Inovacije u nastavi*, broj 34 (4), 122-136. Pristupljeno 05.01.2023. na http://www.inovacijeunastavi.rs/wp-content/uploads/Inovacije4-21en/PR_09_Erakovic.pdf.

Ilić Marković, G. (2011). Upotreba savremenih tehnologija u nastavi stranog jezika. Elektronska platforma „Nema problema”. U: Vrajišnik V. (ur.) *Srpski kao strani jezik u teoriji i praksi II*. Beograd: Filološki fakultet, 365–380. Pristupljeno 05.01.2023. na <http://learnserbian.fil.bg.ac.rs/files/1.%20Srpski%20kao%20strani%20jezik%20u%20teoriji%20i%20praksi%20II.pdf>

Ljubojević, D. (2010) Primena LMS Moodle-a u nastavi stranih jezika. *Inovacije u nastavi*, broj 33(4), 115-125. Pristupljeno 05.01.2023. na <http://www.inovacijeunastavi.rs/wp-content/uploads/arhiva/2010/Inovacije-04-10.pdf>.

Marković, M. (2022) Kombinovana nastava u visokom obrazovanju. U: *Implementacija novih tehnologija u obrazovni sistem*, zbornik radova, Vranja: Pedagoški fakultet u Vranju, Univerzitet u Nišu, 112-120. Pristupljeno 05.01.2022. na <https://www.pfvr.ni.ac.rs/wp-content/uploads/2022/11/Zbornik-radova-2022-za-sajt.pdf>

Marković, M., & Mamutović, A. (2022) Klasična naspram onlajn-nastave u visokom obrazovanju - percepcije studenata društveno-humanističkih nauka. U: *Implementacija novih tehnologija u obrazovni sistem*, zbornik radova, Vranja: Pedagoški fakultet u Vranju, Univerzitet u Nišu, 98-111 Pristupljeno 05.01.2022. na <https://www.pfvr.ni.ac.rs/wp-content/uploads/2022/11/Zbornik-radova-2022-za-sajt.pdf>

Matasić, I. & Dumić, S. (2012). Multimedijske tehnologije u obrazovanju. *Medijska istraživanja*, broj 18 (1), 143-151. Pristupljeno 05.01.2023. na: <https://hrcak.srce.hr/85389>.

Milićević, V., Milićević, Z., & Milić, N. (2014). Elektronsko učenje u Srbiji primenom Moodle softvera. *Bizinfo (Blace)*, broj 5(1), 71-82. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://doi.org/10.5937/Bizinfo1401071M>.

Petković, Ljudmila. (2018) Upotreba onlajn platforme Mudl (Moodle) u reformisanoj nastavi Katedre za Neohelenske studije Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. *Metodički vidici*, broj 9.9, 179-200. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://metodickividici.ff.uns.ac.rs/index.php/MV/article/view/1888>.

Pešikan, A. Ž. (2016). Najčešće zablude o informaciono-komunikacionim tehnologijama u obrazovanju. *Nastava i vaspitanje*, 65(1), 31-46. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://doi.org/10.5937/nasvas1601031P>.

Popović, N. & Radusin-Bardić, N. (2014) Primena platforme Moodle kao dodatnog nastavnog sredstva u učenju francuskog jezika po izboru. U: Radić Bojanić, B. (ur.) *Strani jezici na Filozofskom fakultetu: primenjolingvistička istraživanja*, Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu. 169-185. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/978-86-6065-302-6.pdf#overlay-context=sadrzaj/2014/978-86-6065-302-6>.

Selaković, Irena M. (2021) Model obrnute učionice na časovima španskog kao stranog jezika u izmenjenom društvenom kontekstu. *Nauka, nastava u izmenjenom društvenom kontekstu*. Pedagoški fakultet u Užicu, 135-148.

Pristupljeno 05.01.2023. na <https://doi.ub.kg.ac.rs/doi/zbornici/10-46793-nnu21-135s/>.

Stojičić, V. (2016) Receptivne jezičke aktivnosti u univerzitetskoj nastavi stranog jezika –relacije između modernog grčkog i srpskog jezika (Doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Beograd. Pristupljeno 05.01-2023. na <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/6945/Disertacija.pdf?sequence=6&isAllowed=y>.

Veljković Michos, Maja D. & Bošković Marković, Valentina B. (2021) Informaciono-komunikacione tehnologije u nastavi stranih jezika pre i tokom pandemije virusa COVID-19: pregled istraživanja na univerzitetskom nivou. *Analif Filološkog fakulteta*, broj 33, 2, 135–150. Pristupljeno 05.01.2023. na <http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/journals/analiff/2021-2/analiff-2021-33-2-7.pdf>.

Veljković Michos, M., Nasradin K. & Bošković Marković, V. (2019) Traditional Language Teaching Versus ICT Oriented Classroom. Rad predstavljen na konferenciji: *Sinteza 2019 - International Scientific Conference on Information Technology and Data Related Research*. Beograd: Univerzitet Singidunum, 627-632. Pristupljeno 05.01.2023. na <https://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/paper/725>.

Prilog

Anketa – istraživanje sprovedeno među studentima Filološkog fakulteta u Beogradu

1) Kako biste ocenili korisnost Moodle platforme u ovoj školskoj 2017/2018 (2018/2019)kada je u pitanju španski jezik?

1 2 3 4 5

2) Koliko često pristupate Moodle platformi?

Svakodnevno

Svaka dva-tri dana

Jednom nedeljno

Ređe od jednom nedeljno

Ne ulazim na Moodle

3) Šta je, po vašem mišljenju, najvažnija prednost Moodle platforme?

- Preglednost
- Brzina pristupa podacima
- Interaktivnost
- Dostupnost materijala
- Efikasnost ocenjivanja

4) Šta je, po vašem mišljenju, najveća mana Moodle platforme?

- Nepreglednost
- Otežano snalaženje
- Elektronski određeno vreme prilikom izrade kolokvijuma (i pojedinačnih pitanja)
- Efikasnost ocenjivanja
- Stres ako se u toku korišćenja obustavi internet konekcija
- Kočenje prilikom rada platforme

5) Pri izradi gramatičkog dela kolokvijuma, da li vam je izrada bila:

- Olakšana
- Komplikovanija
- Stresnija
- Preglednija
- Efikasnija: ne moram da dolazim na fakultet
- Nedovoljno precizna kada je u pitanju ocenjivanje

6) Pri izradi pismenog dela kolokvijuma (sastava) da li vam je izrada bila lakša/bolja:

- ona Moodle platformi
- ona papiru

7) Zbog čega?

8) Koliko vam je prilikom ocenjivanja relevantno to što platforma odmah izbacuje rezultate, dok morate da sačekate kada se test radi na papiru?

- uopšte mi nije važno 1 2 3 4 5 to je najvažnije

9) Da li redovno prelazite Bloque jedinice?

Da

Ne

10) Da li ih smatrate korisnim? Da li vam je to dovoljno da ponovite gradivo rađeno te nedelje?

Korisno je i dovoljno za obnavljanje

Korisno je, ali nije dovoljno, moram još da dodatno utvrdim gradivo

Nije korisno, a moram svakako da učim

Pređem površno, a za predavanja ne obnavljam dodatno

11) Da li generalno smatrate da su vam predavanja potrebna/korisna kada na Moodle platformi imate bloque jedinice i dodatne materijale ? Obrazložite.

12) Da li smatrate da biste mogli da naučite španski jezik koristeći samo Moodle platformu, bez dolaska na predavanja? U kojoj meri?

Mogu da pratim predmet bez dolaska na predavanja zahvaljujući Moodle-u

Mogu da pratim predmet uz nekoliko dolazaka na predavanja i Moodle platformu

Ne mogu da zamislim učenje španskog jezika bez dolaska na predavanja

13) Kada biste mogli da birate, da li biste radili sve kolokvijume/predispitne obaveze iz španskog jezika na Moodle platformi? Obrazložite.

14) Da li za ostale jezičke predmete koristite Moodle platformu i u koje svrhe?

15) Dajte predlog kako bi Moodle platforma mogla da se još bolje iskoristi prilikom učenja španskog jezika!

Summary: MOODLE PLATFORM IN TEACHING SPANISH AS AN ELECTIVE LANGUAGE BEFORE THE PANDEMIC AT THE FACULTY OF PHILOLOGY IN BELGRADE

New technologies in the field of foreign language teaching are by no means new, especially when you take into account the years of the corona virus pandemic, which reshaped the way of teaching in general. Nevertheless, the appearance and the usage of Moodle platform for educational purposes brought a visible

change to the way of seeing and conducting distance learning, which, when it comes to Spanish as an elective language at the Faculty of Philology of the University of Belgrade, has always been a supplement to in-person lectures. Nowadays, in the time of online teaching, online exams and consultations, it seemed interesting to present Moodle from the students' point of view, before they were forced to use it as a primary or as an auxiliary learning tool for e-learning, not forgetting the importance of in-person classes in the period when no one hoped that such a completely online model could be imposed. Therefore, although the advantages of the Moodle platform and all other asynchronous similar tools are clear, the main assumption is that, especially when an elective language is in question, having in mind it is covered by a much smaller number of lessons on a weekly basis direct contact with a foreign language is crucial for learning and improving knowledge of foreign languages.

Keywords: Moodle platform, ICT, blended learning, Spanish language, elective language

Milica Popović (milicapopovic2419@gmail.com), Jezički centar *Casa de linguas*.

Nakon **dvostruko** anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

Branislava Maksimović: NEKOLIKO NAPOMENA O ZNAČENJU REČI *INDUSTRIA* U KNJIŽEVNO-TEORIJSKIM DELIMA ITALIJANSKOG HUMANIZMA I BAROKA

Sažetak: Počev od XIV veka, u italijanskim teorijskim i književnim delima, poput pripovedaka Đovanija Bokača i Franka Saketija te traktata Nikoloa Makijavelija, Đovanija Botera i Frančeska Gvičardinija, pojam *industria* sreće se veoma često i znači „činjenje da bi se nešto ostvarilo i postiglo po svaku cenu“. Ovaj pojam je po svojoj prirodi višeznačan jer podrazumeva i kontemplaciju i akciju, odnosno smišljanje plana i delovanje. U Bokačovom *Dekameronu* čitav treći dan je posvećen onima koji su, zahvaljujući sopstvenoj preduzimljivosti i spretnosti (*industria*), uspeali da ostvare svoj naum ili povrate izgubljeno. U okolnostima nastanka i jačanja nove, građanske klase i izmenjenog sistema vrednosti, pojam industrije će, kod Makijavelija i Gvičardinija, postati kategorijom društvene i političke misli, naročito u odnosu prema vrlini, odnosno sposobnosti (*virtù*) i sudbini (*fortuna*). Na taj način, 'industrija' postaje pojam direktno suprotstavljen sudbini, te počinje da se odnosi na preduzimljivog čoveka koji se, zahvaljujući sopstvenoj sposobnosti i vrlini, suprotstavlja nepredvidivosti sudbine. U XVII veku, u vreme rađanja moderne nauke, ideju sudbine zamenjuje priroda a industrija postaje karakteristika čoveka *artifex*-a, koji, zahvaljujući svom trudu, radu i marljivosti (kod Đordana Bruna, na primer), stvara, menjajući prirodu. I sintaksička analiza ukazuje na pomeranje značenja: dok je u trećentističkim traktatima i novelama pojam 'industrija' najčešće stajao u naporednoj sintagmi *industria e senno* (preduzimljivost i um), u renesansnim delima nju najčešće prate vrlo srodni pojmovi *arte* (veština), *diligenza* (marljivost), *fatica* (trud). Prvo izdanje zvaničnog italijanskog rečnika Akademije dela Kruska iz 1612. godine navodi samo jedno značenje ove reči, a to je „genijalna marljivost“, dok je u drugom izdanju iz 1623. godine dodato i novo, sasvim moderno značenje: delatnost, zanat, izvedeno putem metonimije.

Ključne reči: *industria*, industrija, preduzimljivost, rano moderno doba, istorijska semantika, pojmovna istorija

Uvod

U ovom radu bavićemo se razvojem značenja reči *industrija* od perioda ranog humanizma do baroka, odnosno do perioda kada je ova reč dobila značenje koje ima i danas. Analizom će biti obuhvaćeni kako književna dela tako i traktati koji se bave mnogobrojnim društvenim i istorijskim pitanjima i pojavama, kako bi se, ispitivanjem različitih konteksta i diskursa, ustvrdio razvoj, odnosno proširivanje značenja. U prvoj polovini XIV veka zapaža se veoma česta upotreba reči *industria* u delima italijanskih autora kako na latinskom tako i na pučkom jeziku (u npr. *Comentum super Dantis Aldigherij Comoediam* Benvenuta da Imole, u kom je upotrebljena čak 35 puta ili u *Hronikama* Đovanija Vilanija gde se sreće 14 puta). U prvom italijanskom jednojezičnom rečniku, koji je 1612. godine izdala Akademia dela Kruska (Accademia della Crusca) *industria* je definisana kao oštroomna marljivost (it. *diligenza ingegnosa*). Već drugo izdanje iz 1623. godine beleži i ovo sadašnje, moderno značenje – organizovanu ljudsku delatnost za proizvodnju. Ne može se tvrditi da je do konstituisanja novog značenja došlo u razmaku od dvadesetak godina, nego da su autori rečnika, pored istorijski utvrđenog, zabeležili i ovo novo, koje je definitivno ušlo u upotrebu u svim oblicima pisanog i govornog diskursa.

Teorijski i metodološki okviri istraživanja pripadaju onim koje je, u lingvistici, ustanovila istorijska semantika, odnosno, u filozofiji, pojmovna istorija, kao šira disciplina koja „istražuje važne planske promene društvenonaučnih i idejnopoličkih termina“ (Kuljić, 2017: 2). Kako pojmovna istorija zadire u polje filozofije istorije, u čijem je središtu interesovanja problem mogućnosti saznanja prošlosti iz perspektive sadašnjosti tumačenja, kao i razvoj političkih i filozofskih pojmova i ideja prevashodno kroz jezik, te stoga uveliko premašuje ciljeve ovog istraživanja, mi ćemo se ograničiti na čisto semantičku analizu pojma *industrija*, uzimajući u obzir diskurzivne, kontekstualne i ko-tekstualne osobenosti. Dakle, naša će perspektiva biti semasiološka pa će semantička analiza omogućiti ispisivanje mogućih značenja u korelaciji sa drugim izrazima. Takva semantičko-istorijska analiza će pomoći u konstruisanju dinamike razvoja s obzirom na dominantne interese i problematike određene epohe, pa će, sledstveno tome, omogućiti, na horizontalnom i vertikalnom planu, dobijanje celovitije slike o višeznačnosti i fluidnosti pojma *industrija*.

Ispisivanje značenja reči *industrija* u vidu glosara odnosno definicija u enciklopedijskom formatu čini se naročito nužno za one naučne discipline u Srbiji u kojima se proučavaju okolnosti nastanka nekog fenomena ili ideje, poput

istorije, filozofije odnosno istorije političkih ideja, a usko je povezana i sa praksom prevođenja takvih tekstova na srpski jezik, stoga što tačan, odnosno pogrešan prevod bitno utiče na razumevanje teksta. U istraživanju ćemo pokazati da ova reč, u zavisnosti od konteksta, može imati više značenja, ponajviše stoga što podrazumeva i kontemplaciju i akciju, odnosno smišljanje plana i delovanje. Industrija je, dakle, odlika visprenog uma koji drugima predočava proizvod svoje delatnosti. Pored ove „dvovalentnosti“ u značenju, kontekstualna analiza, odnosno analiza tekstova različite prirode i tematike, pokazaće ambivalentnost reči *industrija*, jer je, u zavisnosti od konteksta, ona mogla da ima pozitivnu i negativnu vrednost.

Na kraju, valja napomenuti da je autoru rada od velike pomoći bio repozitorijum najvažnijih tekstova italijanske književnosti, kulture i političko-društvene misli, nastao kao deo projekta Interuniverzitetskog centra italijanske biblioteke (CIBIT). Osim što omogućava besplatan pristup tekstovima od XIII do XX veka i garantuje korisnicima pouzdanost izvora,¹ zahvaljujući ovom resursu moguće je tražiti pojedinačne reči ili sintagme, što uveliko olakšava istraživanje naučnicima koji se bave naročito istorijskom semantikom ili pojmovnom istorijom. Ova inicijativa nije, naravno, usamljena: svedoci smo razvoja sve suptilnijih kompjuterskih alatki za tekstualnu analizu, od kojih su neke stvorene upravo sa ciljem da potpomognu istraživanja na polju istorije pojma ili semantičke istorije. Takve su, na primer, CompHistSem (Computational Historical Semantics) i HSCM (Historical Semantics Corpus Management), čiji cilj „nije da zamene čitanje kvantitativnom analizom, nego da omoguće metodološki kontrolisanu heuristiku i obezbede sredstva za revidiranje hermeneutičkih rezultata“ (Jussen & Rohmann, 2015: 3). U ovom radu čija je tema značaj tehnoloških alatki u radu na velikom korpusu istorijskih tekstova, autori ističu da tek danas, zahvaljući tehnološkim sredstvima, možemo da se nosimo sa teoretskim izazovima (oličenim pre svega u dostupnosti i pristupačnosti izvornih tekstova) koje postavljaju istorijska semantika i pojmovna istorija, a o kojima je govorio i rodonačelnik ove potonje discipline, Rajnhart Kozelek.

¹ Prema informacijama navedenim na sajtu www.bibliotecaitaliana.it, odeljak „Progetto“.

Teorijski okviri istraživanja: Istorijska semantika i pojmovna istorija

Istorijska semantika istražuje razvoj značenja neke reči u dijahronijskoj perspektivi. Njeno polje istraživanja vrlo često se poklapa sa onim kojim se bavi istorija pojmova odnosno istorija ideja, sa bitnom razlikom u samom predmetu interesovanja (iako nije uvek jednostavno precizno definisati): istorijska semantika polazi od same reči i beleži različita značenja koja ta reč usvaja kroz istoriju (semasiološki pristup), dok ove druge dve discipline prate razvoj pojma i ideje kroz vreme uzimajući u obzir različite nazive za isti pojam kroz vreme (onomasiološki pristup). Zbog toga korpus tekstova na koji se može primeniti istorijsko-semantički metod uključuje, pored istorijskih, političkih i filozofskih, i književna dela. Obe discipline imaju zajedničko ishodište u jeziku, kao „metaistorijskoj datosti“, bez kojeg „ne bi bilo ni iskustva ni nauke o svetu i društvu“ (Kuljić, 2017: 15). Jezik je, dakle, prva epistemološka instanca koja određuje horizont značenja pojmova u dijahronijskoj perspektivi, čime se otvara problem interpretacije istorijskih tekstova (između sadašnjosti i prošlosti, jezika tumača i jezika teksta, intencije autora).

Najveći doprinos u proučavanju jezika dao je nesumnjivo strukturalizam, koji je ponudio bazični pojmovni aparat svim potonjim lingvističkim disciplinama. Osnovna jedinica komunikacije je znak, koji je uvek trojak jer uključuje označitelja, označeno i primaoca. Kako je strukturalizam više pažnje posvećivao sinhronijskom pristupu jeziku, njegov dijahronijski aspekt je potpuno zanemaren. Tek je, šezdesetih godina XX veka, teoretičar Praške škole Euđenio Košeriu (Eugenio Coseriu), polazeći od pretpostavke jezičke promenljivosti kroz vreme, izdvojio tri problema na koja treba da odgovori istorija jezika: zašto dolazi do jezičkih promena i kako se na individualnom i istorijskom planu one dešavaju (Neubauer, 2004: 361). Reč je koncepciji jezika kao dinamičkog entiteta koji je uslovljen ličnim i istorijskim iskustvom pošiljaoca i primaoca poruke. Vrlo sličnog stava je i Bil Keler (Bill Keller), za koga je svaka jezička promena funkcionalne prirode, odnosno, ona proističe iz potrebe sagovornika za prenošenjem komunikativne poruke. Zbog toga se i „jezičke promene dešavaju u izmenjenim kulturnim okolnostima usled individualnog jezičkog čina koji makar delimično prati istu nameru a da je pritom akter tog čina nesvestan jezičke promene koja iz toga proizilazi“ (Neubauer, 2004: 360). Nosilac ovih promena je figurativna upotreba jezika, pri kojoj govornik putem metafore, metonimije, ironije, eufemizma prilagođava već utvrđeno značenje novom kulturno-istorijskom kontekstu. Moramo da napomenemo da je u proučavanju razvoja značenja određenog pojma, pored njegovog konteksta, kao „apstraktne mogućnosti

registrovane u kodu“ (Eco, 1979: 19), od suštinske važnosti proučavanje i konteksta, kao konkretne realizacije mogućnosti ponuđene kontekstom. Kako navodi Umberto Eco (Umberto Eco), ko-tekst je „kategorija teorije teksta“ koja omogućava pravilnu interpretaciju teksta (Eco, 1979: 22-25). Stoga se istorijska semantika usredsređuje na proučavanje razvoja reči u perspektivi njene kontekstualizacije i pragmatičnosti, pri čemu treba uzeti u obzir da razvoj neke reči nije uvek kontinuiran i linearan i da vrlo često određeni pojmovi u istim vremenskim epohama istovremeno imaju i staro i novo značenje.

Industria u kontekstu: semantika i polisemija²

Učestala upotreba reči *industria* primećuje se od XIV veka, kada se javljaju i prvi nagoveštaji rađanja modernosti, najpre kroz traktate građansko-političkog sadržaja, kao i kroz književnu prozu. Zapravo, učestalost pojavljivanja ove reči, najpre u značenju „umešnosti“, „političke visprenosti“, poklapa se sa rađanjem novog društvenog sloja trgovaca i naglim ubrzanjem privrednih delatnosti koje je ova grana stvorila. U *Hronici* (Cronica) tadašnjeg firentinskog trgovca i istoričara (hroničara) Đovanija Vilanija (Giovanni Villani), u kojoj se opisuju istorija i razvoj Firence, verno i istorijski pouzdano preneti su savremeni događaji kojima je i sam pisac bio svedokom. U ne tako retkim opisima sukoba između gradova, unutrašnjih političkih frakcija pa i sa samom Papskom državom, *industria* se konotira kao veoma pozitivna osobina vladara odnosno političara, koja je preduslov za politički ili vojni uspeh: „Veggendo ciò gli Spinoli ch'erano tornati in Genova, che lla terra era venuta al tutto a parte guelfa, e conoscendo che ciò era fatto per industria e opera del re Ruberto (...)“³ (Villani, 1991: 759). Sama *industria* nosila je u sebi određenu dozu lukavstva i spremnosti na prevaru u ratu, i u narednom odlomku čitamo gotovo definiciju ovog pojma kod Vilanija: „Ragionaro che ciò non si potea fornire senza maestria e inganno di guerra, la quale industria fu commessa in messer Farinata degli Uberti e messer Gherardo Ciccia de' Lamberti (...)“⁴ (Villani, 1991: 304). Isto značenje ima ova reč u *Hronici* Anonimnog Rimljanina, u kojima su događaji zabeleženi kako oni „ne bi

² Svi prevodi sa italijanskog na srpski jezik, osim ako nije izričito navedeno, jesu autorkini.

³ „Videvši da se Spinoli bejahu vratili u Đenovu, koja je sasvim pripala u ruke gvelfima, i znajući da je se to dogodilo zahvaljujući *umešnosti* kralja Ruberta (...)“

⁴ „Govorili su da se to nije moglo dobiti bez vrhunskog umeća i prepredenosti u ratu, a za to *lukavstvo* bejahu zaduženi Farinata delji Uberti i Gerardo Čiča de Lamberti (...)“

ostali u mraku neznanja zbog lenjosti pisca“ (Anonimo, 1979). Opisujući veštine i tehnike ratovanja, pisac objašnjava kako se po tome izdvajaju Englezi: „una industria servano li Englesi da cavallo“ i „Li Englesi servaro doi viziose industrie“,⁵ dok Hanibala krasi znanje i lukavstvo odnosno umešnost u ratu („Lo sapere e'lla industria de Aniballo fu tanta“ [Anonimo, 1979]). Da je *industria* od presudnog značaja u ratovanju, potvrđuje i kratak opis biografije kardinala Eđidija Albornosa, koji je prvo proglašen za viteza, zatim za nadbiskupa i na kraju, zahvaljujući lukavstvu u ratu, gonfalonijera kastiljanskog kralja.⁶

Industria je, dakle, dovođena u vezu sa ljudima od čijeg je delovanja zavisila sudbina grada ili nekog poduhvata, i često se nalazila u naporednoj sintagmi sa imenicama poput *mudrost*, *razboritost* (npr. kod Vilanija u *Hronici* „per sua industria e sagacità“, „per suo senno e industria“; kod Bokača u *Izlaganjima* „per sua industria e sagacità“),⁷ odnosno *korist* ili *trošak*: „questa rubellazione e l'altre di Lombardia furono di certo con industria e spendio de' Fiorentini per dare tanto a'ffare in Lombardia a lo 'mperadore che non potesse venire in Toscana“⁸ (Villani, 1991: 696). Analizom konteksta i ko-teksta (u ovom slučaju naporedne sintagme) uočava se pomeranje značenja pojma *industria* iz semantičkog polja ratničkih veština i lukavstva ka političkoj i pregovaračkoj visprenosti, čime definitivno antički ideal vojskovođe, oličen u toposu *fortitudo et sapientia*, zamenjuje slika modernog političkog čoveka, koga krasi znanje i visprenost (*industria*). Govoreći o vladarskim sposobnostima Minosa u *Izlaganjima o Danteovoj „Komediji“* (Esposizione sopra la Commedia di Dante), Bokačo navodi da „egli compuose le leggi a' popoli suoi e quegli che usi erano di

⁵ „jednim *lukavstvom* se služe Englezi u konjici“ i „Englezi se služe dvama podmuklim *lukavstvima*“

⁶ „Esso fu in prima cavalieri a speroni d'aoro. Puoi fu arcidiacono de Conche. E fu de tanta industria, che fu fatto confallonieri dello re de Castelle.“ (Anonimo, 1979) (On je prvo bio vitez sa zlatnim mamuzama, zatim je bio proglašen za nadbiskupa Konka. I bio je toliko lukav da je postao gonfalonijer kastiljanskog kralja.)

⁷ „zahvaljujući sopstvenoj umešnosti i razboritosti“, „zahvaljujući sopstvenoj umešnosti i mudrosti“; „zahvaljujući sopstvenoj umešnosti i mudrosti“

⁸ „ove i druge pobune u Lombardiji bejahu potpomognute *lukavošću* i novcem Firentinaca koji su imperatoru zadali mnogo posla u Lombardiji kako ne bi mogao da dođe u Toskanu“

vivere scapestratamente ridusse per sua industria a vivere sotto il giogo della giustizia“⁹ (Boccaccio, 1999).

Kada je reč o književnim delima, najupečatljiviji primer upotrebe reči *industria* sreće se u Bokačovom *Dekameronu*, u kojem je čitav treći dan posvećen onima koji su zahvaljujući sopstvenoj preduzimljivosti i spretnosti (*industria*), uspeli da ostvare svoj naum ili povrate izgubljeno (Boccaccio, 2009: 221). Za Bokača *industria* je isključivo ljudska osobina koja postaje bitnim činiocem u odnosu čoveka prema sudbini i slučaju. Na samom početku moderne političke i ranorenesansne filozofske misli, kada se rađa misao o ljudskoj sposobnosti da predupredi neizvesnost sudbine i preokrene nepovoljnu situaciju u svoju korist, teoretičari i književni stvaraoci prepoznaju u industriji mogućnost i snagu ljudskog delovanja. To je tema velikog dela Bokačovih novela, kako nas na to podseća Dioneo na kraju šestog dana: „Valorose donne, in diverse maniere ci s'è della umana industria e de' casi varii ragionato tanto...“¹⁰ (Boccaccio, 2009: 549). Osim u situacijama kada su protagonisti zahvaljujući sopstvenoj preduzimljivosti spasili život ili se izvukli iz veoma teške situacije, u *Dekameronu* se navode primeri gde je ova reč imala seksualne aluzije, tj. kako navodi Snežana Milinković, odlikovala je likove koji su na nesvakidašnje domišljate načine nastojali da ispune ljubavne žudnje (Milinković, 2009: 98). Ovakva domišljatost koja u sebi nosi i dozu lukavstva sreće se kod još jednog noveliste, Saketija, kod koga ona dobija na još većoj vrednosti budući da je „nova i prijatna“, dok kod Dantea u *Gozbi* (Convivio) industrija je ujedno oštroumlje i ispravnost uma („per accorgimento e per bontade d'ingegno“)¹¹ (Dante, 1988: 147). Kada je reč o baroknoj poetici začudnog, za Sforcu Palavičina (Sforza Pallavicino) zgode koje prouzrokuje slučaj, u pogledu čuđenja i neobičnosti, nadaleko premašuju one koje su posledica ljudske veštine ili visprenosti.¹²

⁹ „da je on doneo zakone za svoj narod i one koji su navikli da žive razuzdano, zahvaljujući sopstvenoj *visprenosti*, naveo da žive pod jarmom pravde“

¹⁰ „Vrle gospe, na različite načine se o ljudskoj *spretnosti* i raznim slučajevima mnogo pričalo...“

¹¹ „zahvaljujući oštroumlju i ispravnosti uma“

¹² „Poiché non è mai senza maraviglia, né però senza diletto, il trovare che 'l caso abbia operato in qualche materia ciò che arebbe potuto operar l'arte e l'industria.“ (Pallavicino, 1960: 206) (Stoga što uvek začuđuje i zabavlja otkriće da je u nekoj stvari slučaj napravio ono što bi (ljudska) veština i visprenost napravile.)

Industrija je neretko i odlika sluga, svodnika i parazita u renesansnoj komediji i noveli, (npr. u komediji *Dvorska posla* (La Cortigiana): „Aloigia, a dirtelo in una, Valerio mi vuole male e io a lui; e quando per tua industria el ponessimo in disgrazia al padrone“¹³) (Aretino, 1970: 71), a s obzirom na to da su upravo oni bili pokretači radnje zahvaljujući čijem delovanju je bilo moguće razviti (i zaplesti) fabulu, ne čudi što im je pripisivan epitet visprenosti i oštroumlja. U Salernitanovoj (Masuccio Salernitano) zbirci pripovedaka iz XV veka, *Il Novellino*, *industrija* ima isto značenje i konotaciju kao kod Bokača („E se per aventura non te piacesse tanto bene, a quanto gli fati senza alcuna tua industria te chiamano, te ne porrai ritornare col nome de Dio“¹⁴) (Salernitano, 1940: 235).

U okolnostima nastanka i jačanja nove, građanske klase i izmenjenog sistema vrednosti, u XV veku, pojam industrije će postati kategorijom društvene i političke misli, naročito u odnosu prema vrlini, odnosno sposobnosti (*virtù*) i sudbini (*fortuna*). Na taj način, industrija postaje pretpostavka vrline kao pojma direktno suprotstavljenog sudbini, te počinje da se odnosi na preduzimljivog čoveka koji pokušava da se, zahvaljujući sopstvenoj sposobnosti i vrlini, usprotivi nepredvidivosti sudbine. U *Knjigama o porodici* (I libri della famiglia) Leon Batiste Albertija (Leon Battista Alberti), napisanim tridesetih godina XV veka, središnja tema dijaloga različitih članova porodice Alberti je uloga i položaj porodice u društveno-političkom životu. Za Albertija porodica je „jedina postojana vrednost usred nesigurnosti ovozemaljskog života te se posvećuje ispoljavanju vrline koja jedino omogućuje da se odupremo nepredvidljivoj i čudljivoj sudbini“ (Feroni, 2005: 211). Industrija, koja je se u traktatu pominje pedesetak puta, za Albertija znači i marljivost i oštroumlje i preduzimljivost, ali ona je preduslov blagostanja i postojanosti čovekovog položaja, duhovnog i materijalnog:

*Gli essercizii e' quali non referiscono premio e guadagno,
mai ti faranno esser ricco, e quegli essercizii e' quali
porgono guadagni spessi e grandi, questi così fatti sono
attissimi ad aricchirti. Consiste adunque, se io non erro,
quanto ci acquista la nostra industria, non quanto ci doni la*

¹³ „Alođa, da skratim, Valerio mi želi zlo a i ja njemu; a kad za tvojom *lukavošću* dovedemo nemilost gospodara“

¹⁴ „A ako ti se slučajno ne bude svidela ova dobra prilika, na koju te poziva sudbina a ne tvoja *preduzimljivost*, možeš se vratiti s Božjim imenom“

*ventura, grazia o favore d'alcuno, el ragionevole diventare ricco solo ne' guadagni. El diventar povero ove consisterà? Nella fortuna, confessolo.*¹⁵ (Alberti, 1994: 172)

Ko-tekstualna analiza pokazuje da reč *industria* najčešće stoji u naprednoj sintagmi sa srodnim pojmovima, poput trud (*fatica*), marljivost (*diligenza*), rad (*opera*), predanost (*sollecitudine*) (npr. „i guadagni seguono la fatica, diligenza e industria nostra“¹⁶ [Alberti, 1994: 152]). Isto je i kod Gvičardinija: „perché alcuni ne schifa l'uomo con la diligenza, industria o franchezza sua, altri gli porta via el caso e mille accidenti che nascono“¹⁷ (Guicciardini, 1994: 48)

Primećujemo, dakle, da je kod Albertija industrija, pored ostalih vrlina, onaj *conditio sine qua non* koji obezbeđuje prosperitet, napredak i bogatstvo. One su, za Albertija, već predodređene vrline koje čovek treba da sledi na putu do blagostanja, pa se zanimanje shvata kao unutrašnji poziv svake pojedinačne prirode: „segui coll'opera e colla industria à dove la natura e lo 'ngegno tuo ti tira“¹⁸ (Alberti, 1994: 44), a u sledećem odlomku možemo pročitati na koji način je industrija uslovljena čovekovom prirodom: „In noi sono atte a guadagnare l'industrie, lo 'ngegno e simili virtù riposte negli animi nostri come son queste: essere, chiamiallo per nomi suoi, argonauta, architetto, medico e simili, da' quali in prima si richiede giudicio e opera d'animo.“¹⁹ (Alberti, 1994: 153)

I kod Makijavelija industrija spada u vrline kojima čovek predupređuje nepredvidivost sudbine (*fortuna*) odnosno slučaja (*caso*) (kod osvajanja naroda koji govore drugim jezikom, Makijaveli kaže da vladalac mora imati sreće i istovremeno biti vešt (it. *gran fortuna e grande industria*) (Makijaveli, 2003: 22).

¹⁵ „Delatnosti koje ne donose nagradu ili zaradu nikad te neće učiniti bogatim, a one delatnosti koje pružaju čestu i veliku zaradu, najprikladnije su za bogaćenje. To zavisi od toga, ako ne grešim, koliko nam donosi naša *preduzimljivost*, a ne koliko ti donese sudbina, tuđa milost ili usluga, razumno je postati bogat samo sopstvenom zaradom. A od čega zavisi da li ćeš osiromašiti? Od sudbine, priznajem.“

¹⁶ „zarada je plod našeg truda, marljivosti i *preduzimljivosti*“

¹⁷ „jer neke [opasnosti] čovek izbegne zahvaljujući svojoj marljivosti, *visprenosti* i smelosti, druge sve odnese sa sobom slučaj i hiljadu nevolja koje nastanu“

¹⁸ „prati svojim radom i *preduzimljivošću* gde te tvoja priroda i um vuku“

¹⁹ „U nama su prikladne za zaradu *industrije*, um i slične vrline koje su smeštene u našem duhu poput ovih, da ih nazovemo njihovim imenima, moreplovac, arhitekta, lekar i slično, od kojih se prvo traži razboritost i trudoljubivost.“

Industrija kod njega ima značenje političke i vojne visprenosti, pa čak i lukavstva, s obzirom na to da su, prema Makijaveliju, metafore idealnog vladara lisica (lukavstvo) i lav (silovitost). Ona, kao što ćemo videti u sledećem odlomku, nije samo vrlina koja je od koristi u ratnim vremenima, nego je još važnija u mirnodopskim:

Ovako treba da se ponaša mudar vladalac i da ne dangubi u mirnim vremenima, da sve vešto (it. con industria) iskoristi za sticanje znanja koje bi mu poslužilo u nevolji i ako mu sreća okrene leđa, bio spreman da se odbrani od svih udaraca sudbine. (Makijaveli, 2003: 135)

Zanimljivo je primetiti da je industrija vrlo često okarakterisana kao *umana*, ljudska, i vrlo često je suprotstavljena onoj nevidljivoj sili koja dominira osnovnim poimanjem čovekovog položaja u svetu. U kasnosrednjovekovnom traktatu *Poučne priče iz života svetog Franje* (Fioretti di San Francesco) industrija stoji naspram božanskog providenja, gotovo kao njen zemaljski korelat („E questo è quello che io reputo grande tesoro, ove non è cosa niuna apparecchiata per industria umana, ma ciò che ci s'è apparecchiato si è dalla provvidenza divina“)²⁰ (Anon, 1495). Kod Albertija zahvaljujući njoj možemo se odupreti ćudima sudbine: „E sono que' tutti essercizii nella fortuna posti, da' quali la nostra industria umana lungi sarà esclusa“²¹ (Alberti, 1994: 153).

Vrlo često se u naporednoj sintagmi sreće i pojam *arte*, koji prevodimo kao veština, zanat, i na kraju umetnost. U mnogim slučajevima ove dve reči su sinonimne (npr. kod Albertija „con ogni industria e arte“ [1994: 15], „conoscerà l'industria, le buone arti, le constanti opere“ [1994: 8], kod Salernitana „che avvertiscano multo bene a la nova arte, o vero industria“ [1940: 341]).²²

Ipak, u zbirci novela iz XIV veka, Saketi (Franco Sacchetti), pripovedajući o pogrešnim savetima koje su dva Firentinca, inače trgovac i unar po zanimanju, dala jednom vojskovođi, jasno odvaja značenje pojma *industria* od *arte*: „Se

²⁰ „A to ja smatram najvećim blagom, to što ništa nije napravljeno zahvaljujući ljudskoj umešnosti, nego božjem providenju“

²¹ „I sve te delatnosti zavise od sudbine, iz kojih je naša ljudska *industria* isključena“

²² „umešno i vešto“, „spoznaće preduzimljivost, dobre zanate, neprekidan rad“, „neka obrate pažnju na ovu novu veštinu, odnosno umešnost“

dicea il vero ogni uomo il pensi, quello che ha a fare la mercatanzia o l'arte meccanica con la industria militare.”²³ (Sacchetti, 1970: 115)

Dok se u XV i XVI veku značenja ova dva pojma prožimaju, čak i poklapaju, počev od XVII veka počeli su da dobijaju ona značenja koja imaju i danas: umetnost i industrija, kao proces prerade sirovine a kasnije i složena višefazna proizvodnja. U delima napisanim u ovom periodu možemo primetiti pomeranje značenja ka sferi privrede, u kontekstu upravljanja državom i kapitalom. Za Gvičardinija industrija je veština onih koji ostvaruju veću zaradu od drugih uz iste troškove („la industria è el fare le medesime spese con più vantaggio che non fanno gli altri” [Guicciardini, 1994: 32]). Kako možemo pročitati u traktatu Đovanija Botera (Giovanni Botero), *O državnim pitanjima* (Della Ragion di Stato) iz 1589. godine, industrija je ona ljudska osobina koja stvara višak vrednosti u društvu omogućujući njegov napredak. Botero navodi primere iz poljoprivrede i trgovine, kao najistaknutijih grana tadašnje privrede, i kaže:

*Non è cosa che importi più per accrescere una città e per renderla e numerosa d'abitanti e dovittosa d'ogni bene, che l'industria degli uomini e la moltitudine dell'arti, delle quali altre sono necessarie, altre commode alla vita civile, altre si desiderano per pompa e per ornamento, altre per delicatezza e per trattenimento delle persone otiose, onde ne segue concorso di denaro e di gente che o lavora, o traffica il lavorato, o somministra materia a' lavoranti, compra, vende, trasporta da un luogo all'altro gli artificiosi parti dell'ingegno e della mano dell'uomo.*²⁴ (Botero, 1590: 217)

Gvičardini navodi kako umnožavanje istih delatnosti i zanata vodi ka smanjenju zarade („Allora sono ottime le industrie e le arte de' guadagni, quando per lo

²³ „Pravo je govorio ono što svaki čovek misli, a to je kakve veze ima trgovina ili mehanička veština sa ratnom visprenošću“

²⁴ „Da bi se grad proširio i obilovao kako stanovništvom tako i robom, nema važnijeg načina od čovekove *delatnosti (industria)* i mnoštva *zanata (arti)*, od kojih neke su potrebne, druge pogodne za gradski život, neke su poželjne za raskoš i ukras a neke za prefinjen ukus i zabavu dokoličara, zbog čega se u grad sliva ili novac ili svetina koja ili radi, ili trguje proizvodima rada, ili snabdeva radnike sirovinom, kupuje, prodaje, prevozi sa jednog kraja na drugi tvorevine čovekove domišljatosti i ruke.“

universale non sono ancora conosciute buone“)²⁵ (Guicciardini, 1994: 76). U oba odlomka preveli smo reč *industria* kao *delatnost*, jer se čini da se njome označavaju svi oni poslovi koji ne spadaju u zanat, odnosno takvi čiji je proizvod usluga, a ne roba.

U XVII veku, u vreme rađanja moderne nauke, ideju sudbine zamenjuje priroda a *industria* postaje karakteristika čoveka *artifex*-a, koji, zahvaljujući svom trudu, radu i preduzimljivosti, stvara, menjajući prirodu. U mnogobrojnim traktatima u kojima se izveštava o stanju neke države, poput Boterovog *Izveštaja o Španiji* (Relatione di Spagna), Zukolovog *Beluci ili srećan grad* (Belluzzi o vero la città felice) ili Bartolijevog traktata o Aziji (Dell'istoria della Compagnia di Gesù da „l'Asia“), industrija označava ljudsku delatnost kojom se koriste darovi prirode i obezbeđuje napredak, npr. „alle ricchezze naturali si aggiungono quelle che l'arte e l'industria degli uomini partorisce“²⁶ (Botero, 2004). Vrlo često stoji u naprednoj sintagmi sa pojmovima poput *um*, *intelekt*, naročito kada označava konkretan proizvod intelektualne aktivnosti ponovo u odnosu na prirodu. Sforca Palavicino je toj temi posvetio celo poglavlje²⁷ u kome se, između ostalog, navodi industrija kao sprovođenje zamisli u delo. U drugim društveno političkim traktatima ovaj pojam je zadržao i svoje prvo značenje ratne i političke visprenosti, kao u pomenutom traktatu o Aziji Danielea Bartolija (Bartoli, 1960: 406). Pojam industrije je, zajedno sa drugim srodnim pojmovima poput *fatica*, *sollecitudine*, *zelo*, *diligenza* (trud, revnost, marljivost), centralni pojam važnog alegorijskog traktata Đordana Bruna, *Isterivanje pobedničke zveri* (Spaccio della bestia trionfante). Njegova tema je uspostavljanje novog poretka, koji je zasniva na pomenutim vrlinama, jer poroci starih zveri kvare čovečanstvo. Za razliku od humanističke antropocentrične vizije sveta, u kome se čovek približava božanstvu zahvaljujući svom umu, za Đordana Bruna je važnije na koji će način čovek svojim umom i rukama, oblikovati svet po sopstvenom nahođenju (Bruno, 2000: 89, 131, 180). Samo praktičnost uma, odnosno sprovođenje u delo neke zamisli, odvaja čoveka od životinja. A tu koncepciju kontemplacije i akcije ima, kako smo videli, *industria*, preduzimljivost.

²⁵ „Najbolje su one industrije i zanati za koje nije opštepoznato da donose zaradu.“

²⁶ „prirodnim bogatstvima se pridružuju ona koja stvara zanat i *preduzimljivost* ljudi“

²⁷ „S'inferisce che la natura fece il mondo per l'uomo. E confermasi dalla special potenza che gli diè di muovere e di collocare: nella qual potenza consiste il dominio.“ (Pallavicino, 1960: 92) (Zaključuje se da je priroda stvorila svet za čoveka. A to potvrđuje i posebna moć koju mu je dala, da se kreće i postavlja: u toj se moći nalazi vlast.)

Zaključak

U prethodnim primerima nastojali smo da ukažemo na semantički razvoj pojma *industria*, navodeći različite društveno-istorijske kontekste u kome je ova reč dobijala različite konotacije. Od vojno-političkog, književnog, privrednog do filozofsko-teorijskog diskursa, pomeranja u njenom značenju bila su postepena i sasvim prilagođena osnovnim idejama određene epohe. U različitim diskursima i kontekstima, ovaj pojam je imao drugačije značenje i drugačiju vrednost: visprenost u društveno-političkim spisima a lukavstvo u književnim ostvarenjima. Višeznačnosti i nedovoljno jasnoći doprinosili su drugi, vrlo srodni pojmovi, poput marljivosti (*diligenza*) ili veštine (*arte*). Primetno je da je do razvoja u značenju došlo samo u društveno-političkim traktatima, dok je u književnosti pojam industrije sačuvao isto značenje. Ono što je svakako zajedničko svima, a ujedno i suština industrije, jeste da je ona tipično ljudska odlika, osobenost *homo faber*-a, zahvaljujući kojoj on stoji naspram drugih bića, sudbine i prirode, i u praksi sprovodi svoje dosetljive ideje, odnosno ispoljava svoje oštroumlje.

Reference

Eco, U. (1979). *Lector in fabula: La cooperazione interpretativa nei testi narrativi*. Bompiani.

Feroni, Đ. (2005). *Istorija italijanske književnosti*, Tom I. CID, Podgorica.

Jussen, B., & Rohmann, G. (2015). Historical semantics in medieval studies: New means and approaches. *Contributions to the History of Concepts*, 10(2), 1–6.

Milinković, S. (2011), *Dekameron: Knjiga o ljubavi*. Arhipelag.

Neubauer K. (2004). Semantica storica. U M. Cometa (Ur.), *Dizionario degli studi culturali* (str. 357-367). Meltemi.

Kuljić, T. (2017). Pojmovna istorija – izvori, teorija i kritike. *Tokovi istorije*, 2, 177-207.

Pristupljeno

1.12.2022.

na

http://tokovi.istorije.rs/lat/uploaded/2%202017/T_Kuljic.pdf.

Izvori

Alberti, L. B. (1994). *I libri della famiglia*, a cura di Ruggiero Romano, Alberto Tenenti, Francesco Furlan. Einaudi.

Allighieri, D. (1988). *Opere minori*, tomo I, parte II (C. Vasoli & D. De Robertis, Ur.). Ricciardi.

Anonimo romano (1979). *Cronica*. Pristupljeno 20.11.2022. godine na <http://www.bibliotecaitaliana.it/testo/bibit000021#>.

Aretino, P. (1970). *La Cortigiana* (G. Innamorati, Ur.). Einaudi.

Bartoli, D. (1960). Dell'istoria della Compagnia di Gesù da „l'Asia“. U E. Raimondi (Ur.), *Trattatisti e narratori del Seicento* (str. 361-395). Riccardo Ricciardi.

Boccaccio, G. (1999). *Esposizioni sopra la Commedia di Dante*. *Biblioteca italiana*. Pristupljeno 29.11.2022. na <http://www.bibliotecaitaliana.it/testo/bibit000800>

Boccaccio, G. (2009). *Decameron* (V. Branca, Ur.). Oscar Mondadori.

Botero, G. (1590). *Della ragion di stato*. Roma, presso Vincenzo Pellagallo.

Botero, G. (2004). *Relatione di Spagna*. *Biblioteca italiana*. Pristupljeno 5.12.2022. na http://www.bibliotecaitaliana.it/testo/bibit000687#bi_f.

Bruno, G. (2000). *Spaccio de la bestia trionfante*. *Letteratura italiana*. Pristupljeno dana 7.12.2022. na http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_5/t112.pdf.

Francesco, S. (1495). Fioretti di San Francesco. *Biblioteca italiana*. Pristupljeno 1.12.2022. na http://www.bibliotecaitaliana.it/testo/bibit001452#bi_f.

Guicciardini, F. (1994). *Ricordi* (G. Masi, Ur.). Mursia.

Macchiavelli, N. (2006). *Opere*, Volume I della collana I classici del pensiero italiano. Biblioteca Treccani.

Makijaveli, N. (2003), *Vladalac* (B. Janković, Prev.). IP Knjiga.

Pallavicino, S. (1960). Trattato dello stile. U E. Raimondi (Ur.), *Trattatisti e narratori del Seicento* (str. 193-217). Riccardo Ricciardi.

Sacchetti, F. (1970). *Il Trecentonovelle* (E. Faccioli, Ur.). Einaudi.

Salernitano, M. (1940). *Il Novellino* (A. Mauro, Ur.). Laterza.

Villani, G. (1991). *Nuova cronica* G. Porta, Ur.). Fondazione Pietro Bembo.

Summary: SOME OBSERVATIONS CONCERNING THE MEANING OF THE WORD INDUSTRIA IN LITERARY AND THEORETICAL WORKS OF ITALIAN HUMANISM AND BAROQUE

Starting from the 14th century, in Italian theoretical and literary works, as in Giovanni Boccaccio's, and Franco Sacchetti's novellas or Niccolò Machiavelli's, Giovanni Botero's, and Francesco Guicciardini's treatises, the term *industria* is encountered very often, and it means "working to achieve something and achieve it at any cost." By its very nature, this term is ambiguous because it implies both contemplation and action, that is, planning and acting. In Boccaccio's *Decameron*, the entire third day is dedicated to those who, thanks to their own initiative and wit (*industria*), managed to realize their plan or recover what was lost. In the circumstances of the emergence and strengthening of a new, bourgeois class and a changed value system, the concept of *industria* would, for Machiavelli and Guicciardini, become a category of social and political thought, especially in relation to virtue, i.e., ability (*virtù*) and fate (*fortuna*). In this way, *industria* becomes a term directly opposed to fate, and begins to refer to an enterprising man who, thanks to his own ability and virtue, opposes the unpredictability of fate. In the 17th century, at the time of the birth of modern science, the idea of fate was replaced by nature and industry became a characteristic of the *artifex*, who, thanks to his effort, work, and diligence (in Giordano Bruno, for example), creates, changing nature. The syntactic analysis indicates a shift in meaning: while in Trecentist treatises and novellas the term *industria* was most often used in the adjacent phrase "industria e senno" (wit and judgement), in Renaissance works it is most often followed by the very related term "arte" (skill). The first edition of the official Italian dictionary of the Accademia della Crusca from 1612 lists only one meaning of this word, which is "genius diligence," while the second edition from 1623 added a new, completely modern meaning: activity, craft, derived through metonymy.

Keywords: *industria*, wit, Early Modern Age, historical semantics, conceptual history

Branislava Maksimović (branislava_pejak@yahoo.it) asistent je na Odseku za italijanske i iberookajanske studije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu i student doktorskih studija na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

Ana Živković: FAKTOR INDUSTRIJE ŠTAMPE U PROCESU STANDARDIZACIJE JEZIKA: KOMPARATIVNI PRIMER ITALIJANSKOG I SRPSKOG JEZIKA

Sažetak: Štamparska industrija igra u procesu standardizacije jezika značajnu ulogu. Posebno je interesantno prikazati tu ulogu u jednom komparativnom pregledu, naročito zbog različitih faktora uticaja na razvoj štampe. U slučaju današnje Italije i današnje Srbije, za razvoj štampe bile su presudne istorijsko-političke okolnosti. Različiti stepeni industrijskog razvoja na ove dve teritorije su ostavili za sobom jasne tragove na polju jezika, od opismenjavanja stanovništva do poštovanja jezičkih i stilskih autoriteta i razlika između registara unutar jezika. Studija će isprva pružiti zasebne prikaze razvoja štamparskih industrija u navedene dve teritorije: u Italiji (pre svega Veneciji) kao evropskom centru štampe za vreme humanizma, i u Srbiji, kao jednoj od zemalja pod osmanskom vlašću, gde je štampa na srpskom jeziku bila ograničena političkim i religijskim faktorima. Cilj ovog rada je da navedene uslove dovede u direktnu vezu sa kulturom jezika i književnosti u Srbiji i Italiji i odnosom prema jezičkim autoritetima, koji su putem štampe uticali na oblikovanje savremenog italijanskog i savremenog srpskog jezika. Osvrnućemo se na pojam ortografske transparentnosti kao posledice odsustva (ili prisustva) kontakta sa prethodnim jezičkim modelima, koji je omogućavala štampana knjiga.

Gljučne reči: standardizacija jezika, jezički registri, Bembova reforma, Vukova reforma, industrija štampe

Odnos štampe i jezičke norme

Faktor štamparske industrije u formiranju evropske misli višestruke je prirode, a isto se odnosi i na njenu sudbonosnu ulogu kad je u pitanju istorija jezika. Pre svega, pojava štampe i naglo širenje štampanih tekstova, prvo na latinskom, a nakon toga i na narodnim jezicima širom Evrope, doveli su do potrebe da se ortografija tih tekstova homogenizuje (D'Akile 2011a). Pored ortografskih problema, postojala je i potreba da se reši i pitanje grafičkog izgleda teksta, kao što je razdvajanje reči (u rukopisima praktikovano na potpuno drugačiji način) i interpunkcijski sistem koji bi olakšao čitanje (Palermo 2015: 174). Međutim, uloga štampe se ne ograničava samo na uzrok jezičke norme: ona postaje i njen uslov, kako je u tom trenutku izdavaštvo jedini medijum njenog rasprostranjenja.

Smanjeni trošak proizvodnje knjige, porast tiraža i brzo rasprostranjivanje knjiga prirodno su pokrenuli brže opismenjavanje, kao i širenje informacije (Palermo 2015: 174). Istočno od ovog „domino – efekta“ koji je zahvatio Evropu, na Balkanu, čak nekoliko vekova kasnije, štampa i već oformljena jezička norma pokazaće se kao ograničavajući faktor za usklađivanje pisanog jezika sa govornim. Dakle, neosporno je da je „istorija štampe u neraskidivoj vezi sa istorijom jezika [...] dovoljno je da se prisetimo primera prvih školskih udžbenika i dela prilagođenih za školsku upotrebu i učenje jezika, kao što su gramatike i antologije prozних tekstova“ (Maracini 1994: 103; prevod autora)¹. Ovaj odnos štampe i jezika uočljiv je na primerima Apeninskog i Balkanskog poluostrva² i na procesu standardizacije italijanskog i srpskog jezika. Budući da su na ovim područjima ti procesi bili potpuno drugačiji, i budući da je do njih došlo u potpuno različitim vremenskim epohama, ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima, postavljanje tih okolnosti u direktnu vezu sa odabirom jezičkog modela za standardizaciju jezika dovodi nas do hipoteze o uticaju prisustva štampe na konačnu formu italijanskog i srpskog književnog jezika. Ta hipoteza biće ispitana u ovom radu kroz komparativno sagledanje razvoja štampe na Apeninskom i Balkanskom poluostrvu.

Razvoj italijanskog i srpskog štamparstva

Nije bilo potrebno mnogo vremena da se štampa raširi po celoj Evropi. Posle Gutembergove štamparije u Majncu, prve naredne su osnovane u Strazburu, zatim u Kelnu. (Stojanović, 2020: 7, Plavšić 1959: 26). Prema Lazaru Plavšiću (1959: 26), prve italijanske i srpske štamparije su osnovane ovim hronološkim redosledom: Subjako (1465), Rim (1467), Venecija (1469), Cetinje (1493), Goražde (1521), Rujno (1537), Gračanica (1539), Mileševa (1544), Beograd

¹ La storia della stampa, quindi, si collega strettamente alla storia linguistica, ed è contrassegnata da alcune novità che interessano anche la nostra prospettiva di indagine: si pensi ad esempio alla nascita del libro scolastico, e all'utilizzazione nella scuola delle opere di interesse linguistico, come le grammatiche e le antologie di prose esemplari (Maracini 1994: 103).

² Na geografske pojmove Apeninskog i Balkanskog poluostrva ograničavamo se sa rezervom, budući da pojmovi Srbije i Italije kao država zahtevaju posebnu pažnju koja zalazi u oblasti geopolitike i političke istorije, a svakako ne garantuju veću preciznost kada je u pitanju nauka o jeziku.

(1552), i konačno, Mrkšina Crkva (1562). Prema ovim podacima, u vremenskom rasponu od prve štamparije u Majncu (1445) do poslednje u Carigradu (1726) nastalo je 36 štamparija, među kojima se nalaze tri italijanske (među najstarijima) i čak sedam srpskih. Prva srpska štamparija nastaje iste godine kao i štamparija u Kopenhagenu, a beogradska štamparija prethodi moskovskoj (1564) (Plavšić 1959: 26). Iz Plavšićevih podataka jasno je da su srpske štamparije, iako na teritoriji turskog carstva i samim tim lišene nezavisnosti koju su imale štamparije u velikim evropskim gradovima, ipak donekle uspešno ispratile ovu veliku promenu.

Najznačajniji centri štampe u Italiji bili su Venecija, Rim, Bolonja i Milano (Maracini 1994: 97 - 98). Venecija je postala prestonica italijanske štampe već u XIV veku i jako je dugo ostala na tom položaju, zadržavajući svoj primat u XVI i XVII veku (Maracini 1994: 97). U Veneciji je nastala polovina italijanskih inkunabula, a u periodu od 1526. do 1550. godine venecijanske štamparije objavile su više od 70 procenata naslova objavljenih na celoj teritoriji današnje Italije (Maracini 1994: 97).

Međutim, pojavu štampe u Italiji ne možemo poistovetiti sa pojavom prvih knjiga na pučkom jeziku³ (kao što ni prve srpske štampane knjige ne možemo poistovetiti sa pojavom štampe na srpskom jeziku). Gutenbergova *Biblija* bila je na latinskom, kao i prve knjige štampane u Italiji (Maracini 1994: 98). Prva knjiga štampana na teritoriji današnje Italije, od strane stampara Konrada Svajnhajma i Arnolda Panarca bila je na latinskom jeziku (Maracini 1994: 98); samo četiri godine kasnije (1969) u Rimu je izdata prva poznata štampana knjiga na pučkom, *Fioretti di San Francesco*, a odmah za njom objavljeni su i *Dekameron* (1470), *Kanconijer* (1471), i *Komedija* (1472) (Maracini 1994: 98). Uprkos velikom i stabilnom porastu pučkih naslova koji je usledio odmah nakon objave *Fjoreta*, tokom ostatka XV veka oni zauzimaju samo 20 procenata svih objavljenih knjiga u italijanskim štamparijama, dok su većinom objavljivani tekstovi na latinskom (Maracini 1994: 98). Tek će tokom XVI veka Bembova reforma (1525) i konačni odabir jezičkog modela dati vetar u leđa stamparima da pojačaju produkciju

³ Termin "pučki" je slobodni prevod italijanskog termina *volgare*, koji se odnosi na bilo koji neoromanski varijetet koji se govorio na Apeninskom poluostrvu. Njegovo značenje se ne odnosi na jedan određeni jezik, već se zasniva na opoziciji sa latinskim jezikom, tako da ga možemo nazvati i bilo kojim "nelatinskim" jezikom koji se govorio na teritoriji današnje Italije.

pučkih naslova, da bi krajem veka više od 60 posto knjiga bilo na pučkom (Maracini 1994: 98 – 100). Postojanje norme koja reguliše grafički izgled teksta i olakšava proces korekture vidno je ohrabrilu produkciju na pučkom, samim tim i širenje određenog jezičkog varijeteta koji je prihvaćen kao standard. Uloga štampara poput Alda Manucija, Lo Copina i Dolita de' Ferarija (Maracini 1994: 100) značajna je upravo zato što se u njihovim štamparijama razvila štampa na pučkom jeziku pre nego na latinskom (Lo Copino je skoro sve knjige štampao na pučkom jeziku, a u okviru De Ferarijeve produkcije latinski tekstovi su zauzimali samo nekih pet procenata (Maracini 1994: 100)).

Konzistentnost ortografije i definisanje pravila koji su omogućili standardizaciju jezika postignuta je, u slučaju italijanskog jezika, saradnjom između štampara i filologa. Tako su Aldo Manucio i Pjetro Bembo zajedno 1501. godine objavili *Kanconijer*, a 1502. Danteovu *Komediju*, koji su, pod Bembovim okom, prošli kroz proces korekture jednak onom kroz koji su prolazili latinski i starogrčki tekstovi (Palermo 2015: 174). Saradnja štampara i autora, kao što je ova između Bemba i Manucija, primer je aktivnog promišljanja jezika, problema sa kojima se jezik u pisanoj formi susreće i rada na tome da se ti problemi reše, što, kao što ćemo videti, nije slučaj sa starim srpskim štampanim knjigama. U procesu štampe takođe je značajan bio i korektor, čija pojava svedoči o nivou razvijenosti ove industrije u Italiji (Maracini 1994: 101 – 102). Korektor postaje posrednik između izdavača i autora, i kao takav on postaje, na neki način, odgovoran za sprovođenje jezičke reforme i nove norme u delo (Maraskijo, 1994: 186). Korektura teksta je deo procesa kog je i sama publika bila svesna, budući da se ponekad u inkunabulima navodilo da je tekst „dobro pročešljan“ od strane korektora (iako se često radilo o onome što bismo danas nazvali marketinškim trikom) (Maracini 1994: 102). Dakle, i sami čitaoci su zahtevali kvalitetna izdanja i cenili dobru i urednu štampu. Dok je filolog osmišljao jezičku normu, korektor ju je izvodio iz teorije u praksu, a tipograf ju je dalje širio. Zato možemo reći da je italijanski jezik svoje „konačno“ obličje dobio u štampariji.

Na Balkanu, međutim, uslovi za industrijski napredak bili su znatno drugačiji. Konačni pad Srbije pod osmansku vlast je ograničio srpsku kulturu na unutrašnjost manastirskih zidova (Čurčić 1974: 54) i tu je zatvorio, na taj način je izolujući (videćemo, ipak, ne u potpunosti) od tehnološkog napretka koji je zahvatio ceo evropski Zapad, koji feudalni poredak nije dopuštao (Plavšić 1959: 26, 94). S druge strane, Srpska pravoslavna crkva nije bila otvorena za inovacije, budući da je „štampana knjiga po svojoj prirodi od samog početka bila i masovnija i demokratskija od pisane i prepisivane knjige“ (Čurčić 1974: 54), a

opet, u ograničenim uslovima, nije htela, a nije ni mogla da se odrekne jeftine proizvodnje koju je nudila štampa, tako da je tom rešenju pribegla za proizvodnju najnužnijih knjiga (Čurčić 1974: 54). Rezultat toga, kao i činjenice da je jedini „kupac“ ćirilске knjige bila crkva, jeste da su sve knjige stare srpske štampe (pod čime podrazumevamo srpske knjige XVI veka i jednu preostalu iz XVII veka), bile isključivo religiozne prirode (Čurčić, 1974: 53).

Pored štamparija koje su ponikle po manastirima na teritoriji nekadašnje srpske države, postojala je još jedna opcija, za onoga ko je to sebi mogao da priušti, a to je upravo Venecija – tačka u kojoj se sreću italijanska i srpska štamparska industrija. Vodeći grad u produkciji na pučkom jeziku jeste upravo i grad u kom nastaje prva srpska štampana knjiga, 1493. godine, u štampariji Andree Torezana⁴ (Stojanović 2020: 9 – 11). Ona ubrzo prelazi u ruke Đurđa Crnojevića, koji je prebegao iz Osmanskog carstva na teritoriju Venecije, gde je kupio štampariju i doneo je u Crnu Goru (Stojanović 2020: 11), a slična po nastanku je i štamparija Božidara Vukovića koja je imala „sve elemente organizovanog trgovačkog preduzeća“ (Čurčić, 1974: 53) i postojala je jako dugo – čak 77 godina. Štampariji Vukovića dugujemo i svoje prve bukvarе (oba su iz 1597. godine, a našli su se i na freskama u Pečkoj patrijaršiji i u Morači, što govori o njihovoj rasprostranjenosti i širokoj upotrebi) (Radojičić 1952: 16). Interesantno je da je iz Vukovićeve štamparije izašla i jedina knjiga, od svih starih srpskih štampanih knjiga, koja nije namenjena isključivo za liturgijsku upotrebu (Stojanović 2020: 31). Ona jeste hrišćansko – bogoslovske sadržine, ali raznovrsne, i deluje da je, za razliku od ostalih knjiga koje su samo preuzeti i preštampani rukopisi, ovo izdanje sastavljeno, najverovatnije od strane samog Božidara, iz odlomaka različitih dela (Stojanović 2020: 31). U pitanju je Milotoslov, iz 1521. godine (Stojanović 2020: 29). Iz mnogih preštampavanja se vidi da je knjiga bila popularna (Stojanović 2020: 33). Ako postavimo ovaj momenat u kontrast sa Zapadom, uočićemo da je jedina knjiga koja ima naznake samostalnog uredništva izašla u trenutku kada su se originalna dela ne samo uveliko štampala na Zapadu, već se razmatranje načina na koji će biti štampana privodilo kraju.

⁴ Stojanović navodi da nije sigurno da je ova knjiga uopšte postojala, a ne postoji ni podatak o tome ko je na njoj radio, niti šta je posle bilo sa štamparijom. Ne zna se ni za jedan primerak ove knjige, tako da treba uzeti ovaj podatak sa rezervom. Neki štampariju Crnojevića smatraju prvom srpskom štamparijom. Postoji dosta nedoslednosti u hronologiji ove dve štamparije tokom 1493. i 1494. godine.

Poslednja stara srpska štampana knjiga izašla je 1638. godine iz Zagurovićeve štamparije pod upravom Vartolomeja Džinamija (Stojanović 2020: 59), i razlikuje se od ostalih naših knjiga po tome što je jedina koja ne imitira srednjovekovni rukopis (Čurčić 1974: 55). Naime, prvi inkunabuli, kako originalni nemački, italijanski, pa i naši, težili su da se što više približe rukopisnim knjigama, pa tako nisu imale ni numerisane strane (već tabake), niti naslovne stranice (Čurčić 1974: 55). To je inovacija do koje je došlo tek tokom XVI veka i koju su zapadnoevropske zemlje odmah prihvatile, pokušavajući da unaprede što više štampana izdanja knjige i da je odvoje od rukopisne tradicije (Čurčić 1974: 55). S druge strane, srpska štampa se dugo držala prvobitnog izgleda knjiga, tako da je naša poslednja stara štampana knjiga ujedno prva koja je imala modernizovan izgled, odnosno naslovnu stranu i numerisane listove arapskim ciframa (ranije su se brojevi obeležavali ćirilskim slovima sa brojnom vrednošću) (Čurčić 1974: 55).⁵

Druga i mnogo jeftinija opcija za onoga ko je hteo da štampa ćirilске knjige bili su manastiri na teritoriji Osmanskog carstva: poznate su nam štamparije u Gračanici i Mileševi, kao i u Rujanskom manastiru i Mrkšinoj crkvi (o njima više u Plavšić 1959: 100 – 120, 126 – 129)⁶. Ovi manastiri su na svoju ruku izrađivali

⁵ Vredi napomenuti da je konzervativizam ćirilске štampe učinio srpske štamparije čuvarima vizantijske tradicije, više nego što je to bila sama grčka štampa (Čurčić 1974: 55). Grci su prihvatili štampu još pre Srba i objavljivali knjige prevashodno u Italiji (Čurčić 1974: 55). Samo tokom XV veka naštampano je oko 90 grčkih knjiga, među kojima nisu bili samo klasični tekstovi već i gramatike i savremeni pisci – dakle, više svetovna nego religiozna literatura – što je potpuno odgovaralo potražnji na zapadnom tržištu formiranom u humanističkoj kulturnoj klimi (Čurčić 1974: 55). Grci su, napustivši vizantijsku tradiciju i pronašavši prazninu u tržištu, značajno uticali na formiranje zapadnoevropske kulture, a njihova izdanja su smatrana originalnim izvorom za humanističko obrazovanje.

⁶ Katoličko sveštenstvo je, međutim, imalo mnogo veću potporu u Italiji, gde su se štampale knjige kako za njih tako i za unijate (Andrić 1982: 93, Radojičić 1952: 20). Katolici su takođe bili važni kupci i kod naših štampara: budući da su i katolici u Bosni i južnom primorju takođe koristili ćirilicu, Đinami (koji je upravljao Zagurovićevom štamparijom u XVII veku), štampao je knjigu za njih 1628. godine, a najstarije ćirilisko izdanje namenjeno katolicima potiče iz 1512. godine (Radojičić 1952: 20). Protestanti su pokušali da upotrebe ćirilске knjige kako bi se proširili na ove prostore, pa je tako u Nemačkoj postojala štamparija koja je objavila nekoliko knjiga na ćirilici (Radojičić 1952: 22).

pokretna slova, ali bilo je i onih koji su doneli štampariju iz Venecije, kao što je Skadarska štamparija i štamparija Božidara Goraždanina i njegovih sinova (Stojanović 2020: 59, 81). Jedini izuzetak jeste štamparija u Beogradu, pod upravom Dubrovčanina Trojana Gundulića, čija su slova, po svemu sudeći, izlivena nezavisno od Venecije, a nije bila u okviru nijednog manastira (Stojanović 2020: 75). Sama Turska je prvu štampariju otvorila u Carigradu tek 1726. godine, u trenutku kad se Srbija uveliko borila za svoju nezavisnost u izdavaštvu (Čurčić, 1974: 56). Ove štamparije su radile za svoje potrebe, ne izlažući se preteranom riziku i bez pretenzija da se razviju, što nisu ni mogle – njihov cilj je bila emulacija liturgijskih rukopisa i snabdevanje manastirskih prostora službenim knjigama (Čurčić 1974: 54 – 55). Samim tim, jezik na kom se štampalo, bilo u privatnim, bilo u manastirskim štamparijama, bio je crkvenoslovenski, dok je Italija od samog početka radila i na štampi na pučkom.

Pitanje autonomije

Dakle, od samog početka, pa do danas, štamparska industrija se u Italiji razvijala neometano i kontinuirano. Štampa je stigla u Italiju u trenutku kada su različiti intelektualci vodili javne diskusije o uzorima za stvaranje na latinskom, a zatim na pučkom (ozbiljan izazov je predstavljalo mnoštvo jezičkih varijeteta na poluostrvu i odabir jednog od njih kao stilski uzvišenog i vrednog ugleda⁷). Takođe, nije bila suočena sa preprekama koje je srpska štampa morala konstantno da prevazilazi. Tako je poslužila kao akcelerator u odabiru jezičkog modela, ali se njen uticaj ne zaustavlja na tome. Krajnji rezultat polemike o jeziku, odnosno predlog Pjetra Bemba da se pisci ugledaju na jezik firentinskih autora XIV veka (Petrarke kad je u pitanju poezija, a Bokačo kad je u pitanju proza), bio je, naspram drugih opcija (savremeno firentinsko narečje i *koinè* jezici nastali na dvoru) (Palermo 2015: 175; Maracini 1994: 224), jedino suštinski ostvarivo rešenje. Upravo je štampa, kao jedini (u tom trenutku) postojeći način da se određeni jezik raširi, bila determinišući faktor u ovom izboru. Varijanta jezika koja je „zamrznuta u vremenu“, kao što je ona koja je dostupna u, tad već uveliko, štampanim i rasprostranjenim književnim delima, bila je jedina koju je bilo moguće održati na duže vreme.

Srbija će morati da sačeka 1831. godinu da bi dobila svoju prvu, nezavisnu državnu štampariju (Radojičić 1952: 25). Nakon zatišja u XVII veku, pitanje

⁷ O polemici o jeziku detaljno govore Renci (1976) i Maracini (1994).

štampanja srpskih ćirilskih knjiga će se, zajedno sa Srbima, preseliti u Austrougarsku i prevazići će religiozne okvire – budući da je Srpska pravoslavna crkva prešla na upotrebu ruske redakcije crkvenoslovenskog jezika, liturgijskog štiva je bilo dovoljno, ali potrebe škola nisu bile zadovoljene (Ćurčić 1974: 57)⁸. Austrougarska je, sa druge strane, bila izuzetno razvijena i organizovana država i pitanje štampe ne samo što je bilo odavno rešeno u tom trenutku, već je moglo biti i instrumentalizovano. Na taj način Srbi su nastavili svoju bitku za štamparskom, a samim tim i jezičkom nezavisnošću (a neophodno je da se podsetimo činjenice da je jezik kojim se služila pravoslavna crkva, odnosno jedini kontekst u kom se negovao jezik u pisanoj formi, odveć bio u potpunosti drugačiji od onog u usmenoj upotrebi). Da bi Austrija iskontrolisala produkciju ćirilskih knjiga, štamparije su morale imati posebnu dozvolu da bi ih proizvodile, a takvu dozvolu nisu dobijali sami Srbi, već Austrijanci (ne zaboravimo i na naredbu iz 1779. godine da se na ćirilici štampaju samo knjige za crkvenu upotrebu, a da se u ostalim zamene latinicom; odredba je povučena 1785. godine) (Radojičić 1952: 24). Zato se Srbi opet okreću Veneciji, u kojoj se nalazila jedna štamaprija vredna pomena – štamparija Grka Dimitrija Teodosija, koja je dobila privilegiju za štampanje slovenskih knjiga i gde je pokrenut i *Slaveno – serbski magazin* (Radojičić, 1952: 22). Srpski jezik se još jednom povezuje sa Venecijom, ovaj put na korak bliži ka standardizaciji i formi koju danas poznajemo. Nedostatak nezavisnih štampi kakvih je uveliko bilo u Italiji otežao je Vukovu borbu sa konzervativizmom u intelektualnim i crkvenim krugovima (Plavšić 1959: 140; Ćurčić 1974: 60; Radojičić 1952: 26), kako mu je štampa dela po svom pravopisu bila onemogućena (v. Stojanović 1924: 29 – 39, 115 – 125) (kao što je to, na primer, učinio Trisino u XVI veku, objavivši 1524. godine *Epistola de le lettere nuwvamente aggiunte a la lingua italiana*, u kom je predlagao ortografsku reformu, i nastavivši da štampa druga svoja dela po tom modelu (D’Akile 2011b)).

Upravo 1830. godine nije obnovljena privilegija o štampi ćirilice, što je konačno dopustilo štamparima da krenu sa slobodnim radom u Karlovcu, Zadru, Segedinu i Pešti, a 1831. godine se otvorila i beogradska štamparija, iz koje je 1832. izašla prva srpska knjiga u nezavisnoj štampi (Ćurčić 1974: 60; Radojičić

⁸ “Posledica sve veće upotrebe ruskih knjiga u srpsko-pravoslavnim manastirima bila je u sve jačem prihvatanju rusizama ne samo u jeziku crkve već i u književnom jeziku uopšte. Tek zahvaljujući Vuku St. Karadžiću i njegovom pionirskom delu, taj uticaj je bio smanjen i naposljetku sasvim odstranjen” (Andrić 1982: 175).

1952: 25; Plavšić 1959:144 – 145). Na Apeninskom poluostrvu će, samo 10 godina kasnije, 1840. izaći drugo izdanje Manconijevih *Verenika* koje danas u istoriji italijanskog jezika važi za potvrdu Bembovog modela (Maracini 1994: 351).

Afirmacija jezičkog modela

Sve ovo nas dovodi do pitanja jezičkog autoriteta i posledica koje je ovaj izbor ostavio u današnjoj jezičkoj kulturi u Italiji. Put normatizacije italijanskog jezika praćen je svešču o njegovom poreklu i razmatranjem adekvatnog stila za pisanu formu, u potpunosti po uzoru na latinsku kulturu, i tragove toga vidimo i danas. Širenje Bembovog jezičkog modela i njegova konačna potvrda štampanjem trećeg izdanja *Besnog Orlando* (Maracini 1994: 246) oformili su identitet italijanskog jezika nezavisno od latinskog, ali ga nikad nisu previše udaljili od latinske kulture. Kao što Presuti (2021a: 770) zapaža, evolucija italijanskog nakon afirmacije reforme početkom XVII veka prožeta je konstantnim vaganjem između konzervativizma i inovativnosti, a kada se ta putanja sagleda u celini, stiče se utisak da pisana forma italijanskog jezika nije nikad imala dovoljno hrabrosti da se opredeli za čistu oralnu kulturu. Prisustvo štampe u ranijim fazama razvoja vezala je pisanu formu jezika za konzervativni model. Čak se i danas zadržao veliki jaz između pisane i usmene forme, a upotreba višeg registra čak i u određenim usmenim komunikativnim kontekstima dokaz je koliko italijanski govornik podsvesno i dalje čuva ovu tradiciju (o registrima u savremenom italijanskom jeziku v. Beruto 2020). Primer ovog vaganja možemo videti i na polju ortografije, u trajnoj prepirci između etimologa i fonetičara (Presuti 2021b: 761), gde se, uprkos brojnim pokušajima reformi italijanske latinice i postizanja kompletne ortografske transparentnosti, i dalje suštinski održao pravopis i odnos grafema – fonema koji je predložio Bembo u XVI veku (Presuti 2021a: 761).

Pitanje štampe kod Srba se, međutim, ni u jednom trenutku ne odnosi na štampanje dela na srpskom jeziku. Ono se bavi štampanjem na srpskoj redakciji crkvenoslovenskog jezika, koji je, dok se problem nezavisnosti štampe rešio, uveliko izumro i pisana i usmena kultura su se razdvojile u dva nepomirljiva jezička toka. Jedini adekvatan način da se taj jaz prevaziđe morao je biti radikalniji i došao je prirodno, zajedno sa ostalim radikalnim promenama na političkom i društvenom planu. Već od početka štampanja srpskih svetovnih knjiga pojavila se potreba za štamptom na narodnom srpskom jeziku, tako da su i pre Vukove reforme pokrenute polemike (Stojanović 1924: 26 – 40), što je i bilo

u skladu sa klimom datog trenutka i prosvetiteljskim, a zatim i romantičarskim idejama koje su povukle čitav niz izmena u celoj Evropi. Iako je ćirilica već u staroj srpskoj književnosti pretrpela promene, pokušavajući da uskladi pisani i govorni jezik (Stojanović 1924: 46), potpuno okretanje narodnom jeziku, odricanje ne samo od crkvenoslovenskog modela već i od ruskog, došlo je sa Vukom, uz veliki otpor crkve (Stojanović 1924: 162 – 173). Ovim preokretom usmena tradicija ne samo da prodire u pisanu kulturu, već je u potpunosti sebi prilagođava, čime se stvara drugačija jezička kultura u odnosu na onu u Italiji. Srpski jezik se, priklanjanjem oralnosti i narodnosti, donekle oslobađa veza sa jezičkim precima, za koje je italijanski i dan – danas vezan⁹. To je otvorilo prostor za radikalnu reformu pisma, koje se kompletno prilagodilo savremenom srpskom jeziku nižih slojeva društva. Ovaj postupak je, sa jedne strane, omogućio kompletnu ortografsku transparentnost, jednu od najpraktičnijih osobina srpskog jezika, koja i danas istrajava. Sa druge je, uklonivši prethodni jezički model, značajno umanjio jaz između registara, koji vidimo i na primeru današnjeg jezika. I danas je razlika između pisane i usmene forme u srpskom znatno manja (i manjeg je značaja u komunikativnom kontekstu) u odnosu na onu koja postoji u italijanskom.

Zaključak

Na primeru industrije štampe vidimo koliko se velike svetske promene i njihova prisutnost na različitim podnebljima odražavaju na jezik. Italijanski jezik i njegov razvojni put determinisan je negovanjem pisane forme, što je štampa omogućila i ka čemu ga je usmerila. Zahvaljujući štampi, italijanski jezik u pisanoj formi, kao i viši registri (istorijski vezani za pisanu tradiciju), sintaksički, fonetički, morfološki i grafički razlikuje se značajno u odnosu na oralnu formu, čiji su se oblici tek skoro probili u pisani jezik (što dugujemo novim medijima). Zato je današnji standardni italijanski jezik, uz sitne promene, vezan za književno nasleđe koje je štampa u ključnom istorijskom trenutku uspela da raširi.

Odsustvo štampe na srpskom jeziku, kao što smo videli, ne znači odsustvo štampe kod Srba uopšte. Međutim, vekovna produkcija na crkvenoj redakciji

⁹ Ovaj prekid sa korenima nije bio potpun, budući da je i sam Vuk vodio polemike sa saradnicima oko pravopisa i glasovnih promena (Stojanović 1924: 132). Srpski jezik i danas ima nerešenih pitanja na tom planu, koja predstavljaju prepreku za usvajanje jezika i opismenjavanje. Više o Vukovim nedoumicama kod Stojanovića (1924).

staroslovenskog jezika, zatim i na ruskoj, potpuno je distancirala usmenu i pisanu kulturu. Štampa je, dakle, održavala crkveno nasleđe istovremeno zanemarujući svetovno, a političko – istorijski uslovi, čak ni u periodu prosvetiteljstva i buđenja nacionalnog osećanja, nisu dozvolili srpskom jeziku da do svoje konačne forme dođe nezavisnim putem. Radikalna priroda Vukove reforme je iz ove tačke gledišta još logičnija, a uticaj štamparske industrije ne prestaje ni kad je u pitanju njeno propagiranje i sprovođenje u delo. Otklon od dotadašnje pisane kulture bio je jedina opcija jer se, suštinski, nije ni odnosila na srpski jezik, čime je onda prilagođavanje nove pisane kulture usmenoj formi preostalo kao jedina opcija. Ortografska transparentnost je, zbog toga, mogla da se ostvari u potpunosti, dok se u italijanskom jeziku to nije pokazalo kao moguće. Možemo sebi dozvoliti određenu slobodu da kažemo da su okolnosti, u koje smo imali uvid u ovom radu, dovele do toga da čak i prosečni maternji govornik vidi svoj italijanski jezik, u njegovim najelegantnijim i najuzvišenijim formama, kao produžetak latinskog jezika, dok se srpski jezik distancira od staroslovenskog nasleđa i vezuje ga isključivo za crkveni kontekst.

Reference

- Andrić, I. (1982). *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine, Šveske Zadužbine Ive Andrića*, Beograd: Zadužbina Ive Andrića.
- Berruto, G. (2020): *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*, Roma: Carocci editore.
- Čurčić, L. (1974). *Stare srpske štamparije u Turskoj i Austriji*, Beograd: b. i.
- D'Achille, P. (2011a). Norma linguistica. *Enciclopedia dell'italiano* [online]. Pristupljeno 16. 1. 2022. na [https://www.treccani.it/enciclopedia/norma-linguistica_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/norma-linguistica_(Enciclopedia-dell'Italiano)/).
- D'Achille, P. (2011b). Trissino, Gian Giorgio. *Enciclopedia dell'italiano* [online]. Pristupljeno 17. 12. 2021. na [https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-giorgio-trissino_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gian-giorgio-trissino_(Enciclopedia-dell'Italiano)/).
- Maraschio, N. (1994). *Grafia e ortografia: evoluzione e codificazione. Storia della lingua italiana (priedili L. Serianni & P. Trifone)*, Torino: Einaudi, str. 139-227.
- Marazzini, C. (1994). *La lingua italiana. Profilo storico*. Bologna: Società editrice il Mulino.
- Palermo, M. (2015). *Linguistica italiana*. Bologna: Il Mulino.

Plavšić, L. (1959). *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX veka*. Beograd: Udruženje grafičkih preduzeća Jugoslavije.

Presutti, S. (2021a). The Development of Latin alphabet identity markers: A comparison among three Romance graphemes. *Lingua*, 259, 103118.

Presutti, S. (2021b). Graphemic complexity for the new romance phonemes in Italian. Some reflections. *Grapholinguistics in the 21st Century 2020 Proceedings*, broj 4, 955-973). Brest.

Radojičić, Đ. (1952). Đorđe Radojičić, *Rukopisna i štampana knjiga*, Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

Renzi, L. (1976). *Introduzione alla filologia romanza*. Bologna: Società editrice il Mulino.

Stojanović, Lj. (1924). *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*, Beograd – Zemun: Štamparija grafičkog zavoda “Makarije”.

Stojanović, Lj. (2020). *Stare srpske štamparije*, Beograd: Art press.

Summary: THE ROLE OF THE PRINTING INDUSTRY IN THE PROCESS OF THE ITALIAN AND SERBIAN LANGUAGE STANDARDIZATION: A COMPARATIVE STUDY

The printing industry plays a significant role in the process of language standardization and it is particularly interesting to observe it unfold in the context of historical, political and cultural circumstances. Through a comparison of those contexts between the territories of Serbia and Italy, this study focuses on showcasing the traces left in language by the presence and stage of development of the printing industry in the two countries, firstly by tracking the individual progresses of the printing industries, and then connecting them to the Italian and Serbian language culture and their relationship with the linguistic and literary authorities, formed by the vastly different processes of language standardization. A comparison of the two highlights the role that the presence of the printing press itself, as well as accessibility to an independent manufacture played in the destiny of the Serbian and the Italian language we know today.

Keywords: language standardization, linguistic registers, The Vukovian reform, Pietro Bembo’s language, printing industry

Ana Živković (zivkovic.a23@gmail.com) radi kao istraživač-pripravnik na Filološkom fakultetu Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Ивана Јовановић: О ЈЕЗИЧКОЈ СТРУКТУРИ КАО СРЕДСТВУ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈЕ СВЕТА И ЗНАЊА

Сажетак: У овој раду полази се од тезе да је знање услов формирања смисла, па се, прегледом и интерпретацијом грађе и литературе, истражује веза смисла са формалном структуром исказа. Ауторка у своја разматрања нужно укључује функционално-стилистичку и вербатолошку методу, а сходно томе – у расправу се уводи и логички теоријски принцип, који у центру своје поставке има категорију проверљивости чињеница и сазнања, те и знања уопште. Утврђује се да све фазе развоја сазнања представљају и типове језичких функција. Ауторка закључује да друштвена пракса одређује карактер друштвеног мишљења, као и функционално-стилски карактер комуникације и њених вербатолошкох средстава.

Кључне речи: знање, наука, теорија, језик, функционални стилови.

Уводна разматрања

Језички систем има најзначајнију улогу у процесу социјализације појединачних и колективних идеја, чинећи их на тај начин доступним за колективно сазнање. У том смислу се и говори о колективној свести (Диркем, 1972: 15), која сваку језичку творевину чини проверљивом и одрживом у утврђеном систему знања. Питање како неки исказ постаје тврдња и како се утврђује његова истинитост или неистинитост, филозофи су назвали епистемолошким, а оно је, заправо, логичко.

Да би исказ био истинит, у првом реду се њиме мора нешто тврдити, тј. исказ мора обављати информативну функцију, а не, на пример, експресивну или прескриптивну. Међутим, исказ мора бити и друштвено смислен, односно, његово значење мора бити јасно члановима једне језичке заједнице (националне, професионалне и сл.). Такође, с обзиром на то да се истинитост једног исказа може схватити само у његовом односу према другим исказима, онда се за њега морају дати извесни логички разлози.

Дакле, са логичког аспекта, искази могу бити тачни или нетачни, тј. истинити или неистинити (лажни). Одређени комуникативни облици исказа, као што су нпр. питања, молбе и наредбе, не подлежу логичком

разматрању истинитости, већ се о њиховој комуникативној исправности разматра у одређеном језичком и комуникативном контексту. Разуме се да логичкој оцени исказа са аспекта (не)тачности не подлежу ни вербализације унутрашње експресије или уметничке стилизације. Када се тачност или нетачност неког исказа може проверити у реалности, онда говоримо о његовој фактичкој или искуственој истинитости. Логичка истинитост је сасвим другачија врста истинитости од фактичке јер се утврђује логиком, а не искуством, па и оно што је предмет закључивања може важити независно од искуства, и изражава се исказима који се називају (логичким) таутологијама. Разуме се, наша логика, као шира форма мишљења, мења се под различитим утицајима нових сазнања.

Према томе, проверавање фактичке истинитости исказа значи његово сучељавање са реалним фактима на које се односи. Навешћемо неколико таквих исказа (примери 1, 2, 3 и 4).

ПРИМЕР (1). Када географ тврди да „у свету има две хиљаде народа”, и да су „најбројнији Кинези, којих је милијарду и по”, његова тврдња значи да постоје утврђени подаци који се могу проверити у одређеном простору и времену, и у одређеним административним документима. *Географија*, 2022: 47.

ПРИМЕР (2). Када зоолог тврди реалност кенгура, његова тврдња значи да „постоје животиње одређене врсте” који се могу наћи и запазити у одређеном простору и времену. *Биологија*, 2019: 91.

ПРИМЕР (3). Када историчар тврди да се „рат између Енглеза и Француза, који се водио током 14. и 15. века – звао „Стогодишњи рат”, и да се завршио победом Француза”, његова тврдња значи да постоје историјски писани подаци који се могу проверити у одређеној историјској литератури. *Историја*, 2019: 73.

ПРИМЕР (4). Када физичар „кретање” одређује као „промену положаја неког тела у односу на неко друго тело”, његова тврдња значи да је кретање опажено као главна особина материје у природи, и да је математички описана као „померање, растојање, брзина, убрзање, сила”. *Физика*, 2022: 25.

Као што видимо, проверљивост и истинитост нису строго логички појмови, већ спадају и у домен епистемолошке емпирије (Карнап, 1999), док се

логике тичу искључиво формални принципи образовања и преобразовања исказа, односно формације и трансформације реченица (пример 5):

ПРИМЕР (5). ПОЛАЗНА ТВРДЊА: „С обзиром да кретање неког тела не можемо опазити независно од промене његовог положаја у односу на друга тела, свако кретање у природи је релативно, а не апсолутно”. *Физика*, 2022: 26.

ТРАНСФОРМАЦИЈА 1: Свако кретање у природи је релативно, а не апсолутно јер се може опазити само као промена његовог положаја у односу на друга тела.

ТРАНСФОРМАЦИЈА 2: У природи не постоји апсолутно кретање јер се кретање неког тела одређује само у односу на друго тело, тј. као релативно.

Када је реч о социјалном и психолошком статусу знања као друштвене вредности, и о функцијама језика које ту вредност опслужују као средство вербализације, ствари стоје комплексније. У том смислу, истраживање порекла, опсега и врсте људског знања не може бити сасвим независно од разумевања улоге друштвених уверења. Психолошким и логичким методама могуће је објаснити начине на који наш разум изграђује појмове, као што је могуће утврдити критеријуме поузданости нашег знања, али је тешко јасно одредити природу и улогу људског духа, као и његове домете у процесу сазнавања.

Једна је могућност поћи од чињенице да су идеје предмет мишљења, и да се оне обликују и вербализују активношћу људског духа. На пример, можемо имати разне идеје које се изражавају речима „светлост”, „плаветнило”, „птица”, „човек”, „фијукање”, и сл, па бисмо могли истражити како оне изграђују одређене визуелне и звучне слике којима описујемо изванјезичку стварност. Можемо имати и идеје изражене речима „мајка”, „загрљај”, „топлина”, „дом” и сл. – за које већ можемо тврдити да су нам урођене и првобитно записане, утиснуте у дух на самом почетку развоја нашег бића.

Људска свест, дакле, поседује различите идеје, које различитим путевима долазе у дух, било чулним опажањем, било унутрашњим операцијама, тј. размишљањем. Према томе, људска свест, у складу са лингвистичким нормама и друштвено-уобичајеним схватањима, прерађене идеје вербализује у виду различитих језичких образаца којима се изричу како само опажање, тако и логичко мишљење, сумњање, веровање,

закључивање, хтење, и сл. У том смислу знање се може разумети као опажање повезаности и слагања одређених идеја, или као њихово неслагање и неспојивост, у виду измишљања, нагађања, веровање и др. Одавде следи да људски дух управља знањем уопште, али и друштвена пракса као сложени механизам производње, верификовања и примене научног знања посебно.

Попер (1972: 229–230) је знању признао аутономан и повлашћен положај у друштвеним односима, међутим, аутономија знања ипак није стварна, јер се директно доводи у везу са језиком, како у еволуцијском, тако исто и у функционалном погледу. Употреба језика у било које сврхе скопчана је између осталог са извесним обзирима и обавезама према друштвеној средини (Симић, Јовановић, 2002: 106–115). Поједностављено речено, без развитка дескриптивне функције језика не бисмо имали могућност обликовања света објективног знања, не бисмо имали објекте наше критичке дискусије и аргумената, не бисмо могли развити проблеме нити стандарде рационалне критике. Кроз еволуцију аргументативне функције језика развија се моћ критичког мишљења, које постаје главни инструмент раста знања (Берберовић, 1990: 96–97).

Д. Костић (1988: 425) сматра да „стални процеси подешавања перцепције и реалности представљају не само индивидуални већ и општи процес. Нагомилано општељудско искуство појединаца утиче на њихове перцепције”. На пример, у фразеологизму *навртати* [*терати*, *наводити*] *воду на воденицу*, из перспективе воденичара, употребљена метафора истиче идеју да неко извлачи могућу корист, а сâм израз који се користи приликом сучељавања различитих виђења неког проблема, „описује ситуацију када неко усмерава разговор у себи погодном правцу” (Ајдачић, Непоп Ајдачић, 2015: 58).

Као што видимо, знање се уобличава у категоријама колективне свести и од њих зависи, и тек се преко њих успоставља веза са језиком. Језик није „произвођач” знања (сем евентуално у дидактичкој перспективи, што је нешто сасвим друго), већ средство за њихов трансфер у чулну раван, и евентуално „причува у чулно сазнатљивом егзистенцијалном медијуму (словној маси у тексту, или фонијској материји у разним облицима звуковног општења, наравно похрањеној у памћењу слушалаца)” (Симић, Јовановић, 2002: 110).

Истовремено, и реверзибилно, раст језика науке рефлектује раст наше свести, раст њене когнитивне структуре. Тако се показује да језик сведочи о расту и кристализацији знања. Навешћемо два примера, први представља Де Сосирове мисли о језичком знаку (пример 6), а други, Белићеву карактеризацију речи (пример 7):

ПРИМЕР (6). „Лингвистички знак не спаја ствар са именом, већ појам са акустичком сликом. Ова слика није материјалан звук, чисто физичка ствар, већ психички отисак тога звука, представа коју нам о њему даје сведочанство наших чула”. *Општа лингвистика*, 1969: 83–84.

ПРИМЕР (7). „Реч, иако мора полазити од дотичног предмета, она ни у ком случају није само слика његова, његов отисак који остаје у нашој свести. Она је увек нешто много дубље. Она је сазнање о збиру његових особина и повезаности у целину, дакле нешто духовно. Нема сумње да се то сазнање по својој садржини мења у зависности од све нових остварења свога диференцијалног знака. Али оно ипак по самој природи својој остаје непромењено”. *О језичкој природи и језичком развоју*, 1958: 270.

Према томе, знање и свест су функционално повезани језиком, у коме се и обликују, као ентитети међусобно су аутономни, али је њихова независност само релативна. На пример, особености научног мишљења и научног процеса огледају се у језику науке, пре свега у структури исказних форми помоћу којих се формулише научна мисао. Сем КОНСТАТИВНИХ ИСКАЗА (пример 8), којима се утврђују и износе научне чињенице, појављују се и ХИПОТЕТИЧКЕ ИСКАЗНЕ ФОРМЕ (пример 9), помоћу којих се формулишу хипотезе, а уз чију се помоћ у научни систем уграђују претпостављене чињенице.

ПРИМЕР (8). „Увидом у биографију и библиографију кандидата, Комисија сматра да кандидат испуњава све услове за израду докторске дисертације”. *Извештај о подобности теме*, 2022: 4.

ПРИМЕР (9). „Ако су тематске целине утопљене у струју мисаоних кретања, ако се подреде напредовању асоцијативних склопова у које их писац уводи као разлоге или последице, онда се ствара утисак приповедног континуитета”. *Вербатологија*, 2015: 241.

С друге стране, ЕВАЛУАТИВНИ ИСКАЗИ (пример 10) служе као основа вредносних судова о квалитету, друштвеном и сл. значају одређених чињеница (Опарница, Панић Церовски, 2021: 144–166).

ПРИМЕР (10). „Слатко је грожђе, али изузетно корисно чак и за дијабетичаре”. *Здравље*, 2022: 25. 9.

Тзв. нормативна наука оперише такође и ПРЕСКРИПЦИЈАМА (пример 11) да би утврдила понашање субјеката у односу на неки моменат који тек треба у датим приликама успоставити (Јовановић Симић, Симић, 2015).

ПРИМЕР (11). „Када лек примењујете на деци старијој од године дана, морате тачно да следите упутства Вашег лекара”. *ТОВРАДЕХ: маст за очи*

Дакле, ЛОГИЧКА СТРУКТУРА се тиче истиносне перспективе самих исказа, док СЕМИЛОШКА за основицу има значење еквивалентних општих и посебних исказа, и то се често тумачи као синонимија или као транзитивност (Симић, Јовановић, 2002). Разложивост на исказе посебног значења, или изводљивост из њих, у ствари није сведочанство о истозначности, већ о томе да је значење посебног термина садржано у општем (пример 12). Тиме се у расправу уводе појмови СМИСАОНОСТ и ИСТИНИТОСТ, који се иначе не морају поклапати сем у науци.

ПРИМЕР (12). „Мезони поседују јаку привлачност и нестабилне су честице, нису носиоци тзв. барионског пуњења. Њима припадају пиони и каони, и то су мезони”. *Курс опште физике*, 1982: 116.

Ако се изузме уметничка перцепција, као специфичан вид сазнања, већину сазнајних облика добијамо расуђивањем. РАСУЂИВАЊЕ одговара формама апстрактног мишљења, а централна област употребе расуђивања јесте научна реч, која актуализује логички, рационални тип мишљења. Најдоследније се изражава узрочно-последичним односима међу судовима: од узрока ка последици, а не од последице (тезе) ка узроку (аргументу). Управо овај тип говорне речи значи ИЗВОЂЕЊЕ НОВОГ ЗНАЊА (пример 13).

ПРИМЕР (13). „Значај интелигенције глумца за успех на филму велики је, јер се акт глумљења састоји из експресије интегралног интелектуално-емоционалног поимања и доживљавања садржине улоге”. *Савремена филмска уметност*, 1965: 74.

У граничну област према центру (Јовановић Симић, Симић, 2015: 92) стоје типови расуђивања који служе да прибаве изреченим судовима аргументативнији карактер: ДОКАЗ (комуникативно сазнајна функција – утврђивање истинитости тезе, пример 14), ОПОВРГАВАЊЕ (варијанта доказа која служи за утврђивање лажности тезе, пример 15), ПОТВРДА (или емпиријски доказ, чија је функција утврђивање довољности изреченог

става уз помоћ поткрепљења фактима, пример 16), УБЕРАВАЊЕ (утврђивање сврсисходности догађаја, може и као реторичко питање, пример 17).

ПРИМЕР (14). „Све што живи у води и плива није риба, јер кит није риба већ сисар иако живи у води. Све рибе дишу на шкрге, а ниједан кит не дише на шкрге, па не може бити риба”. *Биологија*, 2019: 58.

ПРИМЕР (15). „Grom ne udara dva puta očigledno nije istinita tvrdnja, a evo i DOKAZA. Neverovatan snimak prikazuje prolaznike u jednom parku tokom kišovite večeri i čoveka koga udara grom i on ostaje da leži na podu, a zatim mu se to isto desi nakon samo pola minuta”. *Доказ*, 2017: 05. 06.

ПРИМЕР (16). „Основни ставови геометрије Лобачевског Теорема 2.4: Следећи искази су еквиваленти аксиоме Лобачевског: 1. Угао паралелности је оштар. 2. Збир унутрашњих углова сваког троугла је мањи од π . 3. Збир унутрашњих углова сваког простог, равног четвороугла је мањи од 2π . 4. Углови на противосновици Сакеријевог четвороугла су оштри. 5. Један угао Ламбертовог четвороугла је оштар. 6. Постоји права у равни оштрог угла која је управна на једном краку тог угла, а не сече његов други крак. Доказ: Прва тврдња је еквивалентна са теоремом 2.2. Остале тврдње се добију као последице негације еквивалената петог Еуклидовог постулата и коришћењем Лежандрове теореме, па су самим тим еквиваленти аксиоме Лобачевског. На пример, негација Лежандровог еквивалента била би да је збир унутрашњих углова у троуглу различит од π , али на основу Лежандрове теореме (која важи на основу прве 4 групе аксиома) тај збир не може бити већи од π , па самим тим мора бити мањи”. *Modeli geometrije Lobačevskog*, 2020: 11.

ПРИМЕР (17). Ако плаћате, а не добијете заузврат ништа, о чему ми онда причамо? *Вечерње новости*, 2022: 7. август.

На даљој периферији расуђивања налази се ОБЈАШЊЕЊЕ (пример 18). За разлику од поменутих подтипова расуђивања, објашњење пре свега служи не за потврђивање исправности тезе (или њене лажности), него за откривање узрока реалних појава.

ПРИМЕР (18). „Лингвистичка стилистика је релативно самостална дисциплина науке о језику која се занима (а) за изражајна језичка и ванјезичка средства која су уобичајена у језичкој пракси, (б) за методе

израде и структуру текста, (г) за стилистичку диференцијацију јез. јединица”. *Štylistika*, 1985: 82. Цит. према: Симић 2001: 334.

ПРИМЕР (19). „Двадесети век био је столеће нафте, за коју се више пута проливала и крв, а 21. век ће бити столеће борбе за воду ако се, како се страхује, наставе климатски поремећаји и глобални пораст температуре. Поготово што вода, за разлику од петролеја, нема алтернативу, упозоравају стручњаци”. *Битка за воде Тигра и Еуфрата*, 2018: 9. јун.

ПРИМЕР (20). „Јефимија, ћерка господара Дrame, / И жена деспота Угљеше, у миру,

/ Далеко од света, пуна верске таме, / Везе свилен покров на дар манастиру”.

Јефимија, 1968: 195.

Објашњење и аргументовање распрострањени су не само у НАУЧНОЈ него и у ПУБЛИЦИСТИЧКОЈ ЛИТЕРАТУРИ (пример 19), где служе појачању степена схватљивости проблема које аутор анализира, важности предложених решења, предузетих акција (Јовановић, 2019). Објашњење постоји и у УМЕТНИЧКОМ ТЕКСТУ (пример 20), но ипак, као и код других видова расуђивања, и код њега се овде јавља посебна ‘аура’, она је резултат творачког дијалога аутора са читаоцем у процесу објашњења уметничког смисла текста (Јовановић Симић, Симић, 2015: 93).

Знање као функционално-стилистички и вербатолошки феномен

Б. Тошовић (1988: 57), посматрајући језик у мрежи друштвеног, функционалног, семиотичког и сазнајног раслојавања, устврђује „да су Ф–стиливи екстралингвистички условљене системске реализације језика”. Када је реч о лингвистичким основама типологије функционално–стилистичких варијаната језика, Тошовић тврди да се носиоцем типолошких својстава могу сматрати једино текстовна обележја и међутекстовне дистинкције.

Међутим, сем оваквих варијација од значаја су и лексичке варијације израза, нарочито по струкама: нпр. МЕДИЦИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА (са својом латинском основицом: *крвна плазма, хормон кортизола и катехоламина, антиоксиданс полифенол, и сл.*), или РАЧУНАРСКА ТЕРМИНОЛОГИЈА (*микрпроцесор, Intel Core процесор, графички чип,*

сервер, тродимензионална (3D) камера, и сл.). Можемо разматрати и варирање дужине реченице у СВАКОДНЕВНОЈ КОМУНИКАЦИЈИ (пример 21), ЗАКОНОДАВНОЈ (пример 22) и ПОЕТСКОЈ (пример 23).

ПРИМЕР (21). Ученици су у договору са разредном прикупили новчани прилог за помоћ старим особама о којима се нико не стара, а на општини на којој живе деца и на којој се налази њихова школа. *Разговорни дискурс*, 2022.

ПРИМЕР (22). „По затварању понуде за продају (отуђење) сопствених акција, преосталих 15.037 непродатих сопствених акција биће понуђене на продају по тржишним условима на организованом берзанском тржишту, односно на Београдској берзи, а у складу са пословном политиком Холдинга. Акције ће бити отуђене пре истека рока од годину дана од дана стицања”. *Извештај о битном догађају*, 2021: 7.

ПРИМЕР (23). „Кад погледам кроз прозор вагона, видим како ветар једнако носи суви лист кукурузовине, који је сада далек и црн на позадини сивог неба, као задоцнела птица којој име не можеш погодити”. *Стазе, лица, предели*, 1963: 59.

Не само Тошовић, већ и многи други функционалисти у језику полазе од тезе да су комуникативне језичке варијације независне у односу на когнитивне и друштвене факторе. Међутим, ДРУШТВЕНА СВЕСТ је структурирано и систематизовано друштвено искуство датог колектива које се активира уз помоћ одговарајућих ЈЕЗИЧКИХ ОБРАЗАЦА.

За Јакобсона (1966) језик је, пре свега, систем, а затим и говорна активност, тј. једина основица у изградњи поруке и тематског садржаја. Иако ЈЕЗИЧКИ КОД влада човековом комуникативном активношћу и његовом мисаоном делатношћу, на језик ваља гледати и као на извор искуствених чињеница, зато што „језик није средство за изражавање већ готове мисли, него за њено стварање” (Потебња, 1922: 79). ИСКУСТВЕНЕ СТРУКТУРЕ и њихово мисаоно активирање, свакако и комуникативно, дешава се, дакле, помоћу језичких структура (Куртене, 1963: 69).

Може се, дакле, закључити да у процесу сазнања ДИСКУРЗИВНО МИШЉЕЊЕ оперише по логичким законитостима, с рационалном поступношћу и аналитичким рашчлањивањем.

У књижевности под дискурзивним списима се подразумевају пре свега они облици у којима је примарно излагање одређених појмова и идеја

(РАСПРАВА, ЕСЕЈ, СТУДИЈА и сл., пример 24), за разлику од чисто имагинативних творевина (ДРАМА, РОМАН, ЛИРСКА и ЕПСКА ПОЕЗИЈА и сл., пример 25). Но ова дистинкција није увек до краја одржива с обзиром на то да је у одређеним периодима и поезија често имала изразито дискурзиван карактер, а и роман и драма понекад садрже чисто дискурзивне елементе.

ПРИМЕР (24). „Само велики људи имају велика разочарења; и најчешће су несрећни зато што принципе живота свагда стављају изнад случајности живота”. *Благо цара Радована*, 2008: 203

ПРИМЕР (25). „Кад дахије лице огледаше, / Све дахије очима виђеше, / Ни на једном главе не бијаше”. *Почетак буне против дахија*, 1995: 651–666.

У официјелно-пословним текстовима, у целини гледано, употреба расуђивања није од значаја, међутим, у различитим жанровима, налазимо извесне поступке расуђивања (нпр. за ИЗЈАВУ и ПРИТУЖБУ карактеристично је образложење, објашњење, пример 26), док је расуђивање у ПРАВНИМ ТЕКСТОВИМА (пример 27) блиско презентативном типу речи, констатацији (Јовановић Симић, Симић, 2015: 94).

ПРИМЕР (26). „Мислим да ће Вас занимати изјава нашег шефа продаје на састанку који сам сазвао у вези с Вашим приједлогом. Господин Газард је рекао: „кад бисмо прихватили тај приједлог и лишили се услуга представника, снизили бисмо цијене, али бисмо смањили промет”. Наш пристанак донео би нам незнатну корист, али би трговце лишио веће, важније предности”. *Poslovna pisma*, 1962: 38.

ПРИМЕР (27). „Члан 1. Овим правилником ближе се уређују: 1. поступак стицања научних, односно истраживачких звања, као и реизбор у звање; 2. начин вредновања и квантитативног исказивања научноистраживачких резултата истраживача (у даљем тексту: Правилник)”. ПРАВИЛНИК о поступку и начину вредновања, и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживача. *Национални савет*, 2008: 21. март.

Према томе, функционално-стилске варијанте расуђивања разликују се у средствима образовања композиционих елемената, и нарочито је у публицистичким и у уметничким текстовима приметан висок ниво имплицитности расуђивања (Трошева, Кајгорова, 2002). У научно-техничким делатностима долази до концентрисања репродуктивних операција које истраживач групише, а затим израђује наредбе за

спровођење стереотипних процедура. Тип речи *наредба* и служи за изражавање рецептурног знања, употребљава се у ИНСТРУКЦИЈАМА, намењеним за израду ТЕХНОЛОШКИХ РЕЦЕПАТА (пример 28), које адресатима прописују одређене поступке.

ПРИМЕР (28). „У зградама са више стамбених или пословних јединица, председник скупштине станара зграде, који је одговоран за одржавање заједничког дела кућне водовodne инсталације, има обавезу да омогући читавање заједничког водомера. Ако читавање водомера није омогућено, радник Београдског водовода, који је овлашћен за читавање, има обавезу да остави писано обавештење о дану и сату накнадног читавања водомера. У случају да ни накнадно читавање није омогућено, количина испоручене воде обрачунава се по просечној дневној потрошњи воде између прва два читавања водомера, по последњој извршеној замени водомера”. *ЈКП Београдски водовод и канализација, 2022.*

Према томе, у свакодневној пракси људи располажу минималним знањима неопходним за свакодневни живот, док је наука, на супротној страни – „свест доведена до највише тачке јасности“ (Диркем, 1972: 95–96). Ипак, разноврсним начинима, пре свега школским системом, данас се научно знање стално и постојано шири међу људима, утичући стално на развој друштвене свести у том правцу. Па и у темељима НАУЧНОГ ПРОЦЕСА налази се „реална стварност”, и од ње према апстрактним сферама теоријског мишљења, и отуда поново према стварности, креће се у луку научно сазнање (Симић, Јовановић, 2002: 92).

Сазната чињеница стварности постаје научно релевантна онда када се укључи у неке системе: у систем научног појмовља и у систем језичких јединица које служе за означавање и за „преношење” тог појмовља. Тако је научни закон у ствари трослојна структура: то је (1) појава реалног света, (2) појава људског сазнања о свету, и (3) језичка формулација људског сазнања о свету (Симић, 1991: 154).

Вербализација научних чињеница, према томе, иде преко система научних појмова, и при томе најзначајнију улогу има ТЕРМИН (пример 29).

ПРИМЕР (29). „Služeći za tačno označavanje pojmova s područja znanosti – termini čine najviši razred naziva, koji u usporedbi s mnoštvom ostalih riječi imaju veću tačnost i postojanost značenja, jer nisu višeznačni i jer im je jasno određen pojmovni sadržaj i opseg (npr. u gramatici se daje definicija onoga što treba razumjeti pod terminima: subjekt, predikat, objekt, priložna oznaka, glagol,

veznik, prijedlog, korijen riječi, zvučni i bezvučni glasovi itd.)” *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1969: s.v.

Терминолошко конституисање наука пратилац је њиховог појмовног конституисања, систематичности и конзистентности, а сама конзистентност представља логички успостављену закономерност односа у НАУЧНОМ СУДУ или ДЕФИНИЦИЈИ (пример 30).

ПРИМЕР (30). „Хемијски елемент је врста чисте хемијске супстанце која се не може поделити на две или више чисте супстанце обичним хемијским методама”. *Хемија*, 2022: 91.

С друге стране стоје ПРЕДРАСУДЕ (пример 31), и у њиховом тумачењу треба узети у обзир неке дубље механизме, а не просто обичан начин стицања искуства помоћу површног закључивања. Предрасуде имају дубљу мотивациону основу, то јест афективно-нагонско језгро, и то је једини разлог зашто оне постају у великој мери иреверзибилне, несводиве помоћу нових искустава. Научни систем тада добија извесна обележја митског система: јер и МИТ (пример 32) има својство да чињенице „изводи” из положаја у систему. И посматран у целини, проблем научних предрасуда објашњив је пре свега деловањем митског мишљења на научно. Међутим, инфилтрирање предрасуда у научни суд иде и у облику идеолошког, моралног, и посебно естетског суда.

ПРИМЕР (31). „Kad predrasuda pod uticajem negativnih, snažnih osjećanja preraste pojedinca, pa on počinje da osuđuje, potcenjuje, ispoljava neprijateljski stav – tada govorimo o diskriminaciji”. *Predrasude*, 2019: 4. 12.

ПРИМЕР (32). „Na dan Svete Trojice okupi se grupa od desetak mladih devojaka od kojih je jedna obučena kao kraljica, druga kao kralj, a treća kao barjaktar. Kraljica sedne na stolicu dok oko nje igra kolo preostalih devojaka, a kralj i barjaktar igraju sami za sebe. Na ovaj način kraljice idu od kuće do kuće tražeći devojke za udaju. Još jedna odlika rituala koji se vrše u čast Lade jeste preskakanje vatre. Ovakav običaj postojao je u svim krajevima Evrope, a njegova svrha je bila omogućavanje plodnosti kao i zaštita ljudi i stoke od zlih sila”. *Lada*, 2022: 17. 08.

Укупност свих научних чинилаца: искуствени подаци, логичким путем конституисане претпоставке, позајмице из традиционалних трезора митског мишљења, те тумачења која се тим чиниоцима дају (Кун, 1969: 43–44), – чине НАУЧНУ ТЕОРИЈУ (пример 33):

ПРИМЕР (33). „Маса тела је мера за његов износ енергије. Тај резултат се изражава релацијом: $E=mc^2$ “. *Opšta teorija relativiteta*, 2022: 20. 08.

Теорија делује и снагом нормативног узуса у разним смеровима, пре свега на даља истраживања, а и на обучавање младих генерација (Кун, 1969: 50). Дидактизација и операционализација нормираних знања данас представљају засебну област научног рада, у великој мери еманциповану од научних истраживања. Дерегулација норме зарад приближавања науке реалним чињеницама, одступање од начела конзистенције у корист научне адекватности, јесте последица слабљења њене везе са чињеничним стањем. У свему овоме велики значај има економичност као лингвистичка појава (Симић, 2001: 62–63; Мартине, 1973: 162–163; Белић, 1958–1959: 486–487), која се не тиче целокупности научно–истраживачког процеса, већ само научног израза и текста.

Закључне напомене

Језички и вербатолошки облици и њихове варијације нужно зависе од услова у којима се комуникација обавља, односно од функционалних стилова – пословни, идеолошки, правно–религијски, научни, свакодневни и уметнички, који својим међуодносима одсликавају друштвену стварност, друштвено знање и језичку праксу. Друштвено знање припада друштвеној пракси, друштвеном искуству, али и посебним облицима друштвене свести. Друштвено знање се може одредити као свест у ужем смислу речи, која се изграђује у трагању, на пример, за истином и моралношћу у науци, религији и праву. Друштвени интерес, пак, делује у религији и идеологији, док начело моћи у пословодству, науци и праву.

Јасно је, дакле, да постоји асиметрија стилско-функционалних система, тј. њихово преклапање и укрштање, јер је сваки од њих способан да собом обухвати, симболизује и знаковно апсорбује све остале системе, и целокупан човеков универзум – у етичком, утилитарном, практичном и научно–теоријском смислу. То значи да језик у себи садржи целокупност човековог света, заједно са свим расположивим ресурсима знања.

Референце

- Ајдачић, Д., Непоп Ајдачић, Л. (2015). *Поредбена српско-украјинска фразеологија*. Београд: Alma.
- Белић, А. (1958). *О језичкој природи и језичком развоју*. Књ. I. Београд.
- Berberović, J. (1990). *Filozofija i svijet nauke*, Sarajevo: Svjetlost.
- Де Куртене, И. А. Бодуен (1963). *Изабраныетруды поязыкознанию*. Москва.
- Сосир, Ф. Де (1966). *Општа лингвистика*. Београд.
- Диркем, Е. (1972). *О подели друштвеног рада*. Београд: Просвета.
- Jakobson, R. (1966). *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.
- Јовановић, И. (2019). *Лингвистика и стилистика медиолошких родова и врста*. Београд: НДСЈ и Јасен.
- Костић, Д. (1988). *Психолошки речник*. Београд: ИРО „Вук Караџић”.
- Карнап, Р. (1999). *Философија и логичка синтакса*. Никшић: Јасен.
- Кун, Т. (1969). *Структура научних револуција*. Београд: Нолит.
- Мартине, А. (1973). *Jezik i funkcija*. Sarajevo: Svjetlost.
- Орпарница, М., Панић Церовски, Н. (12.12.2021.) Evaluativni iskazi i kontradiktornost u razgovornom diskursu – analiza televizijskog intervjua. *Komunikacija i kultura online*, Vol. 12 (2021). No. 12. Article 9 (pp. 144–166). Приступљено на <https://doi.org/10.18485/kkonline>.
- Popper, K. (1972). *Conjuncters and Refutations*. London.
- Потебня, А. А. (1922). *Мысль и языкъ*. Одесса.
- Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb.
- Simić, R. (1991). *Uvod u filozofiju stila*. Sarajevo.
- Симић, Р. (2001). *Општа стилистика*. Београд: НДСЈ.
- Симић, Р., Јовановић, Ј. (2002). *Основи теорије функционалних стилова*. Београд: НДСЈ.
- Сосир, Ф. Де. (1969). *Општа лингвистика*. Београд: Нолит.
- Tošović, B. (1988). *Funkcionalni stilovi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Трошева, Т. Б., Кайгорова, В. Е. (2002). Рассуждение в системе поэтики. *Stylistyka 11*. Opole.

Извори

Андрић, И. (1963). *Стазе, лица, предели. Сабрана дела*. Књ. X. Београд: Просвета.

Белић, А. (1958). *О језичкој природи и језичком развоју*. Књ. I. Београд.

Вишњић, Ф. (1995). Почетак буне против дахија. У: В. Ђурић (ур.), *Антологија народних јуначких песама* (651–666). Београд: СКЗ.

Вујадиновић, С., Голић, Р., Шабић, Д. (2022). *Географија. Уџбеник за 6. разред основне школе*. Београд: Нови Логос.

Доказ. (05. 06. 2017.) *Grom ne udara dva puta očigledno nije istinita tvrdnja, a evo i dokaza*. Приступљено 12. 08. 2022. на <https://www.blic.rs> › Slobodno vreme › Vesti.

Дучић, Ј. (2008). *Благо цара Радована*. Београд: Отворена књига.

Здравље. (25. 9. 2022.) Слатко је грожђе. Приступљено 03. 10. 2022. на <http://www.rts.rs> › page › magazine › story › zdravlje. 25. 9. 2022.

Извештај о битном догађају (2021). Извештај о отуђењу сопствених акција. *Политика*. Септембар 2021.

Извештај о подобности теме (2022). *Извештај о подобности теме докторске дисертације*. Београд: Филолошки факултет.

ЈКП (2022). *ЈКП Београдски водовод и канализација*. Београд: Кнеза Милоша 27. Приступљено 17. 08. 2022. на www.bvk.rs.

Јовановић Симић, Ј., Симић, Р. (2015). *Вербатологија*. Београд: НДСЈ и Јасен.

Лада. (2022). *Lada – Stari sloveni*. Приступљено 17. 08. 2022. на <https://www.starisloveni.com> › Lada.

Лазаревић, Т., Миливојевић, В., Прибићевић, Т., Миљановић, Т. (2019). *Биологија за 6. разред основне школе*. Београд: Герундијум.

Лалић, В. (2018). Битка за воде Тигра и Еуфрата. *Политика*. 9. јун.

Крвавац, Д., Младеновић, М., Козић, М., Томашевић, Н., Миховић, Н. (2022). *Хемија. Уџбеник за 7. разред основне школе*. Београд: Klett.

Крстић, А., Бечановић, Б. (2019). *Историја. Уџбеник за 6. разред основне школе*. Београд: Герундијум.

Круг младих (4. 12. 2019). *Предрасуде свуда око нас. Круг младих*. Приступљено 17. 08. 2022. на <http://www.krugmladih.com>.

Mistik, J. (1985). *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. Цит. по: Симић 2001: 334.

Mistik, J. (1985). *Stylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Nauheim, F. (1962). *Poslovna pisma*. 2. izd. Zagreb: Privreda.

Национални савет (2008). *Национални савет за научни и технолошки развој*. На Седници одржаној 21. марта.

Недељковић, Б. (1965). *Савремена филмска уметност*. Пожаревац: Новинарска установа Пажаревац.

Новости. (2022). *Вечерње новости*. Август 2022.

Опште образовање (2022). *Opšta teorija relativiteta*. Опште obrazovanje. Приступљено 20. 08. 2022. на <https://www.opsteobrazovanje.in.rs>.

Petrović, B. (2020). *Modeli geometrije Lobačevskog*. Maturski rad. Beograd: Matematička gimnazija.

Радојевић, М. (2022). *Физика. Уџбеник за 6. разред основне школе*. Београд: Klett.

Ракић, М. (1968). Јефимија. У: Б. Поповић (ур.), *Антологија новије српске лирике*. Београд: СКЗ.

Савељев, И. В. (1982). *Курс опште физике*. Москва: Наука.

Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska.

Сосир, Ф. Де. (1969). *Општа лингвистика*. Београд: Нолит.

TOBRADEX. *TOBRADEX 1 мг/г + 3 мг/г маст за очи*. Дексаметазон и Тобрамицин. Alcon, Белгија.

Summary: ON LANGUAGE STRUCTURE AS A MEANS OF CONCEPTUALIZATION OF THE WORLD AND KNOWLEDGE

In this paper, we proceed from the thesis that knowledge is a condition of forming meaning, and in the theoretical prism, we follow the connection of meaning with the formal structure of statements. Therefore, we necessarily include the functional-stylistic and verbatological method, and further,

accordingly, the logical theoretical principle is introduced in the discussion, which in the center of its setting has the category of verification of facts and knowledge, and knowledge in general.

Keywords: knowledge, science, theory, language, functional styles.

Ivana Jovanović (vasdejks@gmail.com) radi u Filološkoj gimnaziji u Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

Вера Ђеврић Нишић: О ЈЕЗИЧКО-СТИЛСКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ГЛАГОЛСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У ПОЛИТИЧКОМ ДИСКУРСУ

Сажетак: Помоћу језика утичемо на људе и појаве око себе, обликујемо своју стварност. Друштво је изграђено на језику, који је у свијету политике једно од основних средстава за дјеловање. Њим се, као комуникацијским средством, служе сви они који на било који начин учествују у политичким питањима неке државе. Језик којим се служе политичари богат је фразеолошким средствима. Захваљујући својој устаљеном облику, фразеологизми се лако укључују у све типове језичких ситуација. У овом ћемо раду на примјеру политичких говора и саопштења за јавност анализирати како се устаљени изрази користе у различите сврхе у савременом политичком дискурсу у Републици Српској и Федерацији Босне и Херцеговине. Фразеологизми се у литератури најчешће описују као потпуно или дјелимично десемантизовани склопови најмање двију ријечи који имају релативно чврсту структуру и стабилан ред ријечи. Посматрајући политички говор прије свега као подстилску формацију административног функционалног стила, овјде ћемо издвојити глаголске фразеолошке јединице и описати њихове језичко-стилске специфичности, те указати на њихове различите функције.

Кључне ријечи: фразеологизми, глаголски фразеологизми, политички говор, експресивна вриједност, сликовитост

Уводне напомене

Сваки језик је колективни производ, који су створили његови говорници и који им омогућава више облике друштвеног планирања. Друкчије речено, не постоји ниједно људско друштво које не говори и не користи језик, тј. комуникација представља централни облик његове организације. Комуникација и дискурс увијек имају своју сврху, намјеру или циљ, а вербално изражавање и у свијету политике представља једно од темељних средстава за дјеловање. Из лингвистичког угла, дискурс је првенствено језичка димензија представљања различитих аспеката друштвеног живота (в. Подбој, 2011). Јавна комуникација, која је специфична по улози својих

судионика и њиховом статусу у друштвеној структури, обухвата чиновне комуникације који се остварују у сфери јавности, чије је средство стандардни језик (в. Удиер, 2008). Идиом на коме се одвија јавна комуникација, осим комуникацијске, има и симболичку улогу, јер одређени чланови језичке заједнице у њему проналазе симболе своје посебности и заједништва (в. Шкиљан, 2000). Из тога даље произлази да је језику политике, као средству артикулације и популаризовања идеолошких и политичких мишљења и ставова својствена тенденција манипулације језиком јавне комуникације (в. Ковачевић & Бадурин, 2001; Шкиљан, 2000: 69). А осим тога што политички дискурс претпоставља рационалност, свједоци смо да у појединим ситуацијама емоционалност „била она експлицитна била имплицитна, постаје неизбјежна саставница политичког дискурса“ (Палашић, 2018).

Предмет нашег рада управо је језик политике. Овдје ће нас конкретно занимати употреба специфичних језичких јединица као што су глаголски фразеологизми¹ у политичким говорима и страначким саопштењима за јавност чија продукција обухвата медијски простор Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине. Као што је познато, најчешћи облик у којем се фразеологизми јављају јесте скуп ријечи, који представља везу „двију или више самосталних ријечи уз помоћне ријечи или без њих“ (Менац, 1978: 221). Синтаксичке везе које се остварују у таквим скуповима даље се могу класификовати по типу везе, по главној ријечи, по употреби помоћних ријечи, и сл. Овдашња анализа проведена је на конкретном језичком материјалу ексцерпираним из текстова политичких саопштења за јавност, објављених на званичним интернетским страницама политичких партија, те из новинских вијести и извјештаја у онлајн издањима дневних новина и информативних портала Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине. Из прикупљене грађе одабран је дио репрезентативних примјера којима се најбоље могу показати језичко-стилске карактеристике фразеолошких јединица глаголског типа (нпр.: *Svojim saopštenjem dobojski SNSD prodaje maglu!*²).

¹ Ми ћемо се у овом раду задржати само на карактеристикама фразеологизама у којима се остварује синтаксичка веза рекцијског типа. Фразеолошки изрази који се остварују као скупови ријечи именичког типа, не улазе у предмет овога рада.

² <https://dobojski.info/drustvo-i-politika/pisma-i-reagovanja/item/12163-reagovanje-svojim-saopstenjem-dobojski-snsd-prodaje-maglu>, (3.3.2016).

Познато је да се у средствима јавног саопштавања појављују сви дискурси јавне комуникације, а због важности политичког јавног мњења, политички дискурс у њима има велику улогу. Медији посредују поруке настале у другим доменима јавне комуникације и расподјељују их широком кругу прималаца, притом их прилагођавајући и језички и садржајно интересима и компетенцијама прималаца (в. Удиер, 2008). Зависно из ког се угла посматрају његове специфичности, језик политике смјешта се у административно-правни функционални стил, у публицистички, реторички итд. У сербокроатистичкој литератури политички говор још увијек се не сматра засебним функционалним стилем, и притом преовладава типологија у којој се смјешта у политички подстил административно-правног стила (в. Силић, 2006: 73, Газдић-Алерић, 2009: 74). Саопштење за јавност представља „уобичајен и чест извор информација у функцији преноса ставова, мишљења и одређених порука (...)“ (Јевтовић, Петровић и Арачки, 2014: 108). Језик службених политичких саопштења за јавност карактерише „стилски дулизам“, односно истовремени утицај административно-правног и публицистичког функционалног стила, а повезаност политичког и административног дискурса произлази најприје из њиховог заједничког циља, а то је постићи увјерљивост (в. Удиер, 2008). По својој информативности, саопштења за јавност сродна су информативним новинским жанровима, прије свега вијести, а по пропагандној улози сродна су рекламном дискурсу (в. Удиер, 2008).

Кад је ријеч о фразеолошким изразима у савременом политичком дискурсу, преовладава мишљење да фразеологија представља подручје вриједно истраживања будући да је језик којим се служе политичари богат фразеолошким средствима, а разлози њихове употребе могу бити вишеструки. Најприје се може говорити о несвјесном ослањању на већ готову и познату форму која се лако убацује у нову околину (в. Пинтарић, 2002). Неки истраживачи истичу и то што фразеолошки изрази како у политичкој реторици тако и у публицистичком функционалном стилу доприносе извршењу „обију прижељкиваних функција – и референцијалне (саопштавају информацију) и конативне (увјеравају, обликују неки став)“ (Видовић Болт, 2011: 62; Катнић-Бакаршић, 2001). С једне стране, разна фразеолошка средства могу говорнику послужити да привуче пажњу реципијента и да им се приближи садржај послате поруке, док их, с друге стране, можемо посматрати и као начин да се њихова пажња одврати с битног на небитан садржај поруке (в. Пинтарић, 2002: 242).

Циљ нашег рада јесте да укажемо на специфичну употребу глаголских фразеолошких израза као средстава експресивизације актуелног садржаја дискурса у жанру политичких саопштења. С тим у вези, указаћемо на њихове различите функцију будући да фразеологизми, као експресивна језичка средства, дају говору изражајност, а могу пружити и информацију о томе каква је намјера говорника.

Главне карактеристике фразеологизама

Фразеологизми чијим ћемо се језичко-стилским особинама бавити у овом раду потпадају под фразеологизме у ужем смислу. Под фразеологизмима у ужем смислу овдје³ подразумевамо вишелексемне спојеве од најмање двије лексеме, при чему једна од лексема које улазе у састав фразеологизма мора бити аутосемантична. *Differentia specifica* фразеологизама у ужем смислу односи се на тзв. глобално значење које се не изводи из збира значења његових саставница, већ подлијеже новој семантичкој интерпретацији. Д. Мршевић-Радовић (1987: 13) наводи да се термин „глобално значење“ користи да означи јединствено значење структурно сложеног језичког знака без обзира на то да ли у процес фразеологизације улази цијела мотивациона база или један њен дио. Фразеологизми у ужем смислу одликују се релативно чврстом структуром и донекле стабилним редослиједом ријечи (в. Финк-Арсовски, 2002). Њихова категоријална особина по којој се они разликују од других устаљених лексичких спојева јесте конотативност (в. Мелерович, Мокијенко, 2008: 51-60), чија је директна посљедица њихова експресивна функција у језику. Неки аутори унутар сербокроатистичке фразеолошке теорије фразеологизме сматрају мртвим метаформама, наводећи да су некада били метафоре које су с временом постале толико устаљене да више не изазивају метафоричко тумачење (в. Матеша, 1978: 212). За разлику од лексичких јединица које могу и не морају имати активiranу конотативну макрокомпоненту значења, код фразеолошких јединица та је макрокомпонента значења обавезно активirана (в. Зарифовић Грковић,

³ Дефиниције фразеологизама дају се исцрпно у многобројним теоријским и стручним радовима (в. нпр. Николић, 1973; Мршевић-Радовић, 1987). Број компонената као и њихова врста незаобилазан је критеријум у нашем полазишту при разликовању двају основних типова фразеолошких јединица.

2021). С тим у вези, код фразеолошких израза који потпадају под фразеологизме у ширем смислу, како то наводи и Финк-Арсовски (2002: 7), изостаје сликовитост, експресивност и конотативност, док им је такође својствена устаљеност, чврста структура и цјеловитост. Ни функционалностилска расподјела тих двају типова фразеолошких јединица није подударна, па се фразеологизми у ужем смислу „не појављују (или се не би требало појављивати)“ у административном и у научном функционалном стилу, док се фразеологизми у ширем смислу јављују у сваком од функционалних стилова (в. Михаљевић, Ковачевић, 2006: 3).

Анализа корпуса

Глаголски фразеолошки изрази заступљени у анализираном корпусу представљају устаљене сложене изразе зависног типа⁴ који се везују глаголском реакцијом. Под фразеологизмима с глаголском реакцијом овдје подразумевамо скупове ријечи с јединственим значењем који уз лични глаголски облик добијају структуру реченице. Друкчије речено, фразеологизме с глаголском реакцијом овдје разликујемо од фразеолошких јединица којима је реченица основни структурни облик (нпр. у *том грму лежи зец*) (в. Менац, 2007: 18)⁵.

Глаголски фразеологизми

Глаголски фразеологизми немају самосталну улогу у тексту, односно имају улогу реченичног члана и понашају се као еквиваленти ријечима и синтаagmaма (в. Мелвингер, 1984: 89). Будући да се глаголски фразеологизми не користе за самостално преношење потпуне обавијести (Мелвингер, 1984: 87-89), њихова је улога номинацијска, односно именовање појава из стварности. Фразеолошка средства глаголског типа као најразвијенији тип номинацијских фразеологизама (в. Мелвингер, 1984:

⁴ Устаљени фразеолошки изрази зависног типа могу се везивати или конгруенцијом (нпр. *Нарушање данашње сједнице је одабир линије мањег отпора, јер се једноставно не могу помирити с чињеницом, да тој таквој пракси, долази крај*) или глаголском реакцијом.

⁵ Поједини истраживачи глаголске фраземе убрајају се у јединице са структуром реченице. Разлог томе је што глагол у служби предиката отвара мјесто субјекту, који може и не мора бити лексикализован.

89; Паризоска, 2019: 33), у реченици имају улогу предиката, а обавезна глаголска компонента може бити комбинована с именичким, придјевским, прилошким и замјеничким скупинама различитог састава, али и с другим глаголима (Мелвингер, 1984: 89-96). Најбројнији структурни тип глаголских фразеолошких израза у корпусу представљају конструкције код којих је глаголска компонента комбинована с именицом или именичком синтагмом. Нпр.:

1. парати (пропарати) [некоме нешто] уши

Ukoliko to ne uspijemo, očuvati opet mir, ali isto tako, i *to sam govorio ovdje bez obzira što nekima para uši*, da svaka odluka koja bude i rješenje koje bude, ono mora biti mirno, pa taman bilo i disolucija u BiH (<http://www.predsjednistvobih.ba/gov/default.aspx?id=91347&langTag=bs-BA>, 28.8.2021);

2. посути се / посипати се пепелом [по глави]

Premijer TK *se posipa pepelom* (...) (Skupština TK jednoglasno odbila da se migranti smještaju na području TK bez saglasnosti lokalnih zajednica, <https://www.nkp.ba/skupstina-tk-jednoglasno-odbila-da-se-migranti-smjestaju-na-podrucju-tk-bez-saglasnosti-lokalnih-zajednica/>, 22. 11. 2019);

3. продавати маглу

Po svemu sudeći, umjesto političkog stava koji bi konačno pokazao kako dobojski SNSD ima politički kredibilitet, kapacitet i još koji –itet, jedino je jasno iz današnjeg saopštenja vođstva ove stranke u Doboju kako se „jadnom“ narodu *prodaje magla!* (REAGOVANJE: Svojim saopštenjem dobojski SNSD *prodaje maglu!*, <https://dobojski.info/drustvo-i-politika/pisma-i-reagovanja/item/12163-reagovanje-svojim-saopstenjem-dobojski-snsd-prodaje-maglu>, 3.3.2016);

4. бацати прашину [коме] у очи

Oni *ljudima bacaju prašinu u oči* i iznose mnogo neistina, što im ne ide u prilog, ali nemaju drugog načina, jer su ovo utopljenički potezi koje oni povlače", istakao je Petrović nakon sastanka kome su prisustvovali predstavnici SNSD-a, DNS-a, SP-a, Ujedinjene Srpske, PUP-a, Koalicije "Radikalno bolje" i NDP-a. (POZIV LUKE PETROVIĆA - SDS, PDP i PzT se nisu odazvali sastanku o REFERENDUMU, <https://trebinjelive.info/2016/09/22/poziv-luke-petrovica-sds-pdp-i-pzt-se-nisu-odazvali-sastanku-o-referendumu?lang=cir>, 22.9.2016);

5. ставити (ударити) тачку [на нешто]

Drago mi je da su sami *stavili tačku na spektakularnu priču* o Eskobaru. Čudno je kojom brzinom vladajući SNSD mijenja svoje stavove. (Saopštenje za javnost SDS-a, <https://gradacackiglas.com/saopstenje-za-javnost-sds-a/>, 5.11.2021);

6. показати/показивати <своје> право лице

Takođe, dobro je što je SDA konačno *pokazala i svoje pravo lice* kad je riječ o integracionim procesima: ova stranka samo fingira da se zalaže za evroatlantske integracije i na toj prevari je dobijala podršku međunarodnog faktora. (Kao da je malo ciknuo. Niko nikada SDA nije gore okarakterisao kao PDP-ov generalni sekretar, <https://raport.ba/kao-da-je-malo-ciknuo-pdp-ov-generalni-sekretar-uporedio-sda-sa-isil-om/>, 12.4.2021);

7. хватати се сламке (за сламку)

Njihov pogled na sumornu svakodnevicu, koju su sami kreirali u posljednjih 10-ak godina, sa privilegovanih, dobro plaćenih pozicija, izgleda bitno drugačije od pogleda ljudi koji *traže slamku spasa* u bilo kakvom radnom angažmanu. (SDS: U čemu SNSD nema interes treba srušiti, <https://radiotrebinje.com/vijest/sds-u-cemu-snsd-nema-interes-treba-srusiti?lang=lat>, 6.4. 2016);

8. ЛОВИТИ У МУТНОМ

SNSD-ova vlast u Banjaluci ponovo *lovi u mutnom* (ОО СДС ОШТРА ЛУКА, <https://www.facebook.com/270771443021392/posts/d41d8cd9/488882464543621/>);

9. освјетлати (освијетлити) образ

Mislim da su nam svima *osvjetlali obraz*, da su vrijedni, agilni, ima ih u svim dijelovima Republike Srpske, tako da imam samo riječi hvale. (ОПОЗИЦИЈА НЕМА НИ ЗРНО ШАНСЕ ЗА УСПЈЕХ У ОКТОБРУ, <https://faktormagazin.ba/republika-srpska/opozicija-nema-ni-zrno-sance-za-uspjeh-u-oktobru/>, 20.4.2022);

10. довести (дотјерати) [некога] до просјачког штапа

Iz SDS-a smatraju da sav taj primitivizam i brutalna agresivnost ne mogu sakriti činjenice da *je Republika Srpska dovedena do prosjačkog štapa*, da su u njoj najniže penzije, (...). РЕАКЦИЈА SDS-A: Dodik i njegovi klovnovi RS kriminalom doveli u jedno stanje (<https://www.atvbl.rs/reakcija-sds-dodik-njegovi-klovnovi-rs-kriminalom-doveli-u-jedno-stanje>, 27.3.2014); U toj tajkunskoj i kriminogenoj sferi oni su genijalci i briljantnim potezima *doveli su Srpsku do prosjačkog štapa*. (PDP: Zbog izbora ste uništili Novoteks u njenoj najboljoj godini,

11. преломити/ломити (урадити/радити, обавити/обављати и сл.)
преко
кољена

Uvjerava da se pri donošenju bilo koje odluke u narednom periodu *neće sjeći preko koljena*. (OPOZICIJA NEMA NI ZRNO ŠANSE ZA USPJEH U OKTOBRU, <https://faktormagazin.ba/republika-srpska/opozicija-nema-ni-zrno-sance-za-uspjeh-u-oktobru/>, 204.4.2022);

12. бацити бомбе

Predsjednik je *bacao dimne bombe*, baratajući uporednim podacima o visini PDV-a u regionu. Sve ostale zemlje regiona imaju diferenciranu stopu PDV-a, a ona niža, u korist svakodnevnih potreba stanovnika (osnovnih namirnica, lijekova, kompjutera itd.) u Srbiji je 8% ili u Hrvatskoj 10%. (SDS: Novi harač nećemo dozvoliti, <https://www.rtvbn.com/3871072/sds-novi-harac-necemo-dozvoliti>, 10.7.2017).

13. бројити се на прсте

Stavljanje etikete radikalnog islama na BiH, neistine o 'kampovima islamista na granici s Hrvatskom', a time i s EU-om, neistine o 'tisućama povratnika sa sirijskog ratišta' u vremenu kada su *se* ti povratnici *mogli prebrojati na prste* jedne ruke, zaista nije bilo dobronamjerno i u skladu s proklamiranom podrškom Hrvatske euroatlantskom putu BiH, rekao je [Izetbegović] (<https://bljesak.info/vijesti/politika/bakir-o-branitelju-komsicu-i-rjesenju-problema-s-hrvatima/325048>, 24.9.2020).

14. показати/показивати [некоме] зубе

Crnadak: Mnogi su očekivali da će Dodik u Sarajevu *pokazati zube*, pokazao je samo slabost, nemoć, neznanje (<https://avaz.ba/vijesti/bih/755293/crnadak-mnogi-su-ocekivali-da-ce-dodik-u-sarajevu-pokazati-zube-pokazao-je-samo-slabost-nemoc-neznanje>, 3.7.2022);

15. подвући (подвити, подавити, подвинути, савити, увући) реп

Borenović prozvaao Dodika: Lider SNSD-a *podvio rep* i Sarajevo mu ponovo miriše (Jasno je da su juče Dodik i SNSD prihvatili, odnosno legalizovali nametnuti „Inckov zakon“ (...), rekao je predsjednik PDP-a Branislav Borenović na današnjoj

konferenciji za medije) (<https://www.bl-portal.com/novosti/borenovic-prozvaododika-lider-snsd-a-podvio-rep-i-sarajevo-mu-ponovo-mirise/>, 2.2.2022).

Иако фразеологизми у наведеним примјерима показују структурну и лексичку подударност, тј. њихова главна лексичка компонента јесте глагол, а синтаксички однос зависан, диференцирају се најприје са социолингвистичке тачке језика, тј. према поријеклу. Међу њима најбројнији су тзв. соматски фразеологизми, као што су *показати (своје) право лице, освјетлати образ, преломити/ломити преко кољена, парати (некоме нешто) уши, бројити на прсте, бацити прашину у очи* и сл. То није случајно будући да ову скупину фразеологизамама одликује присуство у многим језицима свијета, као и бројност и фреквентност у употреби (в. Ковачевић, 2012: 16). Осим поменутих, јављају се и фразеологизми библиског поријекла (као у пр.: *Premiijer TK se posipa pepelom*). Фразеологизам *posipати се пепелом*⁶ мотивисан је древним обичајем јавног посипања пепелом у знак спремности за покајање. Значење овог фразеологизма исказује чин признавања грешке, односно „посипати се“ означава 'покајати се/кајати се, осјетити/осјећати грижњу савјести због учињене погрешке' (в. Оташевић, 2012).

У примјеру: *Uvjerava da se pri donošenju bilo koje oluke u narednom periodu neće sjeći preko koljena* – примјећујемо употребу глагола *sjeћи* умјесто устаљеног *преломити/поломити*. Упркос варијацији, значење фразеолошке јединице остаје идентично, прије свега због велике семантичке сличности глагола који су саставни дио поменутих фразеолошких израза. Лексичко варирање показује и фразеологизам у примјеру (...) *izgleda bitno drugačije od pogleda ljudi koji traže slamku spasa* (...), али и овдје, као у претходном случају, можемо говорити о *варијантима* истовјетног фразеолошког значења (в. Јаневска, 2019: 39). Фразеологизам у примјеру (...) *u vremenu kada su se ti povratnici mogli prebroјати na prste јedne ruke...*, показује варирање у морфолошком облику глагола, тј. префикасацији, али поменута варијација не нарушава његово цјелокупно значење.

⁶ Под соматском фразеологијом подразумевају се фразеолошки изрази којима је компонента дио тијела, а библијска фразеологија укључује устаљене изразе којима је компонента неко библијско име или догађај (в. Видовић Болт, 2011; Ковачевић, 2017).

Meђu наведеним примјерима (1)-(14), најбројнију skupinu функционалностилски обиљежених фразеологизама чине тзв. разговорни фразеологизми, тј. они који се употребљавају у свакодневној, неформалној ситуацији. Разговорна фразеологија најчешће је емоционално обојена и „обиљежена ставом говорника – ироничним, шаљивим, добронамјерним, злонамјерним, и сл.“ (Петровић, 1989: 11). Тако је фраза *показати зубе* овдје употријебљена у свом конотативном значењу, па се односи на спремност особе да се брани или напада, како то раде животиње када се сукобљавају између себе, а због своје сликовитости, она појачава доживљај самог контекста. Експресивно-стилска и фразеолошка јединица *бројити на прсте* припада такође разговорним фразеологизмима јер се одликује спонтаношћу и једноставношћу. Устаљена фраза која се овдје јавља у свом конотативном значењу, искориштена је како би се одсликало да је присутних на неком мјесту било толико мало да се наводно могу пребројати на прсте. Фразеолошка конструкција *продавати маглу*, коју одликује изразита сликовитост и експресивност, такође је обиљежена својом припадношћу разговорној фразеологији, и долази у значењу 'обмањивати, варати, давати лажна обећања, причати неке измишљотине, небулозе' (в. Оташевић, 2012: 280). У односу на њој истоврсне, ова фразеолошка јединица истовремено је обиљежана сниженом, жаргонском маркираношћу, јер се њом доноси негативна експресивна обојеност. Елементи разговорног стила у политичком говору представљају језички сигнал сензационализма, јер се редукује степен озбиљности њиховог садржаја, а тежи се ефекту духовитости, уз појачавање експресивности израза (в. Дурбаба, 2016: 116). Разговорни фразеологизми које срећемо у самом тексту саопштења или у новинским извјештајима у оквиру изјаве која се преноси у виду управног или неуправног говора (као у примјерима 12, 13 и 14) јављају се, прије свега, због интенција говорног лица да говор учини увјерљивијим.

Разлог због којег говорници често прибјегавају употреби фразеологизама умјесто употреби једночланог синонима можемо наћи у једној од основних карактеристика фразеологизама, а то је њихова експресивност. Као усложене синтаксичке јединице, сви фразеологизми у датим примјерима могу се посматрати и као експресивне варијанте мање сложених синтаксичких јединица истог референцијалног значења, а различитог смисла. Тако нпр. фразеологизам *довести (некога) до просјачког штапа* у наведеном примјеру: *Iz SDS-a smatraju... da je Republika Srpska dovedena do*

prosjачkog štapa, има неекспресивну варијанту која може да гласи: Iz SDS-a smatraju... da je Republika Srpska *осиромашена*. А управо преко особине да могу бити структурно сложенији супституент структурно простије јединице, фразеологизми могу бити подударни са семантичком фигуром која се огледа у описном, ширем означавању неког појма, тј. перифразом (в. Ковачевић, 2015: 137). Захваљујући логичком односу интерсекције у којем стоје фразеологизми и перифраза, посебно је наглашена сликовитост као иманентно својство фразеолошких јединица. Такви су и примјери: *Mislim da su nam svima osvjetlali obraz...*, и (...) *dobro je što je SDA konačno pokazala i svoje pravo lice...*, које одликује појачана, у првом случају, позитивна, а у другом, негативна конотативност, а што је стилска функција експресивних језичких јединица – маскирање правих намјера говорника и уношење двосмислености (Јакобсон, 1966: 189). Као структурно сложене и семантички конкретне јединице, оне омогућавају одсликавање елемената стварности, а не само указивање на њих. Управо конструкције тог типа јесу одлика дезаутоматизације језичких средстава, која није својствена, као што је познато, ни политичком дискурсу, нити информативном језику. Међутим, сваки дискурсни тип може бити подложен ситуацијским контекстом условљеним утицајима других дискурсних типова (Бадурина, 2004: 5). Наиме, у језичкој се сфери „неизбјежно претапају и прожимају значајке (дијелом) различитих дискурсних типова“ (Бадурина, 2004: 5). С друге стране, за стилистику је важан критеријум непредвидљивост језичке јединице у неком контексту.

Наглашену сликовитост и експресивност такође показују и фразеологизми који су појачани учешћем метафоре, метонимије или ироније, какви су и – *SNSD-ova vlast u Banjaluci ponovo lovi u mutnom; Njihov pogled... izgleda bitno drugačije od pogleda ljudi koji traže slamku spasa...*, *Uvjerava da se pri donošenju bilo koje odluke (...) neće sjeći preko koljena...*, *Lider SNSD-a podvio rep...* Свака од наведених фразеолошких јединица носи одређену стилску, додатну информацију која је базично вишак, тј. редундантна је. А амбивалентност и стварање бројних значењских суодноса може имати и улогу прикривања правог садржаја или утицања на јавну перцепцију. Или, другим ријечима казано, засићеност политичког говора експресивним јединицама као што су фразеолошке упућује на то да је њихов основни конструктивни принцип постављен тако да изазива активност и дјеловање на адресата. Без обзира којом стилском фигуром били мотивисани, фразеологизми, као идиоматске јединице, носиоци су фигуративног језика

и имају циљ да обогате и окарактеришу сам текст или говор. С тим у вези даље можемо закључити да су у анализираним политичким саопштењима присутне и изражајна и апелативна функција. То бисмо могли довести у вези са оним што се данас издваја као главно обиљежје савременог јавног језика, – а то је „спремност језичког знака за неконтролисану размјену“. То даље имплицира да се све „може назвати увијек и према потреби друкчије“ (в. Херцигоња-Микшиќ, 2021).

Закључне напомене

Проведена анализа обухватила је фразеологизме у ужем смислу, тј. вишелексемне спојеве чије се значење изводи из збира значења њиховних саставница. Овдје смо покушали указати на специфичности употребе једног типа фразеолошких израза у политичком говору, и то оних код којих се као обавезна јавља глаголска компонента, комбинована с именицом или именичком синтагмом (нпр.: *Они људима бачају праšину у очи* и *износе много неистина...*). Грађу за истраживање чинила са званична страначка саопштења за јавност те новински текстови у онлајн издањима дневних листова и на информативним порталима Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине.

Структурно и лексички подударни глаголски фразеологизми, ранообразност показују на социолингвистичкој, функционалностилској и емоционално-експресивној равни. Са социолингвистичког становишта, највећу подгрупу чине глаголски фразеологизми којима је компонента дио тијела. То је очекивано будући да соматске фразеологизме одликује и бројност и фреквентност у употреби. Према функционалностилском поријеклу, у корпусу се јављају као најфреквентнији глаголски фразеологизми разговорног типа, и поред тога што саопштења за јавност не спадају у тип спонтаног, већ припремљеног говора. Разлог томе видимо и у „неухватљивости“ и „необухватљивости“ јавне језичке комуникације, тј. у сталним прожимањима и претапањима дискурских типова попут публицистичког и/или политичког.

Глаголски фразеологизми као усложене синтаксичке јединице могу се посматрати и као експресивне варијанте мање сложених синтаксичких јединица истог референцијалног значења, а различитог смисла. Они се у анализираним текстовима најчешће остварују преко перифразе, метафоре, метонимије или ироније. Као главни разлог томе видимо то што су

фразеолошке јединице носиоци фигуративног језика и имају циљ да обогате и окарактеришу сам текст или говор. Њихова употреба, захваљујући амбивалентности и стварању бројних значењских суодноса, може имати улогу прикривања правог садржаја или утицања на јавну перцепцију медијских и/или политичких порука.

Референце

Бадурина, Л. (2004). Slojevi javnog diskursa. *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na slovenskem: členitev jezikovne resničnosti*, 151-164.

Видовић Болт, И. (2011). *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada.

Дурбаба, О. (2016). Elementi razgovornog funkcionalnog stila u bulevarској штампи: kad se ministrima razveže jezik pa se onda zakrve... *Srpski jezik: studije srpske i slovenske*, broj 21, 105-

120.

Газдић-Алерић, Т. (2009). *The Phraseology of the Croatian Political Substyle*. Pristupljeno 15.10.2022. на <http://www.suedslavistik-online.de/01/gazdic-aleric.pdf>, 73-90.

Зарифовић Грковић, М. (2021). *Sedam smrtnih grehova u nemačkoj i srpskoj frazeologiji*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu. Pristupljeno 15.9.2022. на [https://www.cris.uns.ac.rs/DownloadFileServlet/Disertacija161588021629766.pdf?controlNumber=\(BISIS\)117626&fileName=161588021629766.pdf&id=17582&source=NaRDuS&language=sr](https://www.cris.uns.ac.rs/DownloadFileServlet/Disertacija161588021629766.pdf?controlNumber=(BISIS)117626&fileName=161588021629766.pdf&id=17582&source=NaRDuS&language=sr).

Јакобсон, Р. (1966). *Лингвистика и поетика*. Београд: Нолит.

Јаневска, Н. М. (2019). Фразеологизми с компонентом камен. *Узданица*, XVI/2, 33-44.

Јевтовић, З., Петровић, Р. & Арацки, З. (2014). *Жанрови у савременом новинарству*. Београд: Јасен.

Катнић-Бакаршић, М. (2001). *Stilistika*. Sarajevo: Ljiljan.

Ковачевић, Б. (2012). *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Ковачевић, Б. & Бадуринa, Л. (2001). *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.

Ковачевић, Б. (2017). *Frazeologizmi u razgovornom stilu sjevera Crne Gore*. Magistarski rad, Univerzitet Crne Gore: Filološki fakultet – Nikšić.

Ковачевић, М. (2015). *Стилистика и граматика стилских фигура*. Београд: Јасен.

Матешић, Ј. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Мелвингер, Ј. (1984). Poredbeni frazemi. *Jezik*, broj 5, 129-135.

Мелерович, А., Мокијенко В. (2008). *Семантичка структура фразеологических јединица савременог русског језика*. Кострома: Федерално агенство образовања, Костромској государственый универзитет имени Н. А. Некрасова.

Менац, А. (1978). Neка питања у вези с класификацијом фразеологије. *Filologija*, br. 8, 219-226.

Менац, А. (2007). *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.

Михаљевић, М. & Ковачевић, Б. (2006). Frazemi kroz funkcionalne stilove. *Jezik*, br. 1, 1-15.

Мршевић-Радовић, Д. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet.

Николић, Б. (1973). Основни типови фразеолошких обрта у савременом српскохрватском књижевном језику. *Наш језик*, XX/1–5. Београд: Институт за српски језик САНУ, 7-13.

Оташевић, Ђ. (2012). *Фразеолошки речник српског језика*. Београд: Прометеј.

Палашевић, Н. (2018). Metaforama se često popunjavaju prazna mjesta u govoru političara. *Glas Slavonije*. Pristupljeno 4.9.2022. na <http://www.glas-slavonije.hr/374421/11/Nikolina-Palasic-Metaforama-se-cesto-popunjavaju-prazna-mjesta-u-govoru-politicara>.

Паризоска, Ј. (2019). *Promjenjivost glagolskih frazema u engleskom i hrvatskom jeziku*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu. Pristupljeno 29.8.2022. na

<https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A812/datastream/PDF/view>.

Петровић, В. (1989). *Novinska frazeologija*. Novi Sad.

Пинтарић, Н. (2002). *Pragmema u komunikaciji*. Zagreb: Zavod za lingvistiku Filozofskoga fakulteta.

Силић, Ј. (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.

Удир, С. Л. (2008). *О језику политичких говора и приопћења*. Приступљено 3.8.2022 на <https://www.hrvatskiplus.org/article.php?id=1840&naslov=o-jeziku-politickih-govora-i-priopcenja>.

Финк-Арсовски, Ж. (2002). *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: FF Press.

Херцигоња-Микшић, Е. (2021). Одрози протулјудске збилје. *In medias res*, бр. 12.

Шкиљан, Д. (2000). *Javni jezik*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

Извори

<https://www.avaz.ba/>

<https://www.bl-portal.com/>

<https://bljesak.info/>

<https://dobojski.info/>

<https://www.facebook.com/srpskademokratskastranka/>

<https://faktormagazin.ba/>

<https://gradacackiglas.com/>

<https://www.nkp.ba/>

<http://www.predsjednistvobih.ba/Default.aspx?langTag=sr-SP-Cyrl&pageIndex=1>

<https://radiotrebinje.com/>

<https://raport.ba/>

<https://www.rtvbn.com/>

<https://trebinjelive.info/>

Summary: ON LINGUISTIC AND STYLISTIC CHARACTERISTICS OF VERB PHRASEOLOGY IN POLITICAL DISCOURSE

In this paper, we tried to point out some characteristics of the use of phraseological units in political speech. The material for the research consisted of official party announcements for the public and newspaper articles in the online editions of the most widely read daily newspapers and information portals of the Republic of Srpska and the Federation of Bosnia and Herzegovina. The most frequent group of phraseological units in the analyzed texts are verb phraseology, in which the obligatory verb component is combined with a noun or a noun phrase. Structurally and lexically matching phraseology show precociousness on the sociolinguistic, functional and emotional-expressive levels. The largest number is made up of somatic phraseology. This is expected since somatic phraseology is characterized by both number and frequency of use. According to their functional origin, they appear in the corpus as the most frequent conversational phraseology, despite the fact that press releases do not belong to the type of spontaneous, but prepared speech. We see the reason for this in the "intangibility" and "incomprehensibility" of public language communication, i.e. in the constant permeation and merging of its discourse types, such as journalistic and political. Phraseologies as complex syntactic units can also be viewed as expressive variants of less complex syntactic units with the same referential meaning, but different sense.

Keywords: phraseology, expressiveness, political discourse

Vera Čevriz Nišić (veracevriz@yahoo.com) vanredni je profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao kratko saopštenje.

Petra Žanko, Josip Miletić: STRUKTURNA I SEMANTIČKA ANALIZA FRAZEMA NOVINARSKO-PUBLICISTIČKOGA STILA

*Sažetak:*¹ U radu se analiziraju frazemi koji se pojavljuju u novinarsko-publicističkom stilu hrvatskoga jezika. U prikupljanju korpusa (analiziranih 200 frazema) primijenjena je sociološka metoda analize sadržaja triju najčitanijih dnevnih listova u zemlji, jednoga najčitanijeg regionalnog izdanja te triju televizijskih informativnih emisija u razdoblju od tri mjeseca. Frazemi se analiziraju iz dviju perspektiva: strukturne i semantičke. Strukturna analiza frazema uključuje analizu opsega, leksičkog sastava i sintaktički glavne sastavnice frazema. U skladu s uvriježenim načinom određivanja opsega frazema u hrvatskoj frazeologiji analizirani je korpus u radu podijeljen na frazeme fonetske riječi, frazeme skupove riječi i frazeme rečenice. Semantička se analiza bavi frazeološkim značenjem: načinom njegova formiranja i izražavanja, odnosno određivanjem stupnja desemantizacije, podrijetlom frazema, motiviranošću.

Gljučne riječi: frazemi, novinarsko-publicistički stil, strukturna analiza, semantička analiza

Uvod

Zadaća je medija izvješćivanje javnosti o aktualnim zbivanjima, širenje učenja o društvu, kulturi, politici, vjeri, pridobivanje ljudi za neku djelatnost, prosvjećivanje i poučavanje pučanstva, a ujedno njegovo odgajanje i zabavljanje. Takva njihova široka djelatnost zahtijeva i uporabu neutralnih, stilski neobilježenih i uporabu ekspresivnih, stilski obilježenih jezičnih sredstava. U novinarsko-publicističkom funkcionalnom stilu hrvatskoga standardnog jezika prevlast imaju ekspresivna jezična sredstva nad neutralnima (Silić, 2006), a među ekspresivna sredstva svakako ubrajamo i frazeme.

Frazemi se učestalo pojavljuju u naslovima, što nije ništa čudno znajući da je njihova primarna funkcija privlačenje pozornost čitatelja apostrofirajući sažeto,

¹ Rad je prerađen i dopunjen dio diplomskog rada Petre Žanko (Žanko, 2016) izrađenog pod mentorstvom Josipa Miletića.

zanimljivo i inteligentno na glavnu misao članka koji slijedi (Kovačević & Mihaljević, 2006). Naslovi moraju biti izazovni. Nerijetko su oni presudni za kupovinu i čitanje novina pa moraju obilovati snažnim, uvjerljivim, upadljivim riječima. Rezultat je to kompromisa težnji za efektivnošću i ekonomičnošću (Silić, 2006).

Česta uporaba frazema u medijima nije slučajna. Osim obavijesti, nositelji su osobite izražajnosti i specifičnosti izraza, što privlači pažnju gledatelja ili čitatelja (Kovačević & Mihaljević, 2006)

Nakon uvodnog dijela rada objašnjeni su teorijski pojmovi vezani za frazeologiju, a potom analiza provedenoga terenskog istraživanja strukturirana u dva dijela.

Prvi dio istraživanja posvećen je strukturnoj analizi frazema koja se temelji na proučavanju njihovoga leksičkog sastava, sintaktički dominantne frazeološke sastavnice i opsega frazema. Pri određivanju opsega frazema u hrvatskoj je frazeologiji od njezinih začetaka prisutna podjela na frazeme *fonetske riječi*, frazeme *skupove riječi* i *frazeme rečenice*. Na isti su način razvrstavani i prikupljeni frazemi u analiziranom korpusu.

U drugom su dijelu istraživanja frazemi analizirani sa semantičkog aspekta. Prikupljeni frazemi razvrstani su s obzirom na stupanj desemantizacije na frazeme u užem i frazeme u širem smislu.

Frazemi su prikupljeni i bilježeni u vrijeme političke predizborne kampanje pa je i ta činjenica svakako utjecala na veću i učestaliju uporabu frazema u analiziranom korpusu.

O frazeologiji i frazemu

Frazeologija je iznimno zanimljivo područje, što potvrđuje opsežna literatura o toj jezikoslovnoj disciplini. S obzirom da definicije i nazivlje nisu ujednačeni, navest ćemo neke osnovne definicije naziva koji su nužni za proučavanje složene jezične problematike u hrvatskom i svjetskom jezikoslovlju (Kovačević, 2012).

Frazeologija

Sam je naziv frazeologija (grč. *phrasis* 'izraz' + *lógos* 'riječ, govor') dvoznačan. Njime se naziva jezikoslovna disciplina koja proučava osobite uzrečice nekog jezika, odnosno ustaljene izraze čvrste strukture (frazeme) (Simeon, 1969). Tim se terminom također imenuje „ukupnost frazema jednoga jezika, raspoređenih prema različitim kriterijima“ (Kovačević, 2012: 3). Čitav je niz aspekata

proučavanja frazema: prema sastavnicama semantičkoga polja, prema podrijetlu i proširenosti uporabe, prema vremenskoj raslojenosti, prema područnoj frazeologiji (Fink-Arsovski, 2002).

Premda samostalnost frazeologije kao zasebne jezikoslovne discipline više nitko ne dovodi u pitanje, postoji problem naziva temeljne frazeološke jedinice koji proizlazi iz neujednačenosti kriterija za određenje te jedinice (Kovačević, 2012).

Frazem

Kovačević (2012) ističe da je u okviru kroatističke frazeologije uvriježeno citiranje dviju definicija osnovne frazeološke jedinice. Riječ je o znanstvenim pogledima Josipa Matešića i Antice Menac. Matešić će frazeološku jedinicu nazvati frazemom te izdvojiti četiri njegove bitne značajke (Matešić, 1982: VI). Njegova definicija, koja polazi prije svega od značenja, precizno određuje frazem s obzirom na njegove temeljne značajke, a odnosi se prije svega na frazeme u užem smislu. Dakle ne uključuje poslovice, krilatice i maksime (Kovačević, 2012).

S Matešićevom definicijom suglasna je i Menac (1994; Kovačević, 2012), koja frazem vidi kao vezu riječi sa sljedećim obaveznim osobinama:

1.) ne stvara se u govornom procesu, nego se reproducira u gotovu obliku, 2.) ima stalan sastav i raspored sastavnica, 3.) značenje mu se obično ne izvodi iz značenja sastavnica jer one, ili barem neke od njih, doživljavaju semantičku pretvorbu, i 4.) uklapa se u rečenicu kao njezin sastavni dio (Menac, 1994: 161).

Pri tom će istaknuti da pojedini stručnjaci određujućim osobinama frazema smatraju i neke druge karakteristike, poput metaforičnosti, neprobojnosti, emocionalnosti, nacionalnog karaktera, neprevodivosti na druge jezike i tomu slično (Menac, 1994; Kovačević, 2012).

Menac pod frazeologijom u užem smislu podrazumijeva „tzv. neslobodne skupove riječi, tj. one koji se ne stvaraju u govornom procesu, nego se reproduciraju u gotovom obliku kakav se ustalio dugom uporabom.“ (Menac, 1980: V; Kovačević, 2012: 11) Pri tom valja istaknuti da „njihovi sastavni dijelovi često pokazuju veći ili manji stupanj desemantizacije, tako da značenje cijelog frazeologizma nije adekvatno zbroju značenja njegovih dijelova“ (Menac, 1980: V; Kovačević, 2012: 11). Za razliku od njih, „frazemi u širem smislu razlikuju se po tome što desemantizacija članova nije u potpunosti provedena.“ (Menac, 1980: VII-VIII; Kovačević, 2012: 11).

Kovačević zaključuje da s obzirom na kompleksnost frazeologije iznesene tvrdnje, podjele i analize mogu solidno funkcionirati na teorijskoj razini, ali na polju same jezične analize stvar se znatno komplicira, granice se moraju prilagođavati ili čak i mijenjati. Neupitno je da je donja granica frazema *frazem fonetska riječ*, gornja granica frazema *frazemska rečenica*, dok središnju i najbrojniju skupinu čine *frazemske sveze riječi* (Kovačević, 2012).

Provedeno istraživanje

Svrha je istraživanja analizirati frazeme novinarsko-publicističkoga funkcionalnog stila, ujedno najslabijega funkcionalnog stila hrvatskoga standardnog jezika (Silić, 2006), budući da se frazemi veoma često pojavljuju u novinama, na radiju, televiziji i internetu.

Definiranje predmeta i ciljeva istraživanja

U radu će frazemi biti analizirani s dva različita aspekta: strukturnog i semantičkog. Strukturna analiza frazema temelji se na proučavanju njihovoga leksičkog sastava (vrste riječi koje sudjeluju u stvaranju frazeološke jedinice), sintaktički dominantne frazeološke sastavnice i opsega frazema. U drugom dijelu istraživanja, frazemi će biti analizirani s obzirom na semantička obilježja. Semantička se analiza bavi frazeološkim značenjem, načinom njegova formiranja, odnosno određivanjem stupnja desemantizacije, podrijetlom frazema, motiviranošću i sl. (Fink-Arsovski, 2002).

Definiranje hipoteza istraživanja

U istraživanju polazimo od sljedećih pretpostavki:

S obzirom da su frazemi sveze riječi općenito najbrojnija skupina frazema u hrvatskom standardnom jeziku, pretpostavljamo da će biti najčešće zastupljena skupina frazema i u novinarsko-publicističkom funkcionalnom stilu hrvatskoga standardnog jezika.

Pretpostavljamo da će glagolski frazemi biti zastupljeniji od ostalih frazema jer oni često imaju ulogu predikata u rečenici.

Pretpostavljamo da su nakon glagolskih frazema najzastupljeniji imenični frazemi, s obzirom da su glagoli i imenice najbrojnije i najplodnije promjenjive vrste riječi hrvatskoga standardnog jezika.

Drugi dio istraživanja bavi se podrijetlom, motivacijom i stupnjem desemantizacije frazema pa prije nabiranja hipoteza valja napomenuti da frazemi mogu biti djelomično ili potpuno desemantizirani, odnosno da razlikujemo frazeme u užem i širem smislu. Pretpostavljamo veću zastupljenost i učestalost frazema u užem smislu u odnosu na frazeme u širem smislu.

S obzirom da je glavna podjela frazema prema podrijetlu na nacionalne i internacionalne, logično je pretpostaviti puno veću zastupljenost internacionalnih frazema zbog spleta različitih kulturno-povijesnih posrednih ili neposrednih utjecaja mnogobrojnih naroda i jezika na hrvatsku frazeologiju.

Definiranje metoda istraživanja

Za istraživanje je korištena metoda analize sadržaja. Obuhvaćena su tri najčitanija dnevna lista: *Jutarnji list*, *Večernji list* i *24 sata* te najčitanije regionalno izdanje *Slobodna Dalmacija*. Polovica zabilježenog korpusa odnosi se na televizijske emisije: Dnevnik HRT-a i NOVE TV te RTL-ove Vijesti.

Uzorkom su obuhvaćeni članci navedenih novina i spomenutih televizijskih emisija u razdoblju od tri mjeseca. Jedinicu analize predstavljao je frazem s tim da je prisutnost frazema različita s obzirom na različite podžanrove publicističkoga funkcionalnog stila. Frazemi su izrazito česti u kolumnama, komentarima, sportskim i političkim vijestima te horoskopu, a manje se pojavljuju u novinskim vijestima i televizijskim informativnim emisijama.

Izdvojili smo i zabilježili ukupno 200 frazema koje ćemo analizirati s obzirom na njihovu strukturu: frazemi fonetske riječi, frazemi sveze riječi i frazemi s rečeničnom strukturom. Svi će frazemi biti razvrstani u tablicama, a njihova zastupljenost prikazana grafikonima. Na isti način bit će provedena i prikazana semantička analiza.

Strukturalna analiza frazema

Važno je istaknuti da se strukturalna analiza frazema temelji na proučavanju njihovoga leksičkoga sastava, sintaktički dominantne frazeološke sastavnice i opsega frazema (Fink, 2000). Kovačević je mišljenja da se na temelju formalnoga gledanja, odnosno leksičkoga sastava i dominantne sastavnice ne može redovito izvesti kategorijsko značenje frazema za čije je određenje potrebno uključivanje dvaju drugih aspekata analize, tj. semantičkoga i sintaktičkoga (Kovačević, 2012). Pri određivanju opsega frazema u hrvatskoj je frazeologiji od njezinih začetaka

prisutna podjela na *frazeme fonetske riječi*, *frazeme skupove riječi* i *frazeme rečenice*.

Frazemi fonetske riječi

Kovačević smatra da frazemi fonetske riječi „pretpostavljaju vezu jedne punoznačnice s jednom ili više nepunoznačnica (enklitikom ili proklitikom) koje zajedno čine naglasnu cjelinu“ (2012: 23).

U predgovoru *Frazeološkoga rječnika hrvatskoga ili srpskoga jezika* Matešić (1982: VI) tvrdi da se frazemi sastoje od najmanje dviju punoznačnih riječi, a u predgovoru *Hrvatsko–njemačkoga frazeološkoga rječnika* (Matešić, 1988) navodi da će u rječnik uvrstiti i čvrste prijedložne izraze, tzv. *minimalne frazeme* koje smatra frazemima u širem smislu (vidi i Fink, 2000; Kovačević, 2012). Suprotno tomu, Fink (2000) ih ne smatra dijelom frazeologije u širem smislu jer su im komponente djelomice ili potpuno desemantizirane, ponekad sadržavaju sastavnice koje se ne upotrebljavaju izvan frazeologije ili se upotrebljavaju jako rijetko, dok neki od njih nisu razumljivi bez tumačenja. Dijeli ih na prave i potencijalne.

S obzirom na iznesene argumente u raspravama o određivanju frazeološkoga statusa fonetske riječi, bliži smo stavovima koji ovaj frazeološki opseg svrstavaju u okvire frazeologije u užem smislu, a što je potvrđeno i u analiziranome korpusu publicističkih tekstova. U tablici 1 donosimo nekoliko tipičnih primjera frazema fonetskih riječi iz analiziranoga korpusa.

Tablica 1. *Frazemi fonetske riječi*

Frazemi fonetske riječi	Sastavnice frazema
ispod pojasa	prijedlog + imenica
iza leđa	prijedlog + imenica
pod kontrolom	prijedlog + imenica
na kapaljku	prijedlog + imenica

Svi frazemi sa strukturom fonetske riječi u analiziranom korpusu imenični su frazemi. Njihova je struktura prijedlog + imenica.

Frazemi sveze riječi

Frazemi u obliku sveze riječi općenito su najbrojnija skupina frazema (Kovačević, 2012), a to se pokazalo i u korpusu frazema iz publicističkih tekstova. Kovačević (2012) donosi različite primjere naziva iz hrvatske frazeološke literature: *frazemi*

– *sintagme* (Melvinger, 1989), *frazemske sintagme* (Turk, 1994), *sveza riječi* (Menac & Moguš, 1998), *frazemi skupovi riječi* (Fink-Arsovski, 2002; Vidović Bolt, 2004). U radu ćemo koristiti naziv *sveza riječi*.

S obzirom na glavnu sastavnicu u zavisnim svezama Kovačević (2012) frazeme uobičajeno dijeli na *glagolske, imenične, pridjevne i priložne*, te ističe da se znatno rjeđe pojavljuju *brojevni i zamjenični*. Iz korpusa smo izdvojili glagolske, imenične, pridjevne i brojevne frazeme sa strukturom sveze riječi.

Glagolski frazemi

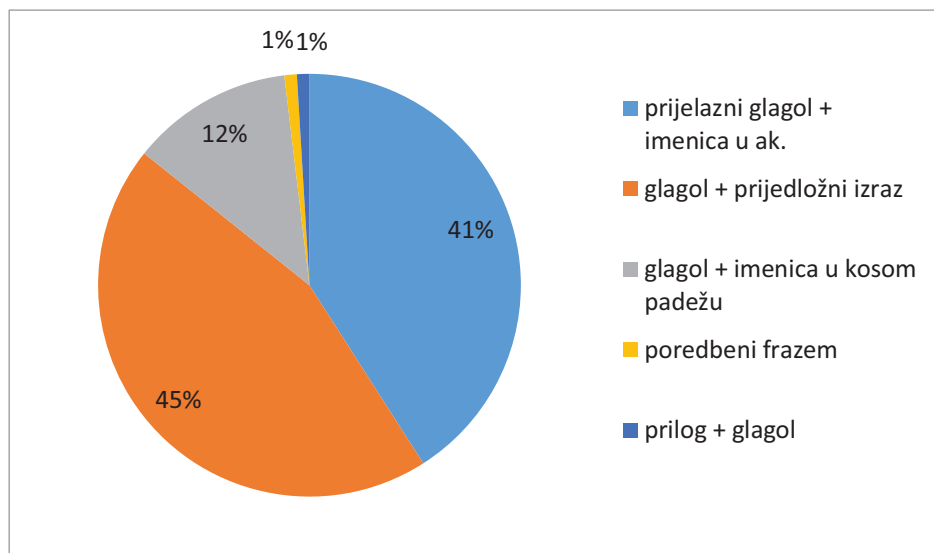
Glagolski frazem je najčešći strukturni oblik frazema koji u rečenici ima ulogu predikata. Raznovrsne su strukture, a glagolska središnja punoznačnica može dolaziti s imeničkim, pridjevskim i adverbijalnim proširkom, ali dodatak joj može biti i drugi glagol. U tablici 2 donosimo nekoliko tipičnih primjera glagolskih frazema iz analiziranoga korpusa.

Tablica 2. Glagolski frazemi

Glagolski frazemi	Sastavnice frazema	Struktura glagolskih frazema
baciti na koljena	glagol + prijedlog + imenica	glagol + prijedložni izraz
dići ruke od	glagol + imenica + prijedlog	prijelazni glagol + imenica u ak.
gledati prekriženih ruku	glagol + pridjev + imenica	glagol + imenica u kosom padežu
ići naruku	glagol + prilog	glagol + prijedložni izraz
otvoriti dušu	glagol + imenica	prijelazni glagol + imenica u ak.

Od svih navedenih vrsta frazema glagolski su frazemi najrazvijeniji, a u rečenici se najčešće pojavljuju u predikatnoj ulozi. Glagolski frazemi mogu imati različitu strukturu jer se glagolska sastavnica može kombinirati s imeničnim, pridjevnim i priložnim skupinama različitog sastava, ali i s drugim glagolom.

Grafikon 1. Struktura glagolskih frazema po načinu tvorbe

Iz grafikona 1 razvidno je da se glagolski frazemi najčešće tvore na način da se glagolu doda prijedložni izraz (45% slučajeva). Nakon toga slijede glagolski frazemi tvoreni pomoću prijelaznih glagola i imenica u akuzativu (41%). Na trećem su mjestu po zastupljenosti glagolski frazemi tvoreni od glagola i imenice u kosom padežu (12%), dok je po 1% glagolskih poredbenih frazema i frazema sastavljenih od glagola i priloga.

Imenični frazemi

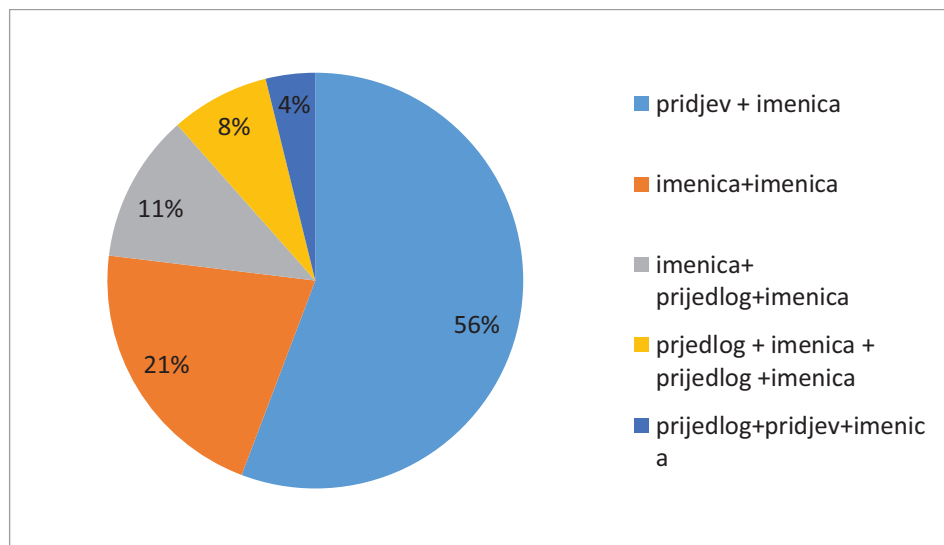
Imenični frazemi sastoje se od imenice kao središnje punoznačnice kojoj su dodani pridjev ili imenica. Nekoliko je različitih struktura imeničkog frazema: pridjev + imenica, imenica + prijedložni imenički atribut, imenica + imenica. U tablici 3 donosimo nekoliko tipičnih primjera imeničnih frazema iz analiziranoga korpusa.

Tablica 3. Imenični frazemi

Imenični frazemi	Sastavnice frazema
bablje ljeto	pridjev + imenica
adut iz rukava	imenica + prijedlog + imenica
ljudi iz sjene	imenica + prijedlog + imenica
bez dlake na jeziku	prijedlog + imenica + prijedlog + imenica

Na grafikonu 2 prikazat ćemo statistički razrađenu strukturu imeničnih frazema po načinu tvorbe.

Grafikon 2. Struktura imeničnih frazema po načinu tvorbe

Imenični se frazemi sastoje od središnje imenice i atributa koji može biti sročan ili nesročan, od dviju imenica u apozicijskom odnosu ili od dviju imenica u usporednom odnosu. Statistička je analiza pokazala da se 56% imeničnih frazema sastoji od konstrukcije pridjeva i imenice. Nešto je više od petine (21%) imeničnih frazema sastavljenih od dviju imenica, dok ih je 11% sastavljeno od dviju imenica spojenih prijedlogom. Nešto su manje zastupljene konstrukcije u kojima dva prijedloga i dvije imenice tvore imenični frazem (8%), dok su najmalobrojniji imenični frazemi sastavljeni od prijedloga, pridjeva i imenice (4%).

Pridjevni frazemi

Veza pridjev + imenica pridjevska je veza u kojoj je pridjev glavna riječ. Pridjev se mijenja po rodu, broju i padežu, a imenica je ograničena na kosi padež, ponekad popraćen prijedlogom: pridjev + prijedlog + imenica. U taj tip frazema ulaze i poredbene veze, koje se sastoje od pridjeva, poredbene riječi i imenice.

Tablica 4. Pridjevni frazemi i njihova struktura

Pridjevni frazemi	Sastavnice frazema
mali od kužine	pridjev + prijedlog + imenica
mrtav – hladan	pridjev + pridjev

Priložni frazemi

Priložni frazemi u rečenici imaju ulogu priložne oznake, a kao središnja punoznačnica u njihovoj strukturi najčešće je imenica koja se uvijek pojavljuje u zadanom obliku. U tablici 5 donosimo nekoliko tipičnih primjera priložnih frazema iz analiziranoga korpusa.

Tablica 5. Priložni frazemi i njihova struktura

Priložni frazemi	Sastavnice frazema
kad – tad	prilog + prilog
kao od šale	prilog + prijedlog + imenica
na prvi pogled	prijedlog + broj + imenica
pod svaku cijenu	prijedlog + zamjenica + imenica

Frazemi s rečeničnom strukturom

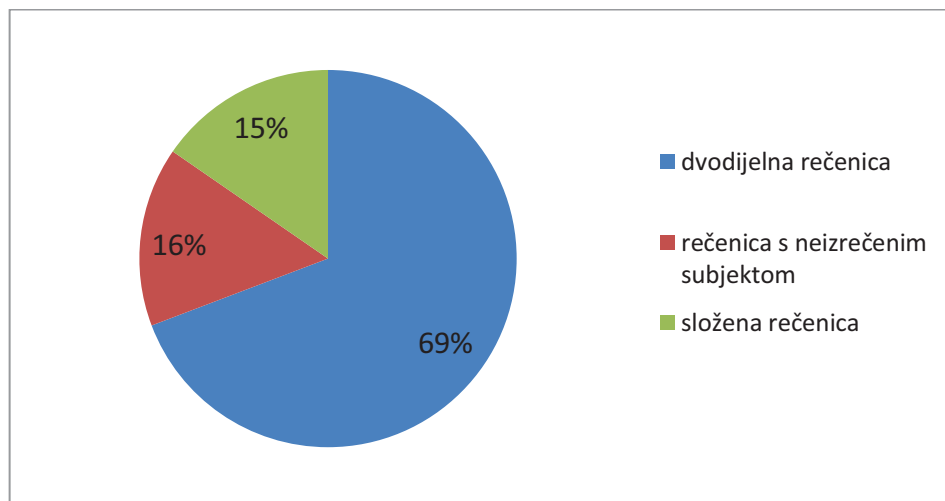
Frazem sa strukturom rečenice naziva se frazemska rečenica. Ona može samostalno stajati, ali također može biti uključena u drugu rečenicu ili širi kontekst. Višestruke su mogućnosti strukture frazemske rečenice: dvodijelne rečenice, rečenice s neizrečenim (skrivenim) subjektom, eliptične rečenice, složene rečenice i zavisne rečenice (Kovačević, 2012). U tablici 6 donosimo nekoliko tipičnih primjera frazema s rečeničnom strukturom iz analiziranoga korpusa.

Tablica 6. Frazemi s rečeničnom strukturom

Frazemi s rečeničnom strukturom	Vrsta rečenice	Primjer frazema s rečeničnom strukturom
drž' ne daj	složena rečenica	(I eto drž' ne daj ušli smo u Novu.)
riječi se pozlatile	dvodijelna rečenica	(Čačiću se riječi pozlatile.)
visi u zraku	rečenica s neizrečenim subjektom	(Ostaje visjeti u zraku: kako to izvesti?)
gle čuda	eliptična rečenica	(I gle čuda, stvari su se definitivno počele mijenjati.)

Na sljedećem ćemo grafikonu prikazati rezultate statističke analize rečenične strukture prethodno prikazanih šesnaest primjera frazemskih rečenica.

Grafikon 3. Struktura frazema s rečeničnom strukturom

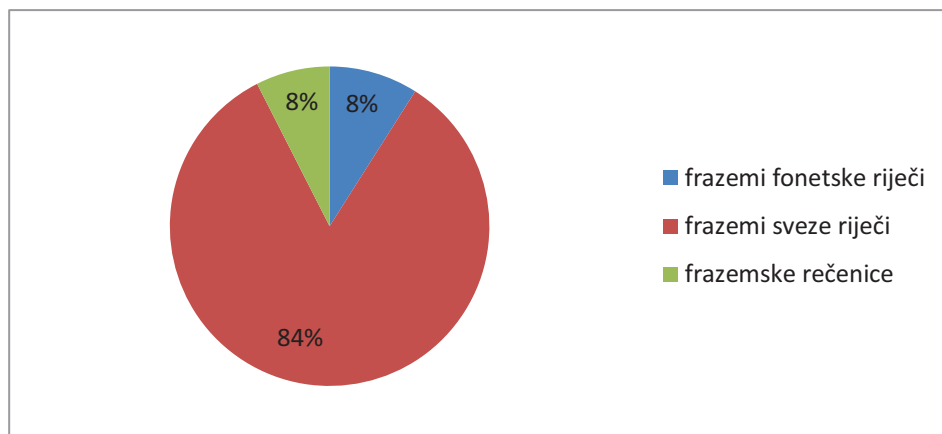

Kao što iz grafikona 3 možemo iščitati, među frazemima s rečeničnom strukturom najveći je broj dvodijelnih rečenica (69%), dok je otprilike podjednak broj rečenica s neizrečenim subjektom (16%) i složenih rečenica (15%), kojih je znatno manje.

Ukupni rezultati strukturne analize

S obzirom da novinarsko-publicistički funkcionalni stil ne obuhvaća samo područje pisane, nego i područje slušane i područje gledane informacije (Silić, 2006), provedeno istraživanje bilo je usmjereno na novine i televiziju. Analizirano je 40 članaka iz ranije navedenih novina i 40 televizijskih emisija, što je rezultiralo korpusom od ukupno 200 frazema. Frazemi su analizirani s obzirom na njihovu strukturu. Na grafikonu 4 donosimo zastupljenost svih triju frazemskih struktura: frazemi fonetske riječi, frazemi sveze riječi i frazemi s rečeničnom strukturom.

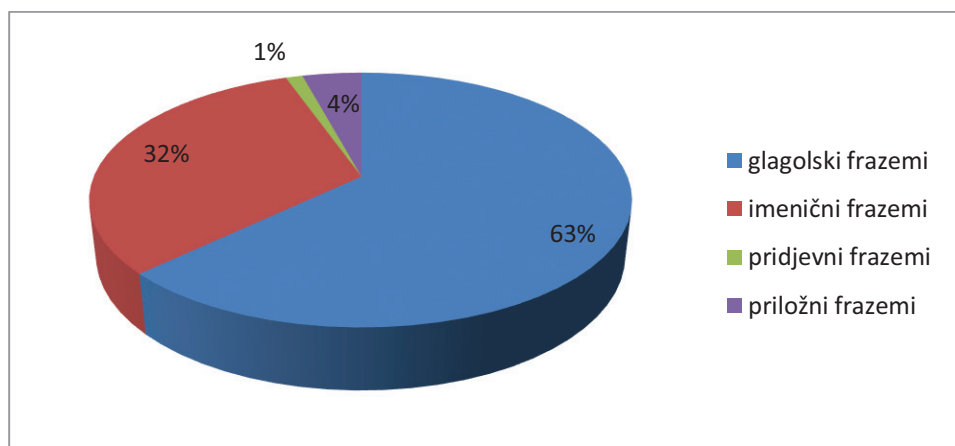
Grafikon 4. Zastupljenost frazema prema opsegu

Iz grafikona je razvidno da u analiziranom korpusu dominiraju frazemi sveze riječi (84%), dok je po 8% frazema fonetskih riječi i frazema s rečeničnom strukturom.

Budući da su frazemi sveze riječi najzastupljeniji u analiziranom korpusu, donosimo grafički prikaz analize njihove strukture s obzirom da se dijele na glagolske, imenične, pridjevne, zamjenične i priložne (vidi grafikon 5).

Grafikon 5. Strukturna analiza frazema sa strukturom sveze riječi

Iz grafikona se može zaključiti da su glagolski frazemi sveze riječi najzastupljeniji (63%), što je i u skladu s očekivanjima. Potom slijede imenični (36%). Priložnih je frazema sa strukturom sveze riječi 4%, a pridjevnih svega 1%. Brojevni i zamjenični frazemi nisu zabilježeni.

Semantička analiza frazema

Semantička je analiza u pravilu usmjerena prema frazeološkom značenju frazema, načinu njegova formiranja, motiviranošću, njegovim podrijetlom i slično (Fink-Arsovski, 2002). U radu je provedena semantička analiza na uzorku od 200 frazema, a rezultati su predstavljeni tablicama i grafovima, kao i u dijelu posvećenom njihovoj strukturnoj analizi.

Stupanj desemantizacije frazema

S obzirom na proveden stupanj semantičke preobrazbe razlikujemo frazeme u užem smislu (*izričaji*) i frazeme u širem smislu (*lokucije*) (Menac, 2007). U sljedećoj tablici iz analiziranoga korpusa izdvajamo nekoliko primjera frazema u užem smislu.

Tablica 7. Frazemi u užem smislu

adut iz rukava	palo je u vodu	stati na kraj komu / čemu
bablje ljeto	Pandorina kutija	staviti na stol
baciti drvlje i kamenje	pasti na pamet	stjerati u kut
baciti na koljena	pobjeći glavom bez obzira	strpati u ladice
nije ni do koljena	sijati strah	trčati pred rudo

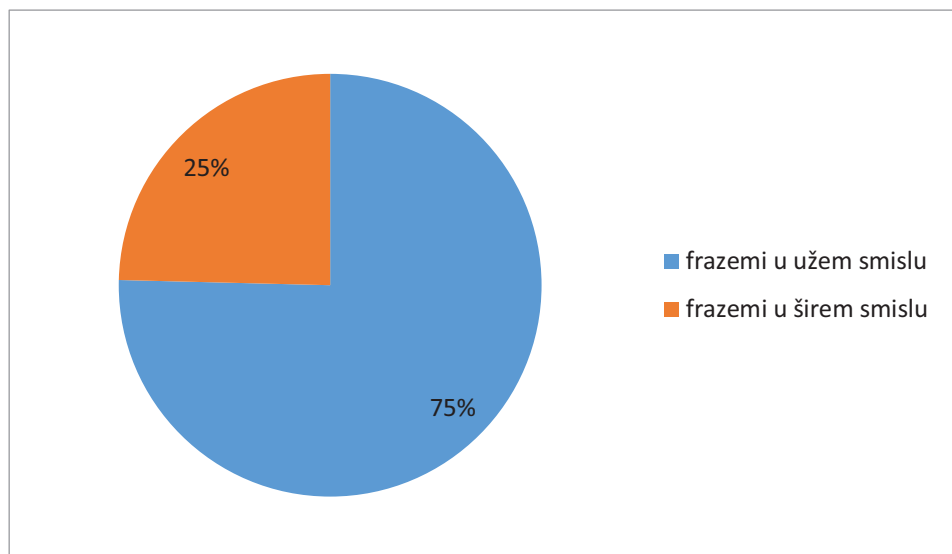
U tablici 8 donosimo nekoliko primjera frazema u širem smislu iz analiziranoga korpusa.

Tablica 8. Frazemi u širem smislu

autogol	malo – pomalo	pod povećalom
dvostruka igra	mrtvi kapital	premostiti jaz
glasačka mašina	najslabija karika	stanje stvari
izbiti na površinu	niski udarci	timski igrač
ključ rješenja	o tom potom	zavjet šutnje

Statistički smo obradili zastupljenost frazema prema stupnju desemantizacije (vidi grafikon 6).

Grafikon 6. Frazemi prema stupnju desemantizacije

Na grafikonu 6 vidljivo je da su frazemi u užem smislu triput zastupljeniji od frazema u širem smislu. Često u tom funkcionalnom stilu dolazi i do zamjene dijelova frazema pa se aludira na frazem, ali se on ne navodi u cijelosti te se na taj način krši jedna od njegovih osnovnih značajki, a to je nepromjenjivost sastavnica. Budući da se smatra da je čitatelju poznat izvorni frazem, smatra se da će i u takvom izmijenjenom obliku taj frazem biti prepoznat. To nije ništa neobično s obzirom da je publicistički stil poznat po jezičnoj kreativnosti, živosti i aktualnosti pojedinih jezičnih jedinica (Silić, 2006).

Podrijetlo i rasprostranjenost frazema

U okviru semantičke analize frazemi se mogu analizirati i ovisno o njihovu podrijetlu i rasprostranjenosti. Prema jeziku u kojem je pojedini frazem nastao razlikujemo nacionalne frazeme „nastale u krilu jezika u kojem se upotrebljavaju“ (Menac, 2007: 16) te posuđene frazeme koji su nastali u drugom jeziku i prilagođeni jeziku koji ih je posudio. Prema rasprostranjenosti razlikujemo nacionalne koji nemaju ekvivalenta u drugim jezicima i internacionalne frazeme koji su zastupljeni u različitim jezicima (Fink-Arsovski, 2002; Vidović Bolt, 2011). U radu ćemo slijediti podjelu Barbare Kovačević (2012) i razvrstati frazeme na biblijske, antičke, slavenske, nacionalne i internacionalne.

Internacionalni frazemi

Internacionalni su frazemi „motivirani nekim povijesnim događajem, osobom ili pojmom koji je nadržao nacionalne granice unutar kojih je nastao i postao

prepoznatljiv pa zatim prihvaćeni kao dio frazeoloških sustava mnogih jezika.“ (Kovačević, 2012: 104) Tu ubraja biblijske i antičke frazeme zbog njihove rasprostranjenosti u različitim jezičnim zajednicama (Kovačević, 2012). U tablici 9 donosimo nekoliko primjera internacionalnih frazema iz analiziranoga korpusa.

Tablica 9. Internacionalni frazemi

adut iz rukava	hladne glave	krokodilske suze	noćna mora	preko noći	škakljivo pitanje
autogol	ići do kraja	kršiti ljudska prava	obiti se o glavu	premostiti jaz	teret na leđima
bez fige u džepu	imati na umu	luda kuća	ruku na srce	sijati strah	trenirati strogoću
bez rukavica	teške riječi	ljudi iz podzemlja	odmahnuti rukom	sjesti za stol	u najmanju ruku

Nacionalni frazemi

Nacionalni su frazemi „motivirani kulturnim, povijesnim i jezičnim specifičnostima određenoga naroda i često sadržavaju onomastičke sastavnice i povijesne događaje koji nedvojbeno upućuju na njihovu pripadnost vremenu, prostoru i naciji.“ (Kovačević, 2012: 103-104) U njima se umnogome odražava i narodna filozofija (Menac, 2007). U tablici 10 donosimo izdvojene nacionalne frazeme.

Tablica 10. Nacionalni frazemi

baciti drvlje i kamenje	mlatiti gloginje	puhati u rog
došla je voda do grla	mrtav hladan	razići se kao rakova djeca
glasačka mašina	nema labavo	riječi se pozlatile
gle čuda	ne objeliti zuba	trčati pred rudo
htio ne htio	pala je sjekira u med	trese se stolica
ide u prilog	palo je u vodu	u tom grmu leži zec
izvući deblji kraj	proći sito i rešeto	zapleo se kao pile u kućine
mali od kužine		

Pod nacionalnim se hrvatskim frazemima podrazumijevaju frazemi iskonskoga hrvatskog podrijetla koje ne nalazimo u drugim slavenskim jezicima, a iskazuju tipične hrvatske odnose, zbivanja, okolnosti i prilike (Melvinger, 1989; Turk,

1994). Nacionalni su hrvatski frazemi i oni koji opisuju zbivanja i prilike iz vremena kada je Hrvatska bila u sastavu drugih država pa je razumljivo da ih nalazimo i kod drugih južnoslavenskih jezika i naroda, a i ne samo kod njih. Prenose se usmenom tradicijom, manje više u nepromijenjenom obliku i često su za druge narode nerazumljivi bez dodatnih objašnjenja ili promjene (Menac, 2007).

Biblijski, antički i slavenski frazemi

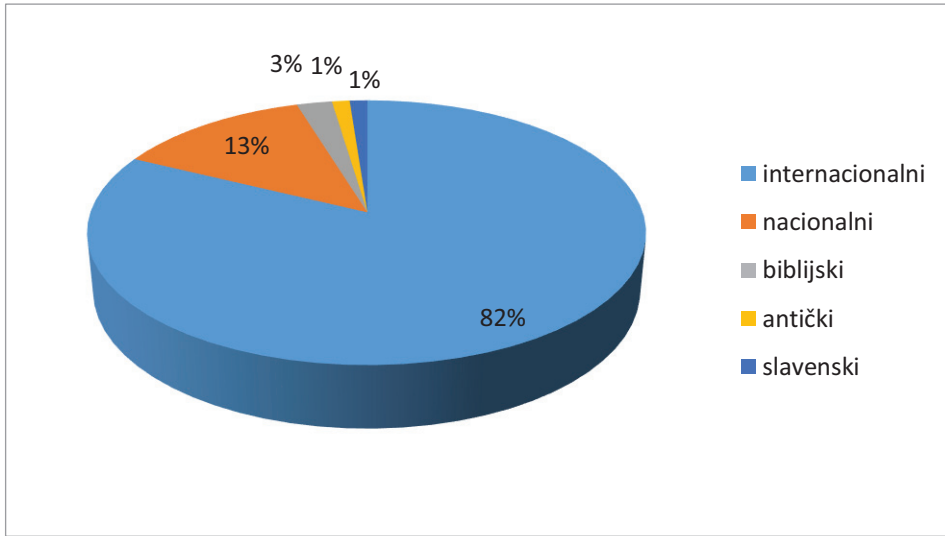
Biblijski su frazemi preuzeti iz Biblije ili su motivirani prisposobama iz te najpoznatije knjige na svijetu. Antički su frazemi preuzeti iz antičke kulture ili pak motivirani pričama iz mitologije. Slavenski se frazemi temelje na pričama iz slavenske mitologije i prisutni su samo u slavenskim jezicima (Kovačević, 2012). U tablici 11 donosimo biblijske, antičke i slavenske frazeme iz analiziranoga korpusa.

Tablica 11. Biblijski, antički i slavenski frazemi

Biblijski	Antički	Slavenski
Dolina suza	Pandorina kutija	bablje ljeto
Kamen smutnje	Pirova pobjeda	glavom i bradom
Posijati sjeme		
Zloguki prorok		

Statistički smo obradili analizirani korpus grafema s obzirom na njihovo podrijetlo. Na grafikonu 14 grafički ćemo prikazati rezultate te analize.

Grafikon 7. Zastupljenost grafema u analiziranom korpusu prema podrijetlu

Iz grafikona je razvidno da ogromna većina frazema zabilježenih u publicističkim tekstovima pripada internacionalnim frazemima (82%). Ti su frazemi zajednički većem broju naroda i jezika, a razlikuju se izravne posuđenice i frazemske kalkovi. Međunarodni frazemi u drugi jezik češće ulaze kalkiranjem (Turk, 1994). Neki frazemi nisu izravno prevedeni u drugi jezik već djelomično (polukalkovi). Primjerice prema „*franc. Jeter le gant* (‘uputiti izazov, izazvati’) nalazimo u njem. *den Handschuh hinwerfen*, u eng. *throw the glove*, u tal. *gettare ili quanto*, u hrv. *baciti rukavicu*“ (Menac, 2007: 111).

S obzirom na sve kulturno-povijesne prilike hrvatskoga naroda može se sa sigurnošću tvrditi da su na hrvatski jezik kroz povijest osobito utjecali talijanski i njemački jezik (Jernej, 1992-1993). Nije zanemariv ni utjecaj latinskoga jezika, izravno i preko jezika posrednika. U drugoj polovici 20. stoljeća značajan je bio utjecaj francuskog i engleskog jezika, čiji je utjecaj i danas sve intenzivniji.

Biblijski frazemi preuzeti su iz Biblije ili su motivirani biblijskim prispodobama. Zabilježena su 4 biblijska frazema koja čine 3% analiziranoga korpusa.

Antički frazemi preuzeti su iz antičke kulture i mitologije i zabilježena su 2 primjera u čitavom korpusu. Antički frazem *Pandorina kutija* koji označava „dar koji uzrokuje nevolje i svađe“ (Klaić, 1990: 998) motiviran je likom Pandore koju je, prema grčkom mitu, Zeus

*poslao na zemlju kao kaznu za Prometejevu otimačinu vatre
i dao jednu posudu u kojoj su bila sakrivena sva zla; brat*

Prometejev Epimetej uzme je, protiv svih Prometejevih opomena, za ženu i otvori posudu iz koje izletješe sve bolesti, nesreće i druga zla, a kad su konačno posudu uspjeli zatvoriti, ostale su u njoj samo – nada; odatle za Pandoru i značenje „donositeljica nesreće“ (Klaić, 1990: 998).

Drugi su po zastupljenosti nacionalni frazemi, kojih je 13% u analiziranom korpusu.

Slavensku frazeologiju čine frazemi naslijeđeni iz praslavenskoga jezika, a koji se mogu naći i u drugim slavenskim jezicima. Slavenski frazemi zabilježeni su u 2 primjera te čine ukupno 1% cjelokupnog korpusa. U frazeologiji hrvatskog i ruskog standardnog jezika mnoge su podudarnosti forme i sadržaja (Menac, 2007).

Motivacija frazema

Motivacija je značenja u mnogih frazema danas prikrivena pa za njihovo objašnjenje, a posebice za njihov postanak, nisu dovoljna samo lingvistička istraživanja, već se mora posegnuti i za dosezima drugih, za filologiju pomoćnih znanosti. Zbog te uske povezanosti s tradicijom, poviješću i kulturom nekog naroda, frazeologija donosi mnoštvo informacija o narodu i kulturi koja ju je iznjedrila, o njihovim običajima, nazorima i sl. (Turk, 1994).

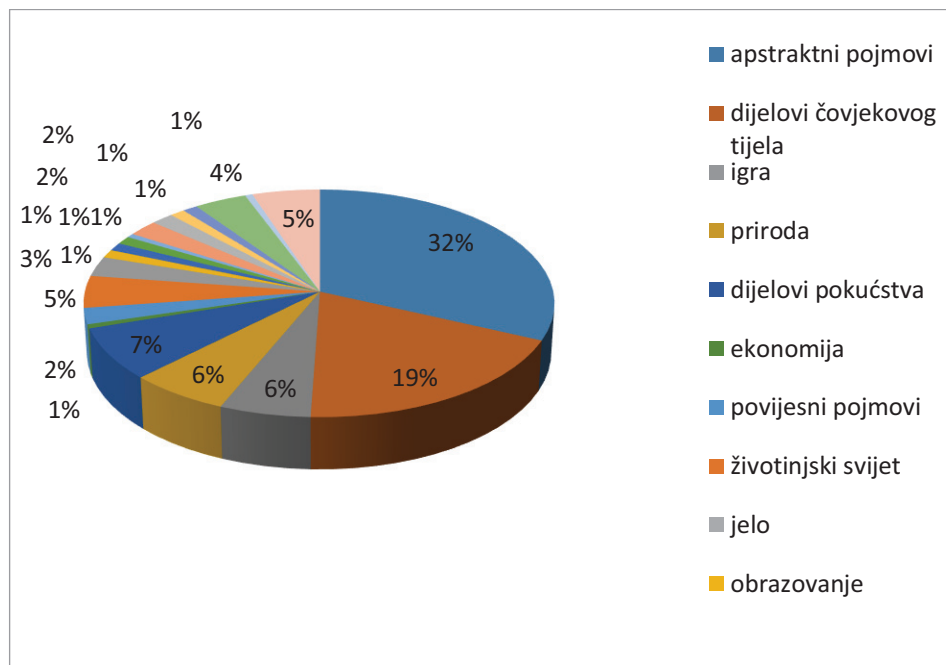
U tablici 12 razvrstani su frazemi s obzirom na učestalost pojedinih leksema u njima. Donosimo tek po nekoliko primjera iz najbrojnijih skupina frazema s obzirom na zastupljenost pojedinih leksema u njima. Leksemi su u analiziranom korpusu razvrstani u dvadeset različitih kategorija, ali ih zbog ekonomičnosti ovdje sve ne donosimo.

Tablica 12. Zastupljenost pojedinih leksema u frazemima

Apstraktni pojmovi	Dijelovi čovjekovog tijela	Igra	Priroda
doći do izražaja	bez dlake na jeziku	biti na meti	dolina suza
imati na umu	doći pod ruku	ići do kraja	mlatiti gloginje
izbiti na površinu	držati konce u rukama	izbaciti iz igre	posijati sjeme
izići iz sjene	gledati prekrivenih ruku	pravila igre	kamen smutnje

Zastupljenost pojedinih leksema u frazemima i statistički smo obradili. Na grafikonu 8 donosimo grafički prikaz te analize.

Grafikon 8. Frazemi prema leksemskoj sastavnici

Iz grafikona je razvidno da je u analiziranom korpusu najviše apstraktnih pojmova (32%). Potom slijede somatski frazemi (19%). Neke somatske sastavnice javljaju se češće nego ostale. U hrvatskoj somatskoj frazeologiji *ruka* je jedna od najplodnijih somatskih sastavnica (Kovačević, 2012), što je potvrđeno i u ovom radu sljedećim primjerima: *dići ruke od, doći pod ruku, gledati prekrivenih ruku, ići naruku, odmahnuti rukom, otići u ruke, ruku na srce, u najmanju ruku, uzeti sudbinu u svoje ruke*. Sljedeći su frazemi sa sastavnicama koje označavaju dijelove pokušstva (7%), a najzastupljeniji leksemi među njima su *vrata* i *stol*. Frazemi sa leksemima koji označavaju prirodu i prirodne pojave čine 6% analiziranog korpusa. Toliko je i frazema sa leksemima koji označavaju igru. Nešto je manje frazema sa leksemima koji označavaju vrijeme (5%), životinje (po 5%) i sport (4%). Zanimljiv je kontekst u kojem se pojavljuju frazemi sa sastavnicom iz sporta. Češće je riječ o političkim tekstovima nego o sportskim izvještajima.

U sastavu animalističkih frazema su životinje, njihova imena i dijelovi tijela. Najčešće su takvi frazemi motivirani fizičkim izgledom životinja. Međutim, brojniji su frazemi koji su motivirani karakteristikama koje se životinjama

neopravdano pripisuju. Također treba istaknuti da je najveći broj frazema sa zoonimskom sastavnicom poredbene strukture. Uz životinjski svijet vezan je i frazem *krokodilske suze* koji je prema Klaiću (1990) motiviran srednjovjekovnim vjerovanjem da krokodil plače proždirući svoj plijen pa mu je značenje „lažan, neiskren, usiljen, hinjen, tobožnji plač“ (Klaić, 1990: 757).

Leksemi frazema koji označavaju jelo zastupljeni su u 3% analiziranoga korpusa. Po 2% je zastupljenost leksemske sastavnice iz područja povijesti, medicine, kao i leksema koji označavaju dijelove odjeće, dok je po 1% onih vezanih uz mitologiju, obrazovanje, ekonomiju, kemiju, rodbinske veze, boje, brojeve i film.

Zaključak

U radu je prikupljeno i analizirano 200 frazema koji su zabilježeni u dnevnim novinama i televizijskim emisijama. Prikupljeni frazemi promatrani su iz dva aspekta: strukturnog i semantičkog. Strukturna analiza temeljila se na proučavanju njihova leksičkog sastava, sintaktički dominantne frazeološke sastavnice i opsega frazema.

Pri određivanju opsega frazema u hrvatskoj je frazeologiji od njezinih začetaka prisutna podjela na frazeme fonetske riječi, frazeme skupove riječi i frazeme rečenice. Na taj su način razvrstani frazemi prema opsegu. Rezultati su pokazali da su frazemi sveze riječi najzastupljeniji u novinarsko-publicističkom funkcionalnom stilu hrvatskoga standardnog jezika (84%), čime je potvrđena prva hipoteza. Podjednako su zastupljeni frazemi fonetske riječi (8%) i frazemske rečenice (8%).

Frazemi sveze riječi dijele se na glagolske, imenične, pridjevne, zamjenične i priložne. Rezultati su istraživanja pokazali da su glagolski frazemi sveze riječi najučestaliji. Čine čak 63% frazema sveze riječi analiziranoga korpusa, čime je potvrđena druga hipoteza. Potom slijede imenični frazemi sa strukturom sveze riječi (36%). Time je potvrđena i treća hipoteza istraživanja. Priložnih je frazema sveze riječi 4%, a najmanje pridjevnih (1%).

Drugi dio istraživanja usmjeren je na semantičku analizu frazema, koja se bavi frazeološkim značenjem – načinom njegova formiranja i izražavanja, odnosno određivanjem stupnja desemantizacije, podrijetlom frazema, motiviranošću i sl. Prema stupnju desemantizacije razlikujemo frazeme u užem smislu i frazeme u širem smislu riječi. Frazemi u užem smislu izrazito su dominantni u analiziranom

korpusu, čime je potvrđena četvrta hipoteza. Zastupljeni su u 75% frazema novinarsko-publicističkoga stila, dok je frazema u širem smislu 25%.

Motivacija značenja u mnogih je frazema danas prikrivena pa je za ozbiljniju analizu nužno uključenje pomoćnih filoloških znanosti. Frazemi su razvrstani u 20 različitih kategorija s obzirom na dominantnu leksemsku sastavnicu. Pojedine lekseme nije bilo moguće svrstati prema njihovom značenju pa oni pripadaju apstraktnim pojmovima. Oni su najzastupljeniji (38%). Nakon njih slijede somatski frazemi (22%). Približno ujednačeni po učestalosti su frazemi sa leksemima koji označavaju igru (6%), životinje (5%), vrijeme (5%) i sport (4%).

Budući da postoji više različitih podjela frazema s obzirom na podrijetlo, u radu smo razvrstali frazeme na biblijske, antičke, slavenske, hrvatske nacionalne i internacionalne frazeme. Najviše su zastupljeni internacionalni frazemi (82%), što nije nimalo iznenađujuće s obzirom na splet različitih kulturno-povijesnih posrednih ili neposrednih utjecaja mnogobrojnih naroda i jezika na hrvatsku frazeologiju. Time je potvrđena peta hipoteza. Posebno jak utjecaj na hrvatski jezik tijekom povijest imali su talijanski i njemački jezik, a ne može se zanemariti ni utjecaj latinskoga, izravno i preko jezika posrednika. Danas se sve više osjeća utjecaj engleskoga jezika na hrvatski jezik općenito, što se svakako odražava i u frazeologiji.

Reference

Fink, Ž. (2000). Tipovi frazema-fonetskih riječi. *Riječki filološki dani, Zbornik radova III* (str. 93–98). Filozofski fakultet u Rijeci.

Fink-Arsovski, Ž. (2002). *Poredbena frazeologija: Pogled izvana i iznutra*. Filozofski fakultet u Zagrebu.

Jernej, J. (1992–1993). O klasifikaciji frazema. *Filologija*, 20-21, 191–197.

Klaić, B. (1990). *Rječnik stranih riječi*. Nakladni zavod Matice hrvatske.

Kovačević, B. (2012). *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Kovačević, B. & Mihaljević M. (2006). Frazemi kroz funkcionalne stilove. *Jezik*, 53(1), 1–40.

Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Školska knjiga, Zagreb.

Matešić, J. (1988). *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Nakladni zavod Matice hrvatske.

Melvinger, J. (1989). *Leksikologija*. Pedagoški fakultet Sveučilišta u Osijeku.

Menac, A. (1980). O tautološkim frazeoshemama. U A. Menac (Ur.), *Iz frazeološke problematike* (str. 17–46). Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Menac, A. (1994). Frazeologija u različitim tipovima jednojezičnih hrvatskih rječnika. *Filologija*, 22-23, 161–168.

Menac, A. (2007). *Hrvatska frazeologija*. Knjigra.

Menac, A. & Moguš, M. (1998). Frazemi u Šulekovu Rječniku znanstvenoga nazivlja. U M. Moguš (Ur.), *Zbornik o Bogoslavu Šuleku* (str. 95–101). Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Silić, J. (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Disput.

Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva A-O*. Matica hrvatska.

Turk, M. (1994). Naznake o podrijetlu frazema. *Fluminensia*, 6(1-2), 37–47.

Vidović Bolt, I. (2004). *Frazemi sa zoonimskom sastavnicom u poljskom i hrvatskom jeziku* [Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu].

Vidović Bolt, I. (2011). *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Hrvatska sveučilišna naklada.

Žanko, P. (2016). *Strukturalna i semantička analiza frazema u novinarsko-publicističkom stilu* [Diplomski rad, Sveučilište u Zadru].

Summary: STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF PHRASEMES IN JOURNALISTIC AND PUBLICISTIC STYLE

The paper analyzes phrasemes in the journalistic and publicistic style of the Croatian language. The research corpus includes 200 phrasemes collected during three months using a sociological method of analyzing the contents of the three newspapers with the highest daily circulation in the country, one publication with the highest circulation in the region, and three television news programs. The phrasemes have been analyzed from two perspectives: structural and semantic. The structural analysis of phrasemes involves analyzing the scope,

lexical composition, and main component of the phraseme with regard to its syntax. In accordance with the established procedure for determining the scope of a phraseme in Croatian phraseology, the research corpus has been divided into phrasemes in the form of phonetic words, sets of words and sentences. Semantic analysis focuses on the phraseological meaning: the way the meaning has been shaped and expressed, i.e., semantic analysis, determines the degree of desemantization, the origin of the phraseme, and its motivation.

Keywords: phrasemes, journalistic and publicistic style, structural analysis, semantic analysis

Petra Žanko (petra.zanko@gmail.com) magistrica je hrvatskog jezika i književnosti.

Josip Miletić (jmilet@unizd.hr) izvanredni je profesor na Odjelu za kroatistiku Sveučilišta u Zadru.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Irine Demetradze: METAPHORS IN THE TERMS OF CONSTRUCTION INDUSTRY

Abstract: The paper is an attempt to analyze the terms related to construction industry. As nowadays construction industry is one of the leading fields in the world economy, construction vocabulary is rich and diverse, and the names of construction materials and tools are often metaphorical. The paper analyzes construction terms on the material of three languages: English, Georgian and Russian. The theoretical framework is based on the works of Z. Kovecses (2010), Lakoff and Johnson (1980), J. Brochner (2009), R. Ginzburg et al (1979), G. Nurgaleeva (2016) etc. The empirical material has been obtained from the explanatory and etymological dictionaries of the three languages under analysis, as well as dictionaries of construction terms and everyday oral speech. The paper analyzes construction metaphors from two viewpoints: (1) The role of metaphor in the creation of construction terms, (2) Metaphorical usage of construction terms in everyday language. Construction vocabulary is analyzed taking into account two linguistic phenomena: specialization (the word with the new meaning comes to be used in the specialised vocabulary) and generalization (the word passes from the specialised vocabulary into common use). Numerous construction terms are obtained due to metaphorical extension based on the similarity between two objects. In this regard, the following groups have been distinguished: parts of the human body, household items, animals and birds, marine terms. The paper also focuses on the idiomatic metaphorical usage of construction terms in everyday colloquial language. Research has proved that metaphorization of construction terms is a frequent and interesting phenomenon in all the three languages under analysis.

Keywords: metaphor, construction, tool, concept, specialization, generalization

Introduction

The paper is an attempt to analyze the terms related to construction industry. It is widely recognized that at this stage of development of the world economy, construction industry is one of the leading fields. The construction vocabulary is rich and diverse, and the names of construction materials and tools are often metaphorical. The paper analyzes construction metaphors from two viewpoints:

The role of metaphor in the creation of construction terms.

Metaphorical usage of construction terms in everyday language.

According to Ginzburg,

if the word with the new meaning comes to be used in the specialised vocabulary of some limited group within the speech community it is usual to speak of specialization of meaning [...] If the word passes from the specialised vocabulary into common use, we describe the result of the semantic change as the generalisation of meaning.
(Ginzburg et al, 1979:31)

Hence, the given paper will discuss examples of both specialization and generalization.

The scholarly interest towards construction metaphors is not new. It has been noted that even Aristotle used them. An investigation has proved that 16 of his writings contain about 140 construction metaphors and about 370 occurrences of construction terms. According to J. Brochner,

Metaphysics, Nicomachean Ethics and Physics provide more than half of these metaphors. For Aristotle, the process of house-building is both knowledge driven and purpose driven: the building is to be a shelter against the elements, and the builder has to consider this ultimate goal for every step of production when choosing tools and materials.¹

Referring to the terms based on metaphors, G. Vinokur notes that “Any widespread word can be used as a term. Terms are not special words, they are ordinary words performing a special function” (Vinokur 1939: 5). According to Lakoff and Johnson, “as a mode of thought, metaphor implies systematic cross-domain mappings in the conceptual system which results in understanding and experiencing one kind of thing in terms of another” (Lakoff, Johnson 1980:5).

Thus, construction terms are frequently obtained from common words based on a certain metaphoric component. They are formed as a result of relationship

¹ Jan Brochner, 2009. “Construction metaphors in Aristotle: knowledge, purpose, process,” Construction Management and Economics, Taylor & Francis Journals, vol. 27(5), pages 515-523. Retrieved from <https://ideas.repec.org/a/taf/conmgt/v27y2009i5p515-523.html> (visited on July 4, 2022)

between human beings and reality. They help express and understand the peculiarities of a professional field through establishing a conceptual link between the objects of everyday reality and construction tools and materials.

Creation of Construction Terms Based on Metaphors

Numerous construction terms are obtained due to metaphorical extension based on the similarity between two objects. In this regard, the following groups have been distinguished:

Parts of the body

Numerous construction terms are formed as a result of metaphorization of parts of the human body. For instance: head, головка /golovka/, თავი /tavi/ are used in numerous construction terms denoting the upper part of the bolt, hammer, screw, nail, as well as upper plank of a window or a door.

Face – flat surface of a hammer, front side of the building, patterned material e.g. სახიანი ტუფი /sakhiani tupi/ (lit. faced tuff). Interestingly enough, in Georgian, the term სახიანი მარმარილო /sakhiani marmarilo/ is used to denote a type of marble with numerous lines, whereas the English uses another metaphorical term “veined marble”, which is also related to a certain part of body.

The English word “mouth” is used to denote the cavity of a pipe, whereas the Georgian and Russian speakers use metaphors related to throat – Georgian ხახა /khakha/ and Russian горловина /gorlovina/; the Georgian correlate for “mouth” პირი /piri/ denotes a cutting edge, blade of certain tools.

Leg – denotes one of the phases in electrical cable. It also denotes a basis, foundation.

Tooth – toothing masonry refers to the process of leaving alternating openings (teeth) for an adjoining block or brick wall to be started from. In the Russian language tooth-based metaphor is used in the name of a tool – chisel, the Georgian equivalent is ლჯი /ghoji/ (literally – a big ugly tooth, tusk). In Georgian, the diminutive form of tooth – კბილანა /kbilana/ – means a toothed wheel, cog.

Lip – the Georgian name of a widely used tool ბრტყელა /brtqeltucha/ is a loan translation from Russian плоскогубцы /ploskogubtsy/ literally meaning

“flat lips”. Interestingly enough, the English term denoting the same tool is related to nose – flat-nosed pliers.

Some metaphors are related not to human organs but to human activities. For instance, breathing is used as a synonym of ventilation in all the three languages.

Household Items

Another important group of metaphors used in the creation of construction terms is based on household objects like furniture, crockery etc. For instance, bed is used in construction to denote base, support, cf. Russian *постель* /*postel'*/, pillow denotes a basis, concrete foundation, cf. Georgian *ბაღში* /*balishi*/, Russian *подушка* /*podushka*/. Cup denotes a hole at the end of the log to which the end of another log is attached, cf. Russian *чашка* /*chashka*/. Fork – part of equipment divided into branches, especially in electrical appliances, cf. Russian *вилка* /*vilka*/, a plate is a flat piece of metal, especially on machinery or a building, cf. Russian *тарелка* /*tarelka*/.

In Georgian and Russian languages, the terms *უტო* /*uto*/ and *утюг* /*utyug*/ (iron) respectively originally denoted a handheld implement, typically an electrical one, with a heated flat steel base, used to smooth clothes, sheets, etc. Now these terms are also used metaphorically to denote a plumbing tool used for welding plastic pipes. In English, no metaphorical equivalent is found, probably because the English word for this household item “iron” also denotes a metal.

Clothing Items

Another interesting group is formed by means of metaphorization of clothing items. For instance, the outer protective part is denoted by the word “jacket” in English, whereas in Georgian and Russian it is denoted by the words forming correlates of the English “shirt”, namely, *рубашка* /*rubashka*/ and *პერანგი* /*perangi*/. A sleeve denotes a tubular part (such as a hollow axle or a bushing) designed to fit over another part, and its correlate words are also used in Russian and Georgian.

Another word is “muff”, cf. Russian *муфта* /*mufta*/ which denotes a connection between two plastic pipes. A cap is used in technical terminology to denote the cover of certain equipment, cf. Russian *шляпка* /*shlyapka*/, *колпак* /*kolpak*/, Georgian *ჭუდი* /*qudi*/.

The English word “button” corresponds to the Russian *пуговица* /*pugivotsa*/ and Georgian *ღილაკი* /*ghilaki*/. Interestingly enough, this Georgian technical

term is obtained by adding a diminutive suffix - აკი /-aki/ to the stem ლლი /ghili/ denoting a button used as part of clothing.

Belt – used as a construction term denoting a horizontal band forming part of an interior or exterior of an architectural composition (as around pillars or engaged columns) cf. Russian пояс /poyas/ and Georgian სარტყელი /sartyeli/.

Animals and Birds

A great number of construction terms are based on metaphors of animals and birds. For instance, a crocodile – crocodile clips, a metal object with sharp teeth that is shaped like an alligator's head and is used for connecting an electrical cable to some object, for instance, a battery. The same word is used in Russian – крокодил /krokodil/, but in Georgian, interestingly enough, a Russian barbarism is used instead of the Georgian correlate.

Giraffe – a technical term for wall polishing machine, the term is used in all the three languages and the metaphor is based on the similarity of shape.

Crane – the machine for lifting materials to heights is based on the shape of the bird of the same name. The word has been borrowed by Russian and Georgian languages.

In some cases, parts of the animal body are used as construction metaphors, for instance თათი /tati/ (paw), Russian лапа /lapa/, or its diminutive form лапка /lapka/. The English speakers use the term cat's paw to denote a tool that resembles a cat's paw with a long handle. This tool is primarily used to pull nails that are embedded in wood. The back curved slope of the paw, which has an angled notch cut out of it, is hammered under the head of the nail at which time leverage is then used to push the cat's paw down and pull the nail from the wood. Interestingly enough, in some cases, the English language uses the word foot, cf. mounting foot.

Another interesting metaphor is based on the word “trunk”, the correlates of which are also used as construction terms in Russian and Georgian. For instance, ჩასახმელი ხობი /chasashmeli khortumi/ – наливной хобот /nalivnoy khobot/ – self-leveling trunk.

Marine Vocabulary

It is worth noting that certain construction terms have been borrowed from the marine field. For instance, “vira” and “maina” are Phoenician words used by sailors in ancient times to denote “lift up” and “lower down”. Currently

these terms are used in construction and have become international. Another marine term маяк /mayak/ (lighthouse, beacon) is used in Russian construction slang in the meaning of a screed strip made for the purpose of levelling a surface of a wall or a ceiling. This word is used only in the Russian language, it has no equivalent in Georgian and, therefore, the Russian word is used by Georgian construction workers as a barbarism.

Construction Metaphors in Everyday Vocabulary

Speaking of conceptual metaphors, Z. Kovecses mentions two domains participating in the conceptual metaphor: “the conceptual domain from which we draw metaphorical expressions to understand another conceptual domain is called source domain, while the conceptual domain that is understood in this way is the target domain” (Kovecses, 2010:4). Further, Kovecses brings an example of construction terms used as metaphors in everyday life, especially in the scientific field, based on the conceptual metaphor “Theories are buildings”:

“What is the foundation of your theory?”

This theory needs more support.

We need to buttress this theory with solid arguments”

(Kovecses, 2010:6).

Other metaphors based on construction terms, used in ordinary situations of everyday life are discussed below. For instance:

A ratchet is a type of wrench for tightening or loosening nuts and bolts. It has gears that prevent it from turning in the opposite direction that one is working. Figuratively, to ratchet up something means to increase it in gradual steps or degrees.²

A hammer is a powerful tool used to pound in nails in walls and other wooden structures. The action of hammering is used metaphorically to describe any forceful and repetitive action. For instance, “the reporters were hammering questions at people”, “Some critics have hammered Joe

²Retrieved from <http://www.politicalmetaphors.com/2014/09/09/metaphors-of-tools/> (visited on July 11, 2022)

Biden for being outspoken and making errors when he is giving speeches” (ibid).

A *sledgehammer* is a very large, heavy hammer used to break apart concrete or wooden structures. Metaphorically, to *sledgehammer* something means to destroy it completely. e.g. “Some military dictators around the world take a *sledgehammer* to civil rights in their countries and arrest and detain anyone they please” (ibid).

A *rivet* is a small bolt used to connect two sheets of metal. Sheets that are *riveted* together are firmly attached to each other. In a figurative phrase, something that is *riveting* is very interesting or fascinating to a viewer or listener. For instance, “Martin Luther King, Jr. was famous for his *riveting* and inspiring speeches on civil rights” (ibid).

The word “drill” is used in the field of education to denote exercises done repeatedly in order to master some rule, for instance, a grammar rule. Interestingly enough, in Georgian colloquial language, its correlate ბურღი /burghi/ is used metaphorically in the idiom ტვინის ბურღი /tvinis burghi/ (literally – a drill of brain) to denote a bore, an over-talkative person.

Cement is a construction material which makes buildings stronger. In English, this term is also used to denote close relationships: for instance, “To cement their relationship, they decided to go out for a drink”.

When you are building a house, you first need to lay the groundwork/foundation for the house. Metaphorically, this meaning is subject to generalization: e.g. “Her company’s success laid the foundation for her future”; “Before we start with the project, we will need to lay the groundwork for strong relationships with government officials in the region”³.

Another interesting example is *cornerstone*. In its primary meaning, this is a stone that forms the base of a corner of a building joining two walls. Metaphorically, it denotes an important quality or feature on which a particular thing depends. Its Georgian and Russian equivalents ქვაკუთხედი /kvakutkhedi/ and краеугольный камень /kraeugolny kamen’/ have similar metaphorical meanings.

³Retrieved from <https://www.lingualinkdc.net/blog/buildingmetaphors> (visited on July 11, 2022)

Mention should also be made in the word *block*. According to the “Etymological Dictionary of the English language”, in the 14th century it denoted "a large solid piece of wood". Now, with the development of construction industry, it is a piece of concrete, prefabricated material mainly used to build walls. The metaphorical meaning of this term, used in everyday life, is mostly a verb meaning to make passage or access difficult or impossible. This word was borrowed by Russian and Georgian as a construction term initially, but the root was used to form Russian and Georgian verbs with the same meaning as the English one. cf. Georgian **დაბლოკვა** /dablokva/ and Russian **блокировать** /blokirovat/. Nowadays these verbs are mostly used with reference to denied access to the use of telephones and bank accounts.

Mention should also be made of the widespread tool “saw”. Research has proved that the metaphors related to this word have totally different meanings in the three languages under analysis. For instance, the English metaphor “to saw wood” is based on the sound of this tool and refers to “loud snoring”. In Russian, the metaphor is related to brain: **пилить мозг** /pilit’ mozg/ (lit. to saw someone’s brain) and means getting on somebody’s nerves by criticism or frequent repetition of a request. In Georgian, the correlate word of “saw” is **ხერხი** /kherkhi/, and in everyday life it is used metaphorically to denote a method of achieving the desired aim. There is a well-known proverb: **ხერხი სჯობია ღონესა** /kherkhi sjobia ghonesa/ (a method is better than strength). Besides, there are derived verbs and adjectives based on this stem. For instance, **მოხერხება** /mokherkheba/ – to manage, derived by adding a circumfix **მოება** /mo-eba/, which forms verbs from nouns, and **უხერხული** /ukherkhuli/ – embarrassing, inconvenient, derived by means of a negative prefix **უ** /u/ and adjective-forming suffix **-ული** /uli/ .

A brick is a widespread construction material, but as a metaphor it means a helpful, reliable person. In Georgian, the metaphorical idiomatic expression related to bricks is **ორი აგური უნდა გეჭიროს და მესამეს უნდა ეძებდე** /ori aguri unda gechiros da mesames unda edzebde/. This expression means that someone is in such desperate situation that he/she is holding two bricks to hit himself/herself and is even looking for the third one to hit himself/herself even harder. The Russian equivalent of brick – **кирпич** /kirpich/ – is also used in the meaning of something hard used for hitting someone. For instance, the idiom **морда просит кирпича** /morda prosit kirpicha/ (the face requires a brick) is used as a slang in the following meaning: someone’s face is so ugly that one would willingly hit it with a brick, and this act might even make the face prettier.

A carpenter's plane is denoted in Georgian by the word შალშინი/shalashini/, and the related verb is გაშალშინება /gashalashineba/. Apart from the literal meaning used in carpentry, there is a metaphorical meaning – bringing something to a perfect state. cf. Russian – шлифовать /shlifovat/ and English – to grind (hard dull work, especially referring to studying).

There is an interesting Georgian metaphor related to bolts. The Georgian word for bolt is ჩანჭიკი /chanchiki/. ჩანჭიკი აქვს მოშვებულ /chanchiki aqvs moshvebuli/ literally means the someone has loosened bolts, but metaphorically it means that someone is insane.

Another construction-related metaphor also denoting insanity is a slang chiefly used by electricians „ცალფაზანი“ /tsalpoziani/ (literally – single-phased).

In Georgian and Russian, roof-related metaphors refer to head/brain. Therefore, in both these languages, there are metaphors denoting madness based on the concept of roof, cf. Georgian კრამიტი აქვს დაცურებულ /kramiti aqvs dacurebuli/ (lit. the tile has fallen from the roof) and Russian крыша поехала /krysha poekhala/ (lit. the roof has gone away).

Conclusion

Thus, research has proved that construction terms are frequently obtained from common words based on a certain metaphoric component. They help express and understand the peculiarities of a professional field through establishing a conceptual link between the objects of everyday reality and construction tools and materials.

Analysis of construction vocabulary has revealed two widespread linguistic phenomena: specialization (the word with the new meaning comes to be used in the specialised vocabulary) and generalization (the word passes from the specialised vocabulary into common use). Both these phenomena have been studied based on the ample empirical material obtained from explanatory and specialized dictionaries as well as oral speech, particularly the jargon of construction specialists. Research of the empirical data has also revealed numerous cases of idiomatic metaphorical usage of construction terms in everyday colloquial language.

Numerous construction terms are obtained due to metaphorical extension based on the similarity between two objects. In this regard, analysis of the data

of three languages has enabled the following classification: parts of the human body, household items, animals and birds, marine terms.

Analysis of the empirical data has proved that metaphorization of construction terms is a frequent phenomenon in all the three languages under analysis. The examples discussed above represent only a minor portion of linguistic and conceptual metaphors. With the development of construction industry, more and more names of tools, technologies and materials appear in every language. Therefore, we can argue that in future there will be more metaphors based on construction terms.

References

Bröchner J. (2009). Construction Metaphors in Aristotle: knowledge, purpose, process. Pages 515-523, Published online: 03 Jun 2009, Retrieved from <https://doi.org/10.1080/01446190902915643> (visited on July 5, 2022)

Dvali R. Ghambashidze R. (1982). *teknikuri terminologia. Kartul-rusuli natsili* [Technical terminology. Georgian-Russian Part]. The Institute of Linguistics of the Georgian Academy of Sciences. Tbilisi. Metsniereba 1982. 568 pp. (In Georgian).

Gaynutdinova D. (2018). Rol metafory v obrazovanii arkhitekturno-stroitelnykh terminov. [The Role of Metaphor in the Formation of Architectural-Construction Terms]. (In Russian). Retrieved from https://revolution.allbest.ru/languages/01050362_0.html (seen on 01.07.2022).

Ginzburg R.S., S. S. Khidekel, G. Y. Knyazeva, A. A. Sankin (1979). *A Course in Modern English Lexicology*. "Visshaya Shkola".

Guzenko O. (1991). *Sostav stroitelnoy terminologii y ee funktsionirovanie v spetsialnykh y nespetsialnykh tekstakh raznostrukturnikh yazikov*. [The Content of Construction Terminology and its Functioning in the Specialized and Non-Specialized Texts of Languages with Different Structures] (In Russian). PhD Thesis. Saratov.

Kovecses Z (2010). *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford University Press. 2010.

Lakoff, G., Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.

Lotte D. (1971). kratkie formy nauchno-tekhnicheskikh terminov [short forms of scientific-technical terms]. (In Russian). Moscow. "Nauka" 83 pages.

Nurgaleeva G. Frolova O. (2016). metaforika terminosistemy tekstov stroitel'nogo diskursa v fokuse distsiplini russkogo yazyka kak inostrannogo v stroitel'nom vuze [Metaphorics of the System of Terms in the Texts of Construction Discourse within the Focus of Discipline of Russian as a Foreign Language in an Engineering High School]. (In Russian). Pedagogical Journal 2016, vol 6. Is 5A.

Reformatksy A. (1968). Termin kak chlen leksicheskoy sisyemy yazika [a term as a member of the lexical system of a language]. (In Russian). Problems of Structural Linguistics. Moscow. "Nauka" 1968.

Vinokur G (1939). o nekotorykh yavleniyakh slovoobrazovaniya v russkoy tekhnicheskoy terminologii [On Certain Phenomena of Word-Formation in the Russian Technical Terminology]. (In Russian). Collection of Papers of Moscow Institute of History, Philosophy and Literature. Moscow. "Litera" Publishing house. 1939. Volume 5. pp. 3-54.

Sažetak: METAFORE U TERMINOLOGIJI GRAĐEVINSKE INDUSTRIJE

Rad predstavlja pokušaj analize pojmova koji se odnose na građevinsku industriju. Kako je građevinarstvo danas jedna od vodećih oblasti u svetskoj ekonomiji, građevinski rečnik je bogat i raznovrstan, a nazivi građevinskih materijala i alata često su metaforički. U radu se analiziraju pojmovi u građevini na materijalu iz tri jezika: engleskom, gruzijskom i ruskom. Teorijski okvir je zasnovan na radovima Z. Kovešeša (2010), Lakofa i Džonsona (1980), J. Brohnera (2009), R. Ginzburga (1979), G. Nurgalijeve (2016) itd. Empirijski materijal dobijen je iz eksplanatornih i etimoloških rečnika tri analizirana jezika, kao i rečnika građevinskih pojmova i svakodnevnog usmenog govora. U radu se analiziraju metafore u građevini sa dva stanovišta: (1) uloga metafore u stvaranju građevinskih pojmova, (2) metaforička upotreba građevinskih pojmova u svakodnevnom jeziku. Građevinski rečnik se analizira uzimajući u obzir dva jezička fenomena: specijalizaciju (reč sa novim značenjem počinje da se koristi u specijalizovanom rečniku) i generalizaciju (reč prelazi iz specijalizovanog rečnika u opštu upotrebu). Brojni građevinski pojmovi dobijaju se usled metaforičkog proširenja zasnovanog na sličnosti između dva objekta. U vezi s tim, izdvojene su sledeće grupe: delovi ljudskog tela, predmeti za

domaćinstvo, životinje i ptice, pomorski termini. Rad se takođe fokusira na idiomatsku metaforičku upotrebu konstrukcijskih termina u svakodnevnom razgovornom jeziku. Istraživanja su pokazala da je metaforizacija građevinskih pojmova česta i zanimljiva pojava u sva tri analizirana jezika.

Ključne reči: metafora, konstrukcija, alat, koncept, specijalizacija, generalizacija

Irine Demetradze (irinad72@hotmail.com) teaches at the Faculty of Western European Languages and Literature of Tbilisi State University.

Following double-blind peer review process and author's revision based on reviewer's suggestion, this text was categorised as original scientific article.

Ivana Ž. Petković: JEZIK ŽELEZNICE U EGZOTIČNOM KONTEKSTU

*Sažetak:*¹ Železnica i fabrika predstavljaju simbole industrijske civilizacije, modernog društva i mašinske tehnologije. Njihov uticaj se ispoljio na tehnološkom, privrednom, organizacijskom i idejnom planu. Predstavljaju važne pronalaskе, koji su promenili izgled i shvatanje prostora i vremena, svest ljudi i njihove životne stilove. Uprkos daljem razvoju tehnologije i smeni mašinske informatičkom, železnica i dalje postoji kao prevozno sredstvo i prilagođava se novim trendovima. U radu se analizira verbalni i neverbalni jezik železnice, koji se koristi u njenoj organizaciji, ponašanje osoblja i putnika, odnos prema neposrednom prirodnom okruženju – biljnom i životinjskom svetu i njihovim reakcijama. Naglasak je stavljen na detalje koji odstupaju od opšteprihvaćenih standarda. Širi istorijski i prostorni okvir predstavlja Srbija, od kraja prošlog veka do danas; užu – sekvence na putovanju vozom. Tokom tridesetogodišnje krize, obeležene ratovima i civilizacijskim zaostajanjem, posmatra se ponašanje, koje zavisi od tehnologije, a izražava posebnim jezikom i oblicima društvenog grupisanja. Ovaj egzotični ambijent, u okruženju tehnološki i privredno razvijenog sveta, čini domaću železnicu nadrealnom scenom, na kojoj putovanje odstupa od konvencionalnog, a istovremeno ostvaruje svoju osnovnu funkciju. Podaci su prikupljeni metodom potpunog učesničkog posmatranja. U analizi su primenjeni „zgusnut opis“, analiza sadržaja, kontekstualna analiza i uporedni metod.

Gljučne reči: mašinska civilizacija, železnica, jezik, egzotika

Uvod: Civilizacijska obeležja i tragovi egzotičnosti u modernoj kulturi

Novovekovno društvo ili civilizacija Moderne se istorijski određuje kao vreme od epohe kasne renesanse do 70-ih godina 20. veka. Njeni pokazatelji u vidljivom svetu se ispoljavaju na više planova.

¹ U radu su korišćeni delovi neobjavljene magistarske teze autora, *Svakodnevnı život kao „putujuće pozorište“*, odbranjene na Interdisciplinarnoj katedri za antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 21.12.2001. pred komisijom u sastavu: Zagorka Golubović – mentor, Sreten Petrović, Sreten Vujović – članovi.

Na tehnološkom, to su nagli razvoj tehnologije i pojava brojnih pronalazaka. Došlo je do ubrzanog razvoja saobraćaja, pre svega, pomorskog, što je dovelo do promena na teritorijalno-političkom polju. Zahvaljujući intenzivnim putovanjima, koja su probila uske prostorne okvire srednjovekovnih država, otkrivene su i kolonizovane nove teritorije, van evropskog prostora.

Na privrednom polju, pojavljuje se rani, trgovački kapitalizam, čiji je najvažniji pokretač prvobitna akumulacija kapitala. Glavna proizvodna jedinica postaje manufakturna radionica, koja će vremenom prerasti u fabriku. Na prostornom planu, opada uticaj agrarnog privređivanja u seoskom ambijentu, u odnosu na zanatstvo i trgovinu, čije je sedište grad, a dinamički preduslov plasmana robe i usluga – putevi. Bankarstvo postaje neophodan, priznat i visoko vrednovan deo privrednog života.

U odnosu prema vremenu, to je ubrzanje i precizno merenje putem naprava, pre svega, časovnika, a ne više prema ciklusima prirodnih pojava.

Na idejnom polju, najvažnije promene su vidljive u pogledu na svet. Promenili su se sistem vrednosti, moralna shvatanja i ponašanje. Hrišćanska crkva je pretrpela burne promene, čija su glavna obeležja pojava protestantizma i proces sekularizacije društva. Na intelektualnom, to je procvat pozitivne nauke, čiji je tehnički pratilac – pronalazak štamparije, pomoću koje je komunikacija postala brža i preciznija.

Civilizaciju Moderne bismo mogli nazvati i mašinskom i industrijskom zbog preovlađujućeg oblika tehnologije. Mašina predstavlja njen dinamički, a fabrika – statični vid postojanja i funkcionisanja. To je doba nadvladavanja tehnike nad svetom prirode, borba dva principa: života, na jednoj, i veštački stvorenog sveta, oličenog u tehnici, na drugoj strani. Glavni pokretač i nosilac ovih tokova je kulturni prostor Zapadne Evrope i kasnije vanevropskih teritorija koje su osvojile, pre svega i pretežno, protestantske kulture²: Severne Amerike, Australije i juga Afrike. Ovi procesi, koji su započeli krajem 15. veka, ubrzavaju se, sa protokom vremena, do sredine 20-og, kada, sa promenama na političkom i idejnom planu³, počinje da se dovodi u pitanje opstanak i razvoj civilizacije Moderne.

² U prvom redu, Holandija i Engleska, prve kapitalističke velesile u novijoj istoriji. Uticaj protestantizma na pojavu i razvoj kapitalizma detaljno je analizirao Maks Veber.

³ Prva dva svetska rata su dovela do propasti klasičnog kolonijalizma, a brojni društveni pokreti uzdrмали moralno ustrojstvo zapadnog društva. Pojavili su se novi filozofski

Osim razvoja pomorske tehnologije, inovacije u saobraćaju oličavaju na kopnu – pojava železnice i izgradnja autoputeva, a iznad zemlje – vazdušni saobraćaj. Pored fabrike, železnica je možda suštinski izraz industrijske civilizacije, jer su sa njom povezani brojni segmenti i aspekti stvarnosti. Železnica se, na prelazu iz 20. u 21. vek i novi milenijum dalje tehnički usavršava. Međutim, ambijent, u koji je smeštena i kroz koji se kreće, nije svuda isti. Globalno društvo odlikuje naglašena neravnoteža u pogledu civilizacijskog razvoja i koncentracije bogatstva i moći. Tri četvrtine planete još uvek nije dostiglo stepen razvijenosti najbogatije i najmoćnije četvrtine. Sa druge strane, to je deo sveta koji se ubrzano razvija, dok Severna Amerika i Zapadna Evropa počinju civilizacijski da opadaju. Jezikom antropologije rečeno, veći deo naše planete čini egzotični prostor. U takvom ambijentu duže su se očuvali tragovi drevnog nasleđa, kao sastavni deo svakodnevnog života.⁴

Modernizacija i kulturna regresija Srbije 19-21. veka

Ako kulturu posmatramo kao tekst i mrežu značenja (Girc), komunikacijski sistem (Hol, Vorf, Eko, Lič), sistem simbola (Kasirer), sintaksičku strukturu (Levi-Stros), onda u svakom istraživanju pokušavamo da razumemo i dekodiramo kulturne poruke (Lič), koje se skrivaju iza njenih ispoljavanja u vidljivom svetu. Tako otkrivamo specifičnu etnografsku sintaksu i semantiku (Rihtman-Avguštin), semantiku kulturnih oblika (Lič), proksemiku (Hol) jednog prostora. Zato zadatak semiologije kulture (Eko) leži u otkrivanju kodova društvenog života, osnovnih značenjskih jedinica, čijim kombinovanjem se stvaraju složene poruke i mreže značenja. „Način organizovanja ličnog i društvenog prostora, i način njihovog korišćenja u jednoj kulturi, pripadnici te kulture upotrebljavaju kao poseban kod, čije je poznavanje pretpostavka uspešne komunikacije u celini“ (Piper, 1997: 32).

pravci, pre svega strukturalizam i kasnije dekonstrukcija, koji su okončali idejnu prevlast zapadnog pogleda na svet.

⁴ Edvard Said, Ardžun Apaduraj, Cvetan Todorov i Homi K. Baba su samo neki od autora koji savremenu kulturu pokušavaju da analiziraju povezivanjem doskorašnjih protivrečnosti – civilizacijskog i egzotičnog. Tumače je i objašnjavaju kao globalnu, transnacionalnu i uzburkanu u okvirima nove geografske podele sveta. Tako u njoj kraće ili duže seobe postaju sastavni deo svakodnevnog života, a egzotično dobija novo mesto i značenje.

Republika Srbija je, do poslednje decenije prošlog veka, bila deo veće države, SFRJ, koja je, nakon Drugog svetskog rata, počela ubrzano da se razvija. Rezultat modernizacijskih procesa je bio privredni, tehnološki i kulturni napredak. Među najvažnija modernizacijska obeležja u Srbiji i SFRJ nakon Drugog svetskog rata spadaju i industrijalizacija i izgradnja saobraćajne mreže. Proces izgradnje železnice, započet u 19. veku se nastavio i u 20. Železnica je probijena ne samo pored naselja već, svojim većim delom, u predelima slobodne prirode, zemljoradničkom ili stočarskom ambijentu, često i u divljini.

Međutim, niz građanskih ratova 90-ih godina 20. veka je razorio društvo i sveo ga na nivo najzaostalijih na planeti. To je dovelo do duboke i dugoročne krize, narastanja društvene anomalije i civilizacijskog nazadovanja na gotovo svim poljima.

Slika 12. Znak nekadašnje Jugoslovenske železnice, danas na zarđalom vagonu simbol njenog propadanja.

Kao kulturni odgovor na takve negativne, destruktivne društvene promene, oživela je tradicija, pre svega, na planu religije i folklor. Ovde se polazi od najšireg shvatanja folklor, iznetog u delima Ben-Amosa, Dorsona i Dandesa, kojim je obuhvaćeno celokupno narodno intelektualno i umetničko stvaralaštvo, a izučavaju ga prvenstveno antropologija i nauka o književnosti. Polazište obeju je analiza strukture i značenja, poreklom iz lingvistike, a dopunjuju je uporedno-

istorijskom i analizom tokova kulturne difuzije (Kovačević, Antonijević, 2014: 51-55). U Srbiji, u vremenima društvenog blagostanja i napretka, gotovo zaboravljeni oblici izražavanja identiteta, koji su se održavali većinom kao običajni prežici, odjednom su, u doba društvenog raspada, počeli masovno da se popularizuju i upražnjavaju. Dugo se smatralo da je tradicija sa društvenim napretkom osuđena na iščezavanje, a da je baštinik najstarijeg kulturnog nasleđa u Evropi isključivo najniži društveni sloj, seljaštvo. Ono je tokom čitavog posleratnog razdoblja, uprkos spoljašnjim promenama kroz koje je prolazilo, očuvalo tradiciju na svim kulturnim poljima – duhovnom, socijalnom i materijalnom. Međutim, novija istraživanja su pokazala da je folklor itekako živ i otporan na spoljne promene, da se može očuvati duže vreme, među različitim društvenim slojevima i predstavljati osoben izraz sistema vrednosti (*Isto*, 55-60).

Sa ratovima i krizom na prostorima nekadašnje zajedničke države, svet tehnike na železnici u Srbiji je propadao, a onaj prirode ponovo počeo da osvaja svoje nekadašnje prostore. Ipak, uprkos izolaciji od tehnološki razvijenog sveta, železnica u Srbiji do danas prolazi kroz proces inovacija. Zahvaljujući tome, vremenom se produbljuje razlika između sveta tehnike, oličenog u železnici, i okolnog sveta, kroz koji prolazi, oličenog u prirodi. U pitanju su dva nepomirljiva ali stalno povezana i međusobno upućena sveta. U jednom vladaju red i predvidljivost, kao uslov opstanka i funkcionisanja, dok drugi odlikuje nepredvidljivost i prividno odsustvo reda.

Tako železnica u Srbiji već tri decenije predstavlja trag civilizacije u egzotičnom okruženju. Ona i dalje vrši svoju funkciju prevoza ljudi i dobara, ali na nekonvencionalan način, koji odstupa od opšteprihvaćenih standarda, pogotovu međunarodnih. Kao deo neposrednog okruženja i sistema, zavisna je od njih, koji su egzotični i anarhični. Zbog toga putovanje vozom u Srbiji već tri decenije više liči na ono transsibirske železnice i drugih predela Azije, Afrike i Južne Amerike, premda protiče na evropskom prostoru i raskrsnici puteva.

Međutim, ispod ove površinske slike leže složene strukture, koje nisu tako nesaglasne jer oba tipa funkcionišu na osnovu sistema precizno propisanih pravila, koja ih i održavaju, ali na različite načine – racionalnom i iracionalnom. Štaviše, te determinističke strukture su u svetu prirode trajnije i manje podložne promenama jer je takav i svet instinkata. U društvenoj stvarnosti, čiji je i tehnika deo, pokretač promene je čovek, svesno i ne do kraja predvidljivo biće. Budući da je stvara i razvija čovek, tehnika, kao pratilac različitih životnih aspekata, je podložna stalnim i sve bržim promenama.

Rezultati: Železnica kao izraz kulturnog ustrojstva srbijanskog prostora

Ali, promene se svuda ne odvijaju istim tempom niti su istog obima. U istraživanju, na osnovu kog je nastao ovaj rad, one se primećuju tek u dužem vremenskom razdoblju. Cilj istraživanja je da se ustanovi veza između sveta železnice i šireg društvenog i kulturnog okruženja i ukaže na prevagu egzotičnog elementa, koji oličava arhaično i predindustrijsko društvo, nad tehničkim, koji je simbol savremenog i tehnološki razvijenog.

Prvi pokazatelji ovih fenomena su signali, znaci i simboli na železnici, koji više govore o mentalitetu i njegovoj vezi sa prostorom nego o saobraćaju. Vrste znakova, na koje je ovde obraćena posebna pažnja, su prirodni, spontani (izrazi lica, krici, mirisi); veštački, konvencionalni, koje stvaraju ljudi (brojevi, reči, formule); ikonični, u vidu crteža, koji svojim oblikom liče na objekat umesto koga stoje. Prema funkcijama (Rot, 1982), to su, pre svega, ekspresivni – koji izražavaju unutrašnja stanja. Zatim, tu su apelativni, čija je funkcija izazivanje pažnje, oličeni u raznovrsnoj signalizaciji. Najzad, to su reprezentativni, koji označavaju stvari i pojave, odnose, ideje, doživljaje, svesne sadržaje, koje želimo da fiksiramo i zbog čega postaju nosioci značenja i prerastaju u simbole. Tipovi simbolike, na koje je ovde stavljen poseban naglasak, su referencijalna i kondenzacijska (Sapir, 1974). U specifičnoj situaciji, kontekstu, uobičajena semiotika postojećih objekata dobija novo, dramsko značenje kada se poveže sa dramatičnim zbivanjem u spoljašnjem svetu i ličnim i kolektivnim izliva osećanja. Na primer, uobičajeni referencijalni simboli, kao što su amblemi političkih stranaka i državne zastave, u ovoj situaciji se, u kritičnim, prelomnim, dramatičnim trenucima pretvaraju u kondenzacijske.

Promeni nije podložan samo voz, kao prevozno sredstvo, već i stanična arhitektura i infrastruktura. Stanični objekti su podizani i obnavljani u različito vreme, pa su promene vidljive i na njima. Zato stilovi predstavljaju posebnu vrstu kodova, koji su, u ovom slučaju, izrazito neujednačeni. Na izgled objekta utiče saobraćajni značaj stanice, koji se obavezno ne podudara sa veličinom naselja i njegovim administrativnim značajem. Egzotični detalji su primetni na svakoj stanici, a njihov izgled zavisi od njenog mesta u prostoru. U odstupanja spadaju izgled stanica i vozova, spoljni izgled i ponašanje putnika. Polazna pretpostavka je da oni predstavljaju izraz posebnog doživljaja sveta i misaonog sklopa. Na primer, urbanim naseljima, pored stanične zgrade, su stanovi železničkog osoblja, sa prepoznatljivom znacima, kao što su prostrt veš,

improvizovana garaža, kućica za domaće životinje, razni predmeti iz domaćinstva i tsl. Na većim stanicama u produžetku su magacini i pošta.

Slika 13. Stanični magacin na pruzi Beograd-Niš

Preovlađujuća obeležja u izgledu stanica i naselja su zapuštenost i anarhičnost, koji se mogu pripisati odlikama mentaliteta i brzim društvenim promenama. Uređenost stanice zavisi, pre svega, od savesnosti uprave i osoblja. U naseljenim mestima se još uvek mogu naći neokrečene stanične zgrade sa oštećenom fasadom, razbacanim đubretom po trotoaru, polusrušenim toaletima, koji ne ispunjavaju osnovnu funkciju, mračne, hladne i prljave čekaonice sa oštećenim inventarom i blagajne sa nečitko ispisanim redom vožnje. Ispred stanice su zapušteno drveće, samoniklo šiblje, korov ili ugažena i retka trava. Od inventara – polomljene klupe i neispravni časovnici. Grafiti su gotovo neizostavni deo ove scenografije. Među njima dominiraju političke i erotske poruke.

Propisani obrazac jednoobraznog pisanja naziva mesta se još uvek nedosledno poštuje. On treba da bude čitak i vidljiv u svako doba dana i noći jer predstavlja osnovni putokaz. Međutim, još uvek preovlađuju natpisi napisani rukom, na metalnoj ili drvenoj ploči, zakačeni na banderu ili obližnje drvo. Atmosferske

prilike ostavljaju traga na njima, pa vremenom neka od slova nestaju ili menjaju oblik, što menja i smisao poruke.

Nasuprot ovoj sumornoj slici, stoji veseli kič ugostiteljskih i drugih uslužnih objekata, koji su sastavni deo stanice. Podignuti su bez plana, sa živopisnim fasadama, inventarom i natpisima drečavih boja, glamuroznog dizajna i naziva. Oko stanice, sem putnika, uvek ima i životinja bez vlasnika. Osim nepropisnog izgleda, ovi stalno prisutni elementi se nalaze na mestima propisima predviđenim za slobodan protok putnika i robe, čime ometaju saobraćaj.

Stajališta u prirodi su često nepodesna za obavljanje osnovnih saobraćajnih funkcija jer među njima ima najviše ruiniranih zgrada. Pali krov i tavanica, iz kojih vire samoniklo bilje, polomljena vrata i prozori, iz kojih štrče otpaci, čini da ove zgrade više liče na deponije, zbog čega ih putnici ne koriste već na voz čekaju nekoliko metara dalje.

Slika 14. Stanica u pustom polju na pruzi Beograd-Niš

Ipak, u odnosu na vreme pre tri decenije, povećao se broj stanica koje zadovoljavaju osnovne standarde, mada su zadržale arhitektonske stilove iz različitih epoha. One imaju okrečene zgrade, uređene vrtove, bez smeća, cele i

ofarbane klupe, precizne časovnike, jasno osvetljenje, uredne čekaonice, blagajne i kancelarije, propisano istaknut red vožnje i nove geografske karte⁵.

Poseban vid usputne arhitekture predstavljaju objekti u polju: seoske crkve, napuštene ciglane, male tvrđave-bunker, spomen-česme, privatni nadgrobni spomenici i divlje deponije. Ova prividna anarhija govori o predindustrijskom mentalitetu, koji se dugo održava i povremeno obnavlja usled čestih ratova, što je i osobena crta mentaliteta. „Uvek nekoga označavamo, drugoga ili samoga sebe. Možemo da biramo samo između te dve mogućnosti. Ali to biranje predstavlja u stvari svrstavanje predmeta koji se može identifikovati u jednu klasu ili način da, izdvajajući njega iz klase, sami sebe klasiramo izražavajući se kroz njega“ (Levi-Stros, 1966: 219).

Voz i njegova infrastruktura predstavljaju fizičku i semantički oblikovanu situaciju, koja utiče na ljudsko ponašanje. Njihovo primarno semantičko polje je prostor, kao sistem tehničkih sprava, stavljen u pogon sa određenom svrhom. Pokrenuti, on se uključuju u drugo polje, vremensko. Železnička signalizacija – tablice, zastavice, pištaljka, semafor, gong, na primer, predstavlja „simboliku koja proizilazi iz naročitih tehničkih situacija“ (Sapir, 1974: 60), a izaziva automatizam željenog odziva. Na taj način železnica postaje prenosilac poruka između mašine i ljudi. Ona sama po sebi nije komunikativna, ali to postaje zbog svoje saobraćajne funkcije jer stvara uslove koji podstiču na opštenje.

Saobraćajni znaci takođe dobijaju svoj smisao samo unutar železničkog prometa, kao članovi skupa kontrastivnih znakova unutar određenog kulturnog konteksta. Na železnici služe za neverbalno sporazumevanje učesnika u saobraćaju. Među njima su najbrojniji znaci upozorenja i zabrane, koji se često postavljaju na raskršćima, gde se ukrštaju železnička pruga i asfaltni put. Značenje raskršća, kao kritičnog mesta u prostoru je vrlo staro, drevno i stoga podložno folklornim tumačenjima. Njihov egzotični karakter se u ovom istraživanju može pripisati predindustrijskom mentalitetu jer zbog čestog nepoštovanja saobraćajnih propisa na železnici povremeno dolazi do tragičnih posledica. U ovakvim slučajevima, znak i signal prerastaju u simbol. Za razliku od putnika, saobraćajno osoblje je tokom čitavog istraživanja poštovalo znakove i signale jer je od toga zavisila i bezbednost putovanja.

⁵ Koje odgovaraju novoj administrativno-teritorijalnoj podeli Evrope i njenoj mreži železničkih trasa, umesto one iz vremena pre 1990.

Međutim, vozila su sve do uvođenja novih *Regio* vozova, pokazivala upadljivo egzotičan izgled, što ih je i učinilo tipično folklornom dramskom scenom. Na primer, kompozicija, koja je trebalo da pređe razdaljinu od 240 km od Beograda do Niša, je često imala samo tri-četiri vagona neujednačenog kvaliteta, izrađenih različitom tehnologijom, od ruskih, iz 60-ih do francuskih iz 80-ih godina 20. veka (Petković, 2001: 98-101).

Slika 15. Voz u Srbiji, koji još uvek saobraća

Unutrašnjost voza je takođe sadržala egzotične detalje: pocepana sedišta, iz kojih štrči suđer za tapaciranje, iščupana ogledala, zamagljena dvostruka stakla ili neizbežne grafite. Ako se oštećenom inventaru doda i nehigijena, pojačava se utisak o izgledu vozova, kojima se putovalo skoro četvrt veka, od početka ratova u nekadašnjoj SFRJ do početka rekonstrukcije železničke mreže u Srbiji pre nekoliko godina.

Najdublji uzrok zapuštenosti železničke mreže i infrastrukture se duguje više od tri decenije dugoj krizi, izazvanoj raspadom države, koja je započela ratovima na širem prostoru SFRJ, sankcijama i uništavanju svih kapaciteta i resursa države Srbije, kao glavnookrivljene za haos u regionu. To se ne odnosi samo na

privredni i politički život, već i na mentalitet, naročito moral stanovništva, koje odlikuju apatija i propadanje. Zato je železnica u savremenoj Srbiji slika stanja u društvu i kolektivno-psihološkog stanja naroda. Ipak, to se odnosi samo na vidljiv, materijalni i socijalni život. Unutrašnji svet glavnih junaka ove priče je izrazito dramski, intenzivno obojen lokalnim folklorom. Premda je doživljaj stvarnosti pesimističan, reakcije su originalne i kreativne, prepune nevidljivije, obnavljajuće energije.

Izgled i ponašanje putnika predstavljaju osoben vid neverbalnog jezika. Odeća i prtljag osoblja i putnika sadrže sve semiotičke nivoe: zavisno od konteksta i ugla posmatranja, pojavljuju se kao signal, znak ili simbol, ali u svim slučajevima označavaju identitet i predstavljaju „distinktivnu oznaku specifikovanih društvenih uloga u specifičnim društvenim kontekstima“ (Lič, 1983: 82-3).

Tokom poslednje decenije prošlog veka, putnici su poticali iz svih društvenih slojeva, sem najviših i privilegovanih. Bili su odeveni staromodno, jer je to bila decenija građanskog rata, koji je najduže trajao upravo u Srbiji. Bila je primetna papazjanija odevnih stilova. Seljaci su nosili delove narodne nošnje, ali samo kao detalje: šajkače, marame, prsluke, čakšire, tkane suknje, kecelje, pletene čarape i opanke, iskombinovane sa savremenim odevnim detaljima industrijske proizvodnje. Ostali su išli gologlavi, osim ponekog radnika, koji je nosio kačket ili francusku beretku. Povremeno su se pojavljivali putnici, odeveni u ražalovane vojne uniforme, bez oznaka čina, nekadašnje JNA, kasnije Vojske Jugoslavije, u procesu raspada, zajedno sa državom. Jedino propisno odeveno prema pravilima službe je bilo osoblje železnice na radnom mestu i ribolovci. Građanski stalež je bio odeven u odeću staru i po nekoliko decenija, proizvedenu u domaćim socijalističkim fabrikama. Mlađi ljudi su nosili sportsku odeću, naročito džins i onu nekvalitetnu kineske izrade. Na osnovu toga se može zaključiti da je neverbalni jezik odeće govorio o dugoročnoj krizi, koja se širi u društvu.

Druga odlika spoljnog izgleda je bio prtljag putnika, koji je govorio o tome kako se u aktuelnoj krizi obnavljaju neke navike, tipične za predindustrijskim mentalitet. Seljaci su putovali vozom, koji staje u skoro svakom naselju kraj pruge i sasobom nosili džakove i korpe sa povrćem najbliže varošice ili većih gradova i prestonice. Ljubitelji životinja, uglavnom deca i učenici, su povremeno nosili male pse i mačke.

Osa, oko koje gravitiraju dijalozi je uticaj političkih dešavanja na svakodnevni život. Putnici, premda zaokupljeni borbom za preživljavanje, imaju vrlo žive predstave o situaciji. U odsustvu mogućnosti da javno izraze svoje mišljenje u

medijskom ili političkom prostoru, razgovaraju u svakodnevnim situacijama otvoreno i sa jasnim predlozima o rešenjima. Ovakav izgled i ponašanje otvaraju polje folklornog stvaralaštva, koje pokazuje bogatstvo menataliteta i sposobnost za ispoljavanje kreativnosti u najtežim, graničnim životnim situacijama.

Egzotični detalji sa terena

U nastavku sledi opis karakterističnih likova i tipični dijalози.

Na putnom pravcu Beograd-Požarevac, u jednom od kupea sedi nekoliko putnica. Po izgledu se izdvajaju dve.

Prva je poznih 60-ih godina i upadljivo ekscentričnog izgleda: srednje visine, suvonjava, riđokosa, oštih crta lica, preplanula i svetlih, zelenih očiju. Okićena je jeftinom bižuterijom zlatne boje. Odevena je u suknju na falte, crne boje sa belim cvetovima, prsluk od žerseja drečavih boja (ciklama, žuto, fluorescentno zeleno) i ciklama košulju. Preko odeće nosi oker kišni mantil. Obuvena je u duboke crvene čizme, a nosi šarenu tašnu sa buvlje pijace. Po zanimanju je moler u penziji i zove se Rada.

Druga je visoka, korpulentna plavuša 50-ih godina, jarko našminkana, sa velikim minđušama-alkama, koje landaraju oko glave, zbog naglašenih gestikulacija. Odevena je u džemper sa mornarskim motivima i bele pantalone. Nosi belu tašnu i torbu. Po zanimanju je asistent bioenergetičara u Maloj Krsni, a u Beograd je putovala kako bi nabavila preparate za ordinaciju. (Petković, 2001: 223-4).

Razgovor započinje o lečenju alternativnom medicinom, nastavlja o delovanju magije i prokletstvima zbog nemorala tokom života, a završava o paranormalnim fenomenima, nakon smrti. Asistentkinja bioenergetičara smatra da sve bolesti zavise od horoskopa i preporučuje lekove iz ordinacije u kojoj radi.

Asistentkinja bioenergetičara: Mnogo je važno koj' ste znak. A i partner. Ne može svaki znak da živi sa svakim. Onda se javlja bolest, ako se planete ne slažu.

Istraživač: A koji znak se ne slaže?

Asistentkinja bioenergetičara: Ne slažu se jak i jak i slab i slab. Nego, mora da se kombinuje jak i slab. Samo bolje ako je muškarac jak, a žena slab znak.

Istraživač: Koji je jak, a koji slab znak?

Asistentkinja bioenergetičara: Jak znak je bik, ovan, jarac, lav, škorpija. A slab – riba, blizanac, vaga, devica, rak.

Istraživač: A 'de sam ja?

Asistentkinja bioenergetičara: Šta si ti?

Istraživač: Strelac.

Asistentkinja bioenergetičara: Ti si slab, treba ti jak muškarac!

Istraživač: Kako slab kad nosim oružje?

Asistentkinja bioenergetičara: Koga ćeš danas sa strelom da pogodiš kad na sve strane lete bombe?!

Istraživač: I koja je sad dobra kombinacija?

Asistentkinja bioenergetičara: Slažu se voda i zemlja i vazduh i vatra. Na primer, da je žena riba, a muškarac ovan ili bik. Ili da je žena blizanac ili vodolija, a muž – lav ili jarac. Na primer, tebi odgovara škorpija.

Istraživač: Odlična kombinacija – ja bodem, on truje! (Petković, 2001: 224-25)

Rada se nadovezuje pričom o svom rođaku, policajcu, koji je napustio službu i za kratko vreme se obogatio baveći se isceliteljstvom.

Istraživač: Pa, kako leči?

Rada: Ima posebnu sobu, 'de je ikona, sto i ništa više. Jedanput je podig'o mrtvaca. Ostavi punu čašu s vino u sobu i kad otključa posle tri dana, nađe praznu. Znači, pokojni, ustvari, živi mrtvac je to popio... Pričao mi je da je posle tri dana doš'o živ zakopan čovek kod njega iz drugog sela... Neko kaže da su iscelitelji sišli sa Marsa, možda i jesu?

...

Asistentkinja bioenergetičara: Oni su sa Zemlje, sli kontaktiraju sa bićima iz druge galaksije. (Petković, 2001: 226-27)

Razgovor se nastavlja o prokletstvu, koje je palo na kuću gastrabajtera, isteranih iz Nemačke zbog krađe – snaha je rodila dete sa telesnom manom.

Rada: Marija je rodila zeca.

Radina sestra (prekida je): Ne, Danica je rodila zeca, a Marija zmajevito dete. Kad podigne ruke, ovde (pokazuje u predelu između pazuha i struka) su krila kao kod zmaja.

Istraživač: A kako se to desilo?

Rada: Pa, ova što je rodila dete sa rasečenom usnom je presekla prag sekiriom.

Radina sestra: Nije, nego je presekla senku!

Rada: A ne sme ni da jede povrće koje je nagríz'o zec – šangarepa, kupus... (Petković, 2001: 228)

Navedeni primeri ilustrativno pokazuju verovanje u obe vrste klasične magije: po dodiru i sličnosti. Neobična i egzotična je činjenica da je to slučaj sa jednim delom Evrope na prelazu iz 20. u 21. vek, u eri razvijene informatičke tehnologije. Uz to, radnja se odigrava na jednom od glavnih putnih pravaca, između prestonice i manjeg, ali privredno razvijenog grada u unutrašnjosti.

Na drugim putnim pravcima se srodnom sadržaju opisanih fenomena magije i sujeverja pridružuje i specifično egzotično prirodno okruženje.

Razgovor se vodi o pomračenju Sunca, koje se iščekuje za koji dan.

Penzionerka u crnini: Treba da bude u jedanes'.

Službenik železnice: Ne, od deset do dva, a totalno u 12 i 53.

Penzionerka u crnini: A onda će ta planeta da padne na Pariz.

Službenik železnice: Koja planeta?! Neće da padne ni jedna planeta, već ruski satelit! Sve će da bude kako je Nostradamus predvideo.

Istraživač: A ko je taj?

U razgovor se uključuje momak iz hodnika, Rom, koji je sve vreme budno pratio razgovor.

Momak: To je poznati prorok.

Istraživač: Je l' on Namac?

Momak: Nije, Francuz.

Istraživač: A gde živi?

Momak: On je živeo u 16. veku i rekao da će III svetski rat da izazove Srbija 1999. Predvideo je i velike poplave u Los Anđelesu. (Petković, 2001: 212-13)

Voz sve sporije putuje, dok se odjednom, uz veliku škripu, ne zaustavi u pustom predelu, okruženom šipražjem i strmim brdima. Zbog kašnjenja u polasku i spore vožnje na pruzi, voz se zaustavlja ispred tunela kako bi propustio drugi, koji

treba da stigne iz suprotnog smera. Kroz gusto žbunje i granje se povremeno vidi reka Morava. Odjednom, iz vrbaka istrčava grupica veselih mladića sa kapama na glavi, podavijenim nogavicama iscepanih farmerki, većinom bosonogih. U rukama i na leđima nose pecaroški pribor: rance, pecaljke i par vesala. Utrčavaju u voz. Izjavljuju da će ubuduće loviti ribu na drugom mestu jer im ovde ne odgovara zbog prolaska vozova i buke koju stvaraju, a kojom rasteruju ribe. Kažu da se najbolje lovi u tišini i divljini. Tako započinju njihove izmišljene, maštovite priče o ribolovačkim dogodovštinama.

„*Istraživač*: Je l' ribolovci govore istinu kol'ko i lovci?

Pecaroš: Lovci lažu samo sedam puta godišnje, a ribolovci svaki dan“! (Petković, 2001: 214)

Zaključak: Sadašnjost i budućnost srbijanske železnice između egzotičnosti i modernizacije

U navedenim primerima se uočava da čak i železnica, sa mašinama i osobljem, obavezno da poštuju određena pravila, ne uspeva da izbegne uticaj folklor. Pravila se poštuju samo formalno i u sferi, koja se odnosi na bezbednost putovanja, ali ne i na planu ličnog doživljaja stvarnosti. Na osnovu toga se može zaključiti da je u pitanju dublje ukorenjeno obeležje mentaliteta, koje je postojalo i u vremenima društvene stabilnosti i blagostanja, a pojačano je dugotrajnim stanjem društvene krize i propadanja.

Kako je danas? Prvo, što pada u oči, je činjenica da je savremena tehnologija, u Evropi 21. veka, u Srbiji primetna i prisutna samo na dve železničke stanice – *Beograd centar* i *Glavna u Novom Sadu* i u vozilima sa oznakom *Regio*, koja saobraćaju u unutrašnjem saobraćaju. To ne važi i za stanje pruge, jer se 60 km, od Novog Sada do Beograda, prelazi za 30 minuta, a razdaljina od Beograda do Niša, od 250 km za najmanje pet sati. Na nekim deonicama brzina voza je 20-30 km, a ima i čestih zaustavljanja. Ostale tarife vozova nisu modernizovane više od pola veka, a povremeno se na prugama mogu videti ostaci nekadašnjih vozila, koja izgledaju nadrealno.

Slika 16. Napušteni vagoni u stanici Lapovo

Stanične zgrade su modernizovane samo na pomenute dve stanice u zemlji. Na ostalima su uglavnom obnovljene stare zgrade iz vremena pre i nakon Drugog svetskog rata. U najgorem stanju su stanice u manjim mestima, selima ili pustom polju, koje propadaju bez ikakve intervencije, osim zuba vremena i sile prirode.

Slika 17. Stanica u selu na pruzi Beograd-Niš

Slika 18. Stanica u selu na pruzi Beograd-Niš

Sa osavremenjivanjem pruge i vozova u unutrašnjem saobraćaju, smanjio se broj putnika, pre svega, zbog pojačane kontrole. Nekadašnjim vozovima je putovalo

više ljudi, naročito starijih, iz barem dva razloga: koristili su se razni nezakoniti načini prevoza, a voz se zaustavljao na nepristupačnim mestima, do kojih je bilo nemoguće doći drugim putem. U savremenim vozovima je svuda postavljen video-nadzor, zbog čega je i ponašanje postalo kontrolisano. Zbog ubrzanog životnog ritma, danas se više putuje automobilima, a uzajamno komunicira putem android telefona. Folklor nije nestao iz svakodnevice u Srbiji, ali se većim delom odvija preko društvenih mreža. Zbog toga se verbalni način komunikacije vidno smanjio.

Neverbalni je ostao, ali je znatno manje zastupljen. Osim signala, znakova i simbola železničke infrastrukture, izgled i ponašanje putnika su zadržali stare crte, ali u novom ruhu. U odeći savremenih putnika više nema čak ni elementa nekadašnje narodne nošnje, a železničko osoblje je dobilo nove uniforme. Retki Romi u narodnoj nošnji predstavljaju živopisan raritet.

Poneke manje grupe putnika, na kraćim relacijama, u svoju komunikaciju unose folklorne elemente, koji se, kao i pre tri decenije, odnose na aktuelne političke teme i njihov uticaj na svakodnevni opstanak. Međutim, u pitanju su samo sekvence. Nema više dugih klasičnih dijaloga. Zbog oslabljene komunikacije među akterima putovanja postalo je nemoguće na osnovu nje graditi dramsku radnju sa više scena i činova – kao što je bilo nekad. Zbog toga se može zaključiti da je, uprkos rapidnom osiromašenju društva, savremena tehnika ostavila istovetne tragove na ljudsko kolektivno ponašanje kao i u razvijenom svetu. Naglašena je tendencija stvaranja uniformnog sveta u kom vlada lažni univerzalizam (Papazu, 2009: 166-167). Digitalna tehnologija proizvodi novu osećajnost – ugrožavanje mišljenja i društvenosti, koji se izražavaju u vidu masovnog neznanja i otuđenja (Gudović, 2020: 199-205).

Reference

- Антонијевић, Д. (1997). *Дромена*. Београд: Балканолошки институт САНУ
- Ападурaj, А. (2011). *Култура и глобализација*. (S. Miletić prev.) Београд: Библиотека XX век, Krug
- Бугарски, R. (1997). *Језик у друштвеној кризи*. Земун-Београд: Ћигоја штампа-XX век
- Cassirer, E. (1978). *Ogled o čovjeku: uvod u filozofiju ljudske kulture*. (O. Lakomica i dr. prev.) Zagreb: Naprijed

Joseph, B. D. (2009). Indicating identity and being expressive through phonology: some case studies from the Balkans. In S. Grubačić, D. Soldatić (eds.), *Proceedings of the International Conference held in Belgrade 11th and 12th September 2008: Language, Culture, Identity* (41-58). Belgrade: Faculty of Philology.

Efstathiadis, E. (2009). On the interplay of language and culture: The case of humor. In S. Grubačić, D. Soldatić (eds.), *Proceedings of the International Conference held in Belgrade 11th and 12th September 2008: Language, Culture, Identity* (59-74). Belgrade: Faculty of Philology.

Eko, U. (1973). *Kultura, informacija, komunikacija*. (M. Drndarski prev.) Beograd: Nolit

Фетисова, Т. А. (2011). И. И. Чесноков, Месть как эмоциональный поведенческий концепт: (Опыт когнитивно-коммуникативного описания в контексте русской лингвокультуры). В И. Л. Галинская (отв. ред.), *Сборник обзоров и рефератов: Актуальные проблемы лингвокультурологии* (118-121). Москва: РАН ИНИОН.

Gerc, K. (1998). *Tumačenje kultura*. (S. Glišić prev.) Zemun-Beograd: Biblioteka XX vek-Čigoja štampa, knj. 1: 9-46, 175-235, 323-351; knj. 2: 147-281.

Gudović, Z. (2020). *Nova osećajnost: kultura i svakodnevni život*, Beograd: SGR „Standard 2“, str: 7-71, 175-205.

Hajmz, D. (1980). *Etnografija komunikacije*. (M. Radovanović prev.) Beograd: BIGZ

Hol, E. (1975). *Nemi jezik*. (M. Drašković, D. Petrović prev.) Beograd: BIGZ

Homik, B. (2004). Smeštanje kulture. (R. Jovanović prev.), Beograd: Časopis Beogradski krug, str: 229-426.

Ивановић-Баришић, М. (2010). Између традиције и модернизације. У Благојевић, Г., Тодоровић, И. (ур.), *Тематски зборник: Традиција – фолклор – идентитет* (169-186). Сремски Карловци: Институт академије – Високе школе СПЦ за уметност и конзервацију.

Jauković, S. (2009). The position of art in a technological age. In S. Grubačić, D. Soldatić (eds.), *Proceedings of the International Conference held in Belgrade 11th and 12th September 2008: Language, Culture, Identity* (253-263). Belgrade: Faculty of Philology.

Joseph, B. D. (2009). Indicating identity and being expressive through phonology: some case studies from the Balkans. In S. Grubačić, D. Soldatić (eds.), *Proceedings of the International Conference held in Belgrade 11th and 12th September 2008: Language, Culture, Identity* (41-58). Belgrade: Faculty of Philology.

Kostić, S. (1992). *Odevanje u funkciji identiteta. Etnoantropološki problemi*, broj 9, 49-53.

Kovačević, I., Antonijević, D. (2014). *Traženje značenja: eseji iz antropologije i folkloristike*. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, str: 51-60.

Кулешова, О. В. (2011). Образы-символы художественного текста. Практика лингвокультуралагического анализа (сводный реферат). В И. Л. Галинская (отв. ред.), *Сборник обзоров и рефератов: Актуальные проблемы лингвокультурологии* (122-135). Москва: РАН ИНИОН.

Levi-Stros, K. (1966). *Divlja misao*. (J. i B. Jelić prev.) Beograd: Nolit, 117-311.

Lič, E. R. (1983). *Kultura i komunikacija: Logika povezivanja simbola. Uvod u primenu strukturalističke analize u socijalnoj antropologiji*. (B. Hlebec prev.) Beograd: Prosveta, 5-15, 51-56, 74-77, 81-96, 117-120.

Menković, M. (1990). *Odevanje u funkciji etničkih simbola. Etnoantropološki problemi*, broj 7, 51-57.

Мирковић, А., Тодоровић, И., Благојевић, Г. (2010). Вишеслојно поље сусрета традиције, фолклора и идентитета из етнолошко-антрополошке перспективе. У Благојевић, Г., Тодоровић, И. (ур.), *Тематски зборник: Традиција – фолклор – идентитет* (11-25). Сремски Карловци: Институт академије – Високе школе СПЦ за уметност и конзервацију

Petković, I. (2001). *Svakodnevni život kao „putujuće pozorište“*. Magistarski rad. Beograd: Filozofski fakultet, Interdisciplinarna poslediplomska katedra za antropologiju

Papazu, M. (2009). The survival of culture – „The kindred points of heaven and home“. In S. Grubačić, D. Soldatić (eds.), *Proceedings of the International Conference held in Belgrade 11th and 12th September 2008: Language, Culture, Identity* (161-174). Belgrade: Faculty of Philology.

Petrović, S. (1993). *Mitologija raskršća*. Niš: Prosveta

- Piper, P. (1997). *Jezik i prostor*. Beograd: Čigoja štampa
- Rihtman-Avguštin, D. (1988). *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga
- Rot, N. (1982). *Znakovi i značenja*. Beograd: Nolit
- Said, E. (2008). *Orijentalizam*. (D. Gojković prev.) Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug, str: 269-436.
- Sapir, E. (1974). *Ogledi iz kulturne antropologije*. (R. Bugarski prev.) Beograd: BIGZ, 19-101, 147-217.
- Todorov, C. (2014). Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija. (J. Stakić prev.) Loznica: Karpos, str: 9-114, 215-248.
- Тројановић, С. (1986). *Психофизичко изражавање српског народа поглавито без речи*. Београд: Просвета
- Vorf, B. L. (1979). *Jezik, misao i stvarnost*. (S. Sinđelić prev.) Beograd: BIGZ

Summary: THE LANGUAGE OF RAILWAYS IN AN EXOTIC CONTEXT

The railway, as the main means of transport in the 19th century, is one of the symbols of mechanical and industrial civilization. Although road and air traffic appeared later, it continued to perform its function and advance technologically. Today, in the information age, it remains an important means of transportation. Except for the technological and economic aspects, the railway also has its conceptual aspect. Its functioning and organization require a complex infrastructure, composed of a network of signals, signs and symbols, conventional and unique at the level of a global society. Since its initiator and user is a man/human, the providers and users of traffic services use special verbal and non-verbal language. The railway also passes through a certain area, which has its own codes and with which it establishes a special form of communication. The world of nature shows reactions in contact with the railway, which symbolizes the world of technology. This is all the more pronounced if the environment is less modernized and more pre-industrial. This work explores exactly that type of exoticism, as it exists in the modern age. Special attention is paid to details that deviate from prescribed patterns of behavior and the impact of technological changes on human behavior. The historical and spatial framework encompasses social changes in Serbia, from the 90s of the last century to the present day. In the conditions of a decades-long crisis, marked by

wars and civilizational backwardness, human behavior is monitored, depending on technology and manifesting, in the specific case, in special forms of behavior during train travel. This exotic environment, in the environment of a technologically and economically highly developed world, makes the domestic railway a surreal scene, where travel, as the main goal, and the behavior of people and the rest of the living world, begins to deviate from the conventional, while at the same time fulfilling its basic role. During the field research, data were collected using the method of full participant observation. They are systematized using the "thick description" method. The comparative method, content analysis and contextual analysis were applied to the analysis. The results obtained show that two opposite trends are taking place in social reality. The first one is decay, according to key criteria of civilizational progress. The second is the revival of ancient and forgotten forms of tradition. The everyday life of passengers, on a train journey, turns into a ritual, full of folklore content, in which their experience of reality reaches a mythological character.

Keywords: mechanical civilization, railway, language, exoticism

Ivana Ž. Petković (iva212965@gmail.com) radi na Visokoj školi strukovnih studija za obrazovanje vaspitača u Kikindi.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

Ana Mandić Ivković, Dragica Mirković, Kristina Dragović: KNJIŽEVNOST I ULOGA ADAPTACIJE U SVETU FILMSKE INDUSTRIJE

Sažetak: Česti su negativni stavovi prema filmskoj adaptaciji kao procesu kome nedostaje originalnosti jer se pre svega zasniva na već postojećim tekstovima, a takođe mnogi je posmatraju kao neku vrstu industrije koja ima svoj komercijalni cilj. Uspeh jednog adaptiranog dela zasniva na radu čitavog tima ljudi, počev od režisera, scenariste, producenata, reklamnih agenata pa sve do distributera i filmskih kritičara. U procesu adaptacije učestvuje čitav industrijski sistem a s obzirom da u njegovom nastanku značajnu ulogu igraju društveni i ekonomski faktori, u estetskoj evaluaciji nameće se problem u kojoj meri komercijalni imperativi mogu ugroziti kreativne impulse. Međutim, treba uzeti u razmatranje da iako adaptacija nastaje kao plod socio-ekonomskog sistema ipak je ona ta koja doprinosi oblikovanju kontura savremene kulture. Devaluacija konteksta i zanemarivanje socio-ekonomskih faktora u oceni jedne adaptacije svakako doprinosi potcenjivanju značaja koji legalni, ekonomski i industrijski faktori igraju u samom činu odabira teksta koji će biti adaptiran, jer je upravo institucionalni aparat taj koji omogućava stvaranje određenih vrsta adaptacija. Prilikom kritičkog pristupa adaptaciji često se zanemaruje uticaj konteksta na samu tekstualnu formu, međutim, upravo taj kontekst koji je predstavljao samo „formu“ može prerasti u samu suštinu kritičkog sagledavanja. Ako ove dve kategorije analiziramo istovremeno, sagledavamo u kojoj meri kontekst utiče na tekstualnu formu i obrnuto, kako originalan sadržaj forme može izazvati dugoročne promene u filmskoj industriji. Zahvaljujući pokušajima da se filmskoj adaptaciji dodeli mesto koje zaslužuje, tokom 21. veka dolazi do naglog procvata ove naučne discipline iz koje će nastati izučavanje najrazličitijih forma adaptacije. Među najznačajnija imena spadaju: Sara Kardvel, Kamila Eliot, Kristina Geragti, Linda Hačen, Tomas Lič, Brajan Mekfarlan, Džuli Sanders i Robert Stem koji su dali značajan doprinos na polju filmske adaptacije koja se više nije bazirala isključivo na komparativnoj analizi. Linda Hačen i Tomas Lič značajno su doprineli demokratizaciji ovog polja proširujući granice adaptacije na mnogobrojne forme od popularne fikcije do video igara. Na ovom polju i dalje dominantnu struju predstavljaju anglo-američki tekstovi, još od začetka holivudske filmske industrije, što možemo videti na primeru mnogobrojnih

filmskih ostvarenja nastalih na klasicima Džona Stajnbeka, Tenesi Vilijamsa, Vilijama Foknera pa sve do Kazua Išigura i mnogobrojnih književnih savremenika.

Gljučne reči: adaptacija, filmska industrija, socio-ekonomski kontekst.

Uvod

Interesantno je da se filmska adaptacija pojavljuje već u najranijoj fazi filmske produkcije čak 1897. godine kada su braća Limijer snimila film pod nazivom *Život i strast Isusa Hrista* kao adaptaciju biblijskih priča, što nam pokazuje da su filmske adaptacije nastale kad i sam bioskop. Sve do 1910. godine adaptacije književnih dela su neka vrsta marketinga koji za cilj ima da privuče publiku srednje klase u bioskope. S druge strane adaptacijom poznatih romana, film kao oblik zabave zauzima sve značajnije mesto u kulturi i dobija veću ekonomsku podršku. Filmu se pripisuje i pedagoški značaj jer se polazi od stanovišta da podučava narod književnom i kulturnom nasleđu, te postepeno film prerasta u instituciju važnu i za nacionalni identitet (Réka, 2008: 43).

Kod ranih filmskih adaptacija film je poput romana ili pripovetke, događaje prikazivao deskriptivno, bez čvrstog zapleta, sa mnogo epizodnih zbivanja i mnoštvom likova. Najranije adaptacije romana u Francuskoj predstavljale su mehaničke prikaze dela Igoa, Flobera, Zole; u Engleskoj Dikensa, Skota, Stivensona; u Rusiji Tolstoja, Puškina, Dostojevskog. Većina takvih adaptacija predstavljala je vizuelnu ilustraciju fabule i oponašanje spoljne akcije književnog dela, pri tom su uglavnom zanemarene suštinske karakteristike romana kao što je psihologija likova ili atmosfera sredine. Taj nedostatak karakterističan je i danas za one adaptacije koje se smatraju neuspešnim.

Kada govorimo o književnosti na filmu vrlo često ovoj tematici pristupamo kao nekoj vrsti hibridne forme koja sa sobom nosi previše literarnih elemenata da bi bila deo filmskih studija a opet previše se zasniva na filmu kako bi bila deo studija književnosti. Neophodno je da se studije filmske adaptacije oslobode svoje prevelike zavisnosti od književnosti kako se adaptacija ne bi posmatrala kao derivativ ili proizvod koji je inferioran u odnosu na književno delo. Već čitavih sto godina vodi se polemika da li će pisanje i čitanje književnih dela pasti u zaborav pod uticajem filma, naročito filmskih adaptacija; dok postoje i ona druga mišljenja, da film kao umetnička forma ne može ostvariti svoj puni potencijal ukoliko se previše oslanja na pisanu reč. Slično je i sa odnosom književnosti prema filmu, gde pisci i književni kritičari od samog začetka filmske

umetnosti sa podozrenjem gledaju na pokretne slike, naročito na filmske adaptacije književnih dela. U ovom radu pokazaćemo da ono što su nekad bile suprotnosti poput popularnog i klasičnog, novca i umetnosti, visoke i niske kulture – vremenom gube na značaju, dok kako književni tako i filmski kritičari otkrivaju čitavo bogatstvo novog materijala u onim oblastima na koje se nekada gledalo kao na „zabavu“. Video igre, stripovi, popularni filmovi mogu se analizirati iz različitih perspektiva, razmatranjem ekonomskih, istorijskih, komercijalnih i industrijskih uslova u kojima nastaju. Filmska umetnost u 21. veku ima podjednak značaj kao i književnost i pisana reč, te stoga u ovom radu stavljamo akcenat na važnost uzajamnog prožimanja filmske i književne umetnosti koji jedna drugu dopunjuju i obogaćuju.

Jedinstvo literature i filma – stvaranje fenomena stvarnosti

Govoreći o problemu adaptacije romana kao osnovna dilema javlja se pitanje da li će film ostati veran originalnom delu koje se prenosi na ekran, ili će ga izneveriti radi postizanja što boljeg filmskog izraza. Adaptacije književnih klasika, poput Vidorove filmske verzije *Rata i mira* iz 1956. godine ili Benetove ekranizacije *Sage o Forsajtima* iz 1949. godine, delovale su osiromašeno i površno (Petrić, 1970: 105). Međutim analizom određenih filmskih adaptacija može se izvesti zaključak da su daleko uspešniji oni filmovi u kojima režiseri nisu samo slepo pratili fabulu romana već su prvenstveno nastojali da u film prenesu duh i osnovnu ideju dela i da svoj lični literarni doživljaj izraze na filmski način. Na osnovu takvih filmova može se zastupati stanovište da je bolje izneveriti roman i stvoriti upečatljivo filmsko delo, nego napraviti loš film koji će samo mehanički ispratiti sve događaje i dosledno pratiti fabulu romana (Petrić, 1970: 106).

Kada govorimo o terminima kao što su specifičnost i vernost najvažniji filmski teoretičari dvadesetog veka zauzeli su čvrst stav u odbranu filmske umetnosti. 1933. godine Rudolf Arnhajm u svom delu *Film kao umetnost* snažno se zalaže za podvlačenje jasnih razlika između filmskih formi i stilova, nasuprot literarnim i likovnim formama, kako bi film kao jedinstvena vrsta umetnosti dobio svoje zaslužno mesto; stoga kaže: „da bi filmski umetnik stvorio umetničko delo, važno je da svesno naglasi specifičnosti svog medija“ (Corrigan, 2007: 32). 1942. godine ruski reditelj i teoretičar Sergej Ajzenštajn u svom eseju *Dikens, Grifit i film današnjice* smatra da je književnost pružila ogroman doprinos u evoluciji filmskog jezika i da je ovo „bogato kulturno nasleđe utrlo put filmu kao

umetnosti modernog društva bez presedana“ (Corrigan, 2007: 32). Francuski teoretičar Andre Bazin u svom eseju *Sažeti bioskop* iz 1948. godine smatra da je: „iluzorno tvrditi da je film veran formi, bilo književnoj ili nekoj drugoj; ono što je zapravo važno jeste jednakost značenja formi“ (Corrigan, 2007: 33).

Filmske adaptacije nisu uvek bile naklonjene književnosti modernizma, iako su pisci moderne književnosti bili oduševljeni nastajanjem novog vizuelnog medija. Ipak do njihove saradnje dolazi već početkom dvadesetog veka, da bi početkom tridesetih godina, komercijalni pritisak filmske produkcije išao u pravcu snimanja realističkih filmova koji nisu bili tehnički zahtevni. Klasični Holivud voleo je filmove linearnog narativa, stabilne hijerarhije likova, humanističke ideologije i jasnih rešenja. Iako su holivudski studiji unajmljivali kao scenariste modernističke pisce tog vremena poput Vilijama Foknera, Natanijel Vesta i Džona Stajnbeka, u periodu tridesetih i četrdesetih godina 20. veka, adaptacije njihovih romana koje bi predstavljale izazov za filmsku industriju bile su retke, dok su producenti i režiseri bili više naklonjeni adaptacijama realističke fikcije (Halliwell, 2007: 91). Fokner je na primer radio kao scenarista u Holivudu od 1932. godine ali nije bio interesantan filmskim producentima sve dok nije dobio Nobelovu nagradu za književnost 1949. godine, kada dospeva u žižu interesovanja filmskih studija, koji i tada primat daju njegovoj realističkoj fikciji.

Moderan film po obliku i po načinu pripovedanja, čak i po svojoj strukturi, daleko je bliži romansijerskoj tehnici pripovedanja, jer stvara jednu slojevitu sliku sveta u kome kamera prati određene događaje i ljude u stvarnosti. Film se sve više usmerava ka unutrašnjim problemima života i otkrivanju dramskog zapleta trenutnih događaja, nego nekakvim razvijanjem i zaplitanjem radnje (Chatman, 1990: 106). U početku se smatralo da su romani sa unutrašnjim značenjem 'nefilmični' za razliku od onih gde postoji pogodno fizičko zbivanje. Međutim filmsko stvaralaštvo je sve više išlo u pravcu kinematografskog izražavanja unutrašnjih značenja proze. Postalo je očigledno da filmski medij može da izrazi „unutarnje treptaje duše“ i da su filmski reditelji upravo preko „prikazivanja tela“ uspeli da prodru i u ljudsku dušu i prikažu svet na način svojstven Kafki, Džojosu ili Fokneru (Petrić, 1970: 107).

Film je, nalik romanu, takođe počeo da prati jedva primetna pomeranja čovekove svesti i da ponire u ljudsku psihu, nasuprot nekadašnjim shvatanjima da je filmskom mediju bliska fizička akcija a samo delimično psihologija ličnosti, tek u onoj meri koliko to može da ostvari glumačka interpretacija. U modernom filmu materijalni svet koji se pojavljuje na ekranu postaje mnogoznačajan i sve

više govori o psihičkom stanju junaka, jer reditelj kamerom opisuje prizore i psihička stanja kao što romanopisac piše perom (Chatman, 1990: 107). Astrik smatra da „režija ne znači pridavanje novog vida stvarnosti, nego poniranje objektivom u stvarnost, tj. fotografisanje esencijalnog u životu“ (Petrić, 1970: 107). Breson, slično tome izjavljuje da „autor treba da piše na ekranu, da se izražava pomoću kadrova različitog trajanja i planova snimljenih iz različitih uglova, pri čemu slika ima istu vrednost kao reč u rečenici“ (Petrić, 1970: 107). Moderni film pokazao se sposobnim da gledaocima otkrije unutrašnje preokupacije ličnosti i da neposredno prodre u ljudsku psihu.

Takođe film je izvršio uticaj i na nastanak modernog romana koji se oslobađa klasične kompozicije prihvatajući fragmentarni način pisanja sličan filmskoj montaži. Klasični romani nametali su filmu vizuelno-deskriptivni način pričanja događaja, koji je bio stran pravoj prirodi kinematografije, a opet nije omogućio filmu da na ekranu otkrije vrednost i suštinu književne proze (Chatman, 1990: 108). „Moderni roman približava se filmu u dva pravca: po autentičnosti prikazivanja predmeta i po konkretnosti vizuelne deskripcije događaja; moderan film ugleda se na roman na dva načina: po otvorenoj strukturi u pričanju događaja i po interesovanju za unutarnja zbivanja u predmetu koji prikazuje“ (Petrić, 1970: 108).

Kako bi se odvojila od literarnog pripovedanja „kinematografska naracija mora da se vrati svom elementarnom likovnom čak i dramskom nukleusu i da iz sjedinjavanja tih elemenata koji se stapaju u potpuno jedinstvo iznedri novu filmsku naraciju“ (Petrić, 1970: 109). Naročito u holivudskoj koncepciji filma koja iznad svega poštuje kontinuitet zbivanja, fabulu, dramatiku, akciju, realističnost likova. Filmske adaptacije velikih klasika, privukle su pažnju onih reditelja koji film ne žele da koriste kao sredstvo za zabavu, nego kao mogućnost izražavanja umetnikovog viđenja sveta (Chatman, 1990: 109).

Čak i kada filmovi ne predstavljaju značajna umetnička ostvarenja u njima uvek srećemo izvanredno bogato ostvarene likove koji postaju simboli određenog ljudskog tipa ili čitavog staleža. Antonionijeva istraživanja potvrdila su mogućnost filma da izrazi unutarnja stanja čovekova, njegove psihološke preokupacije, na neposredan filmski način: „ne vizuelnim simbolima, ilustracijama, ili dijalogom, nego fiksacijom autentične atmosfere i nemaskiranog ljudskog lica“ (Petrić, 1970: 114). On to objašnjava osnovnim obeležjem „unutarnjeg neorealizma“ čime se Antonionijeva naracija približava sadržini koju otkrivamo u modernoj književnosti (Petrić, 1970: 114).

Sigfrid Krakauer, jedan od pobornika realističke prirode filma, pravi podelu ekraniзовanih romana u dve grupe. U prvu grupu stavlja 'kinematografske adaptacije', u kojima su po njemu sadržane bitne odlike i karakteristike romana, a pri tome nije izneveren filmski medij i za koji kao primer navodi Fordove *Plodove gneva* (1940), rađene prema Stajnbekovom romanu. U drugu grupu stavlja 'nekinematografske adaptacije' u kojima su zarad vernosti originalu, u film uneseni nefilmski elementi i kao primer navodi Linovu ekranizaciju Dikensovih *Velikih očekivanja* (1946), očito dajući prednost dramaturškoj komponenti (Guynn, 2011: 65). Međutim Krakauerovo shvatanje realističnosti filmskog medija suviše je usko jer podrazumeva registrovanje samo konkretnih životnih činjenica ne dozvoljavajući da se i druge manifestacije života prihvate kao deo složene stvarnosti. Time on svodi film „isključivo na fotografsku funkciju i ne dopušta mu mogućnost da izrazi one fenomene stvarnosti koji nemaju svoj materijalni vid, a koje književnost uspeva da opiše“ (Petrić, 1970: 115).

Luis Bunjuel je izvanredno objasnio kako se realizam kinematografskog medija mora shvatiti kompleksno. On kaže: „Ja tražim od filma da bude svedok, da postane izveštaj o svetu i svemu što je bitno za stvarnost. A stvarnost je mnogoobrazna i može da dobije hiljade različitih značenja. Zato je potrebno na ekranu ovaplotiti integralnu viziju stvarnosti i prodreti u čudesni svet nepoznatog“ (Petrić, 1970: 115).

Od samog početka kinematografije postojale su veze između romana i filma, ti uzajamni uticaji postojaće i ubuduće; nekada su ti uticaji odvlačili film od njegove suštine svodeći ga na puku ilustraciju naracije, ali su isto tako pomogli filmu da sagleda svoje pravo biće, da se oslobodi ograničenja na koje ga je svodilo shvatanje filma kao isključivo vizuelno-dinamičkog izražajnog jezika (Guynn, 2011: 68).

Žorž-Alber Astr kaže:

Roman i Film: dve tehnike, sigurno, i dve umetnosti. Jedna vuče poreklo iz dalekih vekova, druga, u stvari, tek što je rođena. Ne postavlja se pitanje da se jedna umetnost podređuje drugoj, niti da se one upoređuju u naučnom smislu, nego ih treba prepustiti njihovim sopstvenim sudbinama, njihovoj pravoj funkciji. To bi bilo isto tako uzaludno kao kada bi se upoređivali i suprostavljali vajarstvo i muzika, slikarstvo i balet. Film i Roman: dve estetske realnosti, čije upoređivanje obavezno rađa lažne

probleme o suprotnostima i stvarima samo formalne sličnosti
(Petrić, 1970: 116).

Mišljenja su veoma različita: od Sarojanovog, koji kaže da „sve što se dešava u filmu ne liči na bilo šta što se dešava u romanu zbog toga što film *pokazuje* dok roman *priča*“, do Simenonovog, koji smatra da je „film sudbinski uticao na oblikovanje novog romana, iako nije izmenio njegovu suštinu“, ili Dos Pasosovog, koji vidi sve veći uticaj romana na moderan film (Petrić, 1970: 116). U članku *Novi roman i novi film* Bernar Pinjo raspravlja o razlikama između „pripovedanja rečima“ u romanu i „pripovedanja pokretnim slikama“ u filmu (Petrić, 1970: 117). Iako ukazuje na pojedine sličnosti između dva izražajna sredstva, Pinjo smatra da oni na sasvim suprotne načine prikazuju realni svet i zaključuje: „Narativno stremljenje novog romana hoće da prodre u ono što je za njega najteže: prosto prikazivanje stvari kakve se obično javljaju u životu; on proširuje piščevo 'ja' do krajnjih granica, dok je, suprotno tome, zadatak novog filma da u 'ono' što vidimo unese 'ja' koje se krije i nikada se u životu ne pojavljuje“ (Petrić, 1970: 117). Kristijan Mec u članku *Moderan film i pripovedanje* podvlači da je besmisleno govoriti o „uništavanju pripovesti“ u savremenom filmu koji je dao velike filmske pripovedače (Guynn, 2011: 156). Suprotno teoretičarima koji smatraju da se film i književnost približavaju jedan drugom, postoje i oni teoretičari koji tvrde da film i roman moraju na različite načine da prikazuju stvari i događaje, ukoliko hoće da ostanu autonomni izražajni mediji.

Nemoguće je povući apsolutnu granicu između strukture romana i filma, niti odrediti meru do koje se ti elementi mogu preplitati a da pri tom ne naruše autohtonost kinematografskog medija; u teorijskom izlaganju, međutim, potrebno je ukazati na sve mogućnosti adaptiranja proze za film i načina unošenja romansijerskih komponenata u scenario, imajući na umu da rediteljev talenat, kao svuda u umetnosti, može da odstupa od svih pravila (Petrić, 1970: 116).

Pjer-Paolo Pazolini smatra da „scenario kao struktura koja teži jednoj drugoj strukturi, jeste jedna autonomna tehnika, jedno integralno delo, završeno i celovito za sebe, čija je struktura podređena osnovnoj nameni scenarija da se od njega stvori filmsko delo“ (Petrić, 1970: 117). Birš naročito ističe u kolikoj meri savremena filmska tehnika omogućuje da se literarna apstrakcija, koju srećemo u savremenoj prozi, preobrati u kinematografsku sliku. Ona time dobija sasvim

drugačiji vid „jer se simbolika pisane reči transponuje u konkretne filmske vizije“ (Kozloff, 2000: 81).

Film kao umetnost modernog doba, među prvima se oslobodio artistskih konvencija. Slobodno i prema potrebi, preuzimao je elemente raznih umetnosti i nikada se nije odupirao izjednačavanju sa samim životom i autentičnom stvarnošću, čega su se odricale klasične umetnosti. Fotografija, a naročito film, umanjili su otpor klasične estetike prema autentičnosti i davanju umetničkog značaja prizorima iz neposrednog života i objektivne stvarnosti (Kozloff, 2000: 92). Realistički roman pomogao je filmu da se okrene od pozorišta ka životu, a moderni roman „toka svesti“ da uđe u unutrašnja zbivanja ljudske psihe i da otkriva skriveni smisao stvari.

Uprkos neprijateljskom odnosu književne kritike koja na filmsku adaptaciju gleda kao na uzurpatora literarnih tekstova, pa čak i filmske kritike koja je takođe neblagonaklona jer smatra da film mora da postane nezavisna forma bez oslanjanja na književnost, filmske adaptacije već tokom ranog perioda Holivuda postižu sve značajniji uspeh, pre svega, zahvaljujući priznanju Filmske Akademije koja dodeljuje Oskara za najbolji film adaptacijama kao što su: *Sve je mirno na zapadnom frontu* (1930.), *Pobuna na brodu Baunti* (1935.), *Život Emila Zole* (1937.), *Prohujalo sa vihorom* (1939.) i *Rebeka* (1940.)

Daleko su uspešnije one adaptacije koje na hrabar i inteligentan način unose svojevrstne novine, ne robujući slepo originalu, time što verno, korak po korak prate nit priče. Film treba kritički posmatrati kao filmsko ostvarenje i umetnički entitet, mada, kada su adaptacije u pitanju često se mora uzeti u obzir da nastaju i kao produkt određenog industrijskog sistema, žanra ili tradicije. Pa ipak njihov značaj i uspeh se pre svega meri njivom neprolaznošću i mestu koje zauzimaju u istoriji filma. Neophodno je odbaciti stege teorije vernosti i degradacije filma kao proizvoda popularne kulture, okrenuti se intertekstualnosti i tragati za suptilnošću i složenošću filmske forme. Analize filmske adaptacije moraju se zasnivati na različitim elementima kao što su: istorijski faktori, aktuelni trendovi, tehnološke inovacije, produkcijski troškovi, komercijalni zahtevi, itd. Razmatrajući društvene, ekonomske i istorijske prilike, adaptacija je kao proces višedimenzionalna disciplina, različitih pristupa i raznovrsnih tema.

Adaptacija kao tržišni proizvod

Komercijalni i istorijski kontekst oduvek je igrao značajnu ulogu u procesu filmskih adaptacija. Kulturni status, ekonomska moć i zakonska prava su tri

društvena faktora koja utiču na našu perspektivu prilikom analize filmskih adaptacija i na njihovu kategorizaciju na: filmski tekst, žanr i autorstvo (Corrigan, 2007: 33). Prve filmske adaptacije nastale su pre više od 100 godina kao što je *Pepeljuga* iz 1900. i *Guliverova putovanja* iz 1902. godine. Do 1903. godine film postaje deo industrije zabave sa naznakama da će postepeno prerasti u više forme umetnosti poput književnosti i pozorišta. Vremenom se i filmska publika menjala od radničke klase i imigranata s početka 20. veka ka srednjoj klasi, čemu je doprinela upravo filmska adaptacija književnih klasika. Tako nastaju adaptacije Šekspira, Getea, Igoa, Dikensa i Vagnera. 1910. godine primećuje se jasan zaokret u filmskoj industriji ka narativnoj književnosti u cilju stvaranja klasičnog filmskog narativa. Grifit naglašava značaj narativne strukture preuzete iz romana 19. veka. Tako nastaje i njegovo filmsko ostvarenje *Rođenje jedne nacije* iz 1915. godine kao adaptacija romana Tomasa Diksona *Pripadnik klana* iz 1905. godine. Filmovi koji su pretendovali da budu umetnički zapravo su postizali značajan ekonomski uspeh jer su privlačili publiku srednjeg i višeg staleža, tako na primer, za razliku od prvih filmova iz 1903. koji su trajali od 10 do 15 minuta i donosili zaradu od pet centi, Grifitov film *Rođenje jedne nacije* trajao je preko tri sata a ulaznica je koštala dva dolara. Snimanje dugometražnih filmova zahtevalo je pisanje scenarija kao ključnog elementa u procesu produkcije. Stoga se Holivud okreće književnim izvorima ali to istovremeno uslovljava i povećanje materijalnih troškova filmske produkcije (Corrigan, 2007: 35).

Početkom dvadesetog veka nastao je sistem filmskih studija a film je veoma brzo prerastao u industriju koja je donosila profit u milijardama dolara. Deo tog sistema činili su producenti, režiseri, scenaristi, montažeri, kamermani, glumci. Filmski studiji su se zalagali za masovnu proizvodnju i vremenom se izdvaja šest najznačajnijih kao što su: Paramount, MGM, 20th Century Fox, United Artists, Warner Bros, Columbia Pictures. U okviru studija producenti su predstavljali najvažniju kariku u sistemu jer su oni „oblikovali umetničke vrednosti i moralne propise datog filma“, kontrolišući svaki aspekt tokom snimanja (Snyder, 2011: 171). U današnje vreme filmski studiji su postali delovi većih konglomerata na čijem čelu se nalaze poslovni ljudi koji polaze sa stanovišta da je uspešan onaj film koji ostvari profit.

Filmske adaptacije često su proizvod sistema filmskih studija koji se zasnivaju na investicijama banaka i korporacijskoj produkciji, te stoga posluju na osnovu zakona tržišne ekonomije kad su u pitanju i investitori i publika (Hutcheon, 2006: 87). Čak i angažovanje glumačkih zvezda ne pruža garanciju uspeha ni u umetničkom ni u finansijskom smislu. Takođe se poseže i za zvučnim

rediteljskim imenima, dok scenaristi ostaju u senci imena nagrađivanih romanopisaca čija dela adaptiraju, jer se smatra da pisanje originalnog scenarija ima daleko veći umetnički značaj od same adaptacije (Hutcheon, 2006: 88). Industrija zabave je pre svega industrija koja je u funkciji profita, te stoga ekonomski motivi igraju značajnu ulogu u svakom stadijumu procesa adaptacije.

Filmovi su izuzetno skupa umetnička forma i samim tim su sastavni deo krupnog kapitala. Proces filmske produkcije zahteva saradnju čitave grupe ljudi počev od producenata koji iznose početnu ideju finansijerima, uzimajući u obzir zahteve tržišta; preko scenarista koji ukoliko rade na filmskoj adaptaciji romana, moraju doneti odluku koji elementi originalnog teksta će postati deo scenarija a koji će biti odbačeni, samim tim dajući sopstvenu interpretaciju književnog izvora; sve do režisera koji predstavlja kreativnu snagu čitavog filmskog procesa, integrišući različite elemente u jednu celinu (Snyder, 2011: 175).

Gledano iz ugla zakonskih propisa adaptacija je „derivativ“ nekog dela. Onog trenutka kada studio otkupi od pisca prava na njegovu intelektualnu svojinu, zapravo dobija slobodu da od nje napravi proizvod kakav želi. Pisac na to pristaje jer često filmska verzija doprinosi povećanju prodaje romana (Hutcheon, 2006: 90). Ali pored isticanja materijalnog faktora u prvi plan ne možemo zanemariti i kulturni kapital kao jedan od ključnih motiva za adaptaciju; kao što su na primer mnogobrojne adaptacije Šekspirovih dela ili romana britanske književnosti iz 18. i 19. veka.

Rene Kler kaže: „Filmsku umetnost će ubiti novac. Usmeravajući ovaj medij ka melodrami i raskošnim spektaklima, navikavajući publiku da gleda prizore u kojima su pompa i bogatstvo osnovna vrednost, a sentimentalizam jedina karakteristika, novac gura film u bezdan propasti“ (Petrić, 1970: 161). Ovaj citat datira iz vremena pred kraj nemog filma; a kasnije kada je prešao u Holivud, Kler potvrđuje svoje mišljenje ističući da između pet stotina filmova koliko se godišnje proizvede u Kaliforniji, jedva nekoliko nose pečat osobenog stila autora. Džon Ford, takođe, priznaje da komercijalizam gospodari filmskom industrijom i da tom činiocu on kao reditelj često mora da se podredi: „Od svojih mnogobrojnih filmova izdvajam samo desetak u kojima sam mogao da izrazim lični ukus i sopstvene afinitete, dok su svi ostali rađeni po volji producenata, što znači da su podređeni zahtevima distributera, koji ograničavaju autorovu stvaralačku slobodu“ (Petrić, 1970: 161). Iz tih razloga se i javljaju reakcije na takozvane 'producentske filmove', u vidu slobodnih filmskih grupa i pokreta koji iznad svega poštuju autorstvo reditelja. Naročito je karakteristična reakcija u

Americi protiv kodeksa Holivuda koji u najvećoj meri podržava proizvodnju sentimentalnih melodramatičnih filmova uglađenog morala (Kirshner, 2013: 16).

Ako uporedimo cifre broja bioskopskih gledalaca neke filmske adaptacije u odnosu na broj čitalaca nekog uspešnog romana, uvidećemo da se brojke drastično razlikuju, ukoliko njima merimo uspešnost nekog filma na bioskopskim blagajnama (Murray, 2012: 133). Svakako knjiga koja ostvari dobru prodaju i ima dobre književne kritike stvara preduslov za lakšu finansijsku produkciju i uspešniju distribuciju. Engleski književni agent Džulijan Fridmen kaže: „ukoliko je pisac već poznato ime... mnogo je lakše producentu da prikupi novac. Finansijski se osećaju sigurnijim“ (Murray, 2012: 133). Lojalni čitaoci dotičnog romana i njihova pozitivna reakcija na filmsku adaptaciju tog dela može poslužiti kao odskočna daska za širu distribuciju i reklamnu kampanju. Često ugovori o prodaji autorskih prava zabranjuju autorima da se negativno izjašnjavaju u pogledu filmskih adaptacija njihovih dela. Odobrenje od strane verne publike osnova je za pisanje pohvalnih kritika, naročito u okviru filmskih festivala ili u vreme dodele značajnih filmskih nagrada. Konačno same nominacije, a naročito nagrade poput Oskara, predstavljaju glavnu reklamnu kampanju i strategiju distribucije, koja za cilj ima masovnu gledanost. Tako se postiže akumulacija brojne publike na međunarodnoj skali.

Robert Stem smatra da će književnost uvek biti superiornija u odnosu na adaptaciju pre svega jer je starija umetnička forma (Hutcheon, 2006: 4). Ali nameće se pitanje: ako su adaptacije inferiorne i drugorazredne tvorevine zašto su toliko zastupljene u savremenoj kulturi? Statistički podaci iz 1992. godine pokazuju da su 85 posto filmova nagrađenih Oskarom za najbolji film, zapravo adaptacije (Hutcheon, 2006: 4). Džon Elis smatra da su razlozi finansijske prirode jer adaptacije predstavljaju „ogromne investicije“ (Hutcheon, 2006: 4). Holivudski filmovi iz klasičnog perioda oslanjali su se na adaptacije popularnih romana kao nečemu što je već „isprobano i provereno“ (Hutcheon, 2006: 5). Dok knjiga ima u proseku milion čitalaca, brodvejska predstava od jedan do osam miliona, filmske adaptacije imaju više milionsku publiku (Hutcheon, 2006: 5).

Što se tiče socio-ekonomskog pristupa adaptaciji, istaknuti filmski teoretičar Dadli Endru još 1980. godine zauzima stav da je neophodno da se iz sociološkog ugla pristupi studijama adaptacije, dok dvadeset godina kasnije Džejms Naremor izjavljuje: „ono što nam je potrebno jeste šira definicija adaptacije i sociologije koja bi uzela u razmatranje komercijalni aparat, publiku i industriju akademske

kulture“ (Murray, 2012: 128). Uprkos ovakvim stavovima Linda Hačen u svom poznatom delu *Teorija adaptacije* iz 2006. godine i dalje smatra tekstualnu analizu dominantnim pristupom. Posmatrano u industrijskom, ekonomskom, pravnom kontekstu ili kontekstu prijema publike, činjenice o datoj adaptaciji jesu deo akademske analize ali su više okvir za glavni deo tekstualne analize i ne uzimaju se u razmatranje kao ključan faktor u estetskoj evaluaciji ili kao sastavni deo metodološki alternativnog pristupa (Murray, 2012: 128). Političko ekonomski pristup filmskim studijama često se izbegava jer se smatra da bi priznavanje uticaja takvih faktora na filmsko stvaralaštvo zapravo umanjilo vrednost filmskog dela kome se pristupa kao umetničkoj formi vrednoj akademskog izučavanja (Murray, 2012: 129). Simon Marej smatra da socio-ekonomski pristup u izučavanju adaptacija ne može i ne treba da zameni tekstualnu analizu kao osnovni princip pristupa, već treba da predstavlja sastavni element u analizi adaptacije jer svakako daje značajan doprinos u proširenju njenih okvira (Murray, 2012: 129). Takav kontekstualni pristup adaptaciji omogućava sagledavanje:

Industrijskih uslova za nastanak ili izostanak neke adaptacije;

Veza između adaptacija na nivou izvan izvornog teksta, autora, režisera ili žanra;

Uticaja kontekstualnih uslova na tekstualnu formu (kao što su režijski rezovi, različite verzije za određena tržišta, testiranje reakcije publike na filmove, alternativni završeci, nacrti scenarija, sadržaj prilagođen korisnicima);

Paratekstova adaptacija (filmskih reklama, postera, vebajtova, marketingškog materijala, izlaganja na filmskim festivalima, onlajn diskusija...);

Razloga za tekstualni život određenih narativa izvan kulturnog sazvučja (demografska promena publike, promene regulative, industrijsko restrukturiranje...) (Murray, 2012: 129).

Kontekstualni pristup adaptacijama omogućava stvaranje međusobnih veza između različitih oblasti novih humanističkih disciplina, istovremeno pristupajući adaptaciji kao sveobuhvatnom fenomenu savremene kulturne scene (Murray, 2012: 129). Kulturna politika svakako igra važnu ulogu u stvaranju, distribuciji i

raznim načinima konzumiranja, stoga kulturne norme imaju izuzetan značaj u ovim kontekstima tim pre što su zanemarivani u studijama adaptacije (Murray, 2012: 130).

Devaluacija konteksta i zanemarivanje socio-ekonomskih faktora u oceni jedne adaptacije svakako doprinosi potcenjivanju značaja koji legalni, ekonomski i industrijski faktori igraju u samom činu odabira teksta koji će biti adaptiran, jer je upravo institucionalni aparat taj koji omogućava stvaranje određenih vrsta adaptacija (Casetti, 2004: 83). Prilikom kritičkog pristupa adaptaciji često se zanemaruje uticaj konteksta na samu tekstualnu formu, međutim upravo taj kontekst koji je predstavljao samo „formu“ može prerasti u samu suštinu kritičkog sagledavanja. Međutim ako bismo ove dve kategorije razmatrali istovremeno, uvideli bismo u kojoj meri kontekst utiče na tekstualnu formu i obrnuto, kako originalan sadržaj forme može izazvati dugoročne promene u filmskoj industriji (Casetti, 2004: 84).

Zaključak

Filmska adaptacija književnog dela svakako se zasniva na jednom procesu koji obuhvata čitav niz učesnika od autora, agenata, izdavača, udruženja za dodelu književnih nagrada pa do producenata, scenarista, distributera i publike. Svakako da književna dela koja su dobitnici prestižnih književnih nagrada postaju interesantna za filmsku adaptaciju baš kao što i filmovi koji bivaju nagrađeni Oskarom američke akademije značajno utiču na izdavaštvo i štampanje novih tiraža adaptiranih romana. Počev od ranih osamdesetih 20. veka sa tehnološkim napretkom i proširivanjem međunarodnog tržišta, došlo je do značajnog ulaganja kapitala u sektor medija što je kao rezultat imalo stvaranje moćnih transnacionalnih multimedijjskih konglomerata (Murray, 2012: 125).

Česti su negativni stavovi prema adaptaciji kao procesu kome nedostaje originalnosti jer se pre svega zasniva na već postojećim tekstovima a takođe mnogi je posmatraju kao neku vrstu industrije koja ima svoj komercijalni cilj. U procesu adaptacije učestvuje čitav industrijski sistem a s obzirom da u njegovom nastanku značajnu ulogu igraju društveni i ekonomski faktori, u estetskoj evaluaciji nameće se problem u kojoj meri komercijalni imperativi mogu ugroziti kreativne impulse. Međutim treba uzeti u razmatranje da iako adaptacija nastaje kao plod socio-ekonomskog sistema ipak je ona ta koja doprinosi oblikovanju kontura savremene kulture.

Adaptacije nisu sekundarni proizvodi filmske industrije koji predstavlja samo kopiju originalnog dela sa ciljem da što vernije reprodukuje osnovnu nit fabule. U procesu transpozicije iz jednog medija u drugi uvek se nešto dobija a nešto gubi. Promene su neizbežne i one su uslovljene kako promenom forme i prelaskom sa reči na slike tako i načinom interpretacije onog ko adaptira i stvara novo umetničko delo, jer je autor taj čiji senzibilitet, interesovanja i talenat utiču na način kako prisvaja tuđu priču a zatim je preoblikuje i predstavlja publici kao svoju ličnu viziju. Adaptacija, stoga, postaje čin prisvajanja, potom interpretacije i konačno stvaranja jednog novog umetničkog dela. Adaptacija nije proces kopiranja i imitacije originala već kreativnog stvaralaštva i utoliko se neuspešnim filmskim adaptacijama može zameriti prvenstveno nedostatak umetničke kreativnosti da se stvori novo autonomno delo.

Motiv nastanka adaptacije ne može se svesti na materijalnu korist jer su razlozi daleko dublji – ona ima potrebu da ispriča priču koja predstavlja svedočanstvo o ljudskim delima i o svetu kakvim ga poznajemo. Te priče su univerzalne i svoj put pronalaze kroz razne medije. Adaptacije svojim transponovanjem jedne iste priče kroz filmski medij zapravo daju specifičnu sliku jedne kulture, njene ideologije i univerzalnih ljudskih vrednosti.

Reference

Casetti, F. (2004). Adaptation and Mis-adaptations: Film, Literature, and Social Discourses. In: Stam, R. & Raengo, A. (Eds.), *A Companion to Literature and Film* (81–91). USA: Blackwell Publishing Ltd.

Chatman, S. (1990). *Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell University Press.

Corrigan, T. (2007). Literature on screen, a history: in the gap. In: Cartmell, D. (Ed.), *The Cambridge Companion to Literature on Screen* (29–44). Cambridge: Cambridge University Press.

Guynn, W. (2011). *The Routledge Companion to Film History*. New York: Routledge.

Halliwell, M. (2007). Modernism and adaptation. In: Cartmell, D. (Ed.), *The Cambridge Companion to Literature on Screen* (90–106). Cambridge: Cambridge University Press.

Hutcheon, L. (2006). *A Theory of Adaptation*. New York: Routledge.

Kirshner, J. (2013). *Hollywood's Last Golden Age: Politics, Society, and the Seventies Film in America*. Ithaca and London: Cornell University Press.

Kozloff, S. (2000). *Overhearing Film Dialogue*. Los Angeles: University of California Press.

Murray, S. (2012). The Business of Adaptation: Reading the Market. In: Cartmell, D. (Ed.), *A Companion to Literature, Film, and Adaptation* (122–140). West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.

Petrić, V. (1970). *Razvoj filmskih vrsta*. Beograd: Umetnička Akademija u Beogradu.

Réka, M.C. & Zoltan, D. (2008). *Encounters of the Filmic Kind: Guidebook to Film Theories*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiado.

Snyder, M.H. (2011). *Analyzing Literature-to-Film Adaptations: A Novelist's Exploration and guide*. New York: The Continuum International Publishing Group.

Summary: LITERATURE AND THE ROLE OF ADAPTATION IN THE WORLD OF THE FILM INDUSTRY

There are frequent negative attitudes towards film adaptation because it is seen as a process which lacks originality since it is primarily based on already existing texts. It is also seen as a kind of industry that has its own commercial goal. The success of an adapted work is based on the participation of a whole team of people, beginning with the director, screenwriter, producers, advertising agents and ending with distributors and film critics. The entire industrial system participates in the process of adaptation, and given that social and economic factors play a significant role in its creation, the aesthetic evaluation raises the problem of the extent to which commercial imperatives can threaten creative impulses. However, it should be taken into consideration that even if adaptation comes as a result of the socio-economic system, nevertheless it is the one that contributes to shaping the contours of contemporary culture. The devaluation of the context and the neglect of socio-economic factors in the assessment of an adaptation certainly contribute to the underestimation of the importance that legal, economic and industrial factors play in the very act of selecting the text to be adapted, because it is the institutional apparatus that enables the creation of certain types of adaptations. When taking a critical approach to adaptation, the influence of the context on the textual form itself is often

neglected, however, the very context that represented only the "form" can become the very essence of critical observation. If we analyze these two categories simultaneously, we see to what extent the context influences the textual form and vice versa, how the original content of the form can cause long-term changes in the film industry.

Keywords: adaptation, film industry, socio-economic context.

Ana Mandić Ivković (anamandic73@gmail.com) redovni je profesor na Beogradskoj akademiji poslovnih i umetničkih strukovnih studija.

Dragica Mirković (mirkovicd77@gmail.com) profesorka je engleskog jezika na Beogradskoj akademiji poslovnih i umetničkih strukovnih studija.

Kristina Dragović (kristina.dragovic@bpa.edu.rs) profesor je nemačkog jezika na Beogradskoj akademiji poslovnih i umetničkih strukovnih studija.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao pregledni rad.

Milena P. Vladić Jovanov: INDUSTRIJA MILORADA PAVIĆA

Sažetak: U radu je prikazan postmoderni i posthumani pristup koji se ogleda u novim književnim oblicima. Tehnologija je promenila tekstualnost, a njena tehničnost se ogleda u umetničkim postupcima autoreferencijalosti, metatekstu i proširenom vidu intertekstualnosti. Tehnička civilizacija promenila je shvatanje književnog i tradicionalnih žanrova. Pavićeva dela idu u korak sa tehničkom civilizacijom i ne samo da menjaju oblik književnog već se književno preobražava u nešto *drugo* što odgovara savremenoj društvenoj stvarnosti. Menja se odnos pisca i čitaoca, a delo je između njih. Koliko smo civilni pokazuju i dela koja pišemo. Promena civilnog uticala je na promenu subjekta koji, ma koliko se opire, više nije isti.

Ključne reči: M. Pavić, hipertekst, rizom, složena mreža, novi književni oblici, tehnologija, postmodernizam, posthumanizam

Kada govorimo o delu Milorada Pavića, moramo biti svesni da je reč o višestrukom, polivalentnom, složenom, mrežnom sistemu koji se može proučavati kako iz ugla teorije književnosti tako i iz filozofije, psihoanalitičkih pristupa, itd. Pristupi su takvi da su istovremeno, kako je naveo Pol de Man, i „uvidi“ i „slepilo“. Oni ne mogu biti sveobuhvatni, jer je delo takvo da podržava veliko učešće čitaoca i mnogobrojne uvide zbog promenjenog odnosa pisac-delo-čitalac, ali istovremeno i zbog slepila, budući da se svi uvidi zbog složene mreže, koja podržava narativne linije, ali i semantičke sukobe, ne mogu navesti. Pol de Man¹ ističe da je interpretacija generalno osuđena na totalizaciju jer joj je

¹ Videti: De Man (1971). *Blindness and Insight – Essay in the Rhetoric of Contemporary Criticism*, Oxford: Oxford University Press. Eseji su na srpski prevedeni pod naslovom *Problemi moderne kritike*, Beograd: Nolit, 1975. Pol de Man ističe da su interpretacije nužne totalizacije i svođenje smisla. To znači da je cilj tumačenja monovalentna istina. Takva interpretacija u Deridinim terminima bila bi logocentristička. De Man smatra da je zbog monovalentnosti istine, interpretacija koja je rukovođena npr. određenim teorijskim istraživanjem utoliko „slepa“ za sve one uvide koji će ostati neprikazani. Međutim, u njenoj osnovi je dvostrukost i iako je *rukovođena* ipak je jedan od uvida. Zbog toga se u konstituisanju pojma i termina interpretacije nalazi i slepilo i uvid. De Man zaključuje da svaka interpretacija u sebi nosi postupke redukcije na određeni

potrebna harmoničnost i logičnost u izlaganju da bi bila interpretacija, tj. da bi bila razumljiva. De Man zapravo poručuje da su čitanje i pisanje dve operacije, koje su od suštinske važnosti za tumačenje tekstova – čitanje i pisanje kao dve operacije, kao postupak koji Žak Derida naziva *dvostrukim gestom*, odnosno gestom u kome se istovremeno piše i briše. U isti mah, oba stava i Deride i Pola de Mana odgovaraju složenim sistemima Pavićevih dela, bilo rizomskog ili hipertekstualnog tipa, zbog toga što se izgradnja narativa u njima gradi bez hijerarhizacije. Nijedan narativ nije dominantan u odnosu na drugi. Derida smatra da je upravo osobina dekonstrukcije ta da nema neutralizacije sukobljenih pojmova od kojih zapravo nastaje hijerarhizacija. Nije samo jedna jedinica pored druge, ili iza druge u vremenskom nizu, koji odgovara kauzalnom principu, već je *iza* istovremeno i *ispod*. Drugim rečima, ono što dolazi *ispod* ima manju vrednost, jer dolazi kao drugo u odnosu na ono što je prvo i kao takvo je glavno „na prvom mestu“ na hijerarhijskoj lestvici vrednosti, ma kako definisali vrednosti. Derida vrlo metodično navodi: „Jedna opozicija filozofskih pojmova (npr. usmeni/ pisani govor, prisustvo/ odsustvo, itd.) nikada nije sučeljavanje samo dva termina već jedna hijerarhija i poredak određene subordinacije. Dekonstrukcija ne može da se ograniči niti da se neposredno okonča neutralizacijom: ona treba, da, *dvostrukim potezom*, dvostrukim saznajnim činom, dvostrukim ispisivanjem, dovede do preokreta klasičnih opozicija i do opšteg *premeštanja sistema*. Samo pod tim uslovom dekonstrukcija će sebi dati svojstva da interveniše u polju opozicija koje kritikuje“ (Derrida, 1982: 268).

Rolan Bart navodi da je potrebno razlikovati tekstove kao što su *readerly* i *writerly* tekstovi. Prvi su oni koji pripadaju klasičnom tipu i koji se daju samo čitanju. Drugi su oni koji ne predstavljaju učešćem čitaoca samo proizvod, delo već i sam proces proizvođenja. Dvostrukost interpretacije koja omogućava čitaocu različito sklapanje i stvaranje različitih narativa, tj. drugačije uvide, odgovora dvostrukom gestu kojim se istovremeno narativi ne samo stvaraju već i brišu, odnosno ne dolazi do favorizacije nijednog narativa u odnosu na drugi u hipertekstualnoj složenoj mreži Pavićevih dela, koja obuhvata ne samo pojedinačna dela već i različita dela od narativa kakav je *Kutija za pisanje*, pripovedaka *Krevet za tri osobe*, *Vedžvudov pribor za čaj*, *Steznik* do drama

smisaoni identitet, a onda ga proširuje na ceo tekst, ali takvi postupci nisu nelegitimni. Naprotiv, u određenom smislu su neophodni jer interpretacije ne bi ni bilo. Međutim, istina, ma kakva bila, ne može se zaustaviti u hijerarhijskim obrascima i stoga iako „slepilo“ postoji, postoje i mnogobrojni uvidi istovremeno. (Prim. M. V. J.)

Stakleni puž ili *Krevet za tri osobe*. Istovremeno, takvom tekstu je potreban obrazovan, semiotički čitalac kako ga Umberto Eco² naziva, a ne semantički, naivan čitalac. Dok čita semiotički čitalac je kritički nastrojen. Pažljivo posmatra ne samo jedinice pred sobom koje uvek idu sa svojom okolinom, tj. sa kontekstom, već ih prema određenim zakonima kako čitanja tako i pisanja spaja u nove narative, ne čineći ih završenim, jer im uvek dodaje nove detalje koje prepoznaje iz drugih Pavićevih dela. Narativi su u svojim tematskim, strukturalno-semantičkim linijama prepleli svoje niti, kao što su prepleteni u svakom narativu pojedini semantički, strukturalni i diskursivni nivoi. Pavićevi tekstovi su *writerly* jer „oni pišu sebe“ (Bart, 2002: 5). Pisati u ovom smislu znači stvarati, proizvoditi, što se uklapa sa idejom o promeni statusa čitaoca, teksta i uloge autora, a posebno autorske intencije. Kako Bart navodi, „*writerly* tekstove cenimo jer cilj književnog dela (književnosti kao proizvođenja) jeste da stvori čitaoca koji nije samo konzument već koji proizvodi tekst“ (Bart, 2002: 4). Pavićevi čitaoci upravo proizvode tekst, bez obzira da li se služe narativnim presecima, odnosno stvaranjem novih narativa koristeći svojstva hipertekstualne mreže, ili čitaju delo kao što je *Hazarski rečnik*, koje je već napisano u obliku hiperteksta. Ne menja se delo samo u odnosu na bogate semantičke igre koje tekst čine *književnim*, kako navodi Pol de Man³, jer književni tekst poziva na retorizaciju oblika i obrta koji se ne može svesti na jednoznačnost svojstvenu za gramatičke sklopove, već se stvara ono što je Jovan Hristić⁴ nazvao novim književnim oblicima koji odgovaraju novoj stvarnosti obeleženoj industrijskim razvojem i tehničkom civilizacijom. Drugim rečima, „*forma* fascinira kada se više ne forsira razumevanje snage unutar nje same što znači stvarati“ (Derrida, 1978: 4-5), jer forma strukturalistički shvaćena označava zaustavljanje procesa označavanja unutar same strukture. Stoga se snaga mora razumeti kao označavanje koje je i u formi, obliku književnog dela – *ergonu*, a kako bi Derida⁵ naveo, i u *parergonu* – okviru koji ide uz *egron*. *Parergon* je okvir koji ide uz delo, u tekstualnom smislu kontekst, jer nije isto staviti jedan tekst u okvir istorijskog ili teorijskog istraživanja, kao što nije isto staviti sliku u barokni

² Videti: Eco (2002). *On Literature*. New York: Harcourt, Inc.

³ Videti: De Man (1979). *Allegories of Reading – Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*. New Haven –London: Yale University Press.

⁴ Videti: Hristić (1968). *Oblici moderne književnosti: „Tehnička civilizacija i moderna umetnost.“* Beograd: Nolit.

⁵ Videti: Derida (2001). *Istina u slikarstvu*. Nikšić: Jasen.

ili modernistički okvir. Parergon takođe odlikuje dvostrukost o kojoj govorimo od početka rada. "Parergonalni okvir se odvaja od ergona na dve osnove, [...] ali u odnosu na svaku od njih zasniva se na onoj drugoj" (Derida, 2001: 66). Parergon bi trebalo suštinski da se izbriše, kako dalje navodi Derida, "u trenutku kada razvija svoju najveću energiju" (Derida, 2001: 68), zato što konteksti u jednom delu služe daljem proizvođenju i nisu stabilni kao što nije ni sam tekst, u smislu njihove konačnosti i ograničenosti određenim smislom. Iznova se mogu povezivati jedni sa drugima, ili sa drugim pričama, dakle osnovama, i stvarati nove oblike, tj. narative.

Pavićevi tekstovi su stoga uvek, bartovski rečeno, *writerly* tekstovi u kojima jedinice idu sa svojom okolinom, tj. sa kontekstom. Drugim rečima, kontekst je, deridijanski rečeno, uvek već u tekstu, a ne dat spolja, te se i jedinice i konteksti mogu međusobno povezivati, a značenja se otvaraju u rezervoaru mogućnosti povezivanja međusobno različitih jedinica koje nisu stacionirane u jednom pojedinačnom tekstu već se njihovo značenje stvara u prostoru *između* dva dela, bilo da je reč o drami ili pripovesti koja se tog trenutka u čitačkoj recepciji povezuje.

Rolan Bart, Žak Derida, Pol de Man, Jovan Hristić teorijski su pisali o onome što će Žil Delez i Džon. P. Lendou definisati kao rizomske i hipertekstualne, odnosno složene mreže. Pogledajmo kako Bart govori o idealnom tekstu koji je tekst koji se piše. Mreže su u njemu mnogostruke i interaktivne, a da nijedna ne može da prevaziđe ostatak. Takav tekst je „galaksija označitelja, a ne struktura označenog. On nema početak, već je reverzibilan. U njega ulazimo kroz vrata nekoliko ulaza, a da nijedan ulaz autorativno nije proglašen glavnim.“ (Bart, 2002: 5). Upravo o značaju sredine, a ne početka i kraja, multilinearne povezanosti i transformacija koje odatle potiču, govore Žil Delez i Feliks Gatari, kada definišu šta je rizom. Složene mreže, istaknimo, predstavljaju uvek žive sisteme. Na primer, rad mozga ili jezik su živi sistemi. Stoga Pol Sijer⁶ razlikuje komplikovane od složenih sistema koji se ne završavaju ili ukoliko upotrebimo Bartovo i Deridino mišljenje uvek je reč o proizvođenju, a ne o gotovom proizvodu. Sa time bi se složio Delez kada razlikuje mašinsko od mehaničkog.⁷ Koje su karakteristike rizoma? „Za razliku od

⁶ Videti: Cilliers (2002). *Complexity and Postmodernism*. London and New York: Routledge.

⁷ U *Anti-Edipu* i *Hiljadu platoa* Delez i Gatari ističu važnost razlike između mehaničkog i mašinskog. Temini koje upotrebljavaju su mašine, asambli, konekcije i produkcije. U *Anti-Edipu* ističu da mašina nije metafora. Sam život je mašina što je važno za Delezovo

drveća ili njihovog korenja, rizom povezuje bilo koju tačku sa nekom drugom tačkom, i njihove osobine nisu nužno povezane osobinama *iste prirode*. U igri su različiti sistemi znakova čak i neznakovnih stanja“ (Deleuze & Guattari, 2005: 21). Drugim rečima, ukoliko jedinice nisu iste prirode, to bi označavalo u složenom sistemu, koji bi se mogao koristiti u posthumanizmu, da biljke i ljudska bića mogu predstavljati jedan entitet. Primer je film sajber pank žanra sa elementima distopije „Digitalni ugljenik“ (*Altered Carbon*), čiju režiju potpisuju Takeru Nakajami i Jošijuki Okada, a osnovu čini istorijski roman Ričarda Morgana u kome je stvarnost data u inter i metalslojevima. Karbon je ruda koja živi u biljnom svetu, a obradom predstavlja spremište ljudske memorije koje se ugrađuje u kičmenu moždinu. U slučaju teksta u Pavićevim delima reč je o različitim žanrovima. Narativi se sklapaju i stvaraju od drame, pripovesti, do proze i lirike. Osim ovog, postoji i neobični posthumani odnos u kome transformativni spojevi ljudskih osobina i rodni opredeljenja takođe predstavljaju pojedinca u novom Pavićevom posthumanom svetu u koji je autor zakoračio iz dela koja su većinom proglašena kao postmodernistička. U pripovesti *Krevet za tri osobe*, lik Anđelara je predočen kao neko koga se treba plašiti, ne samo zbog čudnog oblačenja, već i ponašanja koje u sebi krije elemente životinje u osobinama sirovog i divljeg stvorenja. U autoreferencijalnom postupku savijanja narativa *Kutija za pisanje* i pripovetke *Vedžvudov pribor za čaj* i *Steznik*, u okviru tematske linije koja nosi nijanse u ljubavi između likova

poimanje etike. Pojedinačni organizam je povezana celina sa početkom i krajem, sa identitetom. Mehanizam je termin blizak terminu mašine, ali koji ipak ima specifičnu funkciju. Mašinu ne predstavlja ništa drugo do njene konekcije. Važno je istaći da ona nije sačinjena, čime Delez naglašava ulogu proizvođenja koja je ključna za Pavićeva dela koja su uvek u nastajanju u zavisnosti od brojnosti i beskonačnosti uvida koje obezbeđuju čitaočevi interpretacijski uvidi. Mašina nema ni zatvoren identitet. Potrebno je istaći ulogu otvorenog identiteta, materijala različite prirode i konekcija, odnosno relacija. Sve je u relacijama i stoga nije zatvoreno. Biciklista je biciklista jedino u konekciji sa biciklom. Tada se pravi krug odnosa koji od bicikliste pravi ljudsko telo koje vozi, a bicikl postaje mašina. Tek zajedno oni stvaraju pojam vožnje biciklom. Isto tako može se uzeti i drugi primer: ukoliko bismo bicikl postavili u neku galeriju onda bi on predstavljao umetničko delo. Isto tako, ako bismo ga naslikali predstavljao bi umetničko delo, a umetnik bi bilo ljudsko telo koje drži četkicu. Ovde su pred nama slike dve mašine, koje prevazilaze ono što je ljudsko telo ili ono što bi generalno bilo ljudsko telo. Sve bi ovo vodilo upravo posthumanističkom viđenju prevazilaženja ljudskog i stavljanja ljudskog van centra. Početke pronalazimo upravo u Pavićevom delu koji se kasnije u detaljima razgranavaju. (Prim. M.V.J.)

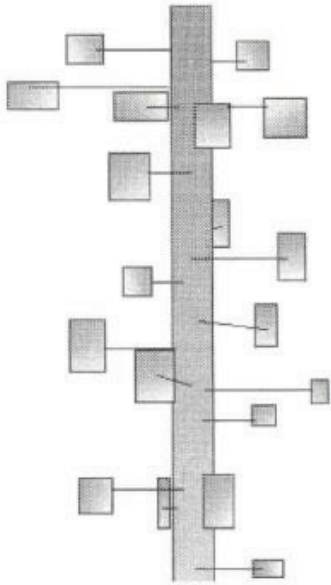
Timoteja i Lili, čitalac u svojim interpretativnim uvidima uočava kontekstualne motive u kojima Lili u okviru „Ljubavne priče u Solunu“ i „Ljubavne priče u Parizu“ uočava Timotejevo telo kao „žensko telo“. „Imala je utisak da će se devojka svakog trenutka okrenuti [...] kada se to stvarno dogodilo, videla je da u krevetu uopšte nije ležala žena“ (Pavić, 1993: 54). U narativu *Kutija za pisanje* ponavlja se isti motiv i slika. Međutim, ponavljanje u sebi uvek nosi razliku jer nije reč o ponavljanju istog stoga što u procesu ponavljanja uvek dolazi do prenosa i promene, koji uvek unose određenu novinu, kako navode Delez⁸ i Derida⁹. U drugom slučaju, u pripoveci *Steznik* Lili posmatra Timoteja kako oblači njene stvari i kako mu zapravo ženska odeća bolje stoji nego njoj. Ona zauzvrat oblači odeću njegove tetke Anastasije, a u trenutku ljubavnog odnosa kada se pogleda u ogledalo samu sebe vidi kao Anastasiju. Metamorfoza se dalje nastavlja, jer kad ostane u drugom stanju, Lili u trenutku potpuno osedi pretvarajući se u lik Timotejeve majke Katene koju je Anastasija ubila u dvoboju. U tom trenutku „crnomanjasta lepotica, Timotejeva tetka Anastasija, iščezne zauvek iz ogledala, iz kreveta za tri osobe i stvarnosti [...] Bilo je to kao da ju je oplodila njegova mati“ (Pavić, 2001: 49).

Stapanje i metamorfoza različitih spojeva elemenata koji nisu iste prirode stvari i različite stvarnosti u okviru narativne složene mreže. Priča iz Pariza u *Kutiji za pisanje* i *Vedžvudovom priboru za čaj* dolazi u vremenskoj liniji *pre* priče iz Soluna i priče iz Kotora, koje su povezane ljubavnim odnosom Lili i Timoteja. Vremenske obrasce *pre* i *posle* prati logika mimemzisa obeležena kauzalnim odnosima, u koje su uliveni vremenski obrasci, odnosno, da je zbog onog što se desilo pre (uzrok) došlo do onog što se desilo posle (posledica). H. Porter Abot citira čuveni Forsterov¹⁰ primer, koji je Forster naveo u studiji o romanu *Aspects of the Novel*, navodeći da je Forster „tvrdio da postoji ogromna razlika između narativa kao što je na primer: *Kralj je umro, a zatim je umrla kraljica* i narativa *Kralj je umro, a zatim je kraljica umrla od tuđe*. Razlika se sastoji u tome što drugi narativ ukazuje na uzročno-posledične odnose“ (Abot, 2009:80). Upravo takvi odnosi ne postoje u složenim mrežama, već u aksijalnim strukturama čiji grafikon ćemo predstaviti.

⁸ Videti: Delez (2009). *Razlika i ponavljanje*. Beograd: Fedon.

⁹ Videti: Derrida (1981). *Dissemination: "Plato's Pharmacy"*. Chicago: The University of Chicago Press.

¹⁰ Videti: Forster (1955). *Aspects of the Novel*. New York: Harcourt, Brace and World.

Grafikon je preuzet iz knjige *Hypertext 2.0* autora Dž. P. Lendoua

Delez i Gatari dalje nastavljaju da rizomske, složene mreže nisu sastavljene od „jedinica već od dimenzija, odnosa pravaca u kretanju. One nemaju početak ni kraj, već uvek sredinu iz koje rastu i koju prevazilaze. [...] Kada multilinearnost ove vrste promeni dimenziju, ona po nužnosti menja i svoju prirodu i prolazi kroz *metamorfozu*. Za razliku od strukture koja je definisana nizom tačaka i pozicija i njihovim binarnim relacijama, rizom se sastoji od putanja, koje upućuju na segmentarnost i nivoe kao svoje *dimenzije*, i deteritorijalizaciju kao maksimum dimenzionalnosti posle koje višestrukost prolazi kroz transformacije i menja sopstvenu prirodu“ (Deleuze & Guattari, 2005: 21). Rizom je antigenealogija. Za razliku od drveta, odnosno aksijalne narativne strukture, rizom nije ni slika, objekat reprodukcije, spoljašnje ili unutrašnje. Rizom ima veliki broj ulaza i izlaza, mnogostrukih i bekonačnih, kao i svoje linije putanja. Rizom pošto je antigenealogija i funkcioniše bez roda i bez početka ima „kratkotrajnu memoriju i antimemoriju“ (Deleuze & Guattari, 2005: 21).

U Pavićevim delima, posebno u slikama koje likovi Lili i Timotej daju o sebi, može se uočiti da oni jedno drugo zaboravljaju do ponovnog susreta. Njihova memorija je kratkotrajna, ali se budi na nekoliko načina. Jednu od njih uspostavlja sam čitalac kada čita detalje njihovog susreta koji se ponavljaju.

Primeru radi, Lili kolima marke Layland-Buffalo putuje do Egejskog mora i Soluna da se vidi sa Timotejem posle njihovog učenja i druženja u Parizu. Ista marka kola se pojavljuje i pri njihovom susretu i upoznavanju u Parizu, jer je automobil parkiran ispred Lilinog stana i Timotej svakodnevno prolazi pored njega na putu do sigurnog doručka koji ima pri učenju sa Lili iako uopšte nije sa građevinskog fakulteta. Oba narativna uvida čitalac sklapa iz narativa *Kutija za pisanje*. U pripovesti *Vedžvudov priobor za čaj* posmatramo u interpretacijskom uvidu u kome su u obliku parergona povezani kontekst i delo kako se automobil marke Layland-Buffalo pretvara u belog bika. Ponovo se javlja i pored glavnih niti koje izvodimo još jedna nit. Postmodernističko čitanje Pavića, odnosno, veza automobila i njegove metamorfoze u bika, povezane su i posthumanističkim viđenjem kakvo bi izvela R. Brajdoti prateći Delezovu misao o prepletenim identitetima koji, kako sama navodi, predstavljaju vitalistički materijalizam koji „konstituiše jezgro posthumanog senzibiliteta koji nastoji da prevlada antropocentrizam“ (Brajdoti, 2016: 87). U Pavićevoj priči susrećemo se sa Timotejevim tumačenjem: „Pogledaj i ja imam belog 'bufala' kao i ti. Samo on je načinjen drugačije od tvog, programiranog u Layland-u. [...] Pred vratima je pomilovala velikog belog bika i polako mu se popela na sapi. Kada sam ga i ja pojahao okrenuvši leđa rogovima i gledajući je u lice, poterao sam ga duž mora, tako da je s dve noge gazio vodu a s dve zemlju“ (Pavić, 1993: 56-57). Ne treba zaboraviti ni jezički nivo na kome se bufalo pojavljuje kao reč koja podseća na engleski jezik i koja označava jednu vrstu bika. Brajdoti osim ovog spoja automatskog, mehaničkog i prirodnog, organističkog ističe i druge spojeve, koji su u narativnim, tematskim i diskurzivnim linijama i nivoima od velikog značaja za narativne složene sisteme Milorada Pavića. Sledeći Spinozinu ideju monističkog univerzuma Brajdoti ističe:

Materija, svet i ljudi nisu dualistički entiteti strukturisani prema principima unutrašnje ili spoljašnje opozicije. [...] Monističke pretpostavke ovog tipa za mene predstavljaju cigle za izgradnju posthumane teorije subjektivnosti koja se ne oslanja na klasični humanizam i pažljivo izbegava antropocentrizam (Brajdoti, 2016: 87-88).

Brajdoti ističe da se u debatama o posthumanom javlja strah od tehnološke zavisnosti i preterane upotrebe, koje svoje drugo lice ima u poboljšavanju humanog materijala. Posthumanizam je svakako transformativan i pogađa u samo srce definiciju antropocena. Autorka naglašava da reakcija na promenu perspektive umnogome zavisi kako se neko odnosi prema tehnologiji. Upravo

zbog uticaja tehnologije na različite načine, da li u obliku identiteta, subjekta, i negiranja antropocentričnog ili same tehnologije koja menja elektronskim putem, hipertekstualnim mrežama, složenim sistemima koji se mogu predočiti na drugačiji način, a ne samo pisanim putem, posmatramo promenu teksta, tekstualnosti i umetničkog i književnog u Pavićevim delima. Brajdoti zaključuje: „Smatram da je jedan od paradoksa našeg doba o kom najčešće govori upravo napetost između hitnog nalaženja novih i alternativnih načina političkog i etičkog delovanja za naš tehnološki posredovan svet, s jedne strane, i inercije uspostavljenih mentalnih navika, sa druge” (Brajdoti, 2016: 90).

Brajdoti ističe da tehnologija i nauka reflektuju istu ideju i zato doživljavaju pravi akademski procvat, dok su humanističke nauke u ozbiljnom problemu. Šta dolazi posle antropocentričnog subjekta? To je pitanje koje se vezuje za memoriju. Doduše, moramo biti svesni da su u istoj meri koliko su Bart, Derida i Delez nagovestili ideju hipertekstualnog elektronskog umetničkog dela, toliko su i drugi filozofi razmišljali da memorija nije unutrašnja „stvar” vezana za svest, samosvest i unutrašnji prostor pojedinca. Naprotiv, može se oslikati i povezati i sa spoljašnjim, sa telom, ili kako je to prikazano u filmu *Digitalni ugljenik* sa „košuljicama” koje predstavljaju telo koje se menja dok se jedino iskustvo i um, memorija, sećanje prenosi rudom karbona koji je spremište iskustva pojedinca i koje ga čine na izvestan način takvim, a ne drugačijim. Derida (Derrida, 1981) je još u „Platonovoj farmaciji” govorio da je memorija različita od sećanja, da se *mneme* i *hypomneme* praktično ne razlikuju, u smislu da je prisećanje hijerahijski *ispod* memorije jer je pisani znak koji je potreban i jednoj i drugoj, i memoriji i sećanju spoljašnji prodor u unutrašnje koje se smatralo nedodirljivim. Ne samo to, već je spoljašnje uslov za stvaranje unutrašnjeg. U jednoj od napomena Derida navodi da je Platon¹¹ u *Fedru* smatrao da je memorija beskonačna, a pre toga je upoređivao sa živim bićem, sa organizmom. Svaki organizam ima kraj, dakle umire, te je memorija kao prirodna i organska stvar već i time nemoguća. U nju prodiru znaci pisma, znakova za podsećanje da bi uopšte bila memorija. U Delezovom sistemu uočili smo da ti znaci ne moraju biti ni znakovne prirode. Delez je otkrio na novi način Anrija Bergsona i njegovu studiju *Materija i pamćenje* koja je uticala na Delezove studije *Pokretne slike I, II*.

Vratimo se složenim sistemima i povezivanju sa specifičnim oblikom materije koji se javlja u njima. Novi oblik materije i relacije prema memoriji nalazi se, kako smo uočili, i u posthumanom viđenju sveta. U Pavićevom delu zatičemo likove

¹¹ Videti: Platon (1979). *Ijon.Gozba.Fedar*. Beograd: Bigz.

Lili i Timoteja koji se telesno sećaju svojih odnosa iako su potisnuli svaki oblik žive memorije o poznanstvu, ali i razvijenom ljubavnom odnosu koji uočavamo u nizu narativnih uvida u složenom sistemu. Primera radi, poljubac bi bio takav oblik sećanja u kome se Timotej seća Lili i Lili Timoteja iz svih međusobnih oblika njihove veze. Jedan takav poljubac je detalj kada Lili ugleda Timotejevo telo koje je na čas podseti na žensko telo i kada posle poljupca usledi ljubavni čin. Ne samo da se spajaju dva tela, već se prošlost spaja sa sadašnjošću i tako modifikovana ulazi u budućnost. Timotej nosi prošlost svoje porodice koju Lili telesno oseća, što smo već naveli gore u tekstu, a Lili pošto ostaje u drugom stanju nosi u sebi budućnost. Bergson je o složenom odnosu tela i memorije naveo "afherentni nervi su slike, mozak je slika, nadražaji koji prenose osećajni nervi i koji se šire po mozgu takođe su slike. Da bi ta slika, koju nazivam moždanim nadražajem izrodila spoljašnje slike, trebalo bi da ih sadrži na ovaj ili onaj način, i da predstava o celokupnom materijalnom svetu bude umešana u predstavu tog molekularnog kretanja. No, bilo bi dovoljno izneti takvu tvrdnju da se uvidi njena apsurdnost. Mozak je deo materijalnog sveta, nije materijalni svet deo mozga" (Bergson, 2013: 19). Drugim rečima, potrebno je pomiriti slike unutrašnjeg i spoljašnjeg koje su međuzavisne. Materija je skup slika, a opažanje su iste te slike upućene na moguće delovanje. Bergson upućuje na ono što će ne samo Delez razviti u pokretnim slikama, već i na izvesno posthumanističko viđenje. U filmu *Digitalni ugljenik*, lik Takešija upravo probijajući iznova svoju ranu nožem budi predstavu i seća se događaja koji je ostao u nekoj od arhiva memorije. U filmu *Vizantijsko plavo* prema narativima iz Pavićevih dela, ljubavni čin Lili i Timoteja na belom biku zapravo predstavlja spajanje i predstave i materije, u kojoj se večno spojilo sa čulnim i telesnim. Stalni jaz između večnog i propadljivog koji se u Pavićevim delima razrešava memorijom koja nije više "prirodna" već "veštačka", drugim rečima dolazi spolja iz tela, a ne uma, Bergson navodi kao jaz između materije naspram koje se postavlja svest ispražnjena od slika. Da bi "ispunili svest, izumevaju nekakvo nerazumljivo delovanje te materije bez oblika na to mišljenje bez materije" (Bergson, 2013: 23).

Postoji još jedan vid metamorfoze o kojoj govore Delez na jedan i Hristić na drugi način. Ono što ostaje nevidljivo i otkriva se kao podstruktura jeste uticaj lirike na strukturisanje narativa u 20. veku. Time lirika postaje dominantni rod, a njeni žanrovi kao i njeni elementi određujući za mnogobrojne čitalačke uvide. U pripovesti *Steznik* nalaze se stihovi: "U košulji tihoj sutrašnjih pokreta/ Nedvižim" (Pavić, 2001: 33). U *Kutiji za pisanje* susrećemo se sa sledećim stihom

kojim počinje jedan od narativa vezan za ljubavnu priču Lili i Timoteja: “U košulji tihoj sutrašnjih pokreta” (Pavić, 2001: 161). Ovi stihovi su spojili dva narativa i obogatili priču o Lili i Timoteju, a istovremeno izvršili i transformaciju književnog oblika. Tekst i kontekst imaju isti status, a svaki stih sa sobom povlači i detalje narativa iz koga je potekao, dajući sve veće uvide čitaocu u interpretaciji. Istovremeno, reč je i o umetničkom postupku autoreferencijalnosti, jer su narativi osnove jedno drugom, dakle savijaju se ka sebi, ka književnosti, a ne ka spoljašnjoj stvarnosti. Prikazan je i metakvalitet jer stih u *Kutiji za pisanje* izgovara pisac Milorad Pavić koji je istovremeno i lik u narativu pod imenom g-din M. Time na postmodernistički način složenost metakvaliteta koji se u modernizmu pojavljuje u složenom, ali nešto skrivenijem obliku, Pavić izvodi na površinu ukazujući svojom pojavom u tekstu na razliku stvarnosti i fikcije. Na granice koje se razvodnjavaju i brišu, te konstruktivnost i građenje konstrukcije u fikciji upućuje na građenje stvarnosti i beskrajnih priča sveta kako to Bart navodi u “Uvodu u strukturalnu analizu priča”, a mi dodajemo – bekrajne su stvarnosti u svetu. Stoga

*smatramo da je lirika u 20. veku odigrala ključnu ulogu u stvaranju novih književnih oblika. Slobodno možemo reći da je roman dominantan žanr, a proza dominantan rod u 19. veku. Međutim, sasvim je obrnuto u 20. veku. Dominantna je lirika. Ona je strukturalno i značenjski uticala na prozu. Ponavljanjem rečenica u romanu toka svesti *Buka i bes dolazimo do smisla, do značenja kako se Bendži oseća, i shvatamo da je samo prisustvo sestre Kedi moglo to osećanje da stvori ili da ga prizove u svest. Lirika daje smisao fragmentarnim i rasutim delovima, bilo da se nalaze u prozi ili u samoj lirici. Sredstvo kojim to čini je refren, jer se upravo refren strukturalno ponavlja u svakoj pesmi i daje stihovima i strofama smisao koji oni ne bi imali da nema refrena. On sa sobom nosi tradicionalnu strukturalnu osobinu ponavljanja. A kad se ono prenese u prozu, dobija smisao sama ta proza koja do njega ne bi došla da nije ponavljanja. Posebno u složenim narativima kakvi su postmodernistički (Vladić Jovanov, 2021: 163-164).**

Ponavlanje se ogleda u tri oblika: ponavljanje stihova koji se nalaze u različitim narativima i koji, kad bi se spojili, izgradili bi pesmu, što bi predstavljalo kontekstualni rad u okviru različitih tekstova koji bi stvorio novi tekst, a opet bi

istovremeno uticao na povezivanje različitih narativa. Drugi oblik je ponavljanje narativnih delova koji su prozni kao što je primer sa "Pričom služavke Selene" koja se ponavlja u *Kutiji za pisanje* i *Stezniku*. Iako je ponavljanje isto, čak i grafički dato kurzivom, nije isto zato što je tekst koji okružuje ovu priču drugačiji i zato ponavljanje pravi prostor unutar samog teksta, dakle stvara razliku, a time i produkciju razlike i otvaranje rezervoara mogućnosti značenja dekonstrukcijskim kretanjem razlike, tj. diferencijom. Treći oblik bi se odnosio na lirsko-narativno ponavljanje koje bi na kraju ostvarilo nove oblike tekstualnosti odnosno poetsku prozu. U *Kutiji za pisanje*, susrećemo se sa narativnim delom iz perspektive Lili koja nas odvodi u biblijsko vreme Lilit i Adama, ali istovremeno i vreme stvarnosti vica koji pripada svakodnevnici, ali i književnosti i kulturi, jer se priča o dvaput kupljenom poklonu nalazi kod Čosera u *Kanterberijskim pričama*. Reč je o sledećim rečenicima. Citiraćemo samo deo teksta: "Odjednom sam osetila miris te magle, gorak i malo kao na dim, videla kako iz magle izranjaju beli čempresi..." (Pavić, 2001: 26). Dalje u *Kutiji za pisanje* u "Priči iz Soluna", narativu u kome se nastavlja ljubavna priča Lili i Timoteja iz Pariza, susrećemo se sa Timotejevim rečima o Lili koja sedi na belom biku: „videla je kroz noć kako smo prošli pored šume belih čempresa, pored ljudi koji su na obali skupljali rosu i probušeno kamenje..." (Pavić, 2001: 70). Treći ponovljeni deo nalazimo u *Vedžvudovom priboru za čaj* koji takođe pripada priči o Lili i Timoteju i sceni njihovog ljubavnog odnosa na leđima bika, a ponavljanje uočavamo u sledećoj rečenici: „videla je kroz noć kako smo prošli pored šume belih čempresa, pored ljudi koji su na obali sakupljali rosu i probušeno kamenje..." (Pavić, 1993: 57).

Metamorfoze su brojne i različite u Pavićevom delu. Lirika je samo jedan od načina na koji se menja književni oblik, pri čemu se istovremeno iskazuje tematski nivo, dakle ljubavna priča. Na narativnom nivou to su narativni isečci koje gradi čitalac u svojim interpretacijskim uvidima, a autor u književnim postupcima: autoreferencijalnim i metatekstualnim koji pomeraju granice stvarnosti i fikcije i grade istovremeno narative sa različitih nivoa, od postupaka do narativnih struktura, složenih mreža i naravno čitalačkih akcija u građenju novih narativa i povezivanja na različitim nivoima narativa, drame, lirike, itd. Svi nivoi se zajedno i istovremeno mogu naći na platoima o kojima govore Delez i Gatari. Potreban je u neku ruku čitalac, ne samo kako bi Eko naveo obrazovan i kritički, semiotički čitalac, već i onaj koga Džejs Džojls priželjkuje za svoje delo: čitalac koji će imati insomniju i koji neće spavati osamnaest sati dok ne pročita u jednom dahu osamnaest poglavlja *Uliksa*. Drugim rečima, potrebne su nam dimenzije koje će pokazivati pravce različitih smerova, a čitalac će morati da ih

istovremeno prati. "Plato je uvek u sredini, ne na početku ili na kraju. Rizom je sastavljen od platoa" (Deleuze & Guattari, 2005:21). Delez i Gatari ističu da platoon nazivaju mnogostrukosti koje su povezane različitim putanjama sa drugim mnogostrukostima stvarajući time rizom, ali i da su svoju knjigu *Hiljadu platoa* pisali kao rizom.

Čitalac se može odlučiti da koristi složene mreže, rizomske ili hipertekstualne, na različite načine. Pripovetka *Steznik* predočava sklapanje različitih narativa *Kutije za pisanje* u kojoj se opisuje "Priča iz Pariza" o ljubavnom odnosu Lili i Timoteja, a ovde je kontekstualni detalj oglas koji Timotej daje da se traži crnomanjasta nastavnica gitare. Opis ženske osobe odgovara Lili. Istovremeno ova priča vremenski pripada priči i *pre* i *posle* "Priče iz Soluna" jer u *Stezniku* dolazi posle priče u Solunu, a u *Kutiji za pisanje* pre priče o Solunu kao još jednoj ravni u njihovom ljubavnom odnosu. Vremenski obrasci ne prate kauzalnost niti u samim delima niti u aktivnom učešću čitaoca, kao što smo već naveli u radu. Lili ga prepoznaje kao ljubavnika iz Grčke, što za sobom povlači priče o njihovom odnosu iz Soluna, kao i narative *Kutija za pisanje* i *Vedžvudovov pribor za čaj*. Priča iz Kotora pojavljuje se u *Stezniku* i *Kutiji za pisanje*, s tim što kontekstualni detalj nije više samo "Priča služavke Selene", već i Timotejevo objašnjenje o odnosu između njegove majke Katene i tetke Anastasije prema njegovom ocu. Ovaj kontekstualni detalj povlači za sobom i dramu *Krevet za troje* i pripovetku *Krevet za tri osobe*, u kojima nam je predočena priča o odnosu tri osobe u krevetu, iz koga jedna mora izaći, kako u pripovesti o Anđelaru i Lizi, tako i biblijskoj priči o odnosu Lilit, Adama i Eve. Potrebno je napomenuti da se u ovim naporednim narativima u *Stezniku* pojavljuje naglašena tematska linija u kojoj Timotej ne prepoznaje Lili, a ona se pita da li je to stvarno, dok čitalac uviđa da su granice složenog odnosa između iskustvene stvarnosti i Lilinog odnosa prema njoj pomerene, jer se kontekstualnim detaljima i pričama iz Pariza, Soluna, Kotora i ponovo iz Pariza uspostavlja odnos memorije i tela, memorije i narativne memorije ako tako možemo reći, u kojoj se vidi da se Timotej seća Lili.

Čitalac se susreće i sa narativima kao što je *Hazarski rečnik*, koji je već pisan u hipertekstualnom obliku i koji se predaje ne samo čitanju i sklapanju narativa, već i elektronskom čitanju i učešću čitaoca na elektronskim mrežama.

Teodor H. Nelson među prvima je govorio o terminu hiperteksta koji se odnosio na formu elektronskog teksta i radikalno novu informacionu tehnologiju izdavanja teksta, navodeći da "pod hipertekstom podrazumevam nelinearan način pisanja, tj. tekst koji se grana i omogućava čitaocu različite izbore čitanja, a

najbolje se recipira preko interaktivnih ekrana“ (Nelson, 1981: 2). Pavićevo delo *Hazarski rečnik* koje u podnaslovu nosi paratekstualni element jer naslov glasi roman-leksikon (dakle već se otvara prostor između naslova i podnaslova u kome se menja shvatanje narativa i narativnosti) upravo odgovora navedenim izborima čitanja. Čitanje *Hazarskog rečnika* je multimedijalni doživljaj. U čitanje su uključeni muzika, grafički dizajn, kolorit i slike i tri različita jezika na kome će se pratiti hipertekst: engleski, grčki i srpski. Posle video zapisa pred čitaocem se nalazi pravo hipertekstualno raskršće i putokazi. Aktiviranjem nekog od putokaza ostvaruje se drugačija vrsta čitanja, a svaka je povezana nekim detaljem iz sredine sa nekom drugom, npr. putokazi su grčki, hebrejski, turski; slučajan izbor, čitanje kroz tunel, multimedijalno čitanje, obično čitanje, zagonetna priča, fototeka. Na primer, prvi putokaz nudi čitaocu obaveštenja o Hazarima na tri navedena jezika: turskom, grčkom i hebrejskom. U putokazu “slučajan izbor”, čitaocu se otvara putovanje kroz svemir odnosno simulaciju vremeplova koji se može zaustaviti onog trenutka kada čitalac aktivira jednu od tačaka “tunela”. Za čitaoce koji su čitali štampano izdanje uočavaju se tri knjige – crvena, žuta i zelena, koje prate u elektronskom izdanju različite boje, koje su vezane za hrišćanske, islamske i hebrejske izvore o hazarskom pitanju. Ako čitalac aktivira link grafički obeležen krstom, pristupiće leksiji pod naslovom “Hazarska polemika”, koja prema hrišćanskim izvorima označava “događaj koji hrišćanski izvori stavljaju u 861. godinu, prema slovu žitija Konstantina Solunskog, svetog Ćirila pisanog u IX veku, a sačuvanog u takozvanom rukopisu Moskovske duhovne akademije i u verziji Vladislava Gramatika iz 1469. godine“ (Pavić, 1998: *Hazarski rečnik*, CD). Leksija „Ćirilo“ nas upućuje na tri linka – hazarska polemika, hazarski kagan i Metodije. Sledeća leksija su „Hazari“ i u njoj je link označen Daubmanus, koji ukoliko je aktiviran menja putanju čitanja i vodi nas do hebrejskih izvora o hazarskom pitanju. Link je označen jevrejskom zvezdom i žutom bojom, kao što je krst crvene boje i upućuje na hrišćastvo dok je islamski izvor grafički obeležen polumesecom i zelenom bojom. Učešće čitaoca je neograničeno, kao i putanje njegovog čitanja, a složeni sistem omogućava otvoren, pokretan i “živ” tekst. Došlo je do rekonfiguracije teksta koji je uveo tri elementa promene: asocijativni indeks pojmova (linkovi), tragove ovih linkova i grupisanje linkova u niz ili u određenu mrežu linkova. Novi elementi su uticali na stvaranje fleksibilnog, otvorenog teksta koji izlazi u susret raznolikim čitanjima i potrebama savremenog čitanja. Kako Džordž P. Lendou navodi, „ako hipertekstualnost posmatramo kao posedovanje višestrukih sekvenci, a ne kao potpuni nedostatak linearnosti i sekvence, onda je jedan od

odgovora na pitanje, šta se događa sa konceptom teksta koji ne podleže linearnosti upravo taj da hipertekstualnost obezbeđuje višestruke početke i krajeve, a ne samo jedan, i da je to pozitivan a ne negativan doživljaj“ (Landow, 1997:78). Hipertekst je blisko povezan sa pojmom hipermedija. Lendou u studiji *Hipertekst 2.0* proučava različite oblike hiperteksta i naizmenično upotrebljava nazive hipermediji i hipertekstovi. Praktično pojam hipermediji (mediji koji kombinuju audio, video i grafičke elemente) proširuje pojam teksta u hipertekstu. Za hipertekst se može reći da označava jedan informativni medijum koji povezuje verbalnu i neverbalnu informaciju, te je zato shvatanje teksta kao čisto verbalne materije u potpunosti drugačije.

Pokazaćemo grafikonom kako izgleda složena mreža.

Grafikon je preuzet iz knjige *Hypertext 2.0* autora Dž. P. Lendoua

Delez i Gatari postavljaju pitanje u studiji *Hiljadu platoa* da li je ovo samo još jedan od oblika tehnonarcizma? Ako uporedimo hipertekst sa štampanom knjigom, slobodno možemo reći da hipertekst čeka velika budućnost. Tehnološke transformacije u postmodernom dobu neminovno utiču na saznanje. Na primer, kompjuteri i mogućnost informacionih sistema kojima se brže razmenjuju i stiču informacije, u velikoj meri utiču na sticanje znanja i proces učenja. Za jedne je napredak tehnologija, za druge strah. Pojam mašine sa kojom se povezuju čitavi sistemi prenošenja informacija, upućuju da one grupe

koje smatraju da se živa inteligencija kopira na mašini u obliku veštačke inteligencije u velikoj meri utiču na to da se ljudska bića tumače kao instrumenti. Shodno tome, smatra se da se dolazi do gubitka suštinskih ljudskih vrednosti. Bitno je shvatiti da je ključna stvar u statusu čoveka: da li je čovek centar univerzuma ili nije? Slavoj Žižek u studiji "Organi bez tela, o Delezu i posledicama" navodi:

U čemu se sastoji postajanje mašinom? Za mnoge opsesivne neurotičare, njegov ili njen strah od letenja ima sasvim konkretno obličje: neko je obuzet mišlju o tome koliko mnogo delova tako neizmerno složene mašine, kao što je moderni avion mora ravnomerno da funkcioniše kako bi avion ostao u vazduhu – jedna mala poluga negde pukne i avion može, tek tako zavojito da krene nadole. Često je slučaj da se neko drugi odnosi tako prema svom sopstvenom telu: koliko mnogo malih stvari mora u meni ravnomerno da teče kako bih ostao živ? – jedan sićušni grumen krvi u nekoj od vena i – umirem. Kada počnemo da razmišljamo o tome koliko mnogo stvari može da krene naopako, ne možemo a da ne doživimo totalnu paniku, koja nas potpuno obuzima. S druge strane, delezovski shizofrenik, s veseljem se poistovećuje s tom beskonačno složenom mašinom - našim telom: ovu bezličnu mašinu on doživljava kao najveću vlastitu afirmaciju, radujući se njenom neprestanom golicanju. Kako Delez naglašava, ono što ovde ističemo nema nikakve veze sa metaforom (stara dosadna teza o "mašinama koje zamenjuju ljude") već sa metamorfozom – "čovekovim postajanjem mašinom". [...] Drugim rečima, pravi problem ne glasi: "Kako bi mašine ikako mogle da podražavaju ljudsku svest?" već "na koji način se sam identitet ljudske svesti oslanja na spoljašnje mehaničke dodatke? Na koji način on utelovljuje, prisajedinjuje mašine?" Umesto da se žalimo na to kako nas postepeno opredmećenje mentalnih sposobnosti, u vidu "objektivnih" instrumenata (od pisanja na papiru do oslanjanja na računar), lišava naših ljudskih potencijala, trebalo bi se, dakle, usredsrediti na oslobađajuću dimenziju ovog opredmećivanja: što se više naše sposobnosti premeštaju na spoljašnje mašine, to se više pojavljujemo kao "čisti" subjekti, pošto je ovo pražnjenje ravno rađanju

besadržajne subjektivnosti. Tek onda kada budemo u mogućnosti da se u potpunosti oslonimo na "mišljenje mašina", bićemo suočeni sa prazninom subjektivnosti. U martu 2002. godine, mediji su izvestili da je Kevin Vorvik iz Londona postao prvi sajberman: u jednoj bolnici u Oksfordu, njegov nervni sistem, direktno je povezan na kompjutersku mrežu. On je, otuda bio prvi čovek koga su činjenice hranile direktno, zaobilazeći pet čula. To je budućnost: spajanje ljudske svesti sa kompjuterom (pre nego zamena prethodnog potonjim) (Žižek, 2004: 32-34).

Postavlja se pitanje kakav je doživljaj ljudske svesti ukoliko se spoji sa mašinom? Da li je onda ljudski self u mogućnosti da donosi izbor ili se njime upravlja sa spoljašnje strane? Da li ljudsko biće svoje pokrete doživljava kao nešto spontano ili kao nešto nametnuto? Ono što je važno primetiti jeste da iskustvo ljudske svesti koja je *direktno integrisana* u neku mašinu, ne predstavlja viziju budućnosti ili nečega novog, već uvid u nešto što se već dešava i, kako Žižek nastavlja, "ovde je prisutno od samog početka, pošto ono postoji naporedo sa simboličkim poretkom" (Žižek, 2004: 34). Sa direktnim integrisanjem u neuronsku mrežu više ne možemo podupirati iluziju o autonomiji ličnosti. Mentalno-simbolički koncepti su odavno sa nama u vidu zamene ili u vidu nekog drugog oblika koji u svakom slučaju nije živ na način na koji to jeste ljudski organizam. Nevidljivost kompjuterizovanog života je u velikoj meri prisutna u našem životu. Kompjuteri su prisutni svuda, a postaće tako mali da će biti nevidljivi. Primer automobila, grejanja, itd. Nevidljivost mašine utkane u svakodnevni život ima i svoje posledice. Kompjuterizovanost nestaje iz našeg vizuelnog iskustva i postaje deo našeg neposrednog iskustva kao živog organizma: na taj način *mi gubimo centar* iznutra. Drugim rečima, gubi se centar čoveka kao centar selfa, unutrašnjosti u okviru humanističkog stava da je čovek sa svojim duhom i unutrašnjim životom centar sveta. Opredmećena inteligencija nije oruđe na koju se ljudi oslanjaju već predstavlja sastavni deo ljudskog identiteta. Ljudski identitet bez složene mreže je besmislen jer u identitetu čak i u onom za koji se smatra da je jedinstven, postoji toliko zamena, od kojih su mnoge simboličke, a onda i tehnološke. Sam jezik se promenio, a on oblikuje svakog čoveka i čitavo društvo u celini. Veštačka artificijelnost je i književna artificijelnost, kao što su i drugi naučnici govorili da tekst nije prirodan i da ga treba prilagoditi čitanju, pripitomiti raznim sredstvima naturalizacije: a sada je u pitanju naturalizacija veštačkog koje je oduvek bilo u delu prirodnog, samo je sada u drugom obliku i meri, koja ne samo da nije suprotstavljena prirodnoj

supstanciji, već je oduvek bila njen deo. Tome u prilog govori i ideja linearnosti. Delez ne želi da se ponavljaju linearni događaji, već da se oni ponovo otkrivaju. Dakle, bez ponavljanja i izmene uzročnih događaja, već iznova stvoreni iz ponavljanja. Pavić je stvorio dela koja su povratak u bućnost i mnogo više od toga. Budućnost knjige i književnog.

Reference

- Abot, H. P. (2009). *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.
- Barthes, R. (2002). *S/Z*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Bergoson, A. (2013). *Materija i pamćenje*. Beograd: Fedon.
- Brajdoti, R. (2016). *Posthumano*. Beograd: FMK.
- Cilliers, P. *Complexity and Postmodernism*. (2002). London and New York: Routledge.
- De Man, P. (1971) *Blindness and Insight – Essay in the Rethoric of Contemporary Criticism*, Oxford: Oxford University Press.
- De Man, P. (1979). *Allegories of Reading – Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke and Proust*. New Haven –London: Yale University Press.
- Deleuze, G. and Guattari, F. (1983). *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G. and Guattari, F. (2005). *A Thousand Plateaus, Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Derida, Ž. (2001). *Istina u slikarstvu*. Nikšić: Jasen.
- Derrida, J. (1978). *Writing and Difference*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1981). *Dissemination: “Plato’s Pharmacy”*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Derrida, J. (1982). *Margins of Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Eco, U. (1984). *The Role of the Reader. Explorations in the Semiotics of Texts*. Bloomington: Indiana Univeristy Press.
- Eco, U. (2004). *On literature*. New York: Harcourt, Inc.

Forster, E. M. (1955). *Aspects of the Novel*. New York: Harcourt, Brace and World.

Hristić, J. (1968). *Oblici moderne književnosti: "Tehnička civilizacija i moderna umetnost."* Beograd: Nolit.

Landow, G. P. (1997). *Hypertext 2.0. The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. London, Baltimore: The John Hopkins University Press.

Nelson, T. H. *Literary machines*. (1981). *Literary machines*. Swarthmore: Selfpublished.

Platon. (1979). *Ijon. Gozba. Fedar*. Beograd: Bigz.

Vladić Jovanov, M. (2021). *Mala knjiga o Paviću. Proza u svetlu postmodernih odlika i teorija. Pavić između postmodernizma i modernizma*. Beograd: Skripta internacional.

Žižek, S. (2016). *Organs without Bodies: Deleuze and Consequences*. Routledge.

Izvori

Pavić, M. (1993). *Gvozdena zavesa*. Beograd: Bata.

Pavić, M. (2001). *Strašne ljubavne priče*. Beograd: Plato.

Pavić, M. (2003). *Hazarski rečnik*. Beograd: Dereta.

Pavić, M. (2001). *Kutija za pisanje*. Beograd: Dereta.

Pavić, M. (1998). *Hazarski rečnik, CD, Multimedia and electronics*.

Summary: THE INDUSTRY OF MILORAD PAVIĆ

A postmodern and posthuman approach reflected in new literary forms is presented in this paper. Technology has changed textuality, and its technicality is reflected in artistic procedures of self-referentiality, metatext and an extended form of intertextuality. Technical civilization has changed the understanding of literary and traditional genres. Pavić's works keep pace with technical civilization, and not only do they change the form of literature, but literature transforms into something else that corresponds to contemporary social reality. The relationship between the writer and the reader is changing while the writing is between them. Literary works showcase how civil one is. The change in civility has affected the change in the subject who, no matter how much they resist, is no longer the same.

Keywords: Milorad Pavić, hypertext, rhizome, complex network, new literary forms, technology, postmodernism, posthumanism

Milena P. Vlačić Jovanov (milena.vladicjovanov@live.fr; milnavladicjovanov@fil.bg.ac.rs) vanredni je profesor na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti Filološkog fakulteta u Beogradu.

Nakon dvostruko anonimnog recenzentskog postupka i revizije na osnovu predloga recenzenta, tekst je kategorizovan kao originalni naučni rad.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

82.09(082)
81'27(082)
81'255(082)

**МЕЂУНАРОДНА конференција Језик, књижевност и индустрија
(11 ; 2022 ; Београд)**

Језик, књижевност и индустрија : zbornik radova sa Jedanaeste međunarodne konferencije Fakulteta za strane jezike, održane 22. i 23. septembra 2022. godine = Language, Literature and Industry : proceedings of the Eleventh International Conference at the Faculty of Foreign Languages, 22-23 September 2022 / [urednice = editors Valentina Budinčić, Tijana Parezanović, Božana Solujić]. - Beograd : Alfa BK Univerzitet = Belgrade : Alfa BK University, 2023 (Beograd : 3D+). - 392 str. : ilustr. ; 25 cm

Radovi na srp., hrv. i engl. jeziku. - Tiraž 80. - Str. 7-10: Uvodna reč / Urednice. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na srp. ili engl. jeziku uz svaki rad. - Sadrži biobibliografske podatke o autorima uz tekst.

ISBN 978-86-6461-061-2

а) Књижевност -- Мотиви -- Индустријализација -- Зборници б)
Социолингвистика -- Зборници в) Превођење -- Зборници

COBISS.SR-ID 116182793
